

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

Архіви України

1-6 • 2006

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.
СІЧЕНЬ-ГРУДЕНЬ

№ 1-6 (259) 2006

ЗМІСТ

З матеріалів розширеного засідання колегії Держкомархіву України

Архіви України–2005: “Великий перелом”? Текст доповіді Голови Держкомархіву
України 5

Статті та повідомлення

Купчинський О. Історіографія публікацій і досліджень документальних матеріалів
Галицько-Волинського князівства (Загальний огляд) 28
Литвинова Т. Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії 47
Горовий В. Служба інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1992–2006): етапи
становлення 71

Архівістика

Новохатський К. Гуманітарна місія архівів та реформування архівної справи в
Україні 79
Гернович Т. Проблема архівної реституції в сучасному національному законодавстві (По-
рівняльний аналіз національних традицій Білорусі, Росії, України та Польщі) 86
Рудюк В. Адаптація класифікації електронних ділових документів для використання
в мережі Інтернет 94

Публікації архівних документів

Крячок М. З епістолярію Гната Хоткевича 103
Старовойтенко І. “Історія України-Русі” М. Аркаса у листах автора до В. Дома-
ницького 125

Огляди джерел і документальні нариси

Чорна Л. Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських націо-
нальних урядів (1917–1919) 141
Слюдикова Т. Документи державних архівів м. Києва до біографії Володимира Анто-
новича 153
Ткаченко В. Документи ЦДАВО України з історії становлення українського кінема-
тографа 165
Барановська Н. Архівні джерела вивчення Чорнобильської катастрофи 170
Алексєєва-Процюк Д. Документи центральних державних архівів України про
утримання та працевикористання іноземних військовополонених й інтернованих
в Українській РСР у 1939–1953 рр. 184
Яременко В. Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айн-
зацштабу рейхсляйтера Розенберга в 1942–1943 рр. (за матеріалами ЦДАВО
України) 189

Україніка в архівах світу

Себта Т. Україніка в Берлінській державній бібліотеці Прусської культурної спадщини
та Федеральному архіві в Берліні 200

У Міжнародній раді архівів	
XXXIX Міжнародна конференція Круглого столу архівів	235
В архівах Євросоюзу	
Рекомендації Ради Європейського Союзу від 14 листопада 2005 р. щодо пріоритетних дій, спрямованих на активізацію співпраці в архівній справі в Європі (2005/835/EC)	243
Загрози архівам: досвід запобігання	
<i>Боряк Г.</i> Крадіжки в архівах і національна архівна спадщина: сучасні загрози та світовий досвід запобігання втратам	247
Документ без коментаря	
Виборча документація: давня проблема	364
Львівські архіви, 1946 р.: “Червоноармійці курсів військових кухарів... викрали частину документальних матеріалів і майно облдержархіву”	365
“...Площадь 2-го этажа... Горсовет отобрал у архива”	374
Доля українських архівів	
<i>Гіцова Л.</i> Харківський історичний архів: 1880–1943	376
Пошуки та знахідки в архівах	
<i>Папакін Г.</i> Невідомий щоденник Павла Скоропадського періоду російсько-японської війни 1904–1905 рр.	412
<i>Безручко О.</i> Незнаний лист Олександра Довженка до Станіслава Косіора	419
Критика. Бібліографія. Інформація	
<i>Бездрабко В.</i> Збагачення генеалогії досліджень “невідомого нам XIX століття”	425
<i>Мешков Д.</i> Конфіскація та повернення німецьких архівів	432
<i>Ицук А.</i> Презентація архівного фонду Соціалістичної партії в ЦДАГО України	436
In memoriam	
Пам’яті Омеляна Пріцака	441
Пам’яті Валерія Волковинського	458
Пам’яті Надії Світличної	462
Ірена Ядвіга Сулковська-Курась	465
Пам’яті вчителя – Миколи Ковальського	472
Відомості про авторів	475

*Виходить у світ за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (США).*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Геннадій БОРЯК (головний редактор),
Людмила ВАСЬКО (заступник головного редактора), Любов ДУБРОВІНА,
Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Руслан ПИРИГ, Валерій СМОЛІЙ, Павло СОХАНЬ, Дмитро ТАБАЧНИК,
Валентина ШАНДРА, Майя ПРИТИКІНА (технічний редактор)

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

CONTENTS

Materials of the Open Board Meeting of the State Committee on Archives of Ukraine

Archives of Ukraine – 2005: “The Radical Turn”? The Report of Director General of the State Committee on Archives of Ukraine	5
--	---

Articles and Reports

<i>Kupchunsky O.</i> Historiography of Publications and Research of Documentary Materials of Halychyna-Volhynia Principality (General Review)	28
<i>Lytvynova T.</i> The Poletyky's Family Papers in the Archives of Ukraine and Russia	47
<i>Horovy V.</i> The National Vernadsky Library of Ukraine Information and Analytical Service for Public Executive Power Bodies (1992–2006): (1992–2006): Development Stages ...	71

Archival Affairs

<i>Novokhatsky K.</i> Archives Humanitarian Mission and Archival Affairs Reforms in Ukraine ..	79
<i>Hernovych T.</i> Archival Restitution Issue in the Context of the Present-Day Legislation (Comparative Analysis of National Traditions of Belarus, Russia, Ukraine and Poland)	86
<i>Rudiuk V.</i> Adaptation of Electronic Records Classification for Their Usage in the Internet ...	94

Archival Documents Publications

<i>Kriachok M.</i> Hnat Khotkevych's Letters	103
<i>Starovoitenko I. M.</i> Arkas' "History of Ukraine-Rus'" in His Letters to V. Domanytsky	125

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Chorna L.</i> Development of Natural Resources Conservation Issues within the Activities of Ukrainian National Governments (1917–1919)	141
<i>Sliudykova T.</i> The Documents of Kyiv State Archives Relating to V. Antonovych's Biography	153
<i>Tkachenko V.</i> The Documents of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine on Ukrainian Cinema History	165
<i>Baranovska N.</i> Archival Sources of Chornobyl Nuclear Catastrophe Research	170
<i>Alekseieva-Protsiuk D.</i> The Documents of the Central State Archives of Ukraine on Maintenance and Labour of Foreign War Prisoners and the Interned in the Ukrainian SSR in 1939–1953	184
<i>Yaremko V.</i> Membership and Staff Organisation of Ukrainian Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg Chief Task Group in 1942–1943 (Based on the Documents of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine).....	189

Ucrainica in International Archives

<i>Sebta T.</i> Ucrainica at the Berlin State Library – Prussian Cultural Heritage and the Federal Archives in Berlin	200
---	-----

International Council on Archives

XXXIX International Conference of the Round Table on Archives (CITRA)	235
---	-----

The European Union Archives

Recommendations of the EU Council of November 14, 2005 on Priority Actions Aimed at Increased Archival Cooperation in European Union	243
--	-----

Threats to Archives: Prevention Practices

<i>Boriak H.</i> Thefts in Archives and the National Archival Heritage: Present-Day Threats and International Losses Prevention Practices	247
---	-----

A Document without Comment

Election Documents: A Long-Standing Issue	364
Lviv Archives, 1946: “The Red Army Soldiers Attending Military Cooking School Stole Some Documents as Well as the Property of the State Oblast Archives”	365
“...The Second Floor of the Archives Is Seized by the City Council”	374

The Fate of Ukrainian Archives

<i>Gistsova L.</i> Kharkiv Historical Archives: 1880–1943	376
---	-----

Archival Search and Findings

<i>Papakin H.</i> Pavlo Skoropadsky’s Unknown Diary of 1904–1905 Russian-Japanese War	412
<i>Bezruchko O.</i> Oleksandr Dovzhenko’s Unknown Letter to Stanislaw Kosior	419

Critics. Bibliography. Information

<i>Bezdrabko V.</i> Enriching Genealogical Research of “The Unknown XIX Century”	423
<i>Meshkov D.</i> Expropriation and Return of the German Archives	432
<i>Ishchuk A.</i> The Presentation of the Socialist Party Archival Fond at the Central State Archives of Public Organisations of Ukraine	436

In memoriam

In Memory of Omelian Pritsak	441
In Memory of Valery Volkovynsky	458
In Memory of Nadiia Svitlychna	462
Irena Yadviha Sulkovska-Kuras	465
In Memory of Mykola Kovalsky – the Teacher	472

About the Authors	475
--------------------------------	-----

З МАТЕРІАЛІВ РОЗШИРЕНОГО ЗАСІДАННЯ КОЛЕГІЇ ДЕРЖКОМАРХІВУ УКРАЇНИ

АРХІВИ УКРАЇНИ–2005: “ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ”?

**Текст доповіді Голови Держкомархіву України
на розширеному виїзному засіданні колегії
Державного комітету
14 лютого 2006 р. (м. Полтава)**

Шановні колеги,

Більшість присутніх у цій залі пам’ятає, як рік тому ми оцінювали ситуацію в документноінформаційній сфері, тобто у сфері документостворення, документозберігання і використання архівної документації, що, власне, і є основним предметом нашої діяльності. Лейтмотив минулорічної зустрічі – очікування кардинальних змін у підходах влади до цієї сфери, до накопичуваних десятиліттями проблем у контексті зміни владної ідеології і неспинного зростання вимог до архівів у сучасному суспільстві.

Що ж відбувалося протягом року в архівній справі і навколо неї? Чи справдилися наші надії та передбачення? Чи все можливе було зроблено нами самими? І головне – що робити далі? На ці запитання ми маємо відповісти сьогодні.

Загалом минулий рік був часом напруженої праці. Про це промовисто свідчить більшість звітних показників.

Разом з тим рік минулий був для нас багатим на яскраві, хоча й неоднозначні, події. Нагадаю про основні, на аналізі яких зупинимося далі.

Це, передусім, спеціальне Розпорядження Президента України з комплексом невідкладних заходів з архівної справи. Це боротьба за державну цільову програму і паралельно – за показники бюджету 2006 року. Це боротьба за статус місцевих державних архівних установ і, паралельно, перебудова структур у центрі та на місцях. Це й обговорення ідеї реформування організаційної структури управління місцевими архівами. Безпрецедентна “львівська справа” в усіх її вимірах. Блискавичне проходження законопроектів щодо посилення протидії загрозам на кшталт львівської. Якісна організація міжнародного архівного форуму – Конференції ЄВРАЗІКИ у Львові – і бездарне введення єдиної тарифної сітки в архівних установах. Дії архівістів у практично перманентних виборчих кампаніях. Вихід на президентський рівень у виставковій діяльності і стагнація самої ідеї нашого виставкового центру.

Безумовно, не всі ці питання були рівною мірою масштабними, гостро актуальними чи доленосними для архівів і архівістів. Але всі вони були у полі зору Держкомархіву, вимагали певних зусиль, а іноді й нервів, забирали час і сили невеликого апарату Комітету, опосередковано впливаючи на інші питання діяльності.

Найважливішим, без перебільшення – історичним і безпрецедентним – документом влади щодо нашої сфери, безумовно, стало **Розпорядження Президента України від 13 квітня № 957/2005-рп “Про невідкладні заходи щодо збереження національних архівних цінностей”**. Воно визначало характер організації нашої роботи, значною мірою – й інших органів виконавчої влади щодо архівів, надало нового імпульсу цій роботі. У ньому окреслено найважливіші завдання щодо зміцнення матеріально-технічної, фінансової, кадрової та законодавчої бази нашої системи. Ми вже неодноразово протягом року аналізували і розглядали хід виконання цих завдань. І цілком закономірно, що сьогодні обговорення нашої діяльності буде вестися в цьому контексті.

Нагадаю: значення цього документа – не лише у конкретному змісті президентських доручень, але й у самому факті та моменті його підписання. Розпорядження увійшло до пакету першочергових актів Глави держави, що, фактично, визначають пріоритети державної політики на найближчий період. Низка наступних президентських актів підтверджує не випадковість уваги Президента до архівної сфери.

Прийняття пропозицій щодо цього Розпорядження є нашою незаперечною перемогою, як і перемогою наших кураторів у Секретаріаті Президента.

На виконання зазначеного Розпорядження уже під час внесення змін до Держбюджету 2005 року для центральних держархівів додатково було закладено майже 4,5 млн. грн., що дало можливість організувати розроблення проектно-кошторисної документації на реконструкцію і будівництво другої черги основного архівного містечка держави, посилити охорону та пожежну безпеку практично в усіх центральних архівах.

Відбулися певні зрушення у вирішенні ключових питань матеріально-технічного забезпечення галузі і в регіонах:

завершено реконструкцію архівосховища Держархіву м. Києва по вул. Котовського;

на будівництво Держархіву м. Севастополя отримано понад 1 млн. грн.;

виділено субвенцію у розмірі 2 млн. грн. на ремонт і реставрацію пам'ятки історії та архітектури національного значення “Єзуїтські мури”, в якій розташовується головний корпус Держархіву Вінницької області;

на проведення реконструкції й облаштування приміщень Держархіву Чернігівської області виділено понад 2 млн. грн.;

на реконструкцію приміщення Держархіву Івано-Франківської області виділено 266,7 тис. грн.; на капітальний ремонт – 119,0 тис. грн.;

обласна рада передала в оперативне управління Держархіву Закарпатської області перший поверх будівлі “Закарпаткнига” (до раніше переданих другого і третього поверхів). На реконструкцію цього – тепер уже цілісного архівного об'єкта – із держбюджету надійшло 830 тис. грн.

Мушу зауважити: на жодній з попередніх колегій ми не мали можливості вибудувати такий довгий позитивний ряд з базових проблем нашої галузі – капітального будівництва та реконструкції. Далі:

проведено ремонт системи водопостачання в Держархіві Дніпропетровської області;

укріплено стіни в одному корпусі й замінено протипожежну сигналізацію в іншому в Держархіві Волинської області;

завершено реконструкцію системи пожежної і розпочато реконструкцію охоронної сигналізації в Держархіві в Автономній Республіці Крим;

оснащено охоронно-пожежну сигналізацією та системою відеонагляду другий корпус Держархіву Рівненської області;

розпочато монтаж нової протипожежної системи у Держархіві м. Києва.

Низку питань матеріально-технічного забезпечення вдалося вирішити також багатьом архівним відділам райдержадміністрацій і міських рад: у 4-х – встановлено охоронну та протипожежну сигналізацію, у 6-ти – проведено ремонт, для 5-ти виділено додаткові або замінено новими наявні приміщення.

У минулому році штатну чисельність працівників центральних державних архівів збільшено на 80 одиниць, – тим самим їхні потреби вперше в історії задоволено на 100 %.

Водночас штатна чисельність архівів областей відповідно до нормативів потребує збільшення на 193 одиниці. Фактично на обласному рівні цей пункт Розпорядження Президента України місцевими адміністраціями виконано з точністю до навпаки – штатну чисельність в областях зменшено на 2 одиниці (1 одиницю додано в Кіровограді, на 3 зменшено в Сумах), у решті архівів – залишено без змін.

У районній ланці штатну чисельність архівних відділів збільшено на 21 одиницю.

Основні ж наші надії на кардинальне розв'язання проблем пов'язані з реалізацією Державної програми розвитку архівної справи на 2006–2020 роки. Це наш шанс зробити якісний стрибок із порочного кола залишкового фінансування, зупинити руйнівні процеси деградації нашої сфери. По суті, це програма стабілізації галузі. Її розроблення стало ключовою подією року, а затвердження урядом – історичною подією останніх десятиліть. Проект ми двічі обговорювали на колегіях, у тому числі – за вашої участі. Детально коментувати її параметри зараз немає сенсу – текст постанови уряду разом з Програмою є у ваших робочих матеріалах.

Отже, безпрецедентну за масштабами і складністю процедуру розроблення і затвердження (точніше – продавлювання) першої самостійної цільової програми завершено. У формуванні завдань і показників Програми брала участь велика кількість людей. Але основний тягар її оформлення, обстоювання і супроводу, безперечно, припав на організаційно-аналітичний відділ Комітету.

Під тиском Мінекономіки та Мінфіну ми змушені були зменшити у 100 разів (!) бюджет Програми на 2006 р., а із загального обсягу фінансування зняли майже 30 млн. грн. Навантаження на Бюджет–2006 було мінімізовано, що, зрештою, й уможливило її затвердження урядом із загальним

бюджетом близько 457 млн. грн. Фінансування фактично має розпочатися з 2007 р. У 2006 р. передбачається виготовити нарешті усе необхідне для початку державної реєстрації документів НАФ (на 100 тис. грн.) та придбати обладнання для мікрофільмування для Державного центру збереження документів НАФ (на 628 тис. грн.).

Зрозуміло, програма є чітко “матеріально” орієнтованою: на основну мету – забезпечення збереженості – передбачено 80 % загального обсягу фінансування, з них на зміцнення матеріально-технічної бази зберігання документів НАФ – майже 171 млн. грн. Освоєння цих коштів дасть змогу здійснити будівництво та реконструкцію комплексу споруд ЦДА (90 млн. грн.), добудувати та облаштувати приміщення державних архівів Київської, Миколаївської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької областей, м. Севастополя.

У заходах Програми передбачено кошти на створення і функціонування двох нових архівних установ – архіву документів діаспори та архіву електронних документів. Майже 14 млн. грн. виділяється для вирішення проблем трудових архівів.

За умови належного фінансування Програми держархіви зможуть створити і налагодити діяльність виставкових центрів, організувати видавничу діяльність.

На створення галузевої інформаційної системи передбачено 65 млн. грн.

Окремим розділом увійшли заходи із реєстрації зарубіжної архівної україніки.

Щорічні обсяги фінансування заходів Програми майже вдвічі перевищують теперішній річний бюджет галузі (тобто, щороку ми маємо отримувати три нинішніх бюджети).

Проте головне – попереду. Невідкладно, ще до початку бюджетного процесу 2007 року Держкомархів має створити робочу групу для супроводу Програми, уточнити з кожним архівом його обсяги фінансування за кожною позицією на наступний рік. Архіви ж мають підкріпити відкориговані потреби конкретними документованими обрахунками, аби разом із бюджетними запитами аргументовано і вчасно подати їх своїм фінуправлінням і Держкомархіву. Тільки чіткість, своєчасність і злагодженість у наших діях можуть перетворити програмні цифри на реальні кошти і справи. Інакше цей багатостраждальний документ може залишитися свідченням нашої неспроможності, а наші плани спіткає доля Нью-Васюків.

Аналіз обсягів поточного фінансування і структури бюджету підтверджує різко позитивну динаміку 2005 р. і невтішні прогнози на поточний рік. Минулого року сукупний бюджет галузі склав понад 40 млн. грн., що становило 73 % від заявлених у бюджетних запитах потреб. Це найвищі показники за останні 15 років. При цьому видатки на утримання і розвиток склали до 40 % бюджету (в тому числі капітальні видатки – чверть бюджету), а 57 % “з’їли” зарплата і комунальні послуги.

Бюджет 2006 року, принаймні для центральних архівів, демонструє абсолютно протилежну і... небезпечну динаміку. Якщо не рахувати зростання

“захищених” статей – заробітної плати та комунальних платежів (а вони складуть понад 70 % бюджету), то видатки на утримання зменшуються на 14 %, а капітальні видатки – на 75 %. Загальний же обсяг фінансування центральних архівних установ у 2006 р. на чверть менший за попередній.

Так виглядає наш “бюджет розвитку”–2006 – черговий парадокс для накопичувальної галузі.

Попри неодноразові підвищення зарплати (для центральних архівів з 2002 р. вона зросла майже вчетверо), середня заробітна плата становить у центральних архівах 556 грн., обласних – 650 грн. Для порівняння: в цілому по народному господарству це 787 грн.

З 1 вересня 2005 р. запроваджено оплату праці на основі Єдиної тарифної сітки, що дало підвищення зарплати на 18–20 %. Водночас у центральних установах знято надбавку за соціальну значущість (20 %), тож для цих архівів підвищення не відбулося, а окремі категорії працівників – найменш оплачувані – ще й втратили.

Однією з принципових позицій розвитку архівної справи, окремо зафіксованих у Розпорядженні Президента України і включених до цільової програми, є “будівництво, реконструкція та облаштування комплексу споруд центральних державних архівів України у місті Києві” – центральному архівному містечку держави. Проте у ході проектування ми несподівано зіткнулися з ситуацією, що фактично стає ознакою нашого часу, причому не лише в Києві, – я маю на увазі цинічне зазіхання на землю, відведену в користування архівам. Лише безкомпромісна позиція Держкомархіву, звернення до Президента, правоохоронних органів, преси дають надії на переможне завершення багатомісячного протистояння. Принаймні, на сьогодні Генеральна Прокуратура підтвердила факт фальсифікації земельних документів і порушила за цим фактом кримінальну справу. Підкреслюю: це – не поодинокий і локальний конфлікт, претензії на територію, будівлі, приміщення архівів у Дніпропетровську, Сімферополі, Харкові, у столиці – в Софії Київській – стають масовим явищем.

Тому ми доручили кожному керівнику чітко визначити з відповідними органами майнові стосунки щодо архівних будівель і закріплених територій, де треба – додатково задокументувати ці стосунки.

Ще одним із конкретних завдань зазначеного Розпорядження було розроблення законопроекту щодо посилення протидії незаконному обігові архівних цінностей. Підготовлений Держкомархівом і підтриманий урядом документ у січні цього року було зареєстровано у Верховній Раді як невідкладний для розгляду. Наступного тижня він має розглядатись у Парламенті; профільний комітет рекомендує прийняти його за основу. Нагадаю, одна з основних ідей законопроекту – поширити сферу застосування адміністративних санкцій за порушення норм поведінки з документами не лише Національного архівного фонду, а з будь-якими архівними документами взагалі. На жаль, саме ці принципові норми поки що не знаходять підтримки, – вони трактуються як такі, що порушують

гарантовану Конституцією недоторканість приватної власності. Зараз можна лише прогнозувати, що запропоновані під час попереднього обговорення у профільному парламентському комітеті зміни не лише до Кодексу про адміністративні правопорушення, але й до Кримінального кодексу не зможуть протидіяти незаконному обігові документів, їх псуванню і знищенню, якщо не вдасться зняти колізію між пропонованими нами жорсткими нормами контролю за рухом документів у “позаархівному”, зовнішньому, так би мовити, середовищі – з одного боку, і гарантованим захистом, без сумніву, священного права приватної власності, – з іншого. Поки що ж нерозв’язаністю цієї колізії вміло користуються спритні колекціонери на “чорному” ринку, адже “цивілізованого” антикварного ринку документів у нас немає, і навряд чи найближчим часом він з’явиться.

Однією з характерних особливостей минулого року, на жаль, з від’ємним знаком, стали події, пов’язані з виявленням улітку 2004 року крадіжки з фондів Центрального державного історичного архіву у Львові, а згодом – виявлення на “чорних” ринках і документів з фондів Держархіву Львівської області.

Перебіг подій, думаю, добре відомий усім присутнім. Про це дбають ЗМІ, ми на своєму сайті систематично подаємо інформацію. Триває слідство.

У жовтні минулого року керівництво МВС задовольнило наше прохання і передало справу у провадження Головному слідчому управлінню. На відміну від певних кіл т. зв. “громадськості”, ми не вправі вимагати звітів від слідчих, натомість намагаємося надавати слідству максимальне сприяння. Найближчим часом обидва архіви комплексно перевірятимуться групами фахівців, створеними на вимогу Головного слідчого управління. Це має допомогти слідству, а головне – нам самим, визначити, якими були в архівах внутрішні фактори, що сприяли скоєнню злочину.

З моменту виявлення львівських втрат ми неодноразово орієнтували вас на вжиття додаткових заходів щодо посилення захисту документів. Зараз ми пропонуємо провести своєрідне тестування повноти та якості вжитих заходів за спеціальним запитальником, складеним для львівських архівів. Причому провести не формально, для звіту Держкомархіву, а задля чіткого уявлення про ситуацію в кожному архіві. Адже за останні місяці стали відомими факти втрати окремих документів і цілих справ у ЦДАГО, Держархіві Миколаївської області. Вдруге пограбовано відділ Архіву-музею літератури і мистецтва у Плютах. Окрім прямого ефекту – виявлення й усунення вузьких місць – така самоперевірка буде своєрідним інструктажем для працівників у системі збереження документів.

У львівській справі, крім охоронно-технологічних, є ціла низка інших повчальних аспектів. Ми мусимо їх вивчати і робити відповідні висновки.

Аспект перший: міжнародний контекст проблеми. Останніми роками світова архівна спільнота змушена була констатувати свою неготовність і навіть розгубленість, коли віч-на-віч стикнулася з проблемою архівних крадіжок; останні дедалі більше набувають рис глобального явища.

Брутально викрадаються документи, унікальні рукописи, цінні стародруки, старовинні карти з архівосховищ Амстердама, Бостона, Вашингтона, Києва, Кракова, Лондона, Львова, Москви, Нью-Йорка, Нью-Хейвена, Парижа, Санкт-Петербурга, Чикаго, причому подеколи – просто у фантастичних масштабах: з Національної бібліотеки в Парижі зникло 30 тис. одиниць рідкісних книг та рукописів, це – вагон матеріалів! Двічі в минулому році постраждав Національний архів США; одного разу злодію вдалося винести документи з грифом “Цілком таємно”.

У 2004 р. вголос заговорили про крадіжки і на Міжнародному конгресі архівів у Відні – на першому в історії подібних форумів спеціальному круглому столі “Міжнародне співробітництво у захисті від крадіжок та незаконної торгівлі архівами”. У квітні 2005 р. Європейське бюро національних архівів створило спеціальну робочу групу з цих проблем. У вересні у Стокгольмі було проведено семінар (його рекомендації є в теках учасників); проголошено про підготовку масштабного європейського форуму з цієї проблеми у 2007 р.

На VI Загальній конференції Євразійського відділення МРА (Львів, вересень 2005 р.) керівники архівних служб десяти країн назвали серед факторів, що уможливають крадіжки, порушення правил, які регулюють умови доступу і руху документів, низьку соціальну захищеність архівістів, застарілість або відсутність засобів охорони. Учасники взяли на себе такі зобов’язання: взаємного інформування про випадки виявлення архівних цінностей, що незаконно перебувають на території їхніх держав; обміну підсумковою інформацією за результатами завершених слідством справ про крадіжки; запропонувати спеціально розглянути проблему на одному з архівних саммітів; звернутися до урядів своїх країн з пропозицією проаналізувати існуючі законодавчі бази, передбачити посилення відповідальності за викрадення і незаконний обіг архівних цінностей, вжити додаткових заходів щодо посилення охорони архівів, підвищення соціальної захищеності та престижу професії.

У підсумковому документі “Звіт про архіви у розширеному Євросоюзі” (листопад 2005 р.), підготовленому на замовлення Ради ЄС, з’явився спеціальний розділ – “Заходи щодо запобігання крадіжкам” (його переклад так само роздано учасникам). Спеціальна секція працюватиме на наступній Міжнародній конференції Круглого столу архівів. Як бачимо, світова архівна спільнота серйозно стривожена новою глобальною загрозою архівам.

Французький бібліотекар Ф. Лапер’є, автор однієї з останніх публікацій з проблеми крадіжок і незаконної торгівлі книжками і документами, наголошує саме на західному векторі трафіку викрадених на Сході цінностей і доходить невеселого висновку: не можна покладатися на найновітніші технології і на дослідників, що зовні пристойно виглядають; не довіряти, на жаль, доводиться й своїм колегам...

Що ж відбувається у світі колекціонерів? Чи є він настільки втаємниченим, як здається на перший погляд? У жодному разі! Тут вирує неприховано бурхливе життя. Елементарний пошук в Інтернеті за трьома ключовими словами – “автограф” + “онлайнвий” + “аукціон” – дав ... 1 млн. 800 тис. посилань! Зрозуміло, такий обсяг інформації фізично неможливо

опрацювати. У це важко повірити, але у світі на продаж пропонуються не десятки, а сотні тисяч лише автографів визначних діячів. А цим видом документів не вичерпується асортимент архівних ринків.

На сайті одного з аукціонів, який привертає увагу відвертою рекламою (“180 тисяч автографів на продаж. Повна автентичність. Помірні ціни”), я зробив спробу вивчити пропозиції. Автограф Льва Троцького продавався за 6 тис. євро. Це – остання сторінка, вилучена з якогось більшого машинописного німецькомовного тексту задля підпису автора. Максимально збільшивши на екрані документ, я не знайшов, звичайно, жодних ознак його приналежності до державного архіву. Але факт вандалізму був безспірним. Де решта машинопису, очевидно, позбавлена у такий спосіб жодних ідентифікаційних ознак, напевно, вже ніхто не дізнається.

До речі, стільки ж “коштував” Альберт Ейнштейн.

Шановні колеги, це – наше майбутнє. Ми ідемо “вірним шляхом”, – тим, який пройшли колеги в Європі, і наступаємо на ті ж граблі, які вже вдарили їх по лобі. Але іншого шляху немає. Єдине, що можна зробити, – ретельно вивчити наявний світовий досвід і спробувати мінімізувати втрати. Тобто – бути свідомими небезпеки і підготовленими до реагування на неї.

Давайте спробуємо. Насправді, як це не дивно, для цього потрібно не так уже й багато:

1. Обладнати кожен архів, кожне архівосховище системами охоронної сигналізації;
2. Забезпечити архів позавідомчою охороною;
3. Забезпечити читальні залі надійними системами відеоспостереження і постійного фізичного (візуального) контролю. Як мудро написано в одному американському посібнику, “ніколи не залишати дослідника наодинці з документами”;
4. Суворо дотримуватися затверджених нами ж самими норм і приписів щодо руху документів усередині архіву;
5. Добирати кадри зберігачів.

Оце, власне, і все. Прозоро і просто. Звичайно, для перших трьох складових потрібні кошти. А решта пунктів – то цілком наша власна відповідальність і наш професіоналізм. Прагматичні американці праві в тому, що на всі випадки катастроф (включно з крадіжками) мають бути чіткі приписи, обов’язкові до виконання всіма співробітниками. Причому, вони їх систематично вивчають, проходячи переатестацію. Очевидно, настав час і нашому науково-дослідному інституту узагальнити світовий досвід і підготувати власні рекомендації і план дій в усіх нестандартних ситуаціях, що загрожують документам, задля запобігання катастрофам і крадіжкам.

До заходів перспективних можна додати маркування унікальних та особливо цінних документів штемпелями, голограмами, електронними чіпами та інші технологічні новації. Базовими ж є, очевидно, названі вище складові. За умови їх дотримання у нас залишиться, по суті, єдиний фактор, з яким людство, очевидно, ніколи не дасть собі ради, – фактор “внутрішнього” злодія, або, як його ще називають, – професійної зради.

Аспект другий. Морально-політичний. “Львівська справа” безпрецедентно експлуатувалася ЗМІ протягом тривалого часу (побачили світ по-

над 200 публікацій, десятки сюжетів на телебаченні), провокувала гучні маніфестації, “круглі столи”, серію депутатських запитів. Чому? На наше переконання, саме тому, що з певного моменту була інтерпретована в політичній площині. Свого часу в Концепції захисту національних інтересів в архівній справі ми застерігали архіви від залежності від примх політичної боротьби. На конгресі у Відні пишалися тим, що архівні документи у нас не використовуються задля компрометації політичних конкурентів. Як бачимо, ця ситуація виявилася нестійкою.

Інший бік справи – моральний. Я не маю на увазі в даному випадку моральність конкретних журналістів чи багатьох опонентів – палких прихильників “очищення” історичного архіву та й системи в цілому. Мене і моїх колег у Держкомархіві більше турбує реакція на те, що відбувається навколо архіву, його керівництва та його працівників з боку колег, архівної спільноти.

У тому, що сталося в обох львівських архівах, безумовно, є конкретні причини, є конкретні винуватці. Але бездоказово, без відповідних процедур і висновків компетентних органів засобами масової інформації з подачі кількох осіб єдиною винуватицею було “призначено” Діану Пельц. Я не беруся зараз однозначно стверджувати, що певної частини її провини в цій біді немає. Але ця частина може бути визначена лише на підставі незаперечних фактів і доказів. Здавалося б, елементарна річ.

Але вакханалія безпідставного шельмування цієї жінки, не побоюся повторити, мужньої і порядної людини, роздмухана кількома львівськими газетами та електронними ЗМІ, очевидно вплинула не лише на певне коло львівських науковців та депутатів. Ця ганебна кампанія не зустріла адекватної відсічі в архівному середовищі. Такий гіркий висновок дозволяють мені зробити, зокрема, відомі нам колізії навколо опрацювання так званого звернення архівної громадськості до Президента. Чого тут більше: сором’язливості? поміркованості? байдужості? сумнозвісного “моя хата скраю”? Мені це нагадало слова відомого німецького пастора Мартіна Німеллера: “Коли прийшли за комуністами, я мовчав, бо не був комуністом, коли прийшли за католиками, я мовчав, бо не був католиком, коли прийшли за євреями, я мовчав, бо не був євреєм, коли прийшли за мною, то не було кому виступити за мене”. З цими самими словами, до речі, глибоко шанована мною людина, відомий правозахисник Мирослав Маринович активно включився у цькування нашої колеги. Дай, Боже, щоб нікого з вас не спіткало таке лихо, як Діану Пельц.

2005 рік проходив під знаком реформування, зміни організаційного статусу, структурних змін органів виконавчої влади різних рівнів.

З метою вдосконалення системи органів виконавчої влади Уряд ліквідував і реорганізував ряд міністерств і комітетів. Держкомархіву вдалося зберегти свій статус державного комітету. Водночас Указом Президента України запроваджено спрямування і координацію діяльності Держкомархіву Міністром юстиції.

На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 12 березня 2005 р. № 179 проведено впорядкування структури апарату Держкомархіву.

Створено три управління (в кожному з яких – по два відділи): організаційно-правового та фінансового забезпечення; інформації та міжнародного співробітництва; формування та зберігання НАФ, а також самостійний сектор кадрової роботи.

Можливо, в самій ідеї реформування закладалось якесь раціональне зерно, проте, як це іноді буває з благими намірами, шаблонне застосування ідеї, принаймні до архівної системи, лише ускладнило діяльність як центрального апарату, так і регіональних структур: наявні кадрові ресурси інколи просто фізично неможливо було вкласти у прокрустове ложе на-в'язаних схем. При цьому в багатьох випадках, на жаль, не обійшлося без втрат.

У цьому контексті додаткові випробовування чекали на місцеві архівні установи. Усі пам'ятають травневу постанову Кабінету Міністрів з примірними переліками структурних підрозділів державних адміністрацій. Лише завдяки рішучим діям Держкомархіву і підтримці Міністерства юстиції вдалося повернути державні архівні установи до місцевих держадміністрацій.

У низовій ланці в деяких регіонах були спроби необґрунтовано змінити організаційно-правовий статус архівних відділів райдержадміністрацій, перетворивши їх на сектори або навіть просто запровадивши посади головних спеціалістів апарату адміністрації.

Наступне питання – реформування організаційної структури управління місцевими державними архівними установами за жорсткою вертикаллю з відповідною зміною порядку їх фінансування з державного бюджету.

Восени ми розглянули пропозиції з цього питання, що надійшли від Міністерства фінансів, державних адміністрацій та місцевих архівів. Питання, як ви пам'ятаєте, обговорювалося на розширеному засіданні колегії Держкомархіву України та громадської колегії при Держкомархіві. Проаналізовано стан фінансування місцевих архівів протягом останніх років. Вивчався також досвід взаємодії зі своїми територіальними органами відомств, що мають вертикаль підпорядкування.

У поглядах на цю пропозицію не було одностайності. Тринадцять адміністрацій (Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська облдержадміністрації, а також Севастопольська міська державна адміністрація) висловилися за доцільність перебудови, обумовлюючи свою позицію низкою застережень, серед яких передусім – вирішення проблеми достатнього і стабільного фінансування потреб архівів, їх додаткового кадрового забезпечення, збільшення фінансування на утримання архівних приміщень у зв'язку з переведенням користування цими приміщеннями на орендних засадах.

Сім адміністрацій (Донецька, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська облдержадміністрації та Київська міськдержадміністрація) вважають таку перебудову неприйнятною. Свою позицію вони аргументують, зокрема, тим, що виведення місцевих державних архівних установ зі структур держадміністрацій та міських рад призведе до необ-

грунтованого звуження компетенції місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Запропонована перебудова, на їхню думку, може призвести до надмірної централізації, виникнення додаткових управлінських ланок між фондоутворювачами і користувачами архівними документами, у той час як архівна справа за своїм характером є місцевою, оскільки й утворювачі документної інформації, і їхні споживачі є переважно місцевими суб'єктами. Перетворення місцевих архівних установ на територіальні органи Держкомархіву також суперечило б курсу на проведення в Україні адміністративної реформи, яка, передусім, передбачає наближення адміністративних послуг до населення, посилення ролі і значення органів місцевого самоврядування в усіх сферах суспільного життя, перерозподіл фінансових і матеріально-технічних ресурсів між центральними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на користь останніх.

Фактично не визначилися з цього питання Полтавська і Рівненська облдержадміністрації. Взагалі не подали пропозицій Рада міністрів Автономної Республіки Крим, Вінницька, Сумська, Тернопільська та Чернівецька облдержадміністрації.

Щодо ціни такого реформування. Штатну чисельність працівників системи треба збільшити на 1152 особи, у т. ч. районну і міську ланки – на 926, обласну – на 216 і центральну на 10 осіб. Оренда приміщень та комунальні платежі мають зрости на 8,5 млн. грн., а загальні витрати – у 2,7 рази.

Неподоланою на законодавчому рівні є проблема, що може виникнути в разі перетворення архівних відділів міських рад на територіальні органи Держкомархіву: зберігання у державних архівних установах документів, що є власністю відповідних територіальних громад.

Загальний висновок: перетворення місцевих архівних установ на територіальні органи Держкомархіву є передчасним. Разом із тим пошук шляхів вдосконалення управління місцевими архівними установами в контексті адміністративної реформи триватиме.

Наступна сфера. У 2005 році значно активізувалася робота архівних установ з виявлення та обліку юридичних та фізичних осіб – джерел формування Національного архівного фонду. Розпочато укладання нових списків.

Забезпечено надходження на постійне та тимчасове зберігання комплексу документації з виборів Президента. Фактично вперше було застосовано оперативне документування сучасної історії України, в тому числі – нетрадиційними методами та джерелами. Маю на увазі широкий спектр агітаційних документів, ресурси Інтернету (заархівовано повністю понад 50 дотичних веб-сайтів), величезний масив аудіовізуальних документів.

Активно проводилася робота зі штабами кандидатів у Президенти України, партійними осередками, громадськими організаціями, ЗМІ щодо передавання на державне зберігання документації, що відбиває події Помаранчевої революції.

На жаль, на державне зберігання надійшла незначна кількість управлінської документації від штабів кандидатів. Більшу частину документів,

отриманих від штабів, партійних осередків, громадських об'єднань, складає, знов-таки, агітаційна продукція.

Виникли певні проблеми у роботі зі ЗМІ, аматорськими студіями, власниками сайтів. Це пов'язано, по-перше, з питаннями збереження авторських прав на документи, по-друге, – з відмовою безкоштовно передавати документи до державних архівів.

Проте архівістами усе ж зібрано понад 5 тис. од. зб. згаданої тематики. Слід відзначити активну роботу щодо ініціативного документування зазначених подій ЦДКФФА, ЦДАГО, Держархіву м. Києва, держархівів Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Полтавської, Тернопільської, Хмельницької областей.

Досвід архівних установ з ініціативного документування вирішальних у новітній історії держави подій узагальнено Держкомархівом у методичних рекомендаціях з організації збирання, експертизи цінності, фондування та описування документів.

На сьогодні більшість цих документів описано. Досі не завершено впорядкування колекцій у ЦДКФФА, ЦДАМЛМ, держархівах Волинської, Донецької, Запорізької, Рівненської, Сумської, Чернігівської областей.

Надалі однією з найважливіших складових такої роботи мають бути інформаційні листи, звернення на адреси партій, ЗМІ, інших організацій, причетних до виборів, налагодження контактів з ними.

У квітні 2005 р. Держкомархівом було направлено до Верховної Ради України пропозиції про необхідність внесення змін до всіх законів про вибори. Однак лише в Законі “Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” змінено редакцію статті 118 “Зберігання виборчої та іншої документації і матеріальних цінностей”, у якій передбачено новий порядок надходження документів до архівів. Відтепер тимчасова виборча документація з виборів народних депутатів надходить з окружних виборчих комісій до трудових архівів, а документи, що належать до НАФ, – до державних архівів.

Водночас у Законі “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” наші пропозиції не враховано.

Уже зараз у державних архівах зберігаються десятки тонн виборчих бюлетенів. Сховища перевантажені, не вистачає місця для приймання документів НАФ. Безумовно, ми будемо знову порушувати питання про внесення змін до законів про вибори.

Крім того, Кримінальний кодекс доповнено статтею 158 “Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму”, якою встановлено кримінальну відповідальність за незаконне знищення або документів у державних архівах та в ЦВК. Всупереч нашим пропозиціям, не встановлено аналогічну відповідальність виборчих комісій.

Ми направили до ЦВК свої пропозиції до нової редакції Порядку ведення діловодства виборчих комісій та типової номенклатури справ виборчої комісії. Однак без погодження з Держкомархівом у січні цього року ЦВК видало постанову “Про Порядок ведення діловодства виборчих

комісій та комісій з референдумів”, якою не визначено порядок передавання виборчої документації до архівних установ та її склад. Обіцяно, що ці питання найближчим часом будуть роз’яснені в іншій постанові.

Поглиблюються і традиційні проблеми у сфері комплектування. Три-важною є стійка тенденція до зменшення кількості джерел формування НАФ, які передають документи на державне зберігання (порівняно з 2000 р. їх кількість зменшилася на 12 %). Відмова передавати документи НАФ до держархівів з боку підприємств, що переходять з державної у приватну власність, стає повсюдним явищем. Водночас власниками не забезпечуються належні умови зберігання та впорядкування документів. Непоодинокі випадки, коли й архівісти відмовляються працювати з установами недержавної форми власності, навіть не проводячи експертизу цінності документів.

Загострюється проблема щодо приймання на державне зберігання кіно-, відео-, фото-, фонодокументів. Обсяги приймання таких документів щорічно зменшуються, особливо це стосується ЦДКФФА України. Виробники цієї документації ігнорують Закон України “Про обов’язковий примірник документів”. Наші звернення до органів, що здійснюють реєстрацію і видачу ліцензій ЗМІ, досі не розв’язали проблему. Принагідно можна зазначити, що з боку архівних установ недостатньо енергійно проводиться робота з роз’яснення законодавства з архівної справи.

Дотепер нам не вдалося забезпечити облік власників документів НАФ. Поза увагою лишаються сотні історичних, краєзнавчих меморіальних музеїв, бібліотек, громадських об’єднань, релігійних організацій, більшість приватних підприємств, установ, організацій, власники приватних архівних зібрань, що, як свідчать результати слідства у “львівській справі”, мають у своїх колекціях документи, викрадені з фондів державних архівів. Жоден державний архів не зафіксував у звіті за 2005 рік приватних колекцій із документами НАФ.

Між тим, документи з приватних архівних зібрань бурхливо циркулюють на “чорних ринках”, постійно міняють власників, а ми робимо вигляд, що ця сфера нас не стосується. Звісно, торгівля документами з приватних колекцій – це здійснення конституційного права громадян, але дві елементарні речі – запровадження обов’язкової фахової експертизи документів перед виставленням на продаж у легальних антикварних салонах і систематичний контроль за рухом документів на “чорних ринках” – зможуть зменшити небезпеку викрадення документів з наших архівів. Ми маємо з’являтися в антикварних лавках і на “чорних” ринках – бути постійно присутніми у цьому середовищі, як на роботі, усвідомивши, що документи НАФ – це не лише те, що зберігається в державних сховищах.

З іншого боку, потребують подальшого серйозного діалогу і нашої пильної уваги спроби законодавчого закріплення ексклюзивних корпоративних прав на використання певної частини інформаційних ресурсів держави. Я маю на увазі передусім Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення: згідно із Законом про Національну раду вона створює і утримує (цитую) “Державний архів телерадіомовлення”. Закон

у такій редакції було прийнято всупереч нашим зауваженням, які просто проігнорували.

Очевидно, назріло питання щодо акредитації новостворюваних недержавних архівів.

Більше того, з'ясувалося, що на тринадцятому році дії архівного закону в Україні існують великі комплекси цінних архівних документів, цілі архіви, досі не конституйовані у складі НАФ. Маю на увазі, зокрема, архіви деяких силових відомств. Дивний статус має напівкомерційна структура, що зберігає плани до рішень Київради щодо відведення земельних ділянок у столиці: Відділ геодезії і картографії Головного управління містобудування, архітектури та дизайну міського середовища Київської міської державної адміністрації.

Так само на межі порушення закону “балансують” приватні структури, що надають послуги зі знищення архівів “проблемних” підприємств. Цитую отриману щойно електронною поштою рекламу одного з них:

“Избавление от ненужного предприятия с “бурной” биографией (в т. ч. сменой учредителей и директората) с нотариальным оформлением акта приёмки-передачи документации – за 3 700 грн.”.

Отже, за 700 доларів і архів знищать, і довідку з печаткою видадуть про передачу його до відповідної архівної установи. Остап Бендер міг би позаздрити.

Сподіваємося, що в цьому році ми нарешті розпочнемо видачу свідоцтв про державну реєстрацію документів НАФ; на це передбачені кошти в бюджеті. Однак, до початку державної реєстрації документів НАФ необхідно провести серйозну підготовчу роботу – внести зміни до порядку реєстрації, додати відповідні показники до звітності, забезпечити архіви штемпелями і свідоцтвами, розгорнути широку рекламну кампанію: дати матеріали в пресу, поширити пам'ятки, скласти реєстр власників документів, що мають бути зареєстровані у складі НАФ.

Знову доводиться говорити про проблеми трудових архівів. Зростанню їх мережі (на сьогодні функціонують уже 462 одиниці) безумовно сприяло квітнєве Розпорядження Президента. Однак, з числа новостворених трудових архівів лише 97 є юридичними особами, переважно – у Хмельницькій, Полтавській, Волинській і Донецькій областях. Досі не створено жодного трудового архіву в Івано-Франківській області, лише по одному створено в Львівській та Рівненській областях.

Для зберігання документів з особового складу державним і комунальним архівам додатково виділено близько 3 тис. кв. м. Минулого року до них надійшло майже 342 тис. документів з особового складу, – це 62 % від загальної кількості прийнятих на зберігання справ. Якщо цей рух не зупинити, ми невдовзі перетворимо всі архіви держави на трудові.

Водночас ми постійно отримуємо скарги на втрату документів з особового складу на підприємствах недержавної форми власності. Показовою є сумна доля архіву Усть-Чорнянського лісокомбінату Закарпатської області (на ньому працювало близько чотирьох тисяч осіб), а також архіву ВАТ

“Київенергобуд”, де зберігаються документи учасників ліквідації аварії на ЧАЕС (на сьогодні ВАТ формально не ліквідовано, однак його приміщення, у тому числі архівне, зачинено вже майже два роки).

Збільшується потік листів до Держкомархіву від ліквідаторів збанкрутілих підприємств про неможливість вирішити на місцях питання про передавання документів ліквідованих установ для подальшого зберігання.

Цю проблему ми зможемо вирішити тільки спільними зусиллями з органами місцевого самоврядування, які мають активізувати процес створення трудових архівів.

Викликає занепокоєння якість відбору документів до складу НАФ. Зрозуміло, що перший етап експертизи цінності документів здійснюється ще на стадії діловодства, під час підготовки номенклатур справ. Саме на цьому етапі ми втрачаємо багато важливих документів. Погоджені ЕПК державних архівів номенклатури справ, у тому числі й примірні, розроблені для однорідних установ районної ланки, часто не відбивають усього складу документів, що створюються в установі, неправильно визначаються строки зберігання документів, порушуються правила формування документів у справи. Це спричинює неповноту фондового складу документів. Річні описи містять однаковий набір справ: накази, плани, звіти. Не проводиться експертиза цінності справ з листуванням, зверненнями громадян, не вносяться до описів справ інформаційно-аналітичні документи (огляди, доповіді про підсумки діяльності установ, доповідні записки тощо), а також протоколи, стенограми нарад, семінарів, постійних комісій, рад, інші важливі документи, що відбивають основну діяльність установ.

Необхідно націлювати членів ЕПК державних архівів на більш ретельне ставлення до документів, що надходять на розгляд. Кількість погоджених описів справ і номенклатур справ – це ще не головні показники роботи ЕПК.

Наступна проблема. На сьогодні в державі прийнято Закон “Про національну програму інформатизації”, інші акти, які регулюють створення інформаційних електронних ресурсів, впровадження електронного документообігу. Розпочав свою діяльність перший Центр сертифікації ключів електронних цифрових підписів. Відтепер електронні документи будуть захищені електронним цифровим підписом. Отже, прогнозується збільшення електронного документообігу в управлінській діяльності, у тому числі – документів постійного зберігання. На ринку пропонуються десятки програмних продуктів різних вітчизняних і зарубіжних виробників. Однак у державі ніхто не займається сертифікацією програм електронного документообігу на предмет відповідності основним вимогам організації діловодства. Ці питання і досі залишаються поза увагою Держкомархіву та УНДІАСД.

Зрештою, електронний документообіг не впроваджено навіть у поточне діловодство ні в Держкомархіві, ні в архівах. Придбання готового або адаптованого продукту коштує дорого. Тому треба шукати шляхів співробітництва з виробниками цих програм на паритетних засадах. Є пропозиції кількох фірм щодо апробації систем електронного документообігу в Держ-

комархіві з їх подальшим безоплатним впровадженням. Над цим треба наполегливо працювати. Наша “страусяча” позиція не вирішить проблеми приймання електронних документів на державне зберігання. Відповіді на цей виклик ми також виявилися не готовими.

Не можна зупинятися на розробленому нами у 2005 р. “Порядку зберігання електронних документів в архівних установах”, – тут лише окреслено основні підходи до проблеми. Необхідні ґрунтовні дослідження у цій сфері, зокрема визначення порядку передавання електронних документів до державних архівів, форматів подання даних в електронній справі, вимог до комплексу супровідної документації, розроблення концепції державного архіву електронних документів.

Протягом року “не рухався” проект Закону України “Про діловодство”, хоча ще рік тому гостро ставилося питання про прискорення роботи з його доопрацювання. Наприкінці минулого року підготовлено концепцію цього Закону. Але розробники даремно розраховують, що далі цей законопроект “підхопить” і доведе Мін’юст. Без копіткої систематичної роботи даного закону не буде.

Особливої уваги потребує інформаційна сфера нашої діяльності, – користувачів не цікавлять наші внутрішні проблеми, вони мають право вимагати від нас надання інформаційних послуг.

Формально планові показники перевищено майже вдвічі практично з усіх напрямків використання інформації. Зокрема, величезними є обсяги виконаних соціально-правових запитів (311 тис. за рік; для порівняння: тематичних запитів було виконано трохи більше 20 тис.), – вони вже перевищують критичну межу, що призводить до залучення до довідкової роботи співробітників практично всіх структурних підрозділів державних архівів, спричиняє збільшення термінів виконання. Це – прямий наслідок перекосу у прийманні документів з особового складу.

З іншого боку, обсяги робіт, виконані трудовими архівами, ще раз підтверджують правильність нашого курсу на максимальне розширення їхньої мережі. При цьому бажано залучати до них фахівців з бухгалтерською освітою, запроваджувати на цих ділянках роботи сучасні інформаційні технології.

Зрозуміло, посилена увага має приділятися зверненням колишніх політичних в’язнів та репресованих, в’язнів гетто та нацистських концтаборів, запитам найменш соціально захищених категорій населення.

Протягом останніх років ми визнаємо нашу неготовність адекватно відповісти на такий виклик часу, як генеалогічні запити. Чи змінилося щось сьогодні? Більше половини архівів уже проводять цю роботу самостійно. Але при цьому не сповна використовуються перспективні резерви, – майже ніхто не займається виготовленням генеалогічних таблиць і дерев, в той час як у всьому світі архіви успішно заробляють на цьому гроші. Ми ж чомусь досі говоримо про проблеми з валютними рахунками. Серйозною залишається проблема спілкування з англомовним світом. А нашому

інституту слід впритул зайнятись якщо не розробленням власної методики, то бодай узагальненням уже здобутого досвіду і адаптацією, скажімо, російських рекомендацій щодо виконання генеалогічних запитів.

Зрештою, якщо у нас не вистачає власних сил і часу, чому не звернутися до послуг спеціалізованих генеалогічних структур, – з ними успішно співпрацюють архівісти у ЦДІАЛ, Криму, у Вінниці, Луцьку, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Одесі, Полтаві, Херсоні, Хмельницькому, Чернігові. Решта ж архівів, як правило, просто запрошує замовників таких досліджень до читальних залів.

Традиційно ювілейні та пам'ятні дати стають інформаційним приводом для оприлюднення архівних ресурсів через документальні виставки – пересічно кожен архів провів до 20 виставок на рік. Статистика відвідувань веб-порталу Держкомархіву свідчить про популярність у користувачів нової форми виставкової діяльності – публікації документальних виставок в онлайн-режимі в Інтернеті. На сьогодні ми маємо 22 виставки, на яких у відкритому доступі представлено понад 2 тис. документів. На жаль, мусимо констатувати некоректність їхнього використання, передусім – окремими ЗМІ, які просто репродукують документи без посилань на джерело. Взагалі, проблема захисту авторських прав на інформаційні продукти в Інтернеті зараз широко дискутується у світі, але досі жодних прийнятних рецептів не вироблено.

Інтенсифікувалися інші традиційні – і “безпроблемні” – форми інформаційної діяльності – теле- і радіопередачі, публікації у пресі. Останніх у минулому році було майже 1,5 тис., особливо відзначилися колеги з Житомира і Тернополя (брудну кампанію у львівських ЗМІ ми не рахуємо і не коментуємо).

Вузким місцем залишається обслуговування дослідників у читальних залах, – їх відвідало понад 21 тис. користувачів (це вдвічі більше, ніж ще пару років тому і значно перевищує наші “пропускні спроможності”); найбільше потерпають від цього ЦДІАЛ, ЦДІАК, ЦДНТА, Держархів в Автономній Республіці Крим, держархіви Закарпатської, Київської, Луганської, Одеської, Чернівецької, Харківської областей). Гостро стоїть проблема обладнання читальних залів копіювальною технікою, робочими місцями з виходом в Інтернет (таких архівів у нас не більше 10 %).

До “фізичних дослідників” слід додати ще не менш як 500 тис. віртуальних користувачів, що відвідують щороку наш веб-портал (це, до речі, приблизно стільки ж, скільки зафіксовано Національним архівом США, – єдиний показник, за яким ми таки “догнали” Америку). Сукупно вони роблять до 6 млн. запитів до окремих розділів порталу. Рівень інтенсивності використання архівних ресурсів засвідчує й такий показник: сукупний річний обсяг скопійованої з порталу інформації у 300 разів перевищує обсяг самого порталу. Такі масштабні цифри накладають на нас зобов'язання серйозного моніторингу характеру цих запитів і змушують серйозно замислитися над адекватністю нашого реагування на ці виклики сьогодення.

Певний прорив спостерігаємо у видавничій роботі. Понад півтори сотні видань було в роботі минулого року, з них оприлюднено (у друкованій та електронній формах) понад 60. Слід відзначити особливо плідну археографічну роботу ЦДАГО, державних архівів Запорізької, Одеської, Полтавської, Сумської областей, СБУ.

Суттєві зрушення можемо констатувати у реалізації серії довідкових видань “Архівні зібрання України” – без сумніву, одного зі стратегічних галузевих проектів. Підготовка путівників і анотованих реєстрів перебувала у центрі уваги практично всіх державних архівів. Сьогодні я маю приємність привітати всіх вас з виходом першого тому інтегрального довідника “Архівні установи України”. Це вагомий успіх усіх державних архівів, але насамперед – колективу УНДІАСД, який став основним виконавцем на фінальному етапі цієї багаторічної праці. Втім, попереду – набагато складніша і напруженіша робота над другим томом, який має охопити архівні зібрання за межами системи державних архівів.

Позитивними є тенденції у підготовці анотованих реєстрів описів. Сьогодні ви тримаєте в руках три нових довідники – архівів Миколаївської, Кіровоградської, Чернігівської областей; завершено роботу над томами у Черкасах і Сумах. Ще кілька областей працюють над серією, але провідні центральні архіви – ЦДІАК та ЦДАВО – на жаль, не можуть похвалитися такими успіхами. Таке відставання важко зрозуміти: півтора десятиліття ми живемо за нових реалій і досі не спромоглися гідно позиціонувати себе в суспільстві. Наявність путівника або анотованого реєстру архіву – це ознака нашого цивілізованого ставлення до дослідника. Разючі лакуни у цій серії довідників можна заповнити за рахунок публікації повних неанотованих реєстрів фондів як заключних томів майбутніх путівників. Це стосується також архівів Закарпатської, Київської, Луганської, Львівської областей. Не можу принагідно не відзначити систематичної і наполегливої роботи над багатотомним анотованим каталогом кінодокументів ЦДКФФА.

Що ж до путівників нового покоління, то мусимо визнати, що програма їх підготовки гучно провалилася. Минув рік, а у своєму активі ми маємо лише шість томів: ЦДАГО, ЦДІАЛ, ЦДАМЛМ, Суми, Чернігів, Херсон. Не можу не відзначити, що ЦДІАЛ минулого року випустив уже третє (!) видання путівника – польською мовою, а ЦДАМЛМ щойно опублікував другий том. Готовий перший том Путівника Держархіву Чернівецької області. Завершується робота в Донецьку. В той же час дивний довгобуд звів Держархів Тернопільської області: з 2002 р. він має завершений путівник і змушений щороку його осучаснювати. Оце, власне, і все. Викликає занепокоєння ситуація у Вінниці, Луганську, Ужгороді, Хмельницькому, загальмувалася робота в Державному архіві м. Києва (більшість із них провадять надзвичайно активну видавничу діяльність, публікуючи монографії, довідники різної тематики, проте роботою над основними, знаковими для архіву виданнями, просто нехтують). У найбільшому архіві держави, чим так пишаються у Державному архіві Київської області, над путівником не працюють взагалі.

Завдяки поверненню УНДІАСД обличчям до редакційного і методичного супроводу галузевих програм з підготовки довідників нам вдалося завер-

шити багаторічну роботу над зведеними фундаментальними томами – “Розсекречені архівні фонди” (регіональні архіви), “Архіви окупації”, “Втрачені і переміщені архіви” (т. 1); два перші з них представлені в електронному вигляді на порталі та на CD.

Нині ми розпочинаємо новий серйозний галузевий проект – зведений реєстр метричних книг. Маємо пілотний зразок – реєстр метричних книг однієї конфесії з колекції Держархіву Хмельницької області. За цією моделлю, яку має доопрацювати інститут, у стислі терміни належить організувати масштабну роботу. Очевидно, тим архівам, які брали й беруть участь у здійсненні проекту з мікрофільмування метричних книг з Генеалогічним товариством Юта (США), включитися в цю роботу буде легко, оскільки попередню реєстраційну роботу в них вже проведено.

Цілком логічним завершенням роботи над щойно сформованими двома значними документальними масивами – документами щодо подій, пов’язаних із виборами Президента, і матеріалами “усної історії” про окупацію – має стати їхнє оприлюднення у вигляді зведених довідників. Гідним відзначенням 20-ї річниці Чорнобильської катастрофи може стати довідник про місця зберігання документів учасників ліквідації аварії на ЧАЕС.

Знову нагадаю і про нагальну проблему у виданні популярних архівних інформаторів – буклетів, у тому числі англомовних.

Зі сказаним вище безпосередньо пов’язана проблема доступу до архівних ресурсів – поза сумнівом, одна з найнагальніших проблем розвитку архівної справи, обернена до суспільства. Не випадково дотримання європейських стандартів доступу до архівів є неодмінною умовою вступу нових держав до ЄС.

На виконання квітневого Розпорядження Президента Держкомархів дещо переробив і затвердив у Мін’юсті нову редакцію “Порядку користування документами НАФ, що належать державі, територіальним громадам”. Цей документ визначає нашу політику щодо доступу до архівних документів.

Гострими залишаються питання доступу до документноінформаційної бази, зібраної органами ВЧК, ОГПУ, НКВД, МГБ та КГБ за всі роки радянської історії, – як тих документів, що після 1991 р. потрапили до архівів системи Держкомархіву, так і тих, що залишились у Державному архіві Служби безпеки України і майбутньому Державному архіві Служби зовнішньої розвідки. Такі вимоги висуваються радикальними колами суспільства: зокрема, в опублікованому в Інтернеті Меморандумі Майдану “Чергові задачі Помаранчевої революції” розділ шість під назвою “Національна безпека” починається категоричною вимогою: “Забезпечення доступу до всіх архівів ВЧК, ОГПУ, НКВД, МГБ, КГБ”. Аналогічні вимоги лунають у зв’язку зі створенням Інституту національної пам’яті, містяться у численних зверненнях до Президента України.

Наведу конкретні приклади: звернення головного редактора Чернівецького обласного відділення “Книги Пам’яті України” п. І. Фостія з приводу ознайомлення з документами про репресії у Держархіві Чернігівської області, лист п. Б. Веселовського з Житомира, а також проблему “Озернянського архіву”.

Перший приклад стосується відмови у необмеженому доступі до документів про репресії 1930–1940-х років на Чернігівщині та загальних питань оприлюднення персональних даних тієї доби (списків співробітників НКВС, МГБ, які брали участь у боротьбі з УПА). Автор скаржить на Президента на “аракчесьщину і неповагу до науковців” у Чернігівському архіві і пропонує: “переглянути кадри в державних архівах і звільнити з роботи усіх, хто служить не Українській державі, а злочинній примарі минулого”, а також “проаналізувати, яку науково-видавничу роботу за останні роки зробили обласні архіви в плані розвінчання комуністичної теорії і практики... і зробити різкий поворот у цій діяльності”. Ось такі ставляться завдання. Це – також виклик часу. Повністю лист п. Фостія та офіційна відповідь на нього опубліковані на порталі Держкомархіву.

Лист п. Веселовського стосується його бажання офіційно викрити донощика, що, як він вважає, був винним у смерті його дядька, розстріляного 1937 р.

У документах “Озернянського архіву” – колекції документів Служби безпеки УПА за 1944–1950 рр., віднайдені нещодавно і переданої до Державного архіву Тернопільської області, – наявні відомості про осіб, страчених СБ за звинуваченням у співпраці з МГБ. При публікації опису “Озернянського архіву” в “Архівах України” ми змушені були вилучити ці імена; не дали згоди на повне оприлюднення таких відомостей і канадському видавництву “Літопис УПА”.

Усі три випадки об’єднуються одним – великою ймовірністю завдання моральної шкоди певному колу осіб (родичам та нащадкам людей, які згадуються в архівних документах). Архівісти в кожному з них мали всі підстави відмовити заявникам, що викликало обурення з їхнього боку, звинувачення у приховуванні інформації. Проте ми мусимо усвідомлювати велику відповідальність за дотримання норм законодавства, спрямованих на захист інформації про особу (персональних даних).

Безпосередньою відповіддю на такі вимоги суспільства стали ті рядки Указів Президента України від 11 липня 2005 р. “Про додаткові заходи щодо увічнення пам’яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні” та від 4 листопада 2005 р. “Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні”, які вимагають від Служби безпеки України полегшити доступ до архівних документів про злочини тоталітарного режиму.

Ми не маємо права лишатись осторонь цієї очевидної суспільної проблеми. Наша точка зору: потрібне їй чітке законодавче врегулювання, прийняття Закону “Про персональні дані”, доповнення Закону України “Про жертви політичних репресій” нормою щодо особливостей доступу до архівних документів про репресії з метою дотримання розумного балансу в цих питаннях. В усякому разі, ми не повинні бути в цьому питанні заручниками недосконалого законодавства.

Одним зі стратегічних напрямків організації доступу, який широко запроваджується провідними архівними службами світу, є оцифрування описів і надання до них доступу через Інтернет. Зрозуміло, ми перебуваємо лише на початку цього довготривалого процесу. Наші найближчі сусіди

у Польщі вже виставили в Інтернеті 12 тисяч інвентарів архівних фондів, на порталі Бундесархіву їх уже понад 50 тис. одиниць. Орієнтовні обрахунки, у яких ви всі брали участь минулого року, свідчать, що у складі НАФ налічується:

- загалом – бл. 300 тис. описів (7 млн. стор.), з них:
- 246 тис. (бл. 5 млн. стор.) – машинописні;
- бл. 1,2 тис. (17 тис. стор.) – набрані на комп'ютері;
- 55 описів (3,8 тис. стор.) – опубліковані у книжковому форматі.

А 31,5 тис. описів (1 млн. стор.) залишаються рукописними (тобто, взагалі існують в одному примірнику, що на сьогодні є неприпустимим!). Надалі ми не маємо права зволікати з організацією і ретельним плануванням цієї роботи.

Жодною мірою не можна вважати задовільними темпи роботи із розсекречування документів. Зібрані дані дають підстави твердити, що між великими обсягами документів таємного зберігання в окремих архівах і наявністю в регіоні, скажімо, підприємств ВПК немає прямого зв'язку. Не думаю, що ми маємо справу тут з реліктами консервативної свідомості, у більшості колег до перегляду т. зв. секретів колишнього СРСР просто не доходять руки. Лідерами за високою питомою вагою таких документів виступають: Одеса, Рівне, Чернігів, Черкаси, державні архіви міст Києва і Севастополя. Ось лише деякі приклади документів, з яких в окремих архівах досі не знято обмежень у доступі: списки фондів довоєнного і повоенного періоду, “соціалістичні зобов'язання відділу секретних фондів архіву на ... 1946 рік” (!) і навіть “описи архівних справ з історії революційних повстань під час реформи 1861 р.”. І, погодьтеся, вже зовсім аморально тримати на таємному зберіганні цвинтарні книги повосенних років, отримані нещодавно ЦДАВО від архівів МВС. Перелік “проблемних” документальних масивів, доступ до яких необґрунтовано і, більше того, – протизаконно – досі обмежується, можна продовжити. Над цим треба серйозно працювати.

З огляду на громіздкість і протяжність у часі процедури розсекречування, відсутність досі Порядку перегляду грифів секретності документів державних архівів, слід шукати якогось алгоритму дій, що дозволив би у стислі терміни радикально покращити ситуацію, наприклад запровадити полегшену процедуру зниження грифу секретності до “ДСК”.

Загальний же обсяг справ таємного зберігання (1,1 %), упевнений, може бути зменшений на порядок.

З огляду на ігнорування пропозицій Держкомархіву в державних програмах, пов'язаних з інформатизацією, в галузі вже котрий рік продовжується “стихійна” інформатизація.

Загалом, за базовими показниками (наявність спеціальних підрозділів, обладнання, локальних мереж, доступу до електронної пошти та Інтернету, постійних виділених каналів зв'язку, серверів, власних веб-сайтів і сторінок на веб-сайтах облдержадміністрацій) спостерігається поступове нарощування потужностей. За останні три роки показник співвідношення комп'ютерного обладнання з кількістю співробітників варіювався таким чином: спочатку один комп'ютер припадав на 8 осіб, минулого року – вже на 4,2 особи.

Динаміка позитивна, але і такі темпи не можна вважати задовільними з огляду як на стрімке зростання обсягів інформації в сучасному суспільстві, так і нагальну потребу забезпечити комп'ютером кожне робоче місце.

Спеціальні інформаційні підрозділи створено лише у восьми архівах. Менше половини комп'ютерів з'єднані в локальні мережі, у 14-ти архівах локальні мережі досі відсутні, відповідно, комп'ютери використовуються непродуктивно і нерационально, по суті – як дорогі друкарські машинки.

У системі функціонують лише 9 виділених серверів (3 – в Держкомархіві, 3 – в центральних, 3 – в державних архівах областей: у Донецьку, Хмельницькому, Чернігові).

Досі не завершено підключення державних архівів до мережі Інтернет, лише 11 установ мають постійне підключення. Тільки п'ять архівів мають власні веб-сайти (Донецьк, Кіровоград, Одеса, Чернігів і піонер цього руху – Державний архів м. Севастополя).

Абсолютно неприпустимим є відсутність електронної пошти у двох центральних (ЦДНТА, ЦДАМЛІМ) та двох обласних (Житомир, Київ) архівах. Про це соромно сьогодні говорити, я прошу керівників негайно виправити становище.

Близьке до завершення створення електронної версії Центрального фондового каталога. На кінець 2005 р. до бази введено бл. 160 тис. фондів, що становить 7 % від загального обсягу фондів. Прошу зауважити, що поточний рік ми визначаємо як останній рік цієї роботи.

У зв'язку з цим відділу інформаційних технологій Держкомархіву необхідно невідкладно зосередитися на інтеграції локальних сегментів до зведеної інформаційної системи і до кінця року провести апробацію бази в Інтернеті.

Дивно, але п'ять архівів (державні архіви Волинської, Донецької, Житомирської, Запорізької та Херсонської областей) не подали жодної інформації про стан інформатизації, що свідчить про ігнорування одного з пріоритетних напрямків діяльності.

Ще один промовистий висновок випливає з аналізу ситуації у сфері інформаційних технологій. Дедалі більшої гостроти набуває тут не стільки брак коштів, як нестача кваліфікованих кадрів. Залучення студентів-сумісників дає можливість, по суті, лише підтримувати працездатність комп'ютерів у режимі вже згадуваної “друкарської машинки за тисячу доларів” і абсолютно не дозволяє впроваджувати в архівну справу інформаційні технології – будувати оптимальні локальні мережі, ефективно використовувати і робити придатними для використання наявні ресурси, комплексно вирішувати проблему керування інформаційною безпекою. У кінцевому результаті не виконується, власне, головне завдання і не досягається основна мета інформатизації – ефективна обробка зростаючих обсягів інформації, радикальне підвищення продуктивності праці архівістів і надання нових видів послуг суспільству, які неможливі без використання сучасних технологій обробки гігантських масивів інформації документів Національного архівного фонду.

Оцінюючи позитивну динаміку міжнародного співробітництва державних архівів, відзначаючи розширення регіонального представництва

у міжнародних заходах, не можу не застерегти колег передусім від самодіяльності і нескоординованих із Держкомархівом дій у цьому напрямі, чим, власне, і був викликаний наказ Держкомархіву від 30.11.2005 № 140 “Про порядок здійснення службових відряджень за кордон та укладання міжнародних договорів...”.

Шановні колеги, ми намагалися говорити переважно про ключові проблеми, тенденції, загрози, недоліки у нашій сфері, а також можливі шляхи вирішення цих проблем. Попри всі позитивні зрушення, позитивну динаміку, що залишилися в основному “за кадром”, але простежуються за офіційним звітом, який ви маєте, слід визнати: всі наші зусилля щодо зміни ставлення владних структур, а особливо – суспільства в цілому – до архівів та проблем нашої сфери поки що проривних результатів не дали. Якщо абстрагуватися від конкретних зрушень у практичній площині, ініційованих нами і підтриманих Президентом і урядом, і розглянути ставлення суспільства до документної інформаційної сфери його життєдіяльності в цілому, то мусимо констатувати: підхід до нас і надалі залишається традиційно споживацьким.

У планах соціально-економічного розвитку держави нашу сферу не представлено жодним рядком, жодним показником. Для прикладу: Основні напрями урядової політики, затверджені Кабінетом міністрів України 20 січня цього року, засвідчують, що в гуманітарній сфері у центрі уваги уряду перебуває низка різноманітних проблем: від комп’ютеризації шкіл і вдосконалення правової бази охорони здоров’я до прориву у фінансуванні культури, зокрема кіновиробництва, гастрольної діяльності, реставрації архітектурних пам’яток у заповідниках тощо. Архіви з цього документа просто “випали”.

Нас і далі не сприймають як необхідну і невід’ємну складову інформаційного суспільства, що формується. Про це промовисто свідчать і Парламентські слухання з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні (вересень 2005 р.). Ніхто з трьох десятків промовців, людей, не випадкових у цій проблематиці, навіть не згадав слова “архіви”. Або ж взяти проект нової редакції Закону про інформацію, над яким працювали фахівці з різних міністерств і відомств. Знову, вже вкотре, ретроспективна інформація не фігурує серед інших видів інформації.

Для контрасту нагадаю, як визначаються статус, місце і роль архівів у провідних країнах світу. В одному з офіційних документів Міжнародного конгресу архівів у Відні (2004) під назвою “Стратегія й пріоритетні сфери Міжнародної ради архівів” зазначено: “Архівні установи мають тримати першість в ефективному реагуванні на стрімко змінювані концепції й технології щодо управління інформацією і знанням”. Такого завдання, на жаль, ми сьогодні поставити перед галуззю не можемо.

Водночас це має бути для нас черговим поштовхом до подальшої наполегливої праці. Залишаймося оптимістами.

Дякую за увагу.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

**ІСТОРІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ І ДОСЛІДЖЕНЬ
ДОКУМЕНТАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА
(Загальний огляд)**

Перші дослідження документальних матеріалів належать літописцям. Відомо, “Повість минулих літ” – найдавніша писемна пам’ятка, що вважається першою працею з історіографії, засвідчує факти, взяті “з окремих заміток та більш чи менш обширних записів, оповідей, офіційних документів (договорів, листів) та ін.”¹. Сказане стосується усіх літописів. Що ж до галицько-волинських земель, то на окрему увагу заслуговує Галицько-Волинський літопис, що дійшов до нас у різних списках, найраніший з яких сягає початку XV ст. Використання у ньому актів та документів досить значне. Варто згадати, що з нього вдається реконструювати понад 60 актів і документів, зокрема таких князів, як Роман Мстиславич, Мстислав Мстиславич, Данило Романович, Василько Романович, Шварно Данилович, Лев Данилович, Володимир Василькович, Мстислав Данилович та ін., акти монастирів, боярів, представників духовенства. Практика використання документів в історіографічних працях відома з XIII–XIV ст., щораз більшого поширення набувала вона у XV–XVII ст. Галицько-волинський документ знали і черпали з нього факти для своїх праць Я. Длугош, Й. Альнпек, Т. Піравський, С. Окоцький та ін. Грамоти князя Лева Даниловича використовували З. Копистенський у полемічному творі “Палінодія” (грамота Спаському монастиреві), В. Зиморович – у “Хроніці міста Львова” (грамота Миколаївській церкві у Львові), невідомий автор – у праці “Походження та життя львівських єпископів грецького обряду” (грамота Онуфріївському монастиреві у Лаврові).

Починаючи з XVIII ст. документальні пам’ятки Галицько-Волинського князівства досліджувано частіше і різнобічніше. Так, про документи князя Лева Даниловича інформує “Хроніка” с. Кульчич. Під 1696 р. вміщено повідомлення про королівські підтвердження двох привілеїв князя Лева Даниловича родині Кульчицьких², Я. Т. Юзефович у “Хроніці міста Львова”, написаній близько 1714 р.³, згадує про документальні матеріали, пов’язані з іменем галицько-волинських князів (правда, на підставі раніших праць, у яких вони розглядалися). Вже у перших десятиріччях XVIII ст. грамоти опрацьовувалися науково. Грамоту князя Лева Даниловича кафедральному соборові в Крилосі, датовану 8 березня 1301 р., аналізує Л. Кишка, вносячи її у працю “Книга актів”⁴, різні документи вивчає В. Татіщев в “Історії

Російській...”⁵. Натяки на князівські документи, зокрема на грамоту для Крилоса, трапляються у працях Г. Кульчинського, насамперед у дослідженнях “Докази руської церкви” та “Додаток до доказу руської церкви”⁶, а також М. Рилла “Старожитності руської церкви”⁷.

У другій половині 60-х років XVIII ст. єпископ Ф. Володкович⁸, ведучи суперечку за маєтності Києво-Печерського монастиря, користується грамотою князя Романа Галицького, за якою монастир мав одержати “землю Забудецкую з людми и з пошлинами на деревнях”⁹. Цінною, якщо йдеться про ранні опрацювання галицько-волинських грамот, є брошура “Вимога руського духовенства до станів найяснішої Речі Посполитої”, видана 1764 р.¹⁰ До неї додано “Сумарій” документів з десятьма актами, починаючи від грамоти “Данила короля галицького, сина князя Лева [...], Вітовта і королів польських...”. Документи були апробовані раніше станами Речі Посполитої в 1668 р., сеймами 1669, 1674 рр. та ін.¹¹

У третій чверті XVIII ст. тексти досліджуваних грамот використовуються у більших історіографічних працях, таких, як виданій 1770 р. у Львові книжці К. Ходикевича “Історико-критичні дослідження” про два архієпископства Київської і Галицької митрополій¹².

Зауважимо, однак, що майже в усіх історіографічних студіях XV–XVIII ст., сягаючи до середини XIX ст. (хоч уже частково), акти та документи галицько-волинських канцелярій використовуються некритично. На рівні автентичних розглядаються фальсифікати, достовірні тексти фігурують поряд із недостовірними. Це певною мірою було характерною ознакою тих століть, і не лише в Україні. Зміст акта чи документа сприймався з довірою до написаного, трактувався як реальний історичний факт, що мав відповідати історичній дійсності й саме таким впроваджувався у науковий обіг (виняток становить хіба що згадана праця Л. Кишки). Тим часом, як показує сучасна критика текстів, маємо автентичні грамоти, які створювались у XIII чи XIV ст. (див. I, № 2–3)*, а поряд грамоти тих же експонентів, що були подібно датовані (частіше не датовані), але створені набагато пізніше і є сумнівними щодо своєї достовірності. Як приклад можна подати низку грамот, писаних від імені князя Лева чи Лева Даниловича (див. III, № 4–10, 21–25 та ін.).

В останнє тридцятиріччя XVIII ст. на дослідженнях історичних пам’яток позначилися різні суспільно-політичні зміни. У літературі Галичини використання давніх грамот пов’язується переважно з історією церкви. Під цим кутом зору заслуговує на увагу низка трактатів Д. Верхратського, І. Ославського, М. Гарасевича, дослідження і листування І. Гудза¹³. З появою урядового декрету, яким власті не підтримували легалізації львівського капітулу, І. Гудз звертається із закликом не підкорятися заходам уряду, а згодом і єпископові П. Білянському. Він рекомендував підготувати розгорнуте подання (лист від 24 липня 1787 р.), яке б містило факти з історії розвитку згаданих установ у Галичині, починаючи з князівських

* Тут і далі посилання на розділ і номер документа в публікації: *Купчинський О.* Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. – Львів, 2004.

часів, і спираючись на латинські документи XV–XVIII ст. та грамоту князя Лева Даниловича кафедральному соборові у Крилосі від 8 березня 1301 р., що неодноразово підтверджувалася королями в XVI–XVII ст., закликає захищати “права руського народу”. Йому належить проект такого подання¹⁴, а також “добірка документів, серед яких є копії галицько-волинських грамот за різні часи”¹⁵. Одночасно готувались спеціальні трактати, як засіб аргументації у конфлікті між австрійським урядом і церквою в Галичині за земельні володіння і права на прибутки з лісів. Виявлені й подані єпископією та монастирями документи вивчала спеціальна урядова комісія. У випадку визнання права власності за церквою (це стосувалося і зем’ян) прийняті документи фіксувалися (повністю або у формі витягів) у так званих маєстатових чи інших книгах станового відділу Львівського губернаторства¹⁶.

Урбаріальні заходи дали поштовх до впорядкування документів і складання на їх основі багатьох точних описів та інвентарів, з яких згодом формувалися збірки документів у дипломатарії¹⁷. Деякі з них перетворювалися у своєрідні літописці, лягали в основу хронік, як, наприклад, хроніка Онуфріївського монастиря у Львові (1771)¹⁸.

У 80-ті роки XVIII ст. галицько-волинські грамоти використовуються для дослідження спеціальних питань у загальноісторичних працях. Польський історик А. Нарушевич на підставі грамоти князя Лева Даниловича кафедральному соборові Успіння Богородиці в Крилосі робить спробу встановити нащадків князя Лева Даниловича¹⁹. Дещо пізніше подібні питання порушує Х. Енгель в “Історії Галичини і Володимирщини”²⁰.

Загалом характерною рисою названих досліджень і публікацій XVIII ст. є усвідомлення значення документа як історичного джерела, хоч унаслідок раціоналістичної тенденції, що панувала в історіографії XVIII ст., дослідники тільки вибірково опрацьовують і використовують документи.

Новий етап в опрацюванні грамот Галицько-Волинського князівства настав у XIX ст. Створено перші фундаментальні історіографічні праці, використано різні щодо видів і жанрів джерела, зроблено спроби їх критичного аналізу. З утвердженням такого підходу в науці з’являється інша (порівняно з напрямом у вивченні писемних пам’яток у XVIII ст.) оцінка історичних фактів. І хоча у першій половині XIX ст. ще відчутними були рецидиви раціоналізму з його монархічним спрямуванням у трактуванні історичного процесу, що проявлялися у скептицизмі щодо вивчення історії Русі, нові підходи дедалі частіше застосовуються в історіографії того періоду. З перших десятиліть XIX ст. в Україні робляться спроби виділити джерелознавство в окрему дисципліну, зароджуються основи дипломатики, палеографії, нумізматики (елементи цього були також у XVIII ст.). Провідна роль у цих дослідженнях належала Львівському та Харківському університетам, Ніжинському ліцею, у яких читались курси джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, публікувались праці з цих проблем²¹.

Дослідженню давніх документальних пам’яток, у тому числі галицько-волинських XIII – першої половини XIV ст., сприяла також загальна на той час тенденція аналізу актового матеріалу. Про це свідчить широке

дослідження уже в перших десятиліттях XIX ст. договорів князів Олега та Ігоря, укладених з греками²². Важливу роль у створенні методологічних засад вивчення грамот відіграли багатотомна праця Б. Г. Нібура²³, а в конкретному опрацюванні східнослов'янських документів – дослідження Й. Базиловича²⁴, Т. Чацького²⁵, С. Болховітінова²⁶, Г. Даниловича²⁷, частково Й. Лелевеля²⁸.

Уже на початку XIX ст. з'являються нові публікації, а разом із цим і дослідження грамот. Так, Т. Чацький, опрацьовуючи окремі питання дипломатики, розглядає галицькі грамоти²⁹. У 1803 р. перевидано “Історію польського народу” А. Нарушевича, а в ній згадану раніше грамоту князя Лева Даниловича з 1301 р.³⁰ 1808 р. з'являється перша публікація повного тексту датованої 20 жовтня 1335 р. грамоти “князя усієї Малої Русі” Юрія Тройденевича, даної генеральному магістрові Німецького Ордену Теодорикові Альденбурзькому. Грамота вийшла в багатотомному виданні “Давньої історії Пруссії” А. Коцебу³¹. Наводячи грамоти Юрія Тройденевича і Андрія та Лева Юрійовичів, дослідник ілюструє зв'язки і торговельні контакти ордену з Галицько-Волинським князівством.

1813 р. втретє публікується статутна грамота князя Лева Даниловича кафедральному соборові в Крилосі³². Її текст підготував В. Кукольник на підставі “надрукованої давніми слов'янськими літерами” грамоти, що дає змогу встановити зв'язок цього списку з публікацією К. Ходикевича. Через кілька років М. Карамзін вивчав низку галицько-волинських грамот і опублікував їх в “Історії Російської держави” (1817). Серед них грамоти, реконструйовані з літописів Володимира Васильковича (1288) і Мстислава Даниловича (1289), грамоти Лева Даниловича і т. д.³³ Публікації грамот М. Карамзіна супроводжуються багатою інформацією про зовнішні й внутрішні ознаки документів, відомостями про місце їх зберігання³⁴.

У 1819 р. з'явилося нове видання грамот князів Володимира Васильковича та Мстислава Даниловича у другому томі “Зібрання державних грамот і договорів...”, роботу над яким очолив у 1813 р. М. Рум'янцев³⁵.

У 20-ті роки XIX ст. грамоти Галицько-Волинського князівства вивчав М. Гриневецький³⁶. При вивченні церковної історії ці ж грамоти використовували В. Левицький і М. Гарасевич³⁷. Дослідник Ф. Сярчинський у “Нарисі історії Перемишльського князівства” на підтвердження давнього заселення краю використовував привілей князя Лева Даниловича, виданий Сенькові Татариневичу на волость у Самбірській окрузі (1265)³⁸. Ці відомості Ф. Сярчинський подавав паралельно з фактами, основаними на документі князя Юрія Тройденевича від 20 жовтня 1335 р. (у праці помилково – 1345 р.)³⁹. Згаданий документ князя Лева Даниловича (1265) Ф. Сярчинський розглядав також при написанні нарису міста Самбора та його околиць⁴⁰. Досліджували і вводили у науковий обіг галицько-волинські грамоти Г. Ходинецький⁴¹, П. Кеппен⁴².

У першій половині XIX ст. тривали дослідження про створення Галицької митрополії. У зв'язку з тим знову викликає зацікавлення істориків згадана грамота князя Лева Даниловича, видана кафедральному соборові в Крилосі. Досліджував це питання М. Гарасевич, опрацьовуючи на початку XIX ст. джерела історії церкви на Русі⁴³. Є. Болховітінов, вивчаючи Галицьку

митрополію і її стосунок до Києва, також аналізував галицько-волинські грамоти. Всупереч М. Карамзіну, дослідник не заперечував існування цього рангу церковної установи на початку XIV ст. і на підтвердження можливості її функціонування висував чимало історичних спостережень⁴⁴.

Ці питання у контексті згаданих документів відображені також у працях В. Левицького, Й. Лозинського, Д. Зубрицького. Важливим у них було те, що, прагнучи встановити історичні реалії за допомогою документальних пам'яток, дослідники вели науковий пошук, щораз частіше застосовували науково-порівняльний метод, виносили питання на рівень наукової дискусії.

У першій половині XIX ст. галицько-волинські грамоти досліджуються і щодо мовних особливостей. За приклад можуть служити праця І. Могильницького "Відомості о руском язичі"⁴⁵, а також "Грамматика" Й. Левицького. У додатку до останньої як хрестоматійні зразки мови дослідник поряд з уривками з Литовського статуту (1588), "Грамматика" Мелетія Смотрицького (1618), "Енеїди" І. Котляревського (1798) вмістив на першому місці повний текст грамот князя Лева Даниловича на села Страшевичі, Созань та Грушевичі⁴⁶. Текстами галицько-волинських грамот (у деяких випадках принаймні в порівняльному плані) користувався І. Вагилевич при складанні своїх словників і редагуванні словника М. С. Лінде. І. Вагилевичу належать також одні з найраніших рукописних копій грамот князя Лева Даниловича, зокрема привілею для братинців Тутенія і Монтсіка на село Добаневичі (Дубаневичі)⁴⁷.

Водночас із вивченням загальноісторичних і мовних питань на основі князівських галицько-волинських грамот в історіографічних працях першої половини XIX ст. широко ставилося питання їх внутрішньої і зовнішньої критики та дипломатичного аналізу. Це було зумовлене, як уже відзначалося, загальною тенденцією до аналізу писемних джерел, а у випадку галицько-волинських документів, зокрема тих, у яких експонентом був князь Лев чи Лев Данилович, – сумнівами дослідників у їх автентичності.

Чи не найраніше, а згодом і найчастіше аналізувалась статутна грамота князя Лева Даниловича для кафедрального собору в Крилосі. Її автентичність, як відомо, викликала застереження вже у трактатах XVIII ст., але вперше це питання ґрунтовно розглянув М. Карамзін. Аналіз дати документа, його мови і, нарешті, ідентифікації згаданих у ній осіб на основі інших джерел дав підстави дослідникові зарахувати грамоту до пізніших утворень⁴⁸. Думку М. Карамзіна в першій половині XIX ст. поділяють К. Калайдович⁴⁹, Є. Болховітінов⁵⁰, пізніше – Д. Зубрицький⁵¹, О. Востоков⁵² та ін.

Низку спостережень щодо автентичності галицько-волинських грамот роблять П. Кеппен⁵³, Д. Зубрицький⁵⁴. Правда, у спостереженнях останнього є певні суперечності. Разом з публікацією грамот, нерідко повторною⁵⁵, до яких не завжди є відповідний коментар⁵⁶, дослідник у листі до М. Максимовича 1839 р. писав, що "легко міг би довести неавтентичність інших грамот князя Льва [йшлося про згадану вже грамоту Миколаївській церкві у Львові. – *О. К.*], але не роблю цього, щоб не позбавити церкву одного з доказів історичних прав на земельні маєтки"⁵⁷.

Дипломатична достовірність грамот князя Лева Даниловича цікавила також В. Левицького та І. Вагилевича, який будував свої висновки про

фальсифікацію грамоти Миколаївській церкві у Львові, спираючись на невідповідності дати дня і місяця з календарним обчисленням. Неавтентичними вважав він і деякі інші документи князя⁵⁸. На основі аналізу змісту та вивчення інших ознак грамоти А. Петрушевич зробив висновок про неавтентичність грамоти Романа Галицького, якою князь мав дарувати Кисво-Печерському монастиреві Забудецьку землю⁵⁹ (вперше про це йшлося уже в 60-х роках XVIII ст.⁶⁰), а також привілеїв, що стосувалися появи вірмен і караїмів на українських землях⁶¹. Згодом історик спеціально вивчав питання достовірності інших грамот галицьких князів⁶².

У другій половині 30-х – 40-х роках XIX ст. не припиняється дослідження галицько-волинських грамот. Й. Фойгт використовував грамоти князя Юрія Тройденевича (1327), старости Руської землі Дмитра Дядька (Дедька) (1341) на підтвердження зв'язків Галицько-Волинського князівства з Німецьким Орденем⁶³. Тому ж авторові належить публікація грамот Лева й Андрія Юрійовичів (1316), Юрія Тройденевича (1325, 1327, 1334)⁶⁴. Уперше Й. Фойгт публікує грамоту 1341 р. Дмитра Дядька (Дедька)⁶⁵.

Незважаючи на закиди у недостовірності грамот князя Лева Даниловича, їх дослідження, а подеколи й використання змісту, тривало. Підставою для цього й надалі служила їх незаперечна давність. В. Мацейовський⁶⁶ опублікував привілей князя Лева Даниловича монастиреві Спаса на будівництво церкви і села на березі Дністра (1292), додаючи до нього відповідний коментар. На доказ існування в Давній Русі десятичної данини Я. Поцей наводить текст грамоти князя Лева Даниловича на село Страшевичі⁶⁷. У зв'язку з перевиданням Іпатіївського літопису втретє з'являються тексти заповітних грамот володимирського князя Володимира Васильковича (1288), а також статутна грамота князя Мстислава Даниловича (1289)⁶⁸.

У 20–40-х роках з'являється ряд праць науково-довідкового та інформативного характеру. Серед них “Список руських пам'яток” П. Кеппена⁶⁹, “Каталог зводу історичних грамот прибалтійських земель, зокрема Лівонії, Естонії і Курляндії” К. Наперського. У першій частині “Каталога...” (1198–1449) описано п'ять галицько-волинських грамот, які в XIV ст. князі надсилали Німецькому Ордену⁷⁰, та ін. Зміст кожної грамоти подано у вигляді регестової статті. Праця К. Наперського згодом стала своєрідним еталоном для Г. Даниловича при опрацюванні документальних джерел у “Скарбниці грамот”. Однак Г. Данилович розширює інформування як у кількісно-документальному, так і в територіальному аспектах⁷¹.

Близькою до “Скарбниці грамот” за характером опису документів є праця О. Востокова⁷². Проте історик, коли йшлося про галицько-волинські грамоти, використовував лише їх списки, які в перші десятиліття XIX ст. були надіслані різними кореспондентами М. Рум'янцеву⁷³. О. Востоков умістив в “Описі...” низку уривків або повних текстів грамот, зокрема князів Романа Галицького та Лева Даниловича, а про деякі тільки згадує⁷⁴. Приблизно у той же час І. Вагилевич скопіював і підготував до друку близько 1200 документів XIII–XVIII ст., які частково були використані в “Додатках до Газети Львівської” та перших томах багатотомної публікації “Акти гродські і земські”⁷⁵.

У той самий час грамоти князя Лева Даниловича публікує Й. Левицький⁷⁶. Дещо пізніше з'явилася окрема розвідка В. Левицького про дарчу

грамоту Лева Даниловича домініканцям у Львові. Дослідник опублікував її текст і на основі вивчення історичної літератури додав до неї широкий дипломатичний коментар, визначаючи грамоту фальсифікатом пізнього середньовіччя. Праця В. Левицького, мабуть, є одним з перших поважних досліджень з дипломатики на західноукраїнських землях⁷⁷. На початку 1850-х років ґрунтовну розвідку присвятив цій грамоті А. Петрушевич⁷⁸. Проте чи не найбільший внесок в опрацювання писемних пам'яток у першій половині XIX ст. у Галичині зробив Д. Зубрицький. У “Нарисі історії українського народу в Галичині” дослідник користувався давніми грамотами. У “Документах” опубліковано грамоти князя Лева Даниловича Спаському монастиреві на села Страшевичі та Созань, Миколаївській церкві у Львові та Онуфрійському монастиреві в Лаврові⁷⁹. Галицько-волинські документи історик використав і у другому, російському виданні цієї книжки. У доповненнях до книжки “Вірогідні папери” Д. Зубрицький знову опублікував раніше вміщені в “Документах” до “Нарису...” грамоти, внісши певні зміни, а саме: замість грамоти Миколаївській церкві у Львові подав текст грамоти кафедральному собору в Крилосі⁸⁰. Крім того, Д. Зубрицький включив у книжку грамоти польських королів, у яких підтверджувались чи згадувались княжі документи, наприклад, грамоту короля Сигізмунда I (1535)⁸¹. Упродовж 1840-х рр., докладно вивчивши документальні фонди Львова, Д. Зубрицький систематично надсилає опрацьовані документи для публікації М. Погодіну, О. Бодянському, М. Максимовичу та в Археографічну комісію до Москви⁸². Як результат, 1846 р. в “Актах, які відносяться до Західної Росії”⁸³ з’явилися документи, які опрацював Д. Зубрицький, а 1848 р. – близько 90 документів з архівів і бібліотек Галичини в “Додатку до зібрання історичних актів”⁸⁴. У цьому ж виданні опубліковано грамоту галицько-волинського князя Андрія Юрійовича торунському магістрату з 1320 р.⁸⁵

У 1847 р. Д. Зубрицький підготував двотомну збірку грамот з історії Галичини (1105–1506) під назвою “Кодекс документів Галичини”⁸⁶, але, не діставши коштів на видання, у 1850 р. переслав цю збірку до Москви, в Археографічну комісію. У 1852 р. збірка документів Д. Зубрицького, до якої увійшло 110 документів за 1105–1405 рр., з’явилася в сигнальних примірниках. Тиражне видання з невідомих причин, як твердить О. Лаппо Данилевський, у світ не вийшло⁸⁷.

На основі викладеного робимо висновок, що у XVIII ст. в дослідженнях і публікаціях галицько-волинських грамот були зроблені перші кроки. Дослідження проводилися безсистемно, з частковим, неглибоким і некритичним використанням документів. Це зумовлювалося, з одного боку, загальним процесом суспільно-історичного розвитку, з другого – рівнем поступу історичних знань і науки взагалі.

Для першої половини XIX ст. характерні насамперед нові пошуки документів та їх нагромадження. Тогочасні дослідження засвідчують поступовий перехід від описового до історично-порівняльного аналізу. У деяких працях уже є елементи критики зовнішніх і внутрішніх ознак грамот, спроби визначення умов створення документів, їх провенієнції, навіть автентичності. З’являються також перші спеціальні дослідження

грамот як окремого виду актових джерел, формуються прийоми наукової археографії документів, їх анотований та регестовий описи⁸⁸.

Друга половина XIX ст., зокрема його останні десятиліття, і XX ст. знаменують якісно новий етап у дослідженні та оцінці галицько-волинських актів і документів. З'являються новий підхід і методологія у дослідженні документа, що в нових історичних умовах, у тому числі історичної науки, ґрунтувалися на науково-експериментальній об'єктивності, прагматизмі та джерельній аналітичності.

Одним із перших ґрунтовно досліджує документи Галицько-Волинського князівства у XIX ст. А. Петрушевич (хоч такі спроби, як відзначалось, робили уже В. Левицький, Д. Зубрицький). Він опрацьовує тексти всіх відомих йому грамот, що писалися від імені галицького князя Лева (чи Лева Даниловича), і доходить висновку, що вони – фальсифікати із значно пізнішого часу. Водночас А. Петрушевич опублікував, подавши свій аналіз, десять повних текстів і уривків з документів⁸⁹. Ця публікація – найповніша з тих, що з'явилися до того часу (М. Карамзін, Д. Зубрицький надрукували лише окремі грамоти). Дослідник подає також перелік інших документів.

Критику змісту грамот опублікованих текстів і перелік згадок документів з іменем Лева (чи Лева Даниловича), запропонованих А. Петрушевичем, пізніше використовували, поглиблюючи дослідницький аспект проблеми, чимало істориків кінця XIX–XX ст. Продовжив цю працю над текстами грамот М. Грушевський⁹⁰. Проте основним поштовхом до цього, очевидно, послужила нова публікація документів, яку 1894 р. підготував І. Линниченко⁹¹. Тоді надруковано близько 20 текстів грамот, у тому числі за А. Петрушевичем, і дано не завжди однозначну оцінку їх достовірності. Виникла обширна дискусія, яка стосувалася не тільки конкретно документів з іменем галицького князя Лева (чи Лева Даниловича), а й можливих умов появи цих документів, особливостей князівської дипломатки з погляду оцінки середньовічних рукописів, а головне, автентичності чи неавтентичності⁹².

Дискусія між М. Грушевським і І. Линниченкою відіграла значну роль у вивченні середньовічних актових джерел і застосуванні методів оцінювання документів у контексті конкретних історичних умов. Вони, по-перше, як ніхто до них в українській науці, зробили докладний фаховий аналіз документів, писаних від імені князя Лева (чи Лева Даниловича), розглянувши більшість відомих на той час грамот; по-друге, при дослідженні грамот застосовували класичний історично-порівняльний метод оцінювання документів у дослідженнях з дипломатки, спираючись на відомий давньоруський дипломатарій, а також на візантійську і загальноєвропейську дипломатичні традиції, зосередивши увагу майже на всьому комплексі внутрішніх ознак документів (про зовнішні не йдеться, бо всі грамоти з іменем Лева (Лева Даниловича) збереглися у копіях), а саме на аналізі змісту, структури та мови; по-третє, аналізуючи документи, не задовольнилися вузьким вивченням їх текстів, навантаженням змісту клаузул грамот, а всебічно дослідили їх, послідовно спираючись на широкий історичний матеріал, що допомагало зрозуміти контекст грамот, а водночас епоху, в якій ті з'явилися.

У цьому для нас важливе й повчальне насамперед те, що стосується методики вивчення документа. Дискусія стала для українських медієвістів певною школою того, як повинен здійснюватись аналіз достовірності документа і його можливого чи неможливого використання як реального історичного джерела.

Слід зазначити, що, незважаючи на аргументовану критику достовірності Левових грамот у працях М. Карамзіна і А. Петрушевича, а згодом й інших дослідників, чимало істориків на той час ще ігнорує її, впроваджуючи тексти документів у науковий обіг. Для прикладу назвемо праці А. Добрянського⁹³, М. Малиновського⁹⁴, І. Шараневича⁹⁵ (правда, в останнього оцінки документів, наприклад з іменем Лева, подано з певними застереженнями, а тому можна припустити, що дослідник знав про їх критику), а також Ю. Никоровича, А. Левицького⁹⁶, А. Прохаски⁹⁷, З. Стшетельської-Гринбергової⁹⁸ та ін.

Зауважимо, однак, що на зламі XIX–XX ст. (після дискусії між М. Грушевським і І. Линниченком) дослідники поділились у ставленні до галицько-волинських грамот. Одні з них дотримувались обережної, хоч цілком позитивної оцінки документів, подібно до І. Линниченка. До цієї концепції схилилися також І. Каманін⁹⁹, Т. Коструба¹⁰⁰ (власне, вони загалом були на позиції констативного об'єктивізму, звертали увагу паралельно на негативні та позитивні характеристики документів, їх виникнення й автентичність і водночас шукали відповіді на проблемні питання). Інші – Б. Барвінський¹⁰¹, І. Крип'якевич¹⁰² – схилилися до концепції М. Грушевського. Так тривало майже до середини XX ст.

Аналогічно поділились думки щодо оцінки грамот Любарта, зокрема стосовно його дарчої грамоти для церкви Івана Богослова в Луцьку 1321 р.¹⁰³

Така розбіжність у поглядах щодо Левових і Любартових документів існувала аж до 60–70-х років XX ст. З 1960 р. здійснено певний перегляд кардинального тлумачення вартості галицько-волинських грамот, яке дав М. Грушевський і деякі його учні. У 1961 р. віднайдено нові документи князя Лева (продаж війтівства і церкви Іванові у Перемишлі)¹⁰⁴, а дещо згодом з'явилася стаття А. Генсьорського, який, докладно проаналізувавши цілу низку грамот, констатував: “Сумнів М. Грушевського щодо автентичності грамот Лева, даних Ходку Матутейовичу на село Хлопчичі, Дмитру Кадольфовичу на села Боратин і Добковичі та Ходку Бибельському на село Бибель і підтверджених Казимиром, правда, без наведення текстів [...] на нашу думку, не вмотивовані” і далі: “[...] майже усі “галицькі” грамоти, пов'язані з іменем князя Лева Даниловича, вважаються підробками. Проте не можна сказати цього з повною переконаністю про три дарчі грамоти Лева: Тутенію і Монтсіку, Кунату й Стефану Лізді”. Особливості мови і змісту, а також деякі інші, головним чином брак лише у них розширених інтитуляцій, характерний для усіх відомих підроблених грамот Лева, схилиють А. Генсьорського до того, щоб визнати ці грамоти автентичними. Можливо, автентичною є і грамота Лева, видана перемишльському війтові Іванові¹⁰⁵.

Сьогодні на основі знаних із ранішого часу та найновіших досліджень грамоти Лева (Лева Даниловича) можна поділити таким чином: 1) беззасте-

режні фальсифікати; 2) ті, що на сьогодні вважаються підробками, але для їх остаточної оцінки потрібні дальші дослідження (таку можливість припускав і М. Грушевський); 3) автентичні, до яких є окремі застереження; 4) безсумнівно автентичні¹⁰⁶. Дані спостереження, однак, анітрохи не применшують значення оцінок М. Грушевського стосовно документів з іменем Лева (Лева Даниловича). Навпаки, у цьому контексті потрібно ще раз підкреслити, що йдеться про виявлення документів і їх оцінку саме за рівнем науки кінця XIX – початку XX ст.

Паралельно історіографія і археографія другої половини XIX–XX ст. залишає важливий слід у дослідженні галицько-волинських документів. Чималу увагу зосереджено на документі першої половини XIV ст., зокрема на грамотах Андрія і Лева Юрійовичів та Юрія Тройденевича. Тоді з'являються друком тексти і регести текстів в авторитетних виданнях Г. А. Кледена, Й. Фойгта, К. Гельбаума¹⁰⁷. Оскільки більшість із них адресована Тевтонському Ордену, їх аналізують німецькі дослідники, насамперед Р. Репель¹⁰⁸ і Т. Гірш¹⁰⁹, у контексті соціально-економічного і політичного статусу ордену, поширення магдебурзького права у Галицько-Волинському князівстві. До досліджень залучено грамоту Ради міста Володимира з датою 1324 р.¹¹⁰ Окреме зацікавлення цими документами виникло після опублікування колективного збірника, присвяченого князюванню Юрія Тройденевича¹¹¹, до якого, крім текстів документів, увійшли розвідки таких українських, російських, чеських і польських дослідників, як О. Гонсьоровський, А. Куник, О. Лаппо-Данилевський, І. Линниченко, С. Пташицький та Я. Ржежабек. Над текстами листів з канцелярії князя Юрія Тройденевича та іншими документами першої половини XIV ст. працювали і використовували їх тексти О. Смирнов¹¹², А. Лонгінов¹¹³, І. Філевич¹¹⁴.

Слід також зазначити, що у другій половині XIX – на початку XX ст. багато документів, писаних від імені різних князів, поновно друкуються. У той час часто з'являються документи XIV–XVII ст., у яких згадують грамоти княжого часу. Мусимо нагадати такі публікації, як “Акти гродські і земські”¹¹⁵, “Архів Південно-Західної Росії”¹¹⁶, праці А. Кримського¹¹⁷, В. Розова¹¹⁸.

Знаємо, що після А. Петрушевича, а на зламі XIX–XX ст. – І. Линниченка та М. Грушевського, збирав і збирався опублікувати та окремо аналізувати галицько-волинські документи Б. Барвінський, пізніше на їх основі мав написати магістерську роботу Т. Коструба. Чим закінчилися наміри Б. Барвінського (він, як зазначалось, дотримувався в оцінці грамот, писаних від імені князя Лева чи Лева сина Данила, погляду М. Грушевського), невідомо. Невідома і доля праці, яку підготував Т. Коструба. Нам не вдалося натрапити на її сліди. Ставлення до Левових документів Т. Коструби було, як мовилось, стриманішим і загалом позитивним¹¹⁹, у порівнянні з трактуваннями Б. Барвінського. Водночас треба зазначити, що у 30-х роках XX ст. подекуди з'являється також половинчасте ставлення до текстів документів з ім'ям Лева (не до документів як таких, а до їх змісту), зокрема у М. Андрусяка¹²⁰, Я. Пастернака¹²¹.

Зацікавлення галицько-волинськими документами XIII – першої половини XIV ст. проявляється і в останні десятиліття XX ст. та вже на початку

нашого віку. В одних випадках тексти цих документів використовують не завжди критично¹²², в інших – з упередженням, а заодно і претензією на “доповнення дипломатичного аналізу”, наприклад, Левових грамот¹²³, а також для поглибленого дослідження як джерелознавчої проблеми¹²⁴. Відомі нові публікації текстів князівських документів та їх варіантів на основі Коронної і т. зв. Литовської метрик та інших документальних фондів, наприклад, у латинській транслітерації, підготовлені Станіславом Курасем і Іреною Сулковською-Курась¹²⁵, видання перекладів документів українською та польською мовами¹²⁶.

* * *

Поданий огляд праць свідчить про досить значне і порівняно тривале вивчення і використання актів і документів, позитивне чи негативне їх трактування з усіма наслідками, що випливають із цих оцінок, ще раз підтверджує актуальність дослідження і публікації документальних пам'яток Галицько-Волинського князівства.

Як уже зазначалося, пошук, дослідження і публікація документальної спадщини Галицько-Волинської держави пов'язані із загальним станом науки і характером наукових та прикладних потреб на різних історичних етапах. Нові історичні умови висували щораз нові завдання. Однією з основних в історіографії була і залишається проблема дослідження процесу розвитку і стабільного функціонування галицько-волинського акта та документа, його значення у різні історичні епохи. Не маргінальна у цьому плані й проблема ролі документа у внутрішньому житті країни, у контактах князівства з іншими землями Русі та Європи. Водночас постає ряд дослідницьких питань, які виходять за межі конкретного змісту і форми актів та документів. Це, зокрема, проблеми, пов'язані з теорією розвитку документальних пам'яток, методикою і прийомами праці над ними. Чи не першочерговим серед завдань є з'ясування того, де і коли з'являється найраніше акт чи документ у галицько-волинській землі. На окрему увагу тут заслуговує насамперед приватний акт і документ. Належить визначити розвиток акта та документа у контексті різних проявів громадського життя, у зв'язку з функціонуванням держави, з погляду мови та культури. Важливим є з'ясування того, хто і коли впровадив акт і документ, наприклад, у малих містах (у порівнянні з містами-столицями та інших осередках активного суспільно-політичного і торговельно-економічного життя країни), як функціонував і чи взагалі функціонував документ у першій половині XIII ст., наприклад, серед нижчих соціальних груп населення, у сільській, вотчинній чи церковній общині поза кафедрами і капітулами, яку роль виконував найдавніший акт і документ у канцелярії князя, а яку – в канцелярії воєводи, старости, міській управі общини, чим різнився світський (князівський, воєводський, старостинський, війтівський) документ від церковного. Важливо у зв'язку з цим з'ясувати характер появи і функціонування документа, наприклад, одного князівського двору стосовно іншого чи ряду таких дворів, а також стосовно інших князівських чи королівських дворів суміжних або віддалених земель і країн, патріаршого і папського престолів, те, у яких сферах життя акт і документ були найактивніші й найбільш заангажовані.

Не може залишатися не зауваженою така часткова проблема, як перехід текстів документів від фіксації у “пам’яті” до “запису” на відомому князівському рівні під час т. зв. усних “посилань”, зв’язок між словесним переказом “текстів мов” і документом. Не вивченою залишається проблема закріплення історичної та загальнокультурної свідомості на підставі документа. Цей аспект безпосередньо пов’язаний із дослідженням писемності та писемної культури, історією становлення і розвитку князівських, єпископських та інших канцелярій, монастирських скрипторіїв тощо.

Інше важливе питання – правовий аспект документа. Адже відомо, що документ міг з’являтися тільки тоді, коли внутрішній розвиток відповідних територій дозрів до правової ситуації і тих умов, у яких його можна було використовувати.

Зазначене, зрозуміло, передбачає різні підходи і методики дослідження. Та пріоритет тут – за порівняльно-історичним методом, зокрема, в тому, що стосується історичного розвитку форми акта та документа, зіставлення давньоукраїнської і чужоземної (передусім чеської, польської, угорської) документальної спадщини. Не можуть у цьому зв’язку бути обійдені давньоукраїнсько-південнослов’янські контакти, взаємини з патріархатом і папською канцеляріями під оглядом візантійської традиції як основи давньоукраїнського документа та взагалі давньоруської дипломатики. За підставу такого компаративістичного у своїй основі аналізу для XIII – першої половини XIV ст. служать взаємини між народами (у межах країн і держав, духовних установ і культури взагалі), які перебувають у співдії різних внутрішніх (“рідних”) і зовнішніх (“чужих”) процесів. Доцільність власне порівняльно-історичного методу очевидна при звірянні фактів. Це постійний вимір для дослідження акта чи документа. Служить цьому характерний для XIII – першої половини XIV ст. понятійно-категоріальний реєстр понять, що збігається або й не збігається (часто він близький або подібний) з елементами змісту документів. У всіх випадках належить враховувати ще один, третій вимір, а саме: акт і документ треба оцінювати таким, яким він був на час свого створення і функціонування. І це стосується аналізу як окремо взятого акта та документа, так і всього відомого нині їх репертуару.

¹ *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2, кн. 1. – С. 302, 361–362 та ін.

² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 141 (О. Чоловський), спр. 37, арк. 125.

³ *Józefowicz J. T.* Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690, obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej. – Lwów, 1854. – S. 86.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 201, оп. 4–6, спр. 413. Див. також: ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (Василіяньські монастирі), спр. 1286, арк. 18 зв.–19.

⁵ *Татищев В. Н.* История Российская с самых древнейших времен... – Москва, 1768. – Кн. I; 1773. – Кн. II; 1774. – Кн. III.

⁶ *Kulczyński I.* Specimen Ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae fidei ad nostra usque tempora... – Romae, 1733; *Його ж.* Appendix ad specimen ecclesiae Ruthenicae. – Poznań, 1759.

⁷ *Ryllo M. Antiquitates ecclesiae Ruthenicae.*– Suprasli, 1755.

⁸ *Status causae z strony przewielebnego Feliciana Wołodkowicza...*– [Warszawa, 1766].

⁹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУВ), ф. 2, П-1515, арк. 345–346. Рукопис XIX ст. Списки грамоти в латинській транскрипції кінця XVIII ст. (Національний музей у Львові (далі – НМ у Львові), від. рук. і стародрук. кн., Л. р., F⁰ № 93, арк. 44); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (Василіянські монастирі), спр. 1286, арк. 19.

¹⁰ *Żądanie duchowieństwa Ruskiego, które stanom najjaśniejszej Rzeczypospolitej w pokorze remonstruje...*– [1764]; див.: *Ісаєвич Я. Д.* Невідома пам'ятка української історіографії другої половини XVII ст. // *Український історичний журнал.*– 1970.– № 2. – С. 184–185.

¹¹ *Петрушевич А. С.* Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца 1772 года. – Львов, 1887. – Ч. II. – С. 251–252 та ін.

¹² *Chodykiewicz K.* Dissertationes historico-criticae de utroque archiepiscopatu metropolitano Kijoviensi et Haliciensi uti olim distincto, nec non de episcopatu Leopoliensis ritus graeco uniti... sertioribus documentis illustratae – [Leopoli], 1770.

¹³ НМ у Львові, від. рук. і стародрук. кн., Л. р., F⁰ № 73; F⁰ № 90/1–3; *Перемьшлянин на рік 1852.*– *Перемьшль*, 1852.– С. 99.

¹⁴ НМ у Львові, від. рук. і стародрук. кн., Л. р., F⁰ № 90/3, с. 54–55; F⁰ № 98, с. 110, 112 та ін.

¹⁵ *Desideria ex parte episcopi Leopoliensis clerique saecularis compendio causae...*– [1776] (Там само.– Л. р., F⁰ № 98, с. 152, 157, 162 та ін.); *Петрушевич А. С.* Акты, относящиеся до затверждения капитулы епископского собора во Львове // *Галичанин. Литературный сборник.* – Львов, 1862. – Кн. 1. – Вып. 1. – С. 134–149; див. також: Уривок з праці невідомого автора 70–80-х років XVIII ст. (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (Василіянські монастирі), спр. 118, с. 35).

¹⁶ ЦДАЛ України, ф. 575, оп. 1, спр. 245, [кн. 1], с. 5–10 зв.; спр. 246, с. 113–119.

¹⁷ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (Василіянські монастирі), спр. 118, арк. 12 зв., 17 зв.; НМ у Львові, від. рук. і стародрук. кн., Л. р., F⁰ № 85, арк. 7; ЦДАЛ України, ф. 684, оп. 1, спр. 154, арк. 3; спр. 2186, арк. 1.

¹⁸ *Księga historii monasteru Lwowskiego ś[węte]go Onufryjskiego...*, 1771 // ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (Василіянські монастирі), спр. 104, арк. 1; див. також: *Historia monasteru Lwowskiego* // Там само.– Спр. 306; *Actorum monasterii Lauroviensis.* – [1784]. – Liber 1 et 2.

¹⁹ *Naruszewicz A.* Historia narodu polskiego od początku chreścianstwa.– Warszawa, 1784. – Т. 5, ks. 4. – S. 384.

²⁰ *Engel Ch.* Geschichte von Galitsch und Wladimir bis 1772. – Wien, 1792. – Zweiter Theil (von 1230 bis 1772). – S. 43–44.

²¹ *Кісь Я.* До історії розвитку допоміжних історичних дисциплін у Львівському університеті // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР (Київ).* – 1963. – № 4. – С. 37–38; *Гавриленко В. О.* Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії. – К., 1977. – С. 36–39.

²² Див. бібліографію: *Владимирский-Буданов М.* Христоматия по истории русского права.– Санкт-Петербург; Киев, 1899. – Вып. I. – С. 21–22.

²³ *Niebuhr B. G.* Römische Geschichte. – Bonn, 1811–1832. – Bd. 1–3.

²⁴ *Basilovits J.* Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovit, olim ducis de Munkacs pro religionis Ruthenis ordinis sancti Basilii Magni, in monte Csernek ad Munkacs, anno MCCCLX. Factae. Exhibens seriem episcoporum graeco-catholicorum

Munkaciensium, cum praecipuis eorundem geliorumque illustrium Virorum astis, e variis Diplomatus, Dekretisque Regiis, ac aliis Documentis authenticis potissimum concinnatam... – Cassoviae, 1799. – Pars I–III; 1804. – Pars IV; 1805. – Pars V–VI.

²⁵ *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529 roku wydanem. – Warszawa, 1800–1801. – Т. 1–2 (перевид.: *Dziela T. Czackiego.* – Poznań, 1844–1845. – Т. 1–3).

²⁶ [*Болховитинов Е.*] Замечания об уставных и губных грамотах // Вестник Европы. – Москва, 1813. – Ч. 21; *Його ж.* Примечания на грамоту великого князя Мстислава Володимировича... // Там само. – 1818. – Ч. 99. – С. 201–255 (варіант: Труды и записки Общества истории и древностей российских, учрежденного при имп[ераторском] Московском университете. – Москва, 1826. – Ч. 3. – Кн. 1. – С. 3–64).

²⁷ *Данилович И.* О русской дипломатике // Московский вестник. – 1829. – Ч. 3. – С. 68–82.

²⁸ *Lelewel J.* Nauki dające poznawać źródła historyczne.– Wilno, 1822; *Його ж.* Dodatek do rozprawy Daniłowicza w n[ume]rze 17 umieszczonej dyplomatyce ruskiej // Dziennik Warszawski. – 1826. – Т. 7. – С. 211–241. Окр. відбиток: О дипломатике русской (Dodatek do pisma Daniłowicza o Katalogu biblioteki Tolstowa). – Wilno, 1828 (обидві розвідки перевид.: *Lelewel J.* Polska, dzieje i rzeczy jej... – Poznań, 1863).

²⁹ *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach... – Т. 1. – С. 258.

³⁰ *Naruczewicz A.* Historja narodu polskiego. – Warszawa, 1803. – Т. 5, ks. 4. – S. 19–520.

³¹ *Kotzebue A.* Preussens ältere Geschichte. – Riga, 1808. – Bd. II. – S. 397–398.

³² Сочинения и переводы, издаваемые Российской Академией. – Санкт-Петербург, 1813. – Ч. 6. – С. 39–42. Список, який підготував В. Кукольник на початку XIX ст., розглядався на засіданні Російської Академії наук у березні 1804 р.

³³ *Карамзин Н. М.* История государства Российского.– Санкт-Петербург, 1817. – Т. 4. – С. 370, 377, прим. 175; С. 389–390, прим. 203.

³⁴ Там само.– С. 419, прим. 268; С. 421–422, прим. 276.

³⁵ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – Москва, 1819. – Ч. 2. – С. 7–8.

³⁶ ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 4-б, спр. 148, арк. 95; Письма О. М. Бодянского. – Москва, 1879. – Вып. 1. – С. 535.

³⁷ *Петрушевич А.* О начатках первых епископств в Галицко-русском княжестве // Зоря Галицка. – 1853. – Ч. 10. – С. 107–108.

³⁸ *S[fiarczyński] F.* Dzieje Księstwa niegdyś Przemyślskiego // Czasopismo księgozbioru publicznego im. Ossolińskich (далі – CzKO). – Lwów, 1828. – Roc. 1. – Zesz. 3. – S. 16.

³⁹ Там само. – С. 20–21.

⁴⁰ *S[fiarczyński] F.* Opisanie miasta Sambora... // CzKO. – Lwów, 1829. – Roc. 2.– Zesz. 2. – S. 51.

⁴¹ *Chodyniecki I.* Historja... miasta Lwowa. – Lwów, 1865. – S. 22, 340–344; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (Василіянські монастирі), спр. 104, арк. 1.

⁴² Ознайомлення П. Кеппена з писемними пам'ятками на західноукраїнських землях знайшло відображення у його щоденниках та пізніше друкованих працях (*Кеппен П. И.* Путевые записки 1821–1822 // Архив Российской Академии наук. Санкт-Петербургское отделение, ф. 30, оп. 1, д. 137–139; *Його ж.* Записки о путешествии по славянских землях и архивах // Библиографические листы.– 1825.– № 33–34 (відбитки: Архив Российской Академии наук. Санкт-Петербургское отделение, ф. 30, оп. 1, д. 51).

- ⁴³ *Harasiewicz M.* Annales ecclesiae Ruthenae. – Leopoli, 1862. – P. 11.
- ⁴⁴ [Болховитинов Е.] Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии с присовокуплением разных граммат и выписок. – К., 1825. – С. 87–88.
- ⁴⁵ Філологічні праці Івана Могильницького // Українсько-руський архів.– Львів, 1910. – Т. 5. – С. 1–50 (цитуємо за цим виданням). У скороченому варіанті польською мовою праця опублікована під назвою: Rozprawa o języku ruskim, przez Jana Mogilnickiego... / Przekład z ruskiego L. A. Nabelaka // CzKO. – Lwów, 1829. – Roczn. 2. – Zesz. 3. – S. 56–87. Згодом праця перевидавалася ще тричі.
- ⁴⁶ *Левицкий И.* Грамматика языка русского в Галиции. – Перемышль, 1834. – Додаток. – С. 2–5.
- ⁴⁷ ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2504, арк. 1.
- ⁴⁸ *Карамзин Н. И.* История... – Т. 4. – С. 390–391, прим. 203.
- ⁴⁹ *Кеппен П. И.* Список русским памятникам, служащим к составлению истории художеств и отечественной палеографии. – Москва, 1822. – Прим. к № 33.
- ⁵⁰ [Болховитинов Е.] Описание... – С. 87–88.
- ⁵¹ *Zubrzycki D.* Rys do historyi narodu ruskiego... – Lwów, 1837. – Cz. I. Dokumenta... – S. 16.
- ⁵² *Востоков А.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. – Санкт-Петербург, 1842. – С. 115–116.
- ⁵³ Российская национальная библиотека. Санкт-Петербург, отдел рукописей и редкостной книги, ф. 328, д. 383, л. 11, 13; *Кеппен Ф.* Биография П. И. Кеппена. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 58; *Петрушевич А.* О галицких епископах со времен учреждения Галицкой епархии, даже до конца XIII века // Галицкий исторический сборник, издаваемый Обществом Галицко-русской Матицы. – Львов, 1854. – Вып. 2. – С. 183.
- ⁵⁴ *Zubrzycki D.* Rys... – Dokumenta... – S. 16–19; *Зубрицкий Д.* Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. – Москва, 1845. – Подлинные бумаги, относящиеся к этому сочинению. – С. 2–6.
- ⁵⁵ *Zubrzycki D.* Rys... – Dokumenta... – S. 2–6, 16–19; *Зубрицкий Д.* Критико-историческая повесть... – С. 2–6.
- ⁵⁶ Винятком є грамота Миколаївській церкві у Львові, див.: *Zubrzycki D.* Rys... – Dokumenta... – S. 16–22.
- ⁵⁷ НБУВ, ф. 2, III-5094.
- ⁵⁸ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 178, арк. 2.
- ⁵⁹ *Петрушевич А.* О начатках первого епископства в Галицко-русском княжестве // Зоря Галицка. – 1853. – № 10. – С. 107–108.
- ⁶⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (Василіянські монастирі), спр. 1286, арк. 19.
- ⁶¹ *Петрушевич А.* Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII до конца XIII века // Зоря Галицка. – 1853. – Ч. 37. – С. 420–422.
- ⁶² *Петрушевич А.* Пересмотр грамот князю Льву приписываемых // Галицкий исторический сборник. – Львов, 1854. – Вып. 2. – С. 81–93, 145–147, 191–192.
- ⁶³ *Voigt J.* Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. – Königsberg, 1830. – Bd. IV. – S. 405, 580.
- ⁶⁴ Codex diplomaticus Prussicus... / Herausgegeben von Johannes Voigt. – Königsberg, 1843. – Bd. 2. – S. 154–155, 190–191.
- ⁶⁵ Там само. – Bd. 3. – S. 83.
- ⁶⁶ *Maciejowski W. A.* Pamiętnik o dziejach piśmiennictwa i prawodawstwa słowian... – Pamiętnik II. – Petersburg; Lipsk, 1839. – S. 390–393.

⁶⁷ *Pociej J.* Zbiór wiadomości historycznych i aktów dotyczących dziesięciu kościelnych na Rusi. – Warszawa, 1845. – S. 21.

⁶⁸ *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ).* – Санкт-Петербург, 1843. – Т. II. – С. 215–225.

⁶⁹ *Кеннен П. И.* Список... – Прим. к № 33.

⁷⁰ [*Napierski C. E.*] Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae... – Riga; Dorpat, 1833. – Erster Teil (1198–1449). – S. 74, 80–81, 97–98.

⁷¹ *Daniłowicz I.* Skarbiec diplomatów... dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. – Wilno, 1860. – Т. 1. – S. 122–123, 125, 128, 134–135.

⁷² *Востоков А.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. – Санкт-Петербург, 1842. – С. 114–116.

⁷³ Российская государственная библиотека (далі – РГБ), отд. рукописей, ф. 256, д. 19.

⁷⁴ *Востоков А.* Описание... – С. 114–116.

⁷⁵ *Дем'ян Г.* Иван Вагилевич – архівіст // *Архіви України.* – 1971. – № 3. – С. 42–50; див. також: ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 178, арк. 2.

⁷⁶ *Левицкий И.* Грамматика языка русского в Галиции. – Перемышль, 1834. – С. 2–5.

⁷⁷ [*Lewicki B.*] Dyplom księcia halickiego Lwa (Leona) Daniłowicza z roku od stworzenia świata 6778, a od narodzenia Chrystusa 1270 // *Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich...* – Lwów, 1843. – Т. VIII. – S. 147–153.

⁷⁸ [*Петрушевич А.*] О чудотворной иконе Пресв[ятой] Богородицы, находящейся в костеле оо. Доминиканов в городе Львове и польской легенде ее // *Зоря Галицка.* – 1851. – № 56–57.

⁷⁹ *Zubrycki D.* Rys... – Dokumenta... – S. 2–3, 10–19.

⁸⁰ *Зубрицкий Д.* Критико-историческая повесть... – С. 2–6.

⁸¹ Там само.

⁸² ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 4, спр. 2505, арк. 1 зв., 9, 23, 26, 51 та ін.; Архив Российской Академии наук. Санкт-Петербургское отделение, ф. 133, оп. 1, д. 458, л. 1–63.

⁸³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1 (1340–1506). – С. 45. Рукописный список грамот, зроблений Д. Зубрицьким, див.: Архив Санкт-Петербургского отделения Института истории Российской АН, ф. 57, д. 12, л. 1–2.

⁸⁴ Supplementum ad Historica Russiae Monumenta ex archivis ac bibliothecis extradeis deprompta et a Collegio archaeographico edita. – Petropolis, 1848.

⁸⁵ Там само. – Р. 126.

⁸⁶ Codex diplomaticus Galicensis 1105–1405. – [Москва, 1852].

⁸⁷ Записка О. Лаппо-Данилевського з приводу повного видання збірки з коротким аналізом історії її першого видання (див.: *Летопись занятий имп. Археографической комиссии за 1904 г.* – Санкт-Петербург, 1907. – Вып. 17. – С. 6, 9–11; *Лаппо-Данилевский А.* Предварительная заметка // *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси / Сборник материалов и исследований...* – Санкт-Петербург, 1907. – С. 01–02).

⁸⁸ Ширше про історіографію і публікацію галицько-волинських актів і документів до першої половини XIX ст. див.: *Купчинський О. А.* Дослідження і публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII – першій половині XIX ст. // *Київська Русь. Культура, традиції. Збірник наукових праць.* – К., 1982. – С. 129–149.

⁸⁹ *Петрушевич А.* О галицких епископах... – С. 82–93.

⁹⁰ *Грушевський М.* Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва? // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1902. – Т. XLV. – С. 1–22.

⁹¹ *Линниченко И. А.* Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV вв. – Москва, 1894. – С. 52–56.

⁹² *Линниченко И. А.* Грамоты галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук (далі – ИОРЯС). – Санкт-Петербург, 1904. – Т. IX, кн. 1. – С. 102; *Грушевський М.* Чи маємо автентичні грамоти... – С. 5 та ін.; *Його ж.* Еще о грамотах кн. Льва Галицкого // ИОРЯС. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. IX, кн. 1. – С. 262–283.

⁹³ *Добрянский А.* Спис хронологический епископов перемыских от начала тринадцатого века до першого собора в Бересті [оку] 1594 // Перемышлянин за рік 1853. – Перемышль, [1852]. – С. 13–80.

⁹⁴ *Малиновский М.* Историческое обозрение митрополии русской Галицкой // Зоря галицкая яко альбум на год 1860. – Львів, 1860. – С. 182–185; *Його ж.* Грамоты до истории церкви руськой // Там само. – С. 196–224, 270–285.

⁹⁵ *Szaraniewicz I.* O źródłach do głębszego poznania dziejów kraju ojczystego // Szkoła ludowych, średnich, tudzież seminarjów nauczycielskich. – Lwów, 1869. – Т. III. – N 16–17.

⁹⁶ *Никорович Ю.* Схиматизм епархії Перемишльської на г[од] 1879. – Перемишль, 1879. – С. 7–8; *Lewicki A.* Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla. – Przemyśl, 1880. – S. 55, 91; *Його ж.* Sprawa unii kościelnej za Jagiełły // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1897. – Т. XI. – S. 327.

⁹⁷ *Prochaska A.* Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku. – Lwów, 1890; *Його ж.* Dokument graniczny Czerwono-Ruski z 1352 r. // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1900. – Т. XIV. – S. 54; *Його ж.* Lenna i maństwa na Rusi i na Podolu // Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. – Kraków, 1902. – Seria II. – Т. XVII. – S. 1–30.

⁹⁸ *Strzetelska-Grynbergowa Z.* Staromiejskie. Ziemia i ludność. – Lwów, 1899.

⁹⁹ *Каманин И. М.* Из истории подложных документов. 1. Грамота галицкого князя Льва // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (Заметки и известия). – К., 1907. – Кн. XX. – Отд. V. – С. 3–7.

¹⁰⁰ *Коструба Т.* Самбірське єпископство в часах князя Льва // Літературно-науковий додаток “Нового часу” (Львів). – 1939. – Квітня 9. – Число 15 (78).

¹⁰¹ *Barwiński B.* [Rec.] М. Грушевський. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва? (Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLV. – С. 1–22); Еще о грамотах кн. Льва Галицкого (ИОРЯС). – Санкт-Петербург, 1904. – Т. IX, кн. 1. – С. 268–283); *И. Линниченко.* Грамоты галицкого князя Льва... (Там само. – С. 80–102) // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1909. – Roczn. XXIII. – S. 197–199.

¹⁰² *Крип'якевич І.* Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Записки Чину св. Василя Великого. – Жовква, 1927. – Т. 2. – С. 94, 100–101 та ін.

¹⁰³ Див.: *Щербаковский Д. М.* Фундушевая запись кн. Любарта луцкой церкви Иоана Богослова 1322 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1905. – Кн. XVIII. – Вып. III–IV. – С. 67; *Грушевський М.* Коли сфабрикована грамота Любарта луцькій катедрі? // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. LXX, кн. 2. – С. 71–72. Детальніше про це див.: III, № 20.

¹⁰⁴ *Tysiąc lat Przemyśla. Kalendarz 1961–1965.* – Przemyśl, 1961. – S. 43; *Маркевич О.* Невідома грамота князя Льва Даниловича // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. 25–29.

¹⁰⁵ *Генсьорський А. І.* З коментарів до Галицько-Волинського літопису (Волинські і галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 176, 184.

¹⁰⁶ *Купчинський О. А.* Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (Грамоти князя Лева Даниловича) // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 143.

¹⁰⁷ Див.: *Klöden G. A.* Beiträge zur Handelsgeschichte des Oderlandes. – Berlin, 1877. – Th. 8. – S. 30; Codex diplomaticus Prussicus... / Herausgegeben von Johannes Voigt. – Königsberg, 1842. – Bd. II. – S. 92–93, 154–155, 190–191; Hansisches Urkundenbuch herausgegeben vom Verein für Hansische Geschichte / Bearbeitet von Konstantin Höhlbaum. – Halle, 1879. – Bd. II. – S. 119, 154, 178–179, 183, 195, 237, 255, 303.

¹⁰⁸ *Roepell R.* Über die Verbreitung des magdeburgers Stadtrechts im Gebiete des alten polnischen Reichs ostwärts der Weichsel // Abhandlungen der historisch-philosophischen Gesellschaft in Breslau. – Breslau, 1857. – Bd. I. – S. 100–109.

¹⁰⁹ *Hirsch Th.* Danzigs Handels- und Gewerbsgeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. – Leipzig, 1858. – S. 172–180, 188–189 та ін.

¹¹⁰ Hansisches Urkundenbuch... – Bd. II. – S. 178–179; *Грушевський М.* Лист володимирської громади з 1324 р. // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. LXXII, кн. 4. – С. 5–8.

¹¹¹ Болеслав-Юрій II Тройденевич.

¹¹² *Смирнов А.* Сборник древнерусских памятников и образцов народной русской речи. Пособие при изучении теории русского языка. – Варшава, 1882. – С. 57 та ін.

¹¹³ *Лонгинов А. В.* Грамоты малорусского князя Юрия II и вкладная запись князя Юрия Даниловича Холмского XIV века // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1887. – Кн. II. – С. 3–50.

¹¹⁴ *Филевич И.* К вопросу о борьбе Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1891. – Ч. CCLXXVIII. – № 2, отд. 2. – С. 324, 328 та ін.

¹¹⁵ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej / Z archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi A. Stadnickiego. – Lwów, 1868. – Т. I. – С. 5; 1872. – Т. III. – С. 5; 1875. – Т. V. – С. 23–25; 1876. – Т. VI. – С. 1, 142, 152; 1879. – Т. VII. – С. 28–32, 50–51; 1880. – Т. VIII. – С. 24.

¹¹⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов... – К., 1883. – Ч. I. – Т. 6.

¹¹⁷ *Крымский А.* Украинская грамматика. – Москва, 1908. – Т. I. – Вып. 2-й. – С. 80, 420–420с.

¹¹⁸ *Розов В.* Українські грамоти. XIV і перша половина XV ст. – К., 1928. – Т. I. – С. 147 та ін.

¹¹⁹ *Коструба Т.* Хто основник катедри в Галичі // Літературно-науковий додаток “Нового Часу” (Львів). – 1939. – Квітня 24. – Ч. 17 (80); *Його ж.* Надання кн[язя] Льва Галицький митрополії // Там само. – 1939. – Березня 27. – Ч. 13 (76); див. також: *Мох О.* Теофіл Коструба [Післяслово до “Нарису історії України”] // Коструба Теофіл. Вибрані твори. – Торонто, 1961. – Т. 1. – С. 279 та ін.

¹²⁰ *Андрусак М.* Галицька катедра у Крилосі // Новий Час (Львів). – 1937. – 8 верес.

¹²¹ *Пастернак Я.* Галицька катедра у Крилосі. Тимчасове звітання з розкопів у 1936 і 1937 р. // Записки НТШ. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. I–XXI.

¹²² *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К., 1980. – С. 183; *Його ж.* Древний Киев. – К., 1983. – С. 374; *Bendza M.* Prawosławna Diecezja Przemyska w latach 1596–1681. – Warszawa, 1982. – S. 42–44; *Кралюк П.* Роман Мстиславович, князь волинський і галицький. Історико-біографічний нарис. – Луцьк, 1999. – С. 62 та ін.

¹²³ *Пашин С. С.* Боярство и зависимое крестьянство Галицкой (Червонной) Руси XI–XV вв. / Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1986; *Його ж.* Червонорусская шляхта XIV–XV вв. (Потомки галицких бояр в общественной структуре Польского королевства) // Общественно-политическая жизнь дореволюционной России. – Тюмень, 1990. – С. 21–32; *Його ж.* Червонорусские акты XIV–XV вв. и грамоты князя Льва Даниловича. – Тюмень, 1996; *Його ж.* К знятій дискусії о грамотах князя Льва Даниловича (машинопис, архів О. Купчинського).

¹²⁴ *Дашкевич Я. Р.* Грамоты князя Льва Даниловича как исследовательская проблема // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1985. – С. 133–139; *Інкін В. Ф.* Чи є історична основа в фальсифікатах грамот князя Льва Даниловича // З історії стародавності і середньовіччя. – Львів, 1988. – С. 55–63 (Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 24); *Janeczek A.* Ząb kniazia Lwa. W kwestii wiarygodności przemyskiego przywileju wójtowskiego // Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej. – Wrocław; Praha, 2002. – S. 177–189.

¹²⁵ *Zbiór dokumentów Małopolskich.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. – Cz. 1 (Dokumenty z lat 1257–1420) / Wydał St. Kuraś; Cz. 2 (Dokumenty z lat 1421–1441) / Wydał St. Kuraś. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963; Cz. 3 (Dokumenty z lat 1442–1450) / Wydał St. Kuraś. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969; Cz. 4 (Dokumenty z lat 1211–1400) / Wyd. St. Kuraś i Irena Sułkowska-Kuraś. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969; Cz. 5 (Dokumenty z lat 1401–1440) / Wyd. St. Kuraś i Irena Sułkowska-Kuraś. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970.

¹²⁶ Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів / Упорядники У. Я. Єдлінська, Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін. – Львів, 1986. – С. 23–26; Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упорядники В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К., 1990. – С. 17–18; *Kiryk F.* Przywilej lokacyjny miasta Sanoka z 1339 roku. – Przemysł, 1992.

Тетяна ЛИТВИНОВА

ПАПЕРИ РОДИНИ ПОЛЕТИК В АРХІВОСХОВИЩАХ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ

Представляти родину Полетик тим, хто цікавиться історією України XVIII – XIX ст., немає жодної потреби. Іван Андрійович Полетика¹ відомий як талановитий лікар другої половини XVIII ст., один з перших вітчизняних докторів медицини, який протягом двох років обіймав професорську кафедру в Академії м. Кіля (Німеччина), першим з українців очолив Петербурзький головний сухопутний госпіталь, Петро Іванович² – як визначний дипломат першої третини XIX ст., кавалер орденів Св. Анни I ступеня, Олександра Невського, Св. Володимира 2 ступеня, Білого та Чорного орла, Андрія Первозванного, сенатор, член Державної Ради, а також “Императорского человеколюбивого общества”, літературного угруповання “Арзамас”, Михайло Іванович – як секретар імператриці Марії Федорівни. Серед членів цієї родини були численні предводителі дворянства та громадські діячі, які відігравали помітну роль у суспільному житті не лише Лівобережної України. Але, без сумніву, найбільш відомими серед них є Г. А. Полетика та його син В. Г. Полетика, без згадки про яких не обходяться навіть шкільні підручники з історії України, політології тощо. Проте, незважаючи на досить пильну увагу до цих персон, автори, як правило, обмежуються стереотипною інформацією і майже не змінюють оціночних характеристик та не усувають фактографічних неточностей, які утвердилися в історіографії ще в XIX – на початку XX ст. і “перекочують” з книжки в книжку.

Недостатню вивченість біографії Григорія Андрійовича Полетика засвідчує хоча б те, що дослідники часто плутають його з двоюрідним братом, дипломатом Іваном Григоровичем, приписуючи факти життя одного іншому³. Наукова й довідкова література не подає навіть точної дати народження Григорія Андрійовича. Згідно з “Украинской советской энциклопедией” він народився у 1725 р.⁴, “Советская историческая энциклопедия” подає 1723 або 1725 рр.⁵, “Енциклопедія українознавства” називає 1724 р.⁶, В. Л. Модзалевський – 1723–1725 рр.⁷ Слідом за ним ці ж дати повторював Є. Д. Онацький⁸. О. М. Лазаревський датою народження Г. А. Полетика вважав 1725 р.⁹ Ю. І. Масанов називає 1723 р.¹⁰ Подібні розбіжності зустрічаються і в сучасних науково-популярних та довідкових виданнях¹¹, які не лише повторюють уже усталені помилки, але й тиражують нові.

Ще менше уваги приділено подробицям життя та діяльності Василя Григоровича Полетика. Його першим біографом можна по праву вважати В. П. Горленка, який у 1893 р. представив читачам “Киевской старины” відомості про “выдающихся лиц тогдашнего общества” – В. І. Чарниша, А. І. Чепу, В. Г. Полетику. Але, як зазначав сам історик, йому не вдалося зробити навіть побіжного начерку “этой замечательной личности, так как для биографии В. Г. Полетика, труда заманчивого и требуемого его

благородной памятью, ...не найдено еще достаточно материалов”¹². Стилий нарис подав В. Л. Модзалевський в “Русском биографическом словаре” та в “Малороссийском родословнике”¹³. Ці біографічні ескізи надалі використовувалися без будь-яких суттєвих уточнень і доповнень.

Такий дефіцит дослідницьких спостережень можна пояснити не лише прагматичним використанням уже відомої інформації, неможливістю або ж небажанням зануритися в копітку архівну роботу, але й браком оглядів фамільних фондів, колекцій, зібрань, які допомогли б зорієнтуватися та здійснити початковий пошук джерел. Це стосується сповна фамільних архівів старшини, шляхти, дворянства Лівобережної України¹⁴, хоча документи особового походження мають право вважатись однією з найцікавіших груп історичних джерел, оскільки, розкриваючи перед дослідниками складні перипетії долі людей, вони суттєво доповнюють писемні джерела офіційного характеру¹⁵. А, з огляду на сучасні підходи до вивчення соціальної історії, саме ця група джерел набуває зовсім іншого, дуже важливого значення¹⁶. Такі “ненадійні”, “суб’єктивні” джерела, як щоденники, листи, мемуари, автобіографічні матеріали, продукт творчої діяльності індивіда, до якої можна віднести фактично все, що відклалось у фамільних архівах і відбиває емоційно-психологічний та інтелектуальний світ, самосвідомість та індивідуальний життєвий досвід, вийшли на перший план саме завдяки своїй суб’єктивності. Як зазначила російська дослідниця Л. П. Рєпіна, звертаючись на теоретичному рівні до такого напрямку соціальної історії, як “персональна історія”, “в так называемых эго-документах (источниках личного происхождения) личность предстает перед нами не изолированной, а взаимодействующей с другими личностями, со своей средой, со всем окружающим миром в самых разных его проявлениях. И без анализа этого взаимодействия невозможна никакая “персональная история”, главным предметом исследования которой является “история одной жизни” не только во всей ее уникальности, но и в достижимой полноте”¹⁷.

В “історіографічній долі” Г. А. Полетики можна виокремити два основні блоки – Уложена Комісія 1767–1774 рр. та “Історія Русів”, з якими передусім пов’язаний інтерес до представників цього роду. Видання О. Боденським “Історії Русів”, яка на початку ХІХ ст. поширювалася в багатьох списках, з передмовою, де “известный ученостию и знатностию Депутат Шляхетства Малороссийскаго, господин Полетика”¹⁸ віднесений разом з Г. Кониським до тих “отличных умов”, які можуть служити гарантією достовірності цієї пам’ятки, з новою силою збуджує увагу як до опублікованого твору, так і до Григорія Андрійовича та його рукописної спадщини, що збиралася протягом багатьох десятиліть і яку вже після смерті батька ретельно поповнював Василь Григорович. Згідно із заповітом останнього вся бібліотека, “состоящая из рукописных и печатных книг, тако ж и все записки, письма и известия подлинныя и копии, касающияся до ученых дел и Истории, покойным отцем моим ...собранныя и одному из сынов его отказанныя, а мною после него умноженныя”, перейшли до старшого сина, Григорія Васильовича, оскільки той “и после получения во время учения в Московском Университете нарочитых успехов в науках и соединенных с ними ученых степеней оказывает и теперь большую к ним

охоту и особливую способность полезного употребления своих в оных познаний”¹⁹. Після смерті Григорія Васильовича в 1846 р. колекція перейшла до його брата, Василя Васильовича.

Інтерес до полетикінського зібрання, насамперед – до його історичної частини, виник ще в сучасників. Порадами Григорія Андрійовича та списками історичних творів з його бібліотеки користувалися М. М. Щербатов, Г. Ф. Міллер, А. Л. Шльоцер та інші²⁰. Історичні документи, надані В. Г. Полетикою, копіював А. І. Чапа.

Уже на початку ХІХ ст. бажання придбати папери Полетик виявив відомий колекціонер М. П. Румянцев, скориставшись для цього посередництвом двоюрідного брата власника, Петра Івановича, підтвердженням чого є листування, опубліковане О. М. Лазаревським²¹. Але Василь Григорович погодився лише зробити реєстр рукописів і надати можливість для копіювання, пояснюючи свою позицію прагненням залишити всю бібліотеку в спадщину дітям²².

О. Бодяньський, який, на думку О. Оглоблина, продовжував і після публікації “Історії Русів” шукати оригінал рукопису²³, вів жваве листування з братами Михайлом та Олександром Ханенками з приводу списку цієї пам’ятки, що знаходився у Якова Павловича Полетики, онука Григорія Андрійовича. Разом з тим О. Бодяньський хотів бути “разбирателем и обнародователем” рукописної спадщини Полетик – “драгоценной старины нашей”²⁴.

Папери і частину бібліотеки Полетик прагнув придбати М. П. Погодін, про що вів листування із сином В. Г. Полетики, Василем Васильовичем²⁵, який виявляв більший інтерес до книг “новейших авторов”²⁶. Невідомо, що стало причиною порушення попередньої домовленості між ними, можливо – прохання М. І. Ханенка в ім’я любові до рідного краю і його історії не продавати рукописи М. П. Погодіну, яким “водят не те чувства: самолюбие или желание выработать на чужой щет копейку”. М. І. Ханенко ставився до рукописів Полетик як до рідкісної коштовності і писав до Василя Васильовича: “Умоляю вас всем святым вашей родины, не давать никому и ничего кроме летописи Величка для Киевского археографического общества, которому она нужна и принесет пользу общую”²⁷. У будь-якому разі, в травні 1851 р. В. В. Полетика повідомив М. П. Погодіна про продаж “рукописей и прочего” голові Київської археографічної комісії М. О. Судієнку²⁸. Купівля була здійснена за посередництва М. І. Ханенка і обійшлась у 2 тис. рублів. Серед рукописів, придбаних М. О. Судієнком, були “Літопис Величка”, “Літопис Грабянки” (що видно з передмови до видання цього літопису²⁹), “Накази” депутатам в Катерининську комісію 1767–1774 рр., видані згодом “Киевской стариной”³⁰, папери, на основі яких було укладено два томи “Материалов для отечественной истории”, оприлюднених у 1853–1855 рр.³¹

Ще самими Полетиками³², а згодом В. Горленком було відзначено, що під час пожежі 1771 р. на Василівському острові в Петербурзі “погибло... множество невознагражденных драгоценностей из собранной Г. А. Полетикой библиотеки”³³. І, як писав В. Г. Полетика, “некоторая только часть, изторгнутых из пламени уцелела”³⁴. Друга бібліотека, зібрана зусиллями Г. А. та

В. Г. Полетик і доповнена дітьми останнього, Григорієм, Василем, Марією, частково була продана М. О. Судієнку, а частково, на думку В. П. Горленка, розкрадена після смерті В. В. Полетики³⁵. Важко визначити, наскільки точною є інформація про крадіжку, але відомо, що наприкінці XIX ст. бібліотека Полетик, точніше – її фрагмент, знаходилась у Івана Михайловича Полетики, власника с. Коровинці³⁶. Імовірно, саме в нього або його найближчих нащадків В. Горленко придбав кілька сот книг, переданих ним пізніше до Київської публічної бібліотеки (переважно періодичні видання), а В. В. Тарновський – фамільні портрети та рештки сімейного архіву³⁷. Таким чином, книжкове та рукописне зібрання виявилось розпорошеним по численних архівосховищах України та Росії, що значно ускладнює пошук і створення цілісної картини потенційної джерельної бази досліджень родини Полетик. Можливо, тому і в джерелознавчих, і в історичних студіях архівні полетикінські папери майже не використовуються науковцями, які здебільшого вдаються до згадок лише опублікованих матеріалів³⁸. Водночас, це унікальне родинне зібрання потребує уваги не лише для дослідження історії конкретної родини, а й для продовження розпочатих, зокрема Г. В. Папакіним, теоретичних розробок феномена фамільних архівів.

Перш ніж безпосередньо перейти до розгляду саме архівної складової паперів Полетик, варто ще раз звернути увагу на існуючий в історіографії стереотип щодо мотивів пошуку старшиною, дворянством Лівобережної України історичних матеріалів та підкреслити, що збирання рукописів і стародруків було для Г. А. Полетики не стихійним процесом, викликаним суто прагматичними міркуваннями, а усвідомленим колекціонуванням, яке переросло в пристрасть, фактично – у професійний інтерес. Василь Григорович, який з величезним пієтетом ставився до батька і виховувався в повазі до знань, до історії батьківщини, не лише виконував заповіт, а так само з любов'ю і захопленням продовжував поповнення фамільного зібрання. Наявність власноручних описів книг та рукописів, з певною рубрикацією, є красномовним підтвердженням фахового підходу до справи. І хоча ще М. П. Василенко вважав за необхідне починати “малороссийскую историографию” саме з Г. А. Полетики, він же підкреслив, що Григорій Андрійович “прямо или косвенно содействовал пробуждению в малорусской интеллигенции того стремления к самосознанию, которое выразилось в изучении прошлого и настоящего малорусского народа”³⁹. Стійкий інтерес малоросійського освіченого суспільства до історії вже в другій половині XVIII ст. підтверджується й дослідженнями сучасних фахівців⁴⁰.

Безсумнівно, для вивчення фамільних паперів Полетик першочергове значення має рукописне зібрання Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (далі – ЧІМ). Але навіть довідкові видання не дають точного уявлення про обсяги і зміст полетикінського архіву, який зберігається в музеї. Так, у “Справочнике научного работника” кількість справ фонду Полетик визначено до 950-ти⁴¹. Проте лише за моїми приблизними підрахунками частина полетикінських паперів, об'єднана в “Архівні матеріали фамільного фонду Чернігівських поміщиків Полетик, про службу, освіту, подорожні, купчі та інше” (інв. № Ал-502) і виділена укладачем

каталога музейної колекції В. В. Тарновського Б. Д. Грінченком у рубрику “Бумаги Полетик 1653–1882”, налічує 2295 одиниць зберігання.

Друга частина паперів, яка відноситься до історії Малоросії і зібрана переважно Г. А. та В. Г. Полетиками, не відклалась як цілісний масив і розміщена в історичній частині рукописної колекції В. В. Тарновського за хронологічним принципом з вказівкою про приналежність до архіву Полетик⁴². Ці матеріали налічують 59 позицій і представлені переважно актовими джерелами за 1659–1783 рр., які підтверджують, що історичні та історико-правові інтереси Г. А. Полетики значно виходили за межі шляхетського стану, як це прийнято вважати. Грамоти, укази, маніфести короля Яна Казимира, Петра I, Анни Іоаннівни, Єлизавети Петрівни, Катерини II, Сенату, Малоросійської колегії, ГВК, гетьманські універсали стосуються прав і статусу міст, зокрема Стародуба, Кременчука, запорозьких козаків, старшини і чинів, регулювання відносин між різними категоріями суспільства Гетьманщини, повідомляють про вступ на престол тієї чи іншої особи. До цього ж блоку полетикінського архіву відносяться листи Петра I до Ф. Апраксина, Г. Головкина до І. Скоропадського, які пов’язані з подіями Північної війни, переходом І. Мазепи на бік шведського короля, обранням нового гетьмана, висилкою до Москви, а згодом до Сибіру мазепинців Чуйкевича, Максимовича, Зеленського, Покотила, Гамалії, Гречаного та їхніх сімей. Ці матеріали дають можливість досліджувати інтелектуальні, духовні запити, процес формування історичної свідомості української старшини, дворянства, що потребує спеціальної уваги і зусиль фахівців.

Фамільні папери, які охоплюють 1653–1882 рр., активно використовували О. М. Лазаревський, В. Л. Модзалевський, Б. Д. Грінченко, Є. Д. Онацький. І якщо результати роботи двох перших істориків добре відомі читачам “Киевской старины” та “Малороссийского родословника”, то розвідки останнього залишаються практично поза увагою дослідників⁴³.

У 1916 р. Є. Д. Онацький працював у архівах Глухова, Чернігова, причому в музеї ім. В. В. Тарновського розбирав лише папери Полетик⁴⁴, до яких він поставився досить уважно. Це дало йому можливість висловити спостереження відносно недостатньо старанного перегляду і використання для публікації О. М. Лазаревським приватного листування Г. А. Полетики, внести ряд уточнень щодо складу родини і вказати на помилки, допущені В. Л. Модзалевським у четвертому томі “Малороссийского родословника”.

Першим результатом архівної роботи Є. Д. Онацького була стаття “Походження Полетик”, вміщена в журналі “Україна” в 1917 р. Виявлений у фамільному архіві лист М. П. Кондоїді, близького друга Г. А. Полетики, став причиною появи статті “Ще про автора “Історії Русів”⁴⁵, яка дала поштовх подальшій дискусії відносно авторства цього загадкового твору⁴⁶.

Фамільний архів з фондів ЧІМ можна умовно поділити на п’ять основних груп, лише перша з яких виділена в каталозі колекції В. В. Тарновського в окрему рубрику “Письма” і налічує 434 одиниці. Листування охоплює другу половину XVIII – середину XIX ст., і лише один лист виходить за ці межі та відноситься до 1872 р. Частина листів (132) була опублікована О. М. Лазаревським в “Частной переписке Григория Андреевича Полетики

(1750–1784)⁴⁷, хоча принцип відбору епістолярію взяв під сумнів ще Є. Д. Онацький⁴⁸. Чомусь не були оприлюднені цікаві та інформативні листи Г. А. Полетики і його адресатів – П. Румянцева, І. Миклашевського, М. Кондоїді, Г. Кониського, П. та А. Милорадовичів, Ф. Бартоша та інших. Не опублікував О. Лазаревський і листування дружини Григорія Андрійовича, Олени Іванівни, окрім одного з чотирьох листів до неї брата, М. І. Гамалії. Три листи О. І. Полетики та шістьнадцять до неї, насамперед від управителя маєтків Ф. Бартоша (9 одиниць), є досить показовими з точки зору господарювання жінки під час тривалої відсутності чоловіка, особливо якщо врахувати, що відносно другої половини XVIII ст. таких фрагментів залишилося не так уже й багато.

Із 16-ти епістол В. Г. Полетики та 13-ти до нього О. М. Лазаревським опубліковано лише лист до М. Кондоїді, в якому сповіщалося про смерть батька, Григорія Андрійовича⁴⁹, та лист І. Ф. Тимковського за 1810 р.⁵⁰ У листах В. Г. Полетики переважно чітко визначений адресат – брати Павло та Андрій, син Григорій, імператриця Марія Федорівна (цікаво, що лист написано італійською мовою), управитель маєтків Г. Верещака та інші, але є й такі, на яких прізвище не позначено. Серед них варте уваги звернення В. Г. Полетики від 25 лютого 1809 р. до маршала дворянства Полтавської губернії В. І. Чарниша, з яким підтримувалося давнє службове та дружнє листування. Це свідчить про ставлення першого до виконання громадських справ, дає можливість точно визначити час написання найбільш відомого з його творів – “Записки о начале, происхождении и достоинстве Малороссийского дворянства” – 1809 р., з приводу чого в історіографії існували певні розбіжності⁵¹. Значний інтерес представляє листування Василя Григоровича з дітьми, а також між ними. Особливо слід відзначити цілісний комплекс листів за 1815–1845 рр. Григорія Васильовича до своєї сестри Марії (89 одиниць), який може стати у пригоді дослідникам жіночої, сімейної та гендерної історії України. Його ж зворушливий лист до брата Василя, написаний 1 серпня 1845 р. з Петербургу, тобто відразу після отримання звістки про смерть їхнього батька, додає суттєвих нюансів до непересічного образу В. Г. Полетики.

Принцип відбору упорядником архіву джерел для даної рубрики та виділення лише її залишається не зовсім зрозумілим, оскільки і серед інших матеріалів міститься багато листів, також пов'язаних зі службовою, господарською діяльністю, родинними, дружніми стосунками. Зрозуміло, Б. Грінченко не міг дотримуватися чітких принципів внутрішньовидової класифікації, тим більше, що і в сучасній джерелознавчій літературі відсутнє стійке, загальноприйняте групування епістолярних джерел, що пояснюється складністю вибору одиниці класифікації через поліфункціональність, багатозаровість не лише якогось комплексу листів, а й кожної окремої пам'ятки, яка може являти суміш різних епістолярних жанрів, з притаманною їм тематикою, функціями, стилістичними та структурними особливостями⁵². З цієї причини на наявність найбільш показових епістол, не віднесених упорядником до даної рубрики, звертатимемо увагу при характеристиці інших, виділених нами, груп джерел.

До другої групи можна віднести матеріали, пов'язані зі службою, освітою, доказами шляхетського походження роду та прав на дворянство, духовні заповіти Андрія Павловича, його синів Степана, Григорія, а також Василя Григоровича. Ця група порівняно невелика (налічує лише 122 документи), але надзвичайно інформативна для дослідників біографій Полетик. Тут містяться формулярні списки Василя Григоровича за 1812, 1823, 1825 рр., атестати про освіту, звільнення від служби, копії указів про пожалування членам роду чинів, грамоти про нагородження орденами тощо. Сюди ж відносяться чернетки, писарські копії (з виправленнями і доповненнями рукою В. Г. Полетики) промов, виголошених ним на дворянських зібраннях, при заснуванні та відкритті богоугодних закладів. Частина з них ще не введена до наукового обігу і не враховується дослідниками суспільної думки⁵³. Серед цих паперів знаходиться також листування, яке дозволяє уточнити рік народження Василя Григоровича – 1765, час перебування на тій чи іншій посаді, дає можливість розширити уявлення про його службу, громадську, благодійницьку діяльність. Це, зокрема, листи до В. І. Чарниша, малоросійського генерал-губернатора О. Б. Куракіна, В. О. Рєпніної⁵⁴. До епістолярного жанру можна віднести також своєрідні моральні настанови Полтавському та Чернігівському дворянським зібранням, написані семидесятирічним В. Г. Полетикою, який уже не міг бути присутнім на цих корпоративних засіданнях⁵⁵.

Третя група налічує 513 документів і включає папери, що підтверджують майнові права Полетик, пов'язані з управлінням маєтностями в різних губерніях, горілчаними заводами, господарськими заняттями, і охоплюють досить тривалий період – 30-ті рр. XVII ст. – 70-ті рр. XIX ст. Це різні за видовими ознаками матеріали – гетьманські універсали, жалувані грамоти, купчі записи, боргові розписки, акти про поділ майна, описи земель, майна, списки залежних селян, розпорядження управителям, різні настанови та інше. Особливий інтерес вони представляють для дослідників соціальної, економічної історії. Серед цих паперів у рубриці “Бумаги Полетик, касающиеся хозяйства и пр., не отнесенныя ни к какому из их имений” вирізняється написана Г. А. Полетикою 9 грудня 1773 р. цікава настанова під назвою “Должности дворовых людей”, що чітко, детально регламентує роботу хатньої прислуги, багато додає до характеристики поглядів її автора⁵⁶. Тут же міститься лист В. Г. Полетики до Вільного економічного товариства, який дозволяє точно встановити авторство та час створення ним невідомого широкому колу “Описания г. Ромна и его повета” – 1807 р.⁵⁷

У четверту, найчисельнішу групу (1086 одиниць) можна об'єднати матеріали по судових процесах Полетик за маєтки. Це різні за видовими ознаками документи, переважна більшість яких відноситься до часів Гетьманщини. На жаль, розмаїта актова документація в жанрово-стилістичному аспекті й досі не досліджена⁵⁸, що ускладнює роботу з цією групою джерел. Обсяг справ вражає, але це й не дивно, і пояснюється дбайливим ставленням Полетик до документів.

Варто зауважити, що складна, заплутана, невпорядкована судова система Лівобережної України XVIII – початку XIX ст., зловживання посадовців, Генеральної Військової Канцелярії, некомпетентність Сенату як вищої

апеляційної інстанції в українських проблемах призводила до багаторічних процесів, передусім за маєтки, внаслідок чого в різних фамільних фондах української старшини, дворянства відклалися численні документи, пов'язані із судовою тяганиною, оскільки успішне ведення справ вимагало збереження всієї необхідної документації, а також знання законів, що в правовій ситуації Гетьманщини, без сумніву, було пов'язано з апеляцією до історії. Тому інтерес, зокрема Г. А. Полетики, до колекціонування старовинних книг, рукописів обумовлений не лише суто інтелектуальними, просвітительськими устремліннями, а й практичними потребами, які, ймовірно, справили значний вплив на формування насамперед правової, політичної, історичної свідомості. Наприклад, добре відоме негативне ставлення Г. А. Полетики до інституту гетьманства могло бути наслідком його власних спостережень над зловживанням владою з боку К. Розумовського.

Як відомо, Г. А. Полетика, перебуваючи на службі у Петербурзі протягом 27-ми років, ще з 1748 р. за дорученням батька вів судові справи від імені родини та всіх зацікавлених. Григорій Андрійович був змушений неодноразово наражатися на порушення малоросійських законів, приниження його шляхетської гідності. Суть свого конфлікту з К. Розумовським Г. Полетика виклав у скарзі, поданій на ім'я імператриці в 1760 р., в якій не без гіркоти та сарказму нарікав, що гетьман не тільки нехтує своїми обов'язками, а й дозволяє "разсердясь" кричати та погрожувати: "Я тебя велю в шею вытолкать".

Наступний, хоча й закреслений у чернетці абзац дуже показовий для визначення напрямку думки майбутнього захисника прав Гетьманщини: "Он же гетман в призрении высочайших Вашего Императорского Величества указов и прав обругал меня безвинно и напрасно, не взирая на то, что я ... имею всемиловитейше пожалованный чин штаб-офицера и в его гетманской команде не состою, по малороссийским же правам – тем менее он гетман имел резону таким безчестным образом со мною поступить, что по ним самый последний шляхтич в чести своей самому большому равным почитается". Цікаво також, що свої особисті справи Г. А. Полетика переносив у площину суспільних відносин, вказуючи на зловживання гетьманів, які привласнили собі "власть недозволенную малороссийскими правами, чтоб раздавать деревни", відбирали пожалувані села, чим "многия честныя фамилии привели в нищету и разоренье ... оныя же отнятыя деревни утверждали либо за собою, либо награждали ими сродственников, любимцев и слуг своих без всякого согласия с старшиною"⁵⁹. Показово, що подібні думки щодо інституту гетьманства висловлювали й інші, зокрема А. Чапа, якого традиційно відносять до кола українських патріотів, в листах до В. Г. Анастасовича⁶⁰.

Незавершені судові процеси протягом десятиліть продовжував Василь Григорович. Зокрема, залишившись після смерті батьків у 20 років главою сім'ї, він був змушений захищати інтереси своїх малолітніх братів та сестер, насамперед від зазіхань з боку родичів по материнській лінії. Уже в 1786 р. йому довелося розпочати тяжбу з рідним дядьком М. Гамалією, який намагався відібрати маєтки в селах Юдинов та Чехов, що дісталися дітям у спадщину. Василь Григорович вів цю справу від імені всіх братів

і тільки в 1794 р. йому вдалося її завершити⁶¹. Процес, розпочатий ще дідом, Андрієм Павловичем, із графом Г. І. Головкіним, був доведений до кінця В. Г. Полетикою тільки на початку XIX ст.

На основі полетикінських судових паперів можна було б написати не один детектив і, безумовно, досліджувати особливості правової ситуації, судочинства не лише в Гетьманщині, а й у Російській імперії загалом. Але, здається, матеріали даної групи найбільш активно опрацьовував лише Є. Д. Онацький. Значна частина виписок, незавершених статей історика, що зберігаються в ІР НБУВ, присвячена вивченню судових процесів за села Аксютинці та Коровинці, які велися десятиліттями. І якщо дослідження “аксютинської справи” вилилося в друковану статтю⁶², то “коровинської” – так і залишилось у чернетках⁶³. Частина документів по справах Полетик з прокурором Малоросійської колегії О. Семеновим, генеральним суддею Я. Горленком, з М. І. Гамалією, з Полуботками стала основою статті “Сторінка з історії Генерального суду та прокуратури на Україні в другій половині XVIII ст.”⁶⁴, яка, без сумніву, є прикладом найбільш широкого і ґрунтовного використання архівних матеріалів по судових процесах Полетик. Та історик не міг охопити усього масиву документів цієї групи, тим більше, що на заваді стали революційні події 1917–1918 рр. та подальша еміграція. Поза увагою залишилися досить інформативні джерела, особливо для вивчення внутрішньосімейних правових стосунків, майнових, господарських спорів, відносин, які виникали між старшиною, шляхтою, духовенством, а також між елітою та козацтвом, залежним селянством, міщанством.

Виокремлена нами п’ята група, яка налічує 140 документів, представлена різноманітними за видовими, жанровими, змістовими параметрами матеріалами. Це, зокрема, виписки історичного характеру, зроблені Г. А. та В. Г. Полетиками, реєстри книг та рукописів полетикінської бібліотеки, копії грамот Олексія Михайловича, Петра І, договірних статей Б. Хмельницького, І. Мазепи, “Решительных пунктов” Д. Апостола, уривки копій чолобитних П. Полуботка Петру І, копія Маніфесту Т. Костюка до народу 1794 р. у перекладі російською мовою, “Экстракт прав, преимуществ и вольностей шляхетства королевства Польскаго и Великаго княжества Литовскаго”, офіційні документи, серед яких “Отказ Гр. Андр. Полетики от опекуинства над детьми Ник. Гамалеи”, що свідчить не лише про особисті якості, але й про високу юридичну кваліфікацію автора⁶⁵. Лист-представлення цивільного губернатора Полтавської губернії О. Ф. Козачинського до Вільного Економічного Товариства (ВЕТ) про справи з укладанням описів повітів для створення повного господарчого опису губернії містить, окрім іншої інформації, і характеристику ставлення дворянства Полтавщини до цієї громадської справи, яка велася на замовлення ВЕТ. Серед авторів повітових описів (М. Милорадович, І. Горленко, Ф. Ракович, П. Стороженко, М. Щербак, В. Базилевич та інші) О. Ф. Козачковський просив нагородити і “принять в особенное внимание... труды роменского поветового маршала Полетики и сочинившего за повет Гадяцкий описание отставного майора Станиславского, которые занимались тем с большим старанием и коих сочинение послужило для некоторых примером”⁶⁶.

При порівнянні фамільного архіву Полетик із Чернігівського історичного музею з іншими фамільними зібраннями лівобережної старшини, дворянства, що зберігаються, зокрема, у ЦДІАК України, впадає в око, що за наповненістю різноманітними матеріалами, інформативністю, хронологічним охопленням, попри всі втрати полетикінського рукописного надбання, дана колекція є однією з найкращих і представляє широкі можливості для дослідження будь-яких аспектів ще так мало вивченої історії Лівобережжя XVIII–XIX ст.

Досить значний за обсягом масив паперів Полетик зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Проте, тут вони не відклались у вигляді цілісного комплексу, “розкидані” по різних фондах, що, з одного боку, ускладнює пошук, з другого, – дає можливість перевірити дослідницьку інтуїцію і вселяє сподівання на приємні несподівані “відкриття”, що так тішать дослідників*.

Найбільш доступними для опрацювання в евристичному плані, безумовно, є досить об’ємні збірки, що відносяться до першого фонду. Одна з них, “Фамильные документы Полетик”, з колекції О. Лазаревського, обсягом 360 аркушів, містить 178 не зброшурованих оригіналів та копій різних за родо-видовими ознаками пам’яток за 1738–1864 рр.⁶⁷ Більшість матеріалів (90 одиниць) – приватне листування Полетик, насамперед Василя Григоровича, серед кореспондентів якого – О. Б. Куракін, Я. І. Лобанов-Ростовський, М. Г. Репнін, Д. П. Трощинський, О. П. Бутович, І. Халанський, В. В. Капніст, П. П. Білецький-Носенко, імператриця Марія Федорівна та багато інших. Це листування не введене до наукового обігу і фактично не використовується дослідниками⁶⁸, хоча добре зрозуміло, що не лише для створення наукової біографії, за В. Горленком, “замечательной личности” В. Г. Полетики, а й розуміння епохи, функціонування дворянства як привілейованої спільноти, процесу “вписування” в російську імперську систему і водночас збереження власної етнічної, регіональної ідентичності ці джерела представляють надзвичайну цінність.

Крім приватного та ділового листування, збірка містить формулярні списки В. Г. та А. Г. Полетик, оригінал грамоти про присвоєння чинів капітанів Віртемберзької армії Василю, Івану, Павлу Григоровичам (1784 р.), докази представників однієї з гілок роду про його дворянське походження (1834 р.), “Записку о начале, происхождении и достоинстве малороссийского дворянства” Василя Полетики, опубліковану О. Лазаревським⁶⁹, спеціальний план володінь В. В. Полетики 1852 р., а також публічні промови Г. А. та В. Г. Полетик, відносно яких необхідно зробити деякі уточнення. Зокрема, під № 61422 у каталозі фігурує “Речь маршала Роменского уезда Василя Полетики”, умовно датована XVIII ст. Але ця промова, опублікована О. Лазаревським без вказівки на авторство і відома в літературі як “Речь “О поправлении состояния Малороссии”⁷⁰, належить Г. А. Полетиці і була виголошена ним на т. зв. Глухівському з’їзді у вересні 1763 р.⁷¹

* Відразу зауважимо, що автор не претендує на повне, вичерпне представлення полетикінських матеріалів з цього архівосховища, які також проблематично розділити на окремі групи за тематично-видовим принципом.

50 одиниць збірки тематично об'єднані в “Дело о передаче доходов с важницы в г. Ромны на соборную Роменскую церковь”⁷², яке представлено документами 1740–1763 рр., значна частина яких підписана батьком Г. А. Полетики, Андрієм Павловичем, що певний час був війтом даного міста. Це досить змістовний комплекс для дослідників соціальної історії України XVIII ст., оскільки яскраво представляє складні перипетії стосунків між владою Гетьманщини, Малоросійською колегією, центральним російським урядом, з одного боку, та міською громадою, з другого, в прагненні міщан економічно забезпечити власну церкву.

Заслуговує на увагу ще одна справа збірки, яку безпосередньо не можна віднести до полетикінських паперів і яка має назву “Комментарии Д. Миллера к “Речи” В. Полетики 2 августа 1801 г.”⁷³. Імовірно, це чернетка статті, яка з'явилася в результаті знахідки істориком примірника промови в рукописному зібранні бібліотеки Харківського університету. Саме тут Д. Міллер уперше висловив думку, з якою важко погодитися, про те, що згаданий анонімним автором “Замечаний до Малой России принадлежащих” без вказівки на ім'я “один Роменского узда помещик”, який “по примеру Мазепы удельное Малороссийское царство иметь хотел”, є ніхто інший, як В. Г. Полетика.

Друга збірка, “Фамильные акты Полетик”, обсягом 403 аркуші, також з колекції О. Лазаревського, об'єднує 163 оригінали та копії документів за 1635–1875 рр., які зброшуровані в одну книжку⁷⁴. Для дослідників біографії Полетик цей фоліант має першочергове значення. Зокрема, тут містяться фрагменти родоводів, серед яких представляє особливий інтерес написаний власноручно Григорієм Андрійовичем. Це чернетка, до якої пізніше були внесені правки та доповнення рукою Василя Григоровича Полетики. Дослідники біографій Полетик, намагаючись з'ясувати походження роду, спиралися передусім на родовід. Є. Д. Онацький у статті “Походження Полетик” порівнював три редакції “полетикінського родоводу”, а саме: 1) грамоту 1777 р. імператора Йосифа II Г. А. Полетиці та його брату Григорію Івановичу Полетиці на дворянство Римської імперії; 2) свідоцтво самого Григорія Андрійовича, яке він зробив 1783 р. для “Комісії по розбору дворянства”; 3) грамоту польського короля Станіслава Августа 1787 р. Григорію Івановичу Полетиці на польське шляхетство, в якій шляхтичами визнавалися його батько, а також брати батька, Павло і Василь Івановичі, діти Івана Івановича Полетики, вбитого 1673 р. у битві під Хотином, з їхніми нащадками, відповідно – й Григорій Андрійович Полетика та його батько, Андрій Павлович. З порівняння випливало, що “в порядку появи на світ того чи іншого документа та зміни обставин, в яких вони укладалися, змінювалася й редакція родоводу”⁷⁵. Опублікованою була лише грамота Станіслава Августа в березневій книжці “Киевской старині” за 1902 р. (с. 159–160). Грамота Йосифа II в перекладі російською мовою знаходиться у фондах ЧІМ⁷⁶. Уривок з неї, а саме – тієї частини, де йдеться про походження роду, був надрукований О. Лазаревським у 1891 р. в “Киевской старине”⁷⁷. Свідоцтво ж самого Г. А. Полетики, згідно з твердженням Є. Онацького, повинно знаходитися в Державному архіві Чернігівської області⁷⁸. На жаль, віднайти цей документ у Чернігові не вдалося.

Є. Д. Онацький, уважно дослідивши три названі документи, не взяв під сумнів їхньої історичної достовірності, а для викладу матеріалу обрав другу, найширшу, редакцію, відзначаючи у відповідних місцях ті характерні доповнення, якими ця редакція відрізнялася від першої. Дані родоводу історик перевіряв іншими архівними документами, листуванням Полетик, свідоцтвами слідства про маєтності 1729 та 1730 рр., що дало йому можливість прийти до ряду висновків, серед яких головний – авторство Г. А. Полетики. Ця думка не була новою, її ще у 1891 р. висловив О. Лазаревський (до речі, нічим не обґрунтовуючи). Це дало можливість нащадку славетного роду Івану Полетиці зауважити історикові, що родовід “не есть сочинение Григория Андреевича Полетики, а факт исторический, основанный на официальных доказательствах, не подлежащих никакому сомнению”⁷⁹. “Официальным доказательством” уважалася грамота короля Станіслава Августа 1787 р. О. Лазаревський у полеміці з І. Полетикою тільки зміцнив думку про те, що родовід укладений Г. А. Полетикою, і саме він став інформаційною основою для королівської грамоти⁸⁰. Важко визначити, яку саме “редакцію” мав на увазі О. Лазаревський, чи був це той же варіант, що й названий Є. Онацьким під № 2 з чернігівського архіву, яким чином автограф Г. А. Полетики опинився в колекції О. Лазаревського, але головне, що саме цей автентичний документ дає можливість зняти суперечки з приводу різних біографічних подробиць, смерті та народження членів родини, кількості дітей у тій чи іншій сім’ї Полетик, часу їхньої появи на світ, місця навчання та служби тощо. Не зупинятимуся на всіх наявних у літературі неточностях, звернуся лише до дискусійних питань, які стосуються укладача та редактора родоводу, згідно з яким Григорій Андрійович народився 11 березня 1725 р., а помер 26 листопада 1784 р. Його дружина, Олена Іванівна Гамалія, не набагато пережила чоловіка і померла 18 серпня 1785 р. Їхній старший син, Василь Григорович, народився 31 грудня 1765 р. “в 11 часу после полудни”⁸¹.

Крім фрагментів родоводів, у тому числі чернеток, датованих кінцем XIX ст., у збірці вміщено різноманітні документи, пов’язані зі службою Г. А. Полетики – чолобитні, “прошення”, “доношення”, які дають можливість представити його кар’єру, мотиви переходу з посади на посаду, ставлення до нього начальства, характер службових та позаслужбових занять. Різні за видовими ознаками джерела висвітлюють питання майнових стосунків у родині Полетик, у тому числі спірних земельних проблем, судових конфліктів з різними претендентами на їхні маєтності в селах Коровинці, Аксютинці тощо. Значна частина матеріалів свідчить про активну участь Г. А. Полетики в їхньому укладанні. Це стосується і паперів по судових справах родини, і духовного заповіту батька, Андрія Павловича, про розподіл майна між синами, який датовано 1758 р., з редакторськими правками, доповненнями Григорія Андрійовича, розписів майна тощо. В контексті дослідження світогляду, діяльності Г. А. Полетики, його професійних якостей як юриста та історика особливий інтерес становлять документи, що досі лишалися поза увагою дослідників. Зокрема, це його виписки з Литовського статуту, де докладно розглянуто різні статті, зазначено протиріччя між окремими положеннями, артикулами, зроблено спробу через етимологію понять

глибше зрозуміти зміст та сутність правових норм. Як правник, а також історик Г. А. Полетика постає в чималому комплексі однотипних фрагментів збірки. Йдеться про численні чернеткові документи; більшість автографів Г. А. Полетики, або писарські варіанти, з його правками та доповненнями, покликані довести дворянські права цілого ряду переважно дрібних шляхетських фамілій – Шкляревичів, Синиць, Варявок, Малявок, Шухлядок, Лобків, Лавриків та інших. Це укладені Григорієм Андрійовичем проекти родоводів або “свідоцтв 12-ти”, створені 1783 р., у час, коли на Лівобережній Україні розпочався процес розбору дворянства. Про те, що “генеалогічний проект” Г. А. Полетики виявився вдалим, свідчать численні формулярні списки першої половини XIX ст., які у значній кількості збереглися в Державному архіві Чернігівської області. Серед них зустрічаємо і прізвища знайомих, яким допомагав Г. А. Полетика. Не зупиняючися спеціально на мотивах його генеалогічних студій та їхній оцінці в історіографії, оскільки вже доводилося висловлюватися з цього приводу⁸², зазначимо лише, що в джерелознавчому плані даний масив представляє інтерес для істориків українського дворянства кінця XVIII – першої половини XIX ст., оскільки ця “рядова шляхетська маса”⁸³, хоча й не залишила помітного сліду в українській історіографії, яка традиційно приділяє увагу невеликій, досить усталеній групі “дворян-патріотів”, пов’язуючи їх передусім з процесом національного відродження, все ж відіграла значну роль у житті регіону. І без урахування особливостей соціоекономічного функціонування саме дрібного дворянства краю, що становило більшість цієї привілейованої верстви, годі й сподіватися на адекватне представлення соціальної історії України даного періоду.

Крім названих збірок, у фонді I містяться також окремі джерела, зокрема у справі “Частные письма 1763–1819 гг.” – листи до Г. А. та В. Г. Полетик різних осіб⁸⁴, а також праця останнього, що не згадувалася біографами, – “Описание г. Ромна и его повета”, про яку вже йшлося вище⁸⁵.

Як відомо, колекція значного українського дідича, громадського діяча, організатора археографічної справи М. О. Судієнка була передана до бібліотеки Київського університету і зараз представлена у фонді VIII ІР НБУВ, в якому, таким чином, опинилися й папери Полетик. Певна частина з них легко атрибується за назвами архівних справ (хоча й тут трапляються помилки). Інші ж можна виявити лише випадково або керуючись інтуїцією, оскільки жодних спеціальних позначок про належність їх певній особі немає. Ускладнює справу те, що значна частина матеріалів збереглася в копіях середини XIX ст. Певним орієнтиром, який, щоправда, не знімає всіх питань щодо авторства, може бути “Опись рукописных сочинений Г. А. Полетики”, зроблена, скоріше за все, не без участі М. Судієнка та об’єднана разом із частиною перелічених тут джерел в одну справу⁸⁶. Безпосереднє укладання деяких текстів Г. А. Полетикою ще потребує додаткових перевірок. Це стосується, зокрема, “Пунктов о духовных чинах и их детях белого священства”, “Представления от войска запорожского с объяснением на оноє”, “Обряда, как из Елисаветградской провинции находящимся во оной жителям в Новороссийскую губернию перевод издевать и всю сию аперацию произвести”⁸⁷, “Пунктов к представлению в святейший правительствующий

Синод от Академии Киевской надлежащие. 1767 года ноября 18 дня”⁸⁸. Якщо авторство даних пам’яток можна поставити під сумнів, то незаперечним слід визнати інтерес Г. А. Полетики до означених у цих паперах проблем, його участь і допомогу у відстоюванні інтересів різних станових груп суспільства, що підтверджується іншими документами і про що вже доводилося писати⁸⁹.

У цій же справі міститься написаний рукою самого автора та в писарській копії з його правками один з найвідоміших текстів Г. А. Полетики “Историческое известие на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою и на каких договорах поддалась российским государям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей”⁹⁰. 1926 р. у збірці матеріалів з історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII ст. його опублікував М. П. Василенко, висловивши припущення, що твір писався до 1781 р., тобто до початку адміністративної реформи, що й стало, на думку історика, причиною припинення праці, яка так і лишилася незавершеною⁹¹. Є. Онацький твердив, що в 1781 р. Г. Полетика тільки-но розпочав писати свою “Історію” (під якою мав “Історію Русів”), а на заваді завершенню стала його смерть у 1784 р.⁹² Надалі в історіографії це питання не порушувалося. Можливо, воно й не має принципового значення. Але варто звернути увагу бажаючих розв’язати його на філіграні рукописних примірників. Зокрема, аркуші 18 – 18 зв. датовані “1763”, аркуші 32, 37 – “1764” роками. Імовірно, текст готувався в 60-ті рр. XVIII ст., і пов’язано це було, скоріше за все, з роботою в Комісії по складанню Нового Уложення, результатом якої стала значна кількість паперів, що зберігаються в даному фонді.

Окрім тих матеріалів, які легко атрибууються та відшукуються за каталогом, і частина яких, до речі, вже опублікована⁹³, у фонді VIII зберігається чимало таких, які мені вдалося виявити та встановити авторство за почерком та змістом. Значна кількість цих джерел відноситься до періоду роботи Г. А. Полетики у Великому зібранні Комісії по складанню Нового Уложення та приватній комісії “Об образе сборов и образе расходов”, першим членом якої він був обраний більшістю голосів депутатів. Так, у справах, об’єднаних у збірці “Заметки, относящиеся к истории малороссийского права” (спр. 1643–1647), “Представление депутатов по законопроектam и др. материалы” (спр. 1631–1637), міститься кілька записок Г. А. Полетики правового характеру⁹⁴, представлень у Комісію. У справі “Примечания и возражения депутатов по вносимым в комиссию о сочинении проекта Нового уложения законопроектam” виявлено також невідомий раніше один лист Г. А. Полетики до головуючого Великого зібрання Комісії О. І. Бібікова (спр. 1583–1594). Рукою Г. А. Полетики написано також чернетку “Возражения на примечание депутата города Воронежа Семена Савостьянова” (спр. 1624). Серед опублікованих матеріалів Комісії цього тексту немає. Можливо, Григорій Андрійович не виступив із цим запереченням або ж готував його для когось іншого, що було йому цілком притаманне. Зараз уже не варто стверджувати, що він виступав у цей час лише як борець за автономію Малоросії та шляхетські права її еліти. Всі

невідомі раніше папери свідчать про досить велику роботу, розгорнуту Г. А. Полетикою по обґрунтуванню прав різних станів малоросійського суспільства, оскільки він розумів, що збереження автономії краю можливе лише при збереженні прав, гарантованих російськими монархами кожному стану. Додатковим підтвердженням цього слугує також лист В. І. Губчиця до Г. А. Полетики 1770 р., який був атрибутований за змістом, з проханням допомогти у вирішенні проблеми статусу м. Почепа, який втратив свої давні права, опинившись у приватній власності.

Окремо слід звернути увагу на справу, що має назву “Статьи гетмана”⁹⁵. Це чернетка досить відомого в українській історіографії “Прощения малороссийского шляхетства и старшины, вместе с гетманом о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году”, надрукованого в 1883 р. в “Киевской старине”⁹⁶. Текст документа, написаного писарським почерком, рясніє виправленнями, вставками, доповненнями, які належать Г. А. Полетиці. Окрім того, папір документа такий саме, як і на більшості полетикінських чернеток. Це ще раз підтверджує думку про безпосередню участь Г. А. Полетики у створенні такої важливої пам’ятки⁹⁷. Безумовно, названі матеріали, як і ті, які ще будуть виявлені, не лише допоможуть створити більш повну картину суспільної активності Григорія Андрійовича, а й можуть суттєво скоригувати його історіографічний образ.

В історіографії добре відомо, що Г. А. Полетика під час роботи Уложеної Комісії уклав об’ємну збірку правових документів задля обґрунтування претензій Гетьманщини на автономне існування. В “Обзоре рукописей библиотеки Императорского Университета св. Владимира” С. І. Маслова під № 173/207/ значиться: “Права, привилегии, преимущества, вольности и свободы Малороссийского шляхетства данныя оному от королей польских и Великих Князей литовских и утвержденыя от Всепресветлейших Государей, Царей, Императоров и Императриц Всероссийских, поданныя в Комиссию о сочинении проекта Новаго уложения. Июня 20 дня 1768 года. Свод составленный Григорием Полетикой, 2 + 310 л. Скрип. Половины XIX в. в бумажном переплете”⁹⁸. Збірник, відомий ще історикам XIX ст., зберігається також у фонді VIII ІР НБУВ, його написано на папері, датованому 1849 р., чітким писарським почерком середини XIX ст. Окрім зібраних Г. Полетикою привілеїв польських королів, починаючи із Владислава Ягелло 1433 р., присяг королів (5), підтверджень “установлений”, прав (8), статей Конституцій 1567, 1588, 1601, 1633, 1635, 1647 рр., договорів королів (2), виписок із Литовського статуту (60 статей), договірних статей гетьманів (5), грамот російських царів (30), указів (9), листа Б. Хмельницького до Олексія Михайловича від 13 лютого 1654 р., “Решительних пунктов” Д. Апостола, до даного збірника внесено “Экстракт прав, преимуществ и вольностей шляхетства Королевства Польского и Великаго Княжества Литовского”, “Проект правам благородных, сочиненный Комиссиею о государственных родах и Перемены во оном, дирекционной Комиссиею сделанныя”, “Мнение” Полетики на проект правам благородных”⁹⁹.

У фонді № 30 зберігається ще один збірник з аналогічною назвою, без зазначення автора, укладача, за набором представлених документів

ідентичний вище описаному. Цей збірник копій документів, з посиланням на каталог філіграней Клепікова (с. 79, № 978), датований в архівному діловодстві початком ХІХ ст. Але посилання на Клепікова не зовсім вірне, оскільки ця ж філігрань датується у ньому також 1770, 1780, 1790, 1797, 1803-м роками. Тобто, папір, на якому написано даний збірник, був серійним і випускався не тільки в ХІХ, а й у ХVІІІ ст. Підтвердженням цього може слугувати опис, зроблений Б. Грінченком: “Рукопись in folio на 171 листах, в прекрасном кожаном переплете, с золотым обрезаем ХVІІІ ст.”¹⁰⁰. Встановити, яким чином даний збірник опинився в ІР НБУВ, неможливо, оскільки у фонді № 30 відклялися пам’ятки, які “відбилися” від інших фондів. Очевидно, початково він знаходився в колекції В. В. Тарновського, впорядкуванням якої займався Б. Грінченко. Виправлення, доповнення, акуратно зроблені рукою Г. А. Полетики на арк. 39 зв., 53 зв., 63, 63 зв., 70 зв., 74, 80, 111, 117, 122 та багатьох інших, дають підстави вважати, що йому належав саме цей примірник.

Завершуючи огляд паперів Полетик, які зберігаються в ІР НБУВ, необхідно звернути увагу на невеликий фрагмент епістолярію Григорія Андрійовича. Це його чотири листи до Київського митрополита Арсенія Могилянського, написані з Петербурга в 1758–1759 рр., які відклялись у фонді № 3 і були опубліковані у другому випуску “Дніпропетровського історико-археографічного збірника”¹⁰¹.

Можливість реконструювати фамільний архів Полетик, заповнити певні лакуни, що виникли внаслідок втрат та розпорошення, надають фонди офіційних установ та особові фонди з різних архівів. Матеріали, які там містяться, дозволяють не тільки поповнити біографічні відомості про окремих представників роду, а й створити більш адекватне уявлення відносно як потенційної, так і “ідеальної” джерельної бази фамільного архіву. Вкажу на основні місця зберігання документів, пов’язаних із Полетиками.

Серед українських архівосховищ вирізняється насамперед Центральний державний історичний архів України, м. Київ. У фондах Генеральної військової канцелярії, Канцелярії малоросійського генерал-губернатора П. А. Румянцева-Задунайського, Київської губернської канцелярії, Чернігівського намісницького правління, Малоросійського губернського правління, Погарського повітового суду, особовому фонді Ханенків, І. Ф. Павловського та інших відклялися різноманітні документи щодо службових, майнових, господарських справ Полетик. Найбільша кількість документів стосується служби Івана Андрійовича лікарем Васильківського форпосту та діяльності Андрія Андрійовича Полетик на виборних дворянських посадах. Частина справ пов’язана з доказами дворянського статусу окремих представників роду, стосується розподілу майна, містить описи маєтків, списки залежних селян тощо. Представляють інтерес і фрагменти епістолярію, зокрема листи А. А. Полетики до А. С. Милорадовича та Г. А. Полетики до В. М. Ханенка¹⁰².

У Державному архіві Чернігівської області документи, пов’язані з Полетиками, відклялися переважно у фондах Чернігівського губернського правління (127) та Чернігівського губернського дворянського зібрання (133).

Вони стосуються виконання станових обов'язків, участі у громадських справах, прибутків від маєтностей, розбору дворянства та ін. Щодо суспільної активності Полетик на початку XIX ст. досить показовим є "Сборник документов об избрании депутатов от дворянства для вручения поздравления императору, при короновании его", коли дворянство Малоросії, скориставшись своїм правом, уклало петиції до Олександра I не лише від губернії, а й від кожного повіту¹⁰³.

У російських архівосховищах збереглася хоча й незначна за кількістю, але дуже змістовна частина паперів родини Полетик. У фондах Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (Департамент цивільних та духовних справ Державної Ради, Департамент поліції виконавчої МВС, Канцелярія генерал-прокурора Сенату, Міністерство юстиції, Кабінет й. і. в. Міністерства імператорського двору, Канцелярія Міністерства імператорського двору, Третій департамент Сенату, Комітет міністрів, фонди Ламберта, Шереметєвих) знаходяться документи, пов'язані з доказами дворянства, пожалуваннями нагородами, чинами Григорія Андрійовича, Василя Григоровича, Михайла Івановича, Петра Івановича Полетик, ділове листування останнього, зокрема "Доношение" 1821 р., коли він був послом у США, міністру закордонних справ з приводу нових привілеїв Російсько-американської компанії, написане французькою мовою, як і лист до нього М. М. Каразіна, листи М. І. Полетики¹⁰⁴.

Оскільки Полетики мали відношення до Академії наук, у Петербурзькому відділенні Архіву РАН, у фонді Академічної канцелярії відклався значний комплекс документів – "прошения", "свидетельства", "рапорты", "доношения", які стосуються служби в Академії Г. А. Полетики та його навчання в академічній гімназії, навчання в Академічному університеті К. А. та Г. І. Полетик¹⁰⁵. Усі ці матеріали зафіксовані в Журналах Академічної канцелярії, які було оприлюднено істориком цього закладу П. П. Пекарським¹⁰⁶. Відносно документів Полетик публікація є повною, відповідає архівним. Але "Прошение" від 4 липня 1746 р. Г. А. Полетики на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни помилково датовано публікатором 9 липня. Звідси помилка "перекочувала" і до "Русского биографического словаря"¹⁰⁷. У цьому ж фонді знаходиться коректура з фрагментом найкращого твору Г. А. Полетики "О начале, возобновлении и распространении учения и училищ в России, и о нынешнем оных состоянии"¹⁰⁸ 1757 р. та документи, пов'язані із заборною його публікації¹⁰⁹.

Заслужують на увагу документи про службу Г. А. Полетики в Морському кадетському корпусі, фонд якого знаходиться в Російському державному архіві Військово-морського флоту. Тут збереглася справа "О определении инспектором над классами надворного советника Григория Полетики с представленными от него при вступлении в оную должность начертаниями правил относительно порядка обучения"¹¹⁰. Згідно з інструкцією, яку Г. Полетика одержав при вступі на посаду, він був зобов'язаний і "учинить новое распоряжение классам, и предписать учителям методы по которым они... поступать должны". Результати зробленого ним було викладено в "Рапорті" на ім'я начальника корпусу І. Л. Голенищева-Кутузова. Була представлена й програма подальшого реформування навчання, яку відразу

ж, у лютому 1765 р., затвердив І. Л. Голенищев-Кутузов. Ця “Програма”, як зазначав історик Морського корпусу Ф. Веселаго, хоча “впоследствии несколько изменялась сообразно большему или меньшему требованию офицеров для флота... в главных чертах оставалась та же самая”¹¹¹.

Два фонди Російського державного архіву давніх актів – “Портфелі Міллера” та “Новоуложена Комісія” – також представляють інтерес для дослідників архіву Полетик. Зокрема, в “Портфелях” знаходяться чотири листи Г. А. Полетики до Г. Ф. Міллера 1766–1769 рр. французькою мовою¹¹², що є свідченням досить тісних не лише ділових, а й дружніх стосунків цих людей. Цікаво, що Григорій Андрійович, який бездоганно володів німецькою мовою, до Міллера писав французькою. Матеріали фонду Новоуложеної Комісії розширюють уявлення про парламентську діяльність Г. А. Полетики. Водночас “Разные бумаги и книги о депутатах”, “Поименные списки господам депутатам, находящимся в комиссии о сочинении проекта нового Уложения”¹¹³ дозволяють виправити деякі помилки, що існують в історіографії. Зокрема, твердження В. Модзалевського про членство Г. Полетики в Експедиційній комісії не зовсім точно, оскільки той був лише кандидатом у члени даної комісії. “Дневные записки частной комиссии об образе сборов и образе расходов”¹¹⁴ дають можливість відтворити повсякденне життя Г. Полетики-депутата майже в біохронічному вигляді, а також представити можливі втрати фамільного архівного комплексу. З документів випливає, що Г. Полетика був одним з найдіяльніших членів цієї Комісії. За рішенням її членів йому було доручено укласти першу частину проекту закону “Об образе сборов и образе расходов”. Але справа ускладнювалася тим, що Дирекційна комісія не надавала вчасно необхідних матеріалів. Важко зробити висновок, чи був укладений цей проект. Численні виписки на дану тему, які збереглися в ІР НБУВ, дають підстави для ствердної відповіді. Але, в усякому разі, серед паперів Полетик виявити його поки що не вдалося.

З історичними зацікавленнями Полетик пов’язані матеріали, які знаходяться у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки (Москва). Це насамперед листи 1783 р. до Г. А. Полетики від архієпископів Новгородського Гаврила та Псковського Інокентія, в яких ідеться про пошук рукописів та старовинних книг. Григорію Андрійовичу адресований лист від І. Л. Голенищева-Кутузова 1783 р. Три листи 1850–1851 р. В. В. Полетики до М. П. Погодіна стосуються долі полетикінської бібліотеки, яку прагнув придбати історик. Серед неоприлюднених джерел слід згадати також два листи 1786 р. П. О. Румянцева-Задунайського до А. А. Полетики та “Поздравительную речь при проезде через Малороссию Великого Князя Павла Петровича и Великой Княгини Марии Федоровны”, виголошену Г. А. Полетикою¹¹⁵ у 1781 р.

У Відділі рукописів Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург) у фонді Арсенія Могилянського зберігається справа “Переписка с Григорием Андреевичем Полетикой о высылке книг для него самого и для Киевской духовной академии”¹¹⁶, в якій містяться 17 листів Г. А. Полетики до митрополита за 1759–1764 рр. та два листи за 1764–1765 рр. до митрополичого писаря. Ця, досить змістовна, частина епістолярної спад-

щини Г. А. Полетики готується зараз до друку у третьому випуску “Дні-пропетровського історико-археографічного збірника”. На жаль, поки що не вдалося виявити листів Арсенія Могилянського до Г. А. Полетики. Але й даний комплекс свідчить про досить регулярне і тривале листування, а також близькі стосунки цих осіб. Тексти листів дають можливість не тільки розширити уявлення про наукові, просвітницькі, збирацькі інтереси Г. А. Полетики, а й визначити його роль у формуванні культурної ситуації на Україні.

Завершуючи огляд паперів Полетик, ще раз варто підкреслити, що створення навіть потенційної джерельної бази для дослідження історії цієї родини ще не завершено. І перспективи розширення вбачаються тут не лише за рахунок названих фондів, а й шляхом пошуку в архівосховищах України та Росії інших невідомих матеріалів.

¹ Иван Андреевич Полетика // Киевская старина. – 1893. – Май. – С. 285–286; Рихтер В. История медицины в России. – М., 1820. – Ч. 3. – С. 484.

² ІР НБУВ, ф. 1, № 52884, арк. 6 зв. – 8.

³ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4. – С. 119; Шип Н. И. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – К., 1988. – С. 36; Мартынов И. Ф. Частные библиотеки в России XVIII в. // Памятники культуры. Ежегодник. 1975. – М., 1976. – С. 106.

⁴ Украинская советская энциклопедия. – Т. 8. – К., 1982. – С. 359.

⁵ Советская историческая энциклопедия. – М., 1968. – Т. 11. – С. 266.

⁶ Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1966. – Т. 4. – С. 2158.

⁷ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – С. 118; Його ж. Полетика Г. А. // Русский биографический словарь. – СПб, 1905. – Т. 14. – С. 321.

⁸ ІР НБУВ, ф. 227, спр. 5, арк. 20.

⁹ Лазаревский А. М. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. – 1891. – Апрель. – С. 99.

¹⁰ Масанов Ю. И. В мире псевдонимов, анонимов и литературных подделок. – М., 1963. – С. 97.

¹¹ Струкевич О. Полетики // Історія України в особах / Авт. колектив: В. Горобець, О. Гуржій, В. Матях та ін. – К., 2000. – С. 279; Горобець В., Хижняк З. Полетика Г. А. // Києво-Могилянська Академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. Хижняк. За ред. В. С. Брюховецького – К., 2001. – С. 431–433.

¹² Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX века // Киевская старина. – 1893. – Январь. – С. 41–76.

¹³ Русский биографический словарь. – СПб, 1905. – Т. 14. – С. 321.

¹⁴ Принагідно слід зауважити, що інтерес до фамільних архівів лівобережної соціальної еліти починає активізуватись. У контексті теми передусім слід назвати дослідження Г. К. Швидько, Л. З. Гісцової (Швидько Г. К. Фамільні архіви Гетьманщини: аналіз археографічних публікацій // Український археографічний щорічник. – 2002. – Вип. 7. – С. 13–22; Гісцова Л. З. Родовий фонд Галаганів ЦДІАК України // Архіви України. – 2000. – № 4/6. – С. 39–44). Г. В. Папакін не лише комплексно представив архів родини Скоропадських, а й уперше у вітчизняній історіографії поставив проблему фамільних архівів, “цього архівно-

археографічного феномена”, як теоретичну (Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – 282 с.; Його ж. Приватні архіви української родової еліти в національній історії другої половини XVII–XX ст. (на прикладі архівної спадщини роду Скоропадських): Автореф. дис. ...док. іст. наук. – К., 2005. – 25 с.

¹⁵ Бурдина Н. В. Личный архивный фонд академика И. Э. Грабаря // Археографический ежегодник за 2000 год. – М., 2001. – С. 382.

¹⁶ Соколов А. К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. – М., 2000. – С. 85.

¹⁷ Репина Л. П. Персональная история и интеллектуальная биография // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2002. – Вып. 8. – С. 6.

¹⁸ История Русов или Малой России. – М., 1846. – С. 1.

¹⁹ Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Ал. 502/47/6. – Арк. 7 зв.

²⁰ Литвинова Т. Ф. Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 31–32.

²¹ Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. – 1891. – Апрель. – С. 105.

²² Там же. – С. 107.

²³ Оглоблин О. Списки “Історії Русів” // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1956. – Т. 4. – С. 170.

²⁴ Лазаревський А. Отрывки из семейного архива Полетик. – С. 110.

²⁵ Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (далі – ВР РДБ), ф. Пог./11, спр. 26/17, арк. 1–5.

²⁶ Лазаревський А. Отрывки из семейного архива Полетик. – С. 107.

²⁷ Там же. – С. 109–110.

²⁸ ВР РДБ, ф. Пог./11, спр. 26/17, арк. 5.

²⁹ Летопись Григория Грабянки, изданная Временною Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1854.

³⁰ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в комиссию сочинения Уложения // Киевская старина. – 1888. – Январь – Март. – Приложение.

³¹ Судиенко М. О. Материалы для отечественной истории: В 2-х тт. – К., 1853–1855.

³² ІР НБУВ, ф. 1, № 52892, арк. 37.

³³ Горленко В. Указ. соч. – С. 74.

³⁴ Лазаревський А. Отрывки из семейного архива Полетик. – С. 106.

³⁵ Горленко В. Указ. соч. – С. 74.

³⁶ ІР НБУВ, ф. 1, № 52885, арк. 23. Це підтверджується також В. Іконніковим, у записках про архіви якого зазначено: “В с. Коровинцах Роменского уезда Полтавской губернии сохраняется архив значительный фамилии Полетик. Здесь находятся бумаги Андрея, Петра, Михаила и Григория Полетик. Там же имеется значительная библиотека и собрание исторических портретов” // ІР НБУВ, ф. 46, спр. 682, арк. 1.

³⁷ Горленко В. Указ. соч. – С. 75.

³⁸ Див.: Литвиненко М. А. Джерела до історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – 204 с.; Мельник Л. Г. Гетьманщина в історико-публіцистичних творах

Григорія Полетики // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 132–143; *Панакін Г. В.* Павло Скоропадський... – С. 167–168.

³⁹ *Василенко Н. М.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – Ноябрь. – С. 247.

⁴⁰ *Журба О. І.* Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX ст.: Автореф. дис.... док. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2004. – 36 с.; *Його ж.* Духовно-культурна ситуація на Лівобережній Україні другої половини XVIII – першої половини XIX століття і розвиток місцевих історичних студій // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 218–240.

⁴¹ Справочник научного работника. Архивы. Документы. Исследователь / Авт.-сост. Ю. М. Гроссман, В. Н. Кутик. – Львов, 1983. – С. 260.

⁴² Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского / Сост. Б. Г. Гринченко. – Чернигов, 1900. – Т. 2. – С. 14.

⁴³ *Литвинова Т. Ф. Є. Д.* Онацький: до історії вивчення родини Полетик // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 13–22.

⁴⁴ ІР НБУВ, ф. 227, спр. 24, арк. 4.

⁴⁵ *Онацький Є. Д.* Походження Полетик (Дещо про шукання українською старшиною московського дворянства) // Україна. – 1917. – Кн. 1–2. – С. 84–99; *Його ж.* Ще про автора “Истории Русов” // Наше минуле. – 1918. – Липень–Серпень. – С. 146–148.

⁴⁶ *Возняк М.* Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика (“История Русов” у літературі і науці). – Львів – К., 1939. – С. 92.

⁴⁷ Частная переписка Григория Андреевича Полетики // Киевская старина. – 1893. – Март, Апрель, Май, Ноябрь; 1894. – Апрель, Октябрь; 1895. – Май, Июль, Август.

⁴⁸ ІР НБУВ, ф. 227, спр. 24, арк. 4.

⁴⁹ Частная переписка Григория Андреевича Полетики // Киевская старина. – 1895. – Июль–Август. – С. 85–87.

⁵⁰ Письмо И. Ф. Тимковского к В. Г. Полетике / Публ. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1893. – Апрель. – Док., изв. и заметки. – С. 153–155.

⁵¹ Див.: *Литвинова Т. Ф.* До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія і Василя Полетик // История общественной мысли России и Украины XVII – начала XX в. – Днепропетровск, 1992. – С. 52–63.

⁵² *Марасинова Е. Н.* Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века (По материалам переписки). – М., 1999. – С. 43.

⁵³ Три з десяти, виявлених мною, промови – 28 червня, 11 липня, 19 грудня 1802 р. – були у 1803 р. опубліковані М. М. Карамзіним у “Вестнике Европы”, одна у 1811 р. як зразок ораторського мистецтва видрукувана О. Ф. Воєйковим в “Образцовых сочинениях в прозе знаменитых древних и новых писателей”, одна – І. Ф. Павловським у 1916 р. у “Трудах Полтавской архивной комиссии”, три – мною в “Пам’ятках суспільної думки XVIII – першої половини XIX ст.” та “Гуманітарному журналі” (Див.: *Литвинова Т. Ф.* Матеріали до біографії Василя Григоровича Полетики // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 202–217).

⁵⁴ ЧІМ. – Ал. 502/38/1–39.

- ⁵⁵ Там само. – Ал. 502/38/35, 37.
- ⁵⁶ Там само. – Ал. 502/57/88. – Арк. 230–233.
- ⁵⁷ *Литвинова Т. Ф.* Краєзнавчі студії В. Г. Полетики // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Д., 1998. – Вип. 1. – С. 114–120.
- ⁵⁸ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / Упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К., 1993. – С. 33.
- ⁵⁹ ЧІМ. – Ал. 502/60.
- ⁶⁰ Публікація цих досить змістовних листів, які збереглися у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург), зараз готується до друку в третьому випуску “Дніпропетровського історико-археографічного збірника”.
- ⁶¹ ЧІМ. – Ал. 502/10/11, 17.
- ⁶² *Онацький Є. Д.* Справа за с. Аксютинці // Україна. – 1918. – № 1–2. – С. 69–79.
- ⁶³ ІР НБУВ, ф. 227, спр. 8, 24 арк.
- ⁶⁴ *Онацький Є. Д.* Сторінка з історії Генерального суду та прокуратури на Україні в другій половині XVIII ст. // Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 86–98.
- ⁶⁵ ЧІМ. – Ал. 502/89/12. – Арк. 22–23.
- ⁶⁶ Там само. – Ал. 502/89/20. – Арк. 39.
- ⁶⁷ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 61303–61480, 360 арк.
- ⁶⁸ У “Пам’ятках суспільної думки України XVIII – першої половини XIX ст.: Хрестоматія” в 1995 р. мною було опубліковано лист В. Г. Полетики до М. Г. Репніна від 10 січня 1829 р. (с. 250–251). Посилання на нього можна зустріти також: *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. – К., 2001. – С. 118.
- ⁶⁹ Записка о начале, происхождении и достоинстве малороссийского дворянства, писанная маршалом Роменского повета Василием Полетикою // Киевская старина. – 1893. – Январь. – Приложение. – С. 1–14.
- ⁷⁰ Речь “О поправлении состояния Малороссии” // Киевская старина. – 1882. – Октябрь. – С. 119–125.
- ⁷¹ *Литвинова Т. Ф.* До питання про історичні погляди та соціальні ідеали... – С. 54–55.
- ⁷² ІР НБУВ, ф. 1, спр. 61431–61480, 102 арк.
- ⁷³ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 61409, 16 арк.
- ⁷⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 52884–53011, 403 арк.
- ⁷⁵ *Онацький Євг.* Походження Полетик // Україна. – 1917. – Кн. 1–2. – С. 85.
- ⁷⁶ ЧІМ. – Ал. 502/46/1.
- ⁷⁷ *Лазаревський А.* Отрывок из семейного архива Полетик. – С. 98.
- ⁷⁸ *Онацький Євг.* Походження Полетик. – С. 85.
- ⁷⁹ Киевская старина. – 1902. – Март. – Док., изв. и заметки. – С. 159.
- ⁸⁰ Там само. – С. 162.
- ⁸¹ ІР НБУВ, ф. 1, № 52 887.
- ⁸² *Литвинова Т. Ф.* Можливості генеалогії у дослідженні регіональної історії України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – С. 229–234; *Її ж.* Малоросс в культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 31.
- ⁸³ *Оглоблин О.* Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 195–197.
- ⁸⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 57483, 216 арк.

⁸⁵ Детальніше про цей твір та мотиви його створення див.: *Литвинова Т. Ф.* Краєзнавчі студії Василя Полетики. – С. 114–120; *Її ж.* Один з перших істориків Роменщини: В. Г. Полетика // 1100-літній Ромен: сторінки історії: Матеріали ювілейної наукової конференції (13–14 вересня 2002 р., м. Ромни, Сумська обл.): Зб. наук. праць. – К. – Ромни, 2002. – С. 3–6; *Її ж.* Матеріали до біографії Василя Григоровича Полетики. – С. 202–217.

⁸⁶ ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 160, арк. 39.

⁸⁷ Там само, ф. VIII, спр. 160, арк. 39–52.

⁸⁸ Там само, ф. VIII, спр. 1582, 6 арк.

⁸⁹ *Литвинова Т. Ф.* Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве; *Її ж.* Козацька проблематика у боротьбі Григорія Полетики за українські історичні права // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. – Запоріжжя, 1997. – Секція 1, 2. – С. 182–187.

⁹⁰ *Полетика Г. А.* Историческое известие на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою и на каких договорах поддалась российским государям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1. – С. 147–161.

⁹¹ *Василенко М.* Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1. – С. 56.

⁹² *Онацький Є.* Ще про автора “Історії Русов” // Наше минуле. – 1918. – № 1. – Липень–Серпень. – С. 148.

⁹³ Возражение депутата Григория Полетики на наставление Малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 3. – Смесь. – С. 23–54; *Полетика Г. А.* Мнение о начитанном проекте правам благородных // СИРИО. – СПб., 1882. – Т. 36. – С. 346–356; Благодарственное письмо Гр. Андр. Полетики своим выборщикам за избрание в звание депутата в Комиссию для сочинения проекта Нового Уложения // КС. – 1890. – Ноябрь. – Док., изв. и заметки. – С. 334–335; Лист Г. А. Полетики О. І. Бібікову // Пам'ятки суспільної думки України XVIII – першої половини XIX ст.: Хрестоматія / Під ред. проф. А. Г. Болебрух. – Д., 1995. – С. 102; Промова Г. А. Полетики на загальних зборах старшини і чинів в Глузові 1763 р. // Пам'ятки суспільної думки... – С. 97–101; *Полетика В. Г.* Промова, виголошена на зборах дворянства Роменського повіту 29 серпня 1801 року // Там само, с. 242–246 та ін.

⁹⁴ Одна з них була оприлюднена мною й опублікована в матеріалах конференції. Див.: Козацька проблематика у боротьбі Григорія Полетики за українські історичні права // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. – Запоріжжя, 1997. – Секція, 1, 2. – С. 182–187.

⁹⁵ ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 1639, 24 арк.

⁹⁶ Прошения малороссийского шляхетства и старшины, вместе с гетманом о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // КС. – 1883. – Июнь. – С. 317–345.

⁹⁷ *Литвинова Т. Ф.* До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія і Василя Полетик // История общественной мысли России и Украины XVII – начала XX в. – Днепропетровск, 1992. – С. 52–63.

⁹⁸ *Маслов С. И.* Обзор рукописей библиотеки Императорского Университета Св. Владимира. – К., 1910. – С. 31.

- ⁹⁹ ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 173, 310 арк.
- ¹⁰⁰ Там само, ф. 30, спр. 129, арк. 1, 3.
- ¹⁰¹ *Литвинова Т. Ф.* Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 55–60.
- ¹⁰² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9822, 10182, 0584; ф. 56, оп. 3, спр. 3491; ф. 59, оп. 1, спр. 4906, 4986, 6331; ф. 763, оп. 1, спр. 57, 87, 190, 364; ф. 204, оп. 2, спр. 20, 264; оп. 5, спр. 302, 433, 1667, 1697, 4098; ф. 1336, оп. 4, спр. 617, 4397; ф. 1850, оп. 1, спр. 3, 68; ф. 267, оп. 1, спр. 87; ф. 983, оп. 1, спр. 91.
- ¹⁰³ Див.: *Литвинова Т. Ф.* “Сословные нужды и желания” дворянства Лівобережної України на початку XIX ст. // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 67–78.
- ¹⁰⁴ РДІА, ф. 1405, оп. 47, спр. 3250; оп. 48, спр. 5216; ф. 468, оп. 1, ч. 2, спр. 3888; ф. 1374, оп. 1, спр. 393, 394; ф. 1286, оп. 1, спр. 192; ф. 1643, оп. 1, спр. 50; ф. 1151, оп. 4, отд. 2, спр. 138; ф. 472, оп. 9, спр. 94; ф. 885, оп. 1, 921; ф. 789, оп. 1, спр. 2534; ф. 1088, оп. 1, спр. 883; ф. 1263, оп. 1, спр. 416; ф. 994, оп. 2, спр. 672; ф. 1343, оп. 27, ч. 2, спр. 4435, 4436, 4437, 4438, 4439, 4440, 4441, 4442, 4443, 4444; оп. 51, спр. 653, 673, 674, 675.
- ¹⁰⁵ Архів РАН, Петербурзьке відділення, ф. 3, оп. 1, кн. 103, 104, 113, 143, 199, 150, 153, 199, 236, 466; Розділ 2, оп. 1, спр. 49.
- ¹⁰⁶ Материалы для истории Императорской Академии Наук. – СПб., 1895. – Т. 8; 1897. – Т. 9.
- ¹⁰⁷ Русский биографический словарь. – Т. 14. – С. 321.
- ¹⁰⁸ Архів РАН, Петербурзьке відділення, ф. 3, оп. 1, кн. 501, арк. 146–185.
- ¹⁰⁹ Див.: *Литвинова Т. Ф.* Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве.
- ¹¹⁰ РДА ВМФ, ф. 432, оп. 1, спр. 10.
- ¹¹¹ *Веселаго Ф. Ф.* Очерк истории Морского Кадетского Корпуса. – СПб., 1852. – С. 158–160.
- ¹¹² РДАДА, ф. 199, № 546, ч. 8, спр. 8.
- ¹¹³ Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 110, ч. 1; ч. 3, кн. 1–7.
- ¹¹⁴ Там само, ф. 341, оп. 1, спр. 129, кн. 1–4.
- ¹¹⁵ ВР РДБ, ф. Р.А., спр. 4/34, 4/74; ф. Пог./II, спр. 26/17; ф. О.Р, спр. 74/34, 74/35, 74/36, 74/37.
- ¹¹⁶ ВР РНБ, ф. 36, спр. 1, 132 арк.

Валерій ГОРОВИЙ

**СЛУЖБА ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
(1992–2006): етапи становлення**

У перші роки після створення незалежної Української держави суспільна затребуваність стосовно послуг бібліотечних закладів, як і всієї системи культурно-освітніх установ, певною мірою знизилась. Це було обумовлено кількома чинниками.

Для суспільства, становлення якого відбувалося на початку дев'яностих років, стала насамперед неприйнятною ідеологічна основа, покладена в основу діяльності цих установ за радянських часів, а також широко використовувані тоді форми роботи серед населення. Діяльність бібліотечних закладів ускладнювали й наслідки попередньої політики комплектування фондів. У результаті затребувана раніше ідеологічними структурами інформація у фондах бібліотек за нових умов набула виключно пізнавально-історичного значення, та й то не першочергового. Водночас інформації, необхідної для розбудови нової держави, нових суспільних інститутів, у бібліотечних установах було обмаль. У публічних бібліотеках вона торкалася насамперед історико-етнографічної сфери, не відображала нових суспільних процесів, не відповідала запитам нової України, пов'язаним із формуванням правової держави, демократичного суспільства в економічній сфері – процесам становлення ринкових відносин.

Творення нової української суспільно значущої літератури, що відбивала б події сьогодення, лише розпочиналося; зарубіжний досвід був певною мірою представлений виключно перекладними виданнями; видання іноземними мовами були доступними лише для обмеженої частини користувачів. Дещо іншою була ситуація зі складом фондів наукових бібліотек, однак їх налічувалося небагато, та й їх суспільний вплив був обмеженим.

З іншого боку, до складу владних структур усіх рівнів у початковий період становлення нової Української держави увійшла значна частина людей з уже сформованими національно-демократичними поглядами, проте без досвіду управлінської роботи, а також – з досвідом управлінської роботи, таких, що прийняли перетворення в країні, але мали дуже поверхове, на рівні декларативного, уявлення про ідеологію нового українського державотворення, не розуміли її необхідності. І та, й інша категорії управлінців на перших порах поклались на інтуїцію і просто не могли сформулювати своїх потреб в інформації, потрібних для успішного керівництва. Це обумовлювало той факт, що попит на інформацію, наявну у фондах бібліотек і потрібну для управлінської діяльності, був дуже незначним.

Подібною до затребуваності в бібліотечних послугах та послугах інших культурно-освітніх установ була ситуація, пов'язана з розвитком політичних партій, усієї системи демократичних організацій у країні, в економічній сфері, у бізнесі. Вона також була пов'язана з кризовими явищами в науці, культурі. Загалом, тимчасове зменшення суспільної затребуваності в діяльності культурно-освітніх установ, насамперед бібліотек, зумовило різке зниження фінансування їхньої діяльності, що, у свою чергу, стало суттєвою причиною повільної перебудови всіх цих установ, пристосування до роботи в нових умовах.

До вищезазначеного, що різко негативно позначилось на роботі бібліотечних закладів, призвело до повного або ж часткового закриття значної їх частини в перші роки пострадянських перетворень, накладалась ще одна проблема. Від самого початку свого існування українське суспільство набувало якості відкритого суспільства. І тому загальноцивілізаційна тенденція прискорення суспільних процесів, посилення глобальних впливів на життя кожної країни, кожної нації почала позначатися на темпах соціально-економічних і політичних перетворень в Україні. Насамперед це стало відчутним в управлінській сфері та економіці, де вся система зв'язків із зарубіжжям спричинювала необхідність дедалі швидших темпів життя. Загалом це виражалось в тому, що представники владних структур, бізнесмени практично не мали часу для користування бібліотекою. Затребуваність бібліотечних послуг у зв'язку з цим, знову ж таки, зменшувалась.

Таким чином, у процесі становлення нової української держави в бібліотечній сфері з'явилися суттєві проблеми, прямо пов'язані із суспільною затребуваністю, новими умовами діяльності, що потребували нестандартних рішень. Одним із таких рішень стала ініціатива директора НБУ ім. В. І. Вернадського О. С. Онищенко, підтримана Президією Академії наук України, стосовно створення в структурі бібліотеки спеціального підрозділу, орієнтованого на зміцнення співробітництва з органами державної влади України.

Основною метою створення такого підрозділу було введення в суспільний обіг через управлінську сферу найзатребуваніших науково-інформаційних матеріалів з фондів найбільшої в державі бібліотеки у формах, оптимальних для засвоєння, ефективного використання на практиці. Рішення про його створення в структурі бібліотеки було реалізоване наприкінці 1992 року.

Становлення даної структури, спочатку – як відділу інформаційно-аналітичного забезпечення органів законодавчої, виконавчої та судової влади, а пізніше – Служби інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади (СІАЗ), проходило через ряд етапів.

Перший із них був пов'язаний в організаційному плані зі становленням власних інформаційних структур в органах державної влади, тісними багатобачними суспільними зв'язками пострадянських республік, а також об'єктивною потребою аналізу досвіду країн з розвинутою демократичною організацією суспільства та ринковою системою господарювання.

У процесі контактів з представниками владних структур, аналізу власних можливостей інформаційно-аналітичного відділу, наявних у бібліотеці інформаційних фондів на цьому етапі було визначено такі основні напрями роботи:

– щоденна оперативна підготовка анотованих матеріалів на базі публікацій центральних українських газет і журналів, у тому числі періодичних видань основних політичних партій, та провідних видань країн СНД за визначеною тематикою, орієнтованих на керівництво вищих владних структур. У цей час розпочалося видання щоденного бюлетеня реферативних матеріалів “Україна: події, факти, коментарі” обсягом 1–1,5 друк. арк.;

– на основі використання систематично й різнобічно поновлюваних у попередні роки фондів монографічної, довідкової літератури створення вузько спеціальних аналітичних матеріалів з досвіду державного будівництва, важливих питань економічного, політичного розвитку за рубежом. За погодженням із замовниками, особливістю підготовки таких матеріалів був термін виконання замовлення на будь-яку тему – до десяти днів. Матеріал мав розкривати основний зміст проблеми, вказувати на найбільш перспективні шляхи її вирішення, містити численні посилання на джерела;

– надання допомоги вищим владним структурам у законотворчій діяльності. Для цього, на основі аналізу спеціальної літератури, здійснювався порівняльний аналіз законодавчих актів різних країн світу. Ці матеріали зіставлялись із відповідними проектами законодавчих актів в Україні. При цьому пропонувалися різні варіанти можливого вирішення проблемних питань у найважливіших проектах законодавчих актів.

Робота інформаційно-аналітичного відділу НБУВ уже в цей час значно відрізнялась від застосовуваних раніше методів реалізації інформаційної функції в бібліотечних закладах. Суттєвою відмінністю стало те, що раніше бібліотеки в основному інформували читачів про наявні інформаційні ресурси, сприяючи їх орієнтації у власних фондах. Нова ж бібліотечна структура вже від початку діяльності почала готувати власну інформаційно-аналітичну продукцію, поставляти її замовникам за межі бібліотек, сприяючи тим самим необхідному на даному етапі забезпеченню користувачів, що само по собі мало практичне значення і водночас сприяло більш активному введенню в обіг важливих для суспільства матеріалів.

Оскільки аналоги інформаційно-аналітичних підрозділів у бібліотечних закладах в Україні раніше були відсутні, робота таких структур і в НБУ ім. В. І. Вернадського, і в Парламентській бібліотеці України, і в галузевих, обласних, таких, як Миколаївська, Одеська, та інших бібліотеках вдосконалювалась на базі набутого досвіду, а також із урахуванням запитів на створювану бібліотеками інформаційно-аналітичну продукцію та еволюцію потреб на подібну продукцію у зв'язку з розвитком суспільних інститутів.

Наступний етап у роботі інформаційно-аналітичного відділу, пізніше – Служби інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, був обумовлений завданнями, пов'язаними з утвердженням молодого українського держави на міжнародній арені, активізацією міжнародних контактів на найвищому

рівні, формуванням ГУАМ, процесом становлення інформаційних механізмів для забезпечення діяльності владних структур усіх рівнів, вивчення особливостей розвитку демократичних процесів в українському суспільстві. У цей період інформаційно-аналітична структура НБУВ провадила адаптацію з метою підвищення продуктивності своєї діяльності комп'ютерних технологій оброблення та доставки в електронному вигляді власної продукції замовникам за межами бібліотеки, кількість яких швидко зростала. Водночас Служба набула ознак самостійного наукового підрозділу, предметом дослідження якого стали електронні інформаційні технології в бібліотечній сфері.

Діяльність інформаційно-аналітичної структури НБУВ у цей період здійснювалася за такими основними напрямками:

1. Надання допомоги вищим владним структурам у підготовці довідково-інформаційних матеріалів для забезпечення роботи делегацій у ряді зарубіжних країн. На основі використання фондів НБУВ відповідні аналітичні записки були підготовлені, наприклад, для високих державних делегацій, що відвідали Південну Корею, Туреччину, Францію, Македонію, Грецію, Швецію.

2. Налагодження співробітництва з державними інформаційно-аналітичними структурами в країнах, що ввійшли до складу ГУАМ. Особливо плідним таке співробітництво стало з азербайджанськими та молдовськими інформаційними структурами. СІАЗ співпрацювала також з однотипними структурами в Москві, причому найбільш продуктивно – із Центром політичної кон'юнктури Росії (ЦПКР).

У роботі із зарубіжними колегами Служба відпрацьовувала обмін матеріалами, забезпечення об'єктивною інформацією про перебіг подій, хід суспільних перетворень в Україні. Натомість вона отримувала матеріали, що становили інтерес для українських користувачів.

На зазначений період припадає активізація співробітництва Служби з підрозділами МЗС, налагодження інформаційного забезпечення нею низки українських посольств за рубежем: у Болгарії, Македонії, Польщі та ін. У проведенні цієї роботи Службі значною мірою сприяло співробітництво з інформаційним підрозділом Верховної Ради України та структурними підрозділами Кабінету Міністрів, зафіксоване договірними відносинами між НАН України та Президією Верховної Ради України і регламентоване листом Кабінету Міністрів України від 12.12.2005. На основі цих документів було прийнято постанову Бюро Президії НАН України від 14.12.95 № 334–Б “Про створення Служби інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади в Національній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського НАН України на базі наявного відділу інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади”. Головними завданнями Служби було визначено:

– аналіз політичних, соціально-економічних процесів під час ринкових перетворень в Україні;

– аналіз ставлення до громадського життя в Україні державних структур, громадської думки країн СНД та далекого зарубіжжя;

- вивчення державотворчого, законодавчого процесів у зарубіжних країнах і зіставлення їх із законотворчою практикою в Україні;
- узагальнення досвіду роботи інформаційно-аналітичних структур системи бібліотек з ефективного використання фондів, активного введення в обіг наукової та іншої інформації, необхідної для підвищення ефективності діяльності органів державної влади.

Важливим напрямом роботи Служби протягом другого етапу її становлення був перехід до систематичного вивчення політичної, економічної, соціальної ситуації в регіонах. З цією метою здійснювався щоденний аналіз регіональної періодичної і відгуків центральної преси про події в регіонах; оперативно готувались і передавались замовникам інформаційні огляди та аналітика.

У серіях оглядових матеріалів працівники Служби на основі матеріалів періодичної преси проаналізували демократичні процеси в українському суспільстві, його політичну структуру, формування загальнодержавного і регіональних та місцевих виборчих механізмів. На такі матеріали був досить високий попит і у законодавчій, і у виконавчій гілках влади. Ця тематика була, власне, тим спільним вектором інформаційних запитів, в якому поєднувались інтереси всіх владних структур, попри існуючі на той час розбіжності в поглядах на розв'язання проблем державного управління між представниками різних гілок влади.

У продукції СІАЗ цього періоду знайшла відображення й економічна проблематика. В підготовлених її працівниками оглядових матеріалах узагальнювались погляди експертів, фахівців з актуальних питань функціонування енергетичної галузі, розвитку банківської системи, розв'язання у регіонах важливих економічних проблем, розвитку міжнародного економічного співробітництва тощо.

Протягом тривалого часу працівники СІАЗ відстежували процес впровадження в країні податкового кодексу, суспільний резонанс на цей процес, відгуки на ефективність дії нових законів та необхідних підзаконних актів, побажання, пропозиції, критичні зауваження.

Наприкінці цього етапу розвитку інформаційно-аналітичної роботи Служби стала помітною проблема, пов'язана з необхідністю подальшого збільшення оперативності реагування на події в країні і за кордоном, необхідності опрацювання дедалі більших масивів інформації. При цьому інформація на папері ставала все менш ефективною в комунікативній сфері. У бібліотечній діяльності у зв'язку з цим, попри матеріальну скруту, почали впроваджуватися комп'ютерні технології. Поступово вони входили і в практику роботи СІАЗ.

Наступний, третій етап у розвитку служби пов'язаний саме з широким використанням електронних інформаційних технологій. Поштовхом до цього став розвиток в Україні, а також за її межами орієнтованих на українського користувача україно- і російськомовних джерел оперативної електронної інформації. Найширше використовуваними в суспільній циркуляції інформації стали електронні періодичні видання, представлені на сайтах і порталах економічних, політичних структур, дещо пізніше – органів державної влади, електронних версій газет, журналів, програм радіо і теле-

бачення. Важливою складовою суспільного ресурсу інформації стали аналітичні розробки громадських інформаційно-аналітичних центрів, створених в Україні на зразок західних “фабрик думки”. Ці структури, власне, започаткували процес формування українського сегмента інформаційного ринку у сфері суспільствознавства.

Зазначена джерельна база дала можливість:

- прискорити опрацювання й використання значних обсягів оперативної інформації;
- розширити географію використання джерел інформації та їхню кількість;
- забезпечувати оперативну доставку замовникам інформаційно-аналітичної продукції, зміцнювати зворотній зв’язок;
- за рахунок розширення й урізноманітнення джерельної бази підвищити точність, достовірність підготовлюваної інформаційно-аналітичної продукції.

У цей час було активізовано ділові зв’язки Служби з вищими органами державної влади, визначено більш точно її нішу у структурі інформаційного співробітництва; відносини набули договірного характеру.

У 2001 році Служба розширила свою діяльність з інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади до рівня обласних, міських, районних державних адміністрацій. Відповідно до Указу Президента України від 17 лютого 2001 р. № 101/2001 “Про вдосконалення діяльності органів виконавчої влади з питань інформування населення” Службою було створено інформаційно-аналітичний журнал “Україна: події, факти, коментарі”, основна мета якого – публікація актуальної суспільно значимої інформації, оглядів ЗМІ, аналітики, що відображає актуальні події в житті України та навколо неї, оціночних та прогнозних матеріалів, а також довідкової інформації, орієнтованої на управлінські структури. З метою оперативного доведення до користувачів у регіони (в обласні, міські, регіональні адміністрації) він надсилався в електронному вигляді. Після завершення періоду становлення даного видання спільним листом заступників Глави Адміністрації Президента України – керівників головних управлінь з питань внутрішньої політики та організації кадрової роботи і взаємодії з регіонами на адресу голів Ради Міністрів АРК, голів обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій його матеріали було рекомендовано постійно використовувати для інформування населення.

Таким чином, до числа користувачів інформаційно-аналітичної продукції СІАЗ підключилася переважна більшість регіональних і місцевих владних структур. Відповідно до запитів різних категорій замовників Служба розробляла необхідну інформаційно-аналітичну продукцію, у т. ч. бюлетень оглядових матеріалів на базі публікацій ЗМІ “Економічне життя України”, видання “Преса про економічні злочини та правопорушення”, “Фінанси: бізнес, безпека, розвиток”, “Суспільно-політичне життя України”.

Починаючи з 1996 року Служба запровадила випуск щоденного інформаційного бюлетеня “Вісті з регіонів”, мета якого – відображення най-

важливіших подій у житті кожної з областей України згідно з таким рубрикаторм:

- відгуки про діяльність центральних і місцевих органів державної влади;
- відгуки щодо соціально-політичної й економічної ситуації в країні;
- проблеми економічного життя регіонів (приватизація, фінансово-кредитна система, бюджетна дисципліна тощо);
- соціальна політика, зайнятість;
- оборона і безпека.

Третій період розвитку СІАЗ пов'язаний із розширенням застосування електронних інформаційних технологій, підвищенням їх значення до рівня основних при підготовці інформаційно-аналітичної продукції. При цьому інформація на паперових носіях залишалася важливим джерелом у роботі Служби. Вона й до сьогодні цінується як найточніша, логічно структурована і, що дуже важливо, підготовлена відповідно до багатовікових традицій фіксації інформації, об'єднана попередніми напрацюваннями у сфері накопичення інформації відповідною внутрішньою логікою. Для переважної більшості сучасних інформаційних працівників вона і донині є базовою при підготовці аналітичних матеріалів, передусім вузькопрофільних.

Поряд із цим піднесення ролі електронних інформаційних технологій обумовлене різко зростаючими обсягами інформації в суспільстві та швидкістю її циркуляції, пов'язаною зі стрімким прискоренням темпів громадського життя. Для забезпечення відповідних запитів своїх замовників Служба інформаційно-аналітичного забезпечення об'єктивно була зобов'язана забезпечити оперативність інформаційного обслуговування, аналіз великих обсягів нової інформації з дедалі ширшим використанням комп'ютерних технологій.

На початку нового століття СІАЗ запропонувала своїм замовникам ще один інформаційний продукт – бюлетень матеріалів, підготовлених на основі аналізу оперативної інформації електронних видань, під назвою “Резонанс”.

Електронні інформаційні технології дали можливість розширити спектр завдань, посильних для Служби. Її фахівці створили карту чинних джерел електронної інформації на території кожної з областей України. Це дало змогу значно збагатити інформаційними матеріалами бюлетень та журнали “Україна: події, факти, коментарі”, “Вісті з регіонів”, домогтися більшої точності та достовірності оглядових матеріалів. Відповідно до запитів користувачів розширювалася тематика матеріалів, з'являлися нові видання. Серед них – ті, що відображають розвиток демократичного процесу в Україні: “Політичні партії і громадські об'єднання”, “Політичні технологи і технології”, “Відгуки про діяльність владних структур”. Нові напрями в роботі Служби пов'язані з розробленням важливих питань правової сфери – адміністративного судочинства в Україні, а також наданням допомоги владним структурам у правових консультаціях відповідно до звернень громадян. Останнє пояснюється насамперед співпрацею з Управлінням по зв'язках із громадськістю Кабінету Міністрів України. Регулярна публікація правових консультативних матеріалів нині набула в регіонах вигляду окре-

мих бюлетенів правової інформації. Ці матеріали виставляються на сайтах владних структур, використовуються фахівцями-правниками. Серед нової продукції Служби – бюлетень “Національна безпека: геополітичні, соціально-економічні та інші фактори”.

Характерною особливістю зазначеного періоду діяльності СІАЗ є започаткування договірних відносин з основними замовниками, що є формальним визнанням рівноправного співробітництва. Нові можливості в опрацюванні інформації дали Службі можливість підключитися до вирішення масштабних інформаційних завдань загальнодержавного значення: аналізу виконання урядових програм, систематизації й підготовки оглядової інформаційно-аналітичної продукції, пов’язаної з широким суспільним обговоренням проблем реформування наукової сфери, тощо.

Набуття практичного досвіду інформаційно-аналітичної діяльності, як і підвищення науково-інформаційного рівня працівників Служби, уможливили її участь як самостійного виконавця у науково-дослідній роботі й виконанні досліджень за темами “Інформаційно-аналітичне забезпечення органів державної влади з вивчення соціально-політичної, економічної ситуації в регіонах України” та “Інформаційно-аналітичне забезпечення управління процесами реформування українського суспільства”.

Нині СІАЗ підходить у своїй роботі до нового етапу, що пояснюється формуванням нових вимог суспільства до інформаційної сфери. Цей період і для інформаційно-аналітичного підрозділу НБУВ, і для подібних структур в інших бібліотечних установах диктує необхідність вирішення нових завдань, пов’язаних з необхідністю введення в суспільний обіг потрібного для подальшого розвитку знання, вироблення і впровадження методик ефективного використання в інтересах суспільства інформаційної продукції із глобального інформаційного простору, налагодження співробітництва з усіма категоріями користувачів, постійного вдосконалення інформаційно-аналітичної продукції, з активною участю у формуванні в країні ефективних ринкових відносин в інформаційній сфері. Успішна робота щодо вирішення цих та інших актуальних завдань є одним із важливих факторів, що мають забезпечити дальший поступ українського суспільства.

Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ

**ГУМАНІТАРНА МІСІЯ АРХІВІВ
ТА РЕФОРМУВАННЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ**

В умовах та обставинах реалізації фундаментальної суспільної місії архівів – зберігати документовану інформацію про минуле й сьогодення для вічності, бути транслятором національної пам'яті з минулого у майбуття – в Україні за роки державної незалежності з'явилися цікаві особливості.

Україна здобула незалежність, маючи досить розвинуту на той час архівну справу і 40 млн. одиниць зберігання різних видів архівних документів, що відбивали вісім останніх століть її історії. З метою їх зберігання й опрацювання створювалася та підтримувалася відповідна інфраструктура: для половини центральних і регіональних державних архівів було збудовано спеціально спроектовані комплекси, що відповідали тогочасним нормативам, повсюдно функціонували лабораторії забезпечення фізичної збереженості документів, що здійснювали не лише реставрацію, а й страхове мікрофільмування особливо цінних документів; резерви для комплектування документами становили у цих архівах від третини до чверті площ сховищ. Статусно це була самостійна ієрархічно побудована державна система з розгалуженою мережею архівних установ, місцеві ланки якої отримали ранг органів управління архівною справою. Підпорядковувалася ця сфера безпосередньо уряду через Головне архівне управління. У цей період було досягнуто найвищого рівня забезпечення архівної справи кадровими ресурсами: в центральних і місцевих державних архівах працювали 3 667 осіб; непоодинокими були випадки наявності штатних архівістів у великих установах та на підприємствах. Досягнення українських архівістів забезпечувалися не лише кількістю кадрів, але й їхнім рівнем (серед спеціалістів понад 80 відсотків мали вищу освіту) та інтенсивною працею (про це свідчать, зокрема, порівняльні показники навантаження на одного архівного працівника серед тодішніх союзних республік). До думки українських архівних фахівців, як правило, дослухалися під час розгляду загальногалузевих проблем.

Зі здобуттям незалежності й початком розбудови в Україні власної держави на архівну справу почали суттєво впливати різноспрямовані чинники.

З одного боку, економічна нестабільність, злам сталих державних, господарських, ідеологічних структур, що супроводжувався перманентною кадровою чехардою, спричинили втрати в низці базових позицій архівної справи. Йдеться про згортання і без того мізерного фінансування, і як наслідок, – припинення програми архівного будівництва, скорочення штатної чисельності архівістів, зниження їхнього життєвого рівня, як і більшості

бюджетних працівників соціально-культурної сфери, а звідси – й зниження якісного кадрового потенціалу архівної служби, ліквідація системи централізованого забезпечення технологічним обладнанням і матеріалами – і, зрештою, припинення або зведення до практично невідчутного мінімуму страхового копіювання та реставрації документів.

Водночас той самий історичний контекст вимагав здійснення архівної реформи і сприяв її проведенню. Держава Україна мала якнайшвидше встановити свою юрисдикцію над сукупністю архівних документів, що перебували на її території. Необхідність їхнього державного захисту загострювалася такими обставинами, як “архівний бум” – “навала” дослідників, які бажали пізнати справжню, незамонополізовану, незаідеологізовану правду про минуле – та масова ліквідація структур минулого світу, що нерідко залишала безгосподарними накопичені ними документи. Слід було розв’язати проблеми власності, правонаступництва стосовно конкретних документальних комплексів і документів, проблеми цивілізованого доступу до архівних документів. Це і визначало першочергові завдання реформування архівної справи. Зазначені базові питання діяльності архівів стали предметним наповненням перших актів законодавства з архівної справи, прийнятих у 90-х роках. Національний архівний фонд, як уже зазначалося, ввів до правового поля всю цінну частину документальної спадщини, при цьому закріпивши за нею високий статус національного культурного надбання і складової частини світової історико-культурної спадщини.

З одного боку, це стало показником ставлення суспільства до архівів, усвідомлення їх як одного з націєутворюючих чинників, а з іншого – показником підготовленості архівістів представити свої інтереси у створюваній державній системі.

У ході реформування вирішувалися завдання організації діяльності державної архівної служби на правових засадах. При цьому в Україні вдалося тоді не лише зберегти єдність системи архівних установ, але й підвищити статус органу управління архівною справою до рівня державного комітету, а основних державних архівів – до рівня відповідних органів виконавчої влади. Провідні працівники цих держархівів стали державними службовцями. Це стало важливим статусним і психологічним проривом. Він став можливим завдяки крокам, зробленим ще наприкінці 1980-х років, під час перебудови організаційної структури управління архівами.

На новому етапі розбудови системи архівних установ утворено структуру, яка покликана розробляти теоретичні й методичні основи вітчизняної архівістики та координувати й спрямовувати діяльність у цьому напрямі інших установ та організацій – галузевий науково-дослідний інститут. До структури державної архівної служби успішно інтегровано компартійну архівну систему з її джерелами, важливими для розуміння відповідних позицій суспільної трансформації.

Основи перебудови української архівної справи в сучасних реаліях – багатоманітність форм власності на архівні документи, єдність національної сукупної архівної спадщини, правові засади регламентації суспільних відносин навколо неї, кваліфікація її як різновиду культурних цінностей

та інформаційних ресурсів, а її документів – також як специфічного виду рухомого майна, деполітизація і демократизація архівної справи, визнання архівної справи та справочинства органічними складовими єдиної документноінформаційної сфери – узагальнено, опрацьовано та викладено у зведеному нормативно-методичному документі – Основних правилах роботи державних архівів України.

Найвиразніше демократизація архівної справи виявилась у розсекреченні значних обсягів архівних документів, знятті обмежень доступу до не менш значних документальних масивів, регламентуванні на зрозумілих цивілізованих принципах обмежень, що залишилися.

Було також урегульовано множинність форм власності на архівні документи та багатоманітність видів архівних установ. Одним із проголошених у ході реформи принципів стало наближення місць зберігання архівних документів до місць їхнього створення та функціонування. Ліквідація жорсткого централізованого планування дозволила архівам більшою мірою переорієнтувати свою діяльність на створення досконаліших засобів пошуку архівної інформації та розвиток різних форм її подання. Акцент в інформаційній діяльності змінюється в бік інтересів особи, а вже потім – суспільства й держави. Щоправда, частина архівних керівників сприйняла надання більшої самостійності в організації роботи колективів як можливість піти від першочергового розв'язання найскладніших проблем забезпечення збереженості документів.

Професійне призначення архівістів – сформувати і зберегти найповніший і найбагатовимірніший, найбільш наближений до об'єктивності інформаційний відбиток життя суспільства. Нині в середовищі архівістів змінюється ставлення до завдань щодо формування Національного архівного фонду: від пасивного приймання документів за усталеною технологією до активного впливу на процеси документотворення (аж до ініціативного документування відповідних процесів і подій).

Цей комплекс заходів з реформування архівної сфери навіть дістав відповідну назву – “архівна революція”.

Діяльність архівів безпосередньо пов'язана із забезпеченням реалізації обох основних значень терміна “гуманітарний”: належний до вивчення культури та історії; належний до прав, інтересів, добробуту людини.

В умовах кризи, в якій опинилася сучасна історична наука, архіви залишаються запорукою, гарантом збереження достовірної інформації про минуле, приспаною пам'яттю народу, що завжди готова до пробудження. Як поетично писав Б. В. Іваненко, “торкнешся – заб'є джерелом”. В архівах – наша мова, наше світосприйняття, наш спосіб мислення, наш уклад життя, наші цінності, наші проблеми і больові точки, наші герої і злодії. Там відповіді на одвічні запитання: хто ми? звідкіля? яким є наше місце серед інших? чого ми прагнемо? що на нас чекає?

Але одержати та осмислити чесно, а не “так, як вам треба”, відповіді на ці запитання можливо лише у випадку, коли інформація, що міститься в архівних документах, буде доступною.

Правові проблеми доступності архівів в Україні врегульовано загалом у дусі рекомендацій Комітету міністрів Європейського Співтовариства

2000 року. Інша річ – організаційно-технологічні проблеми інтелектуального і фізичного доступу, розв'язання яких залежить від реальних, передусім – фінансових і кадрових, можливостей архівів.

Для створення цілісної системи сучасних довідників про документи Національного архівного фонду, що зберігаються на постійній основі практично в усіх його сховищах (не лише в держархівах, а й у бібліотеках та музеях), Держкомархів реалізує дві галузеві програми: підготовки путівників по архівах та інших довідників такого типу, а також анотованих реєстрів описів архівних фондів. Реалізація цих програм дозволить подати всі ресурси українських архівосховищ на пофондовому рівні, причому як у традиційному, друкованому вигляді, так і у вигляді електронних версій.

Пошукові, а не лише облікові завдання вирішуватиме й електронна версія центрального фондового каталога, над створенням якої держархіви України працюють уже кілька років.

Новим засобом інформування, у тому числі про склад і зміст архівних фондів, стають веб-сайти Держкомархіву і державних архівів.

Стратегічними завданнями архівістів щодо інформатизації архівної справи є їх дійова участь у формуванні повноцінного інформаційного простору в Україні та включення вітчизняної архівної інформації до світових інформаційних мереж.

Політика відкритості, яку протягом останніх років послідовно проводять Держкомархів і архіви, дає свої результати: кількість дослідників, що звертаються до архівних документів, за цей час подвоїлася, відповідно більш широкою стала й тематика інформаційних запитів. Збільшується питома вага досліджень з локальної історії, родинної історії, історії окремих установ, інших об'єктів. Показовим у цьому сенсі є різке зростання кількості замовників на дослідження генеалогічного характеру.

Державні архіви стають обов'язковими учасниками таких державних пошуково-видавничих проєктів, як “Реабілітовані історією”, “Книга Пам'яті України”, “Загиблі на чужині”, “Звід пам'яток історії та культури”, Програма розвитку краєзнавства.

Нових форм і змісту набуває традиційна виставкова діяльність архівів. Уже звичними для нас стають документальні виставки у парламенті. За участю Президента останнім часом було відкрито виставки з історії всеукраїнських з'їздів рад, українсько-чеських відносин, до Дня Соборності України, до Дня Конституції України, що експонувалися під час проведення відповідних офіційних заходів. Регулярно відкриваються архівні виставки у Будинку Уряду. Вони переросли навіть у нову синтетичну форму – медіапроєкти, що об'єднують архівні експозиції (у т. ч. пересувні) та виступи у ЗМІ, з подальшим узагальненням матеріалів у спеціальному виданні. Завершено такий проєкт із назвою “Влада очима історії” і розпочато новий – “Демократичні традиції в українському суспільстві”. Поступово розгортає свою діяльність міжархівний виставковий центр. Якісним стрибком у виставковій діяльності архівістів стало експонування документів в Інтернеті. На сьогодні це декілька тисяч оцифрованих документів у складі понад двох десятків виставок.

Окремим жанром можна вважати підготовку розлогих документальних експозицій, що презентують історію України під час проведення “років” України в різних державах. Стає своєрідною традицією обмін подібними експозиціями, причому з певними варіаціями. Тоді як у рамках років України у Росії і Росії в Україні архівістами обох країн готувалася спільна архівна виставка, присвячена історії наших держав у XVII–XVIII ст., що по черзі експонувалася в Москві й Києві з відповідною заміною копій на оригінали з архівів приймаючої сторони, то в рамках польсько-українських і україно-польських років було проведено обмін самостійно підготовленими виставками: “Історія Польщі в архівному документі” і “Автограф української історії: IX–XXI ст.”. Ці заходи супроводжувалися публікаціями документів у історико-архівних виданнях “Исторический архив” (Москва), “Пам’ятки”, “Архіви України” (Київ).

Діючи таким чином, архіви допомагають народам краще пізнати сусідів, а відтак – і себе, не лише у часовому, але й у просторовому контексті.

Але найвиразніше та найзрозуміліше гуманітарна місія архівів проявляється в тому, що вони відіграють зараз чи не головну роль у соціальному захисті людини. Шквал соціально-правових запитів до архівів в роки незалежності України пов’язаний із суттєвою зміною пенсійного законодавства, частим внесенням до нього нових норм, що вимагає перерахування пенсій, а також із підтвердженням фактів переслідування громадян тоталітарними режимами. Йдеться передусім про розкуркулених, виселених, депортованих у 1930–1950-х роках, в’язнів нацистських гетто і концтаборів, “остарбайтерів”, учасників Другої світової війни. Це мільйони доль людей похилого віку, нездорових і немічних, як правило, нужденних, і відновлення історичної справедливості щодо них нерідко залежить від архівної довідки.

За роки незалежності українські архіви отримали понад 2 млн. 200 тис. звернень, у тому числі більш як 300 тис. – від громадян Росії, Білорусі, Казахстану, Ізраїлю, Польщі, Німеччини та інших держав.

Окрема тема – забезпечення документальної бази для компенсаційних виплат з боку Німеччини колишнім в’язням концтаборів, гетто та “остарбайтерам”. Наші архіви “тримали удар” більш як 10 років: за рахунок інших робіт надавали цій категорії громадян України (понад 1 млн.), а також багатьох теперішніх громадян Росії, Казахстану, Білорусі необхідні архівні довідки.

Ще одна спадщина минулого, тепер уже союзного, – забезпечення архівними довідками протягом уже двадцяти років учасників ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

У цій роботі, безпосередньо пов’язаній із соціальним захистом громадян, перед архівістами постає чимало проблем. Зміни законодавства, як правило, не узгоджуються з архівним комітетом, і архіви залишаються непідготовленими до чергового сплеску запитів. Законодавці у своїх благих пориваннях часом не враховують реальних можливостей документального підтвердження через десятиліття якихось пільгоутворюючих подій. Тож які драми іноді відбуваються у приймальнях архівів! У державних архівах катастрофічно не вистачає працівників для довідкової роботи. Створення баз

даних на документи з особового складу, перехід до комп'ютерного обліку запитів потребують коштів, кадрів і часу. До того ж, архівісти не мають бухгалтерських навичок, без яких неможливо зробити необхідні розрахунки і підготувати документи. З метою запобігання неповноті фондового складу ліквідованих установ і підприємств, а нерідко – і повній втраті документів, а також для часткового розвантаження держархівів, покликаних зберігати НАФ, полегшення долі заявників в Україні реалізується програма створення при місцевих радах мережі трудових архівів. Накопичена критична маса створених різними шляхами архівних установ цього виду вимагає від Держкомархіву на єдиних законодавчих засадах основних питань їхньої діяльності. Це завдання актуалізується ще й тому, що до діяльності з документального забезпечення соціального захисту населення починають прилаштовуватися різного гатунку комерційні структури задля отримання прибутку за надання послуги, яка за законом має надаватися безоплатно.

Ще одним аспектом гуманітарної діяльності архівів є пошук інформації про полеглих у війнах. З'ясування рідними обставин загибелі, місця поховання близької людини несе їм психологічне полегшення. Саме на це спрямовані, зокрема, угода, укладена Держкомархівом з німецькою громадською організацією "Саксонські меморіали", або співробітництво архівів з Товариством Червоного Хреста.

Що стосується сприяння відновленню прав людей, які потерпіли від тоталітарних режимів, крім проблеми неповноти документальної бази, архівісти стикаються з непростими питаннями дотримання балансу прав: права на знання правди і права на збереження тайни особистого життя, захисту персональних даних, інших захищених Конституцією прав. Розпливчастість та певні протиріччя в законодавстві перетворюють архівістів на заручників у випадках зіткнення інтересів різних сторін.

Додатковим суттєвим чинником у цій справі найближчим часом має стати взаємодія архівів зі щойно створеним Українським інститутом національної пам'яті, основними завданнями якого є, зокрема, посилення уваги суспільства до власної історії, учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів і політичних репресій тощо.

Виконуючи покладену на них місію, архівісти намагаються долати серйозні виклики часу. Більш складним, різноманітним, динамічним і непередбачуваним стає світ. Виявляються лакуни у фіксації цілої низки нових суспільних явищ. Водночас з'являються нові види інформації, нові види її документування, нові форми комунікації. Залишається принципово нерозв'язаним питання щодо передбачення потреб майбутніх споживачів у репрезентативній інформації про наш час. Напрацьовані раніше технології формування НАФ не завжди можуть гарантувати його якісну повноту. Архівісти розгублено зупинилися на порозі ери електронних документів. Будучи за природою національним суб'єктом, архівіст стикається з транснаціональними фондоутворювачами і глобалізацією інформаційного простору. Реальною загрозою для архівів став розвиток торгівлі архівними документами та архівною інформацією. Прискорено зростають обсяги документованої інформації, ще швидше – запити її споживачів. Ці навантаження на архіви, на жаль, не забезпечуються відповідними ресурсами. Наприклад,

якщо говорити про кадри, то в той час як за роки незалежності обсяг документів у архівосховищах збільшився майже на чверть, чисельність архівних працівників загалом скоротилася на 16 %. Питома вага серед них фахівців з вищою освітою зменшилася з 81 до 75 %, при цьому дипломованих істориків-архівістів у деяких архівах не залишилося взагалі.

За таких обставин будь-які плани і наміри розвивати цю сферу стають безглуздими. Навіть якщо вдасться збільшити її фінансування і, відповідно, поліпшити матеріально-технічне забезпечення. Знелюднення архівів, дискваліфікація кадрів є, можливо, не такими вражаючими, як пожежі й повені, але не менш нищівними лихами.

Як свідчать останні події, в суспільстві так і не сформувалося чітке уявлення про місце та роль структур, що забезпечують функціонування ретроспективної частини документноінформаційної сфери. І це на сьогодні є, мабуть, найбільшою проблемою архівної справи. Більше того, є певні підстави стверджувати, що дія цього чинника невизначеності у сполученні з кількома іншими чинниками більш загального характеру – споконвічним і неподоланим настороженим ставленням будь-якої влади до архівів, динамічністю кадрового складу в сучасних владних структурах – усе ще якийсь час буде суттєво уповільнювати процеси посідання архівами адекватного, гідного місця в суспільній ієрархії.

На жаль, попри публічні зізнання в любові до національної культури, однією з важливих складових якої є писемна спадщина, ніхто, крім самих архівістів, не дбатиме про зміну наявної ситуації.

Чимдалі життя переконує: допоки ставлення до архівів не зміниться принципово, що має відбитися в реальних діях влади, слід невідкладно змінити пріоритети їхньої діяльності.

Основні людські ресурси слід сконцентрувати на забезпеченні збереженості документів Національного архівного фонду – як зосереджених у сховищах архівів, так і тих, що розосереджені у фондоутворювачів, свідомо й аргументовано відклавши до кращих часів більшість інших видів робіт, зокрема з пошуку та використання інформації. Навряд чи втішить наших нащадків, якщо вони зі створених нами інформаційно-пошукових засобів дізнаються про існування колись документів, які ми не зберегли.

Архівісти вимірюють усе, що відбувається, шкалою зі значно більшими поділками, ніж інші люди. Величезною є відповідальність архівістів за збереження багатства, ввіреного нашому поколінню предками у тимчасове користування. Національне надбання – це те, що рівною мірою належить і живим, і померлим, і ненародженим. Але у відведеному нам відтинку вічності відповідальність за Національний архівний фонд лежить на нас. Споживачем і поширювачем архівної інформації в принципі може бути будь-хто, а професійним зберігачем – лише архівіст. Це розуміє більшість працівників архівів. На жаль, не всі вирішальні важелі щодо архівної справи знаходяться в їхніх руках. Проте це не може бути підставою для зневіри і розгубленості. Просто нам слід чіткіше враховувати реальність у своїх програмах подальшого реформування документноінформаційної сфери.

Тетяна ГЕРНОВИЧ

ПРОБЛЕМА АРХІВНОЇ РЕСТИТУЦІЇ В СУЧАСНОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

(Порівняльний аналіз національних традицій
Білорусі, Росії, України та Польщі)*

Проблема повернення архівних цінностей – це насамперед проблема міжнародного і національного права, тому що, скільки б історики та архівісти не досліджували причини, етапи переміщень, не виявляли б сучасне місцезнаходження документальних комплексів, без відповідного законодавчого оформлення фізичне повернення оригіналів на територію їхнього створення неможливе. В цьому випадку національне законодавство виступає свого роду “правилами гри”, в рамках яких працюють дослідники, тому що правові норми цілком визначають основні напрями наукових досліджень.

Норми, які регулюють реституційні проблеми, містяться в багатосторонніх¹ та двосторонніх² міжнародних договорах, які визначають модель поведінки країн на міжнародній арені. Також, окрім розстановки акцентів у міжнародних відносинах, країни фіксують свої національні пріоритети у внутрішньому законодавстві. Для держав пострадянського простору така законотворча діяльність є достатньо новою, оскільки набула свого розвитку тільки в 90-х рр. ХХ ст. Тому нас зацікавило передусім, яким чином у рамках свого законодавства Білорусь, Росія та Україна змогли вирішити проблему архівної реституції. Також, для порівняння, нами було взято досвід Польщі, як країни, що має більший досвід у цій сфері.

Насамперед норми з проблеми повернення архівних документів містяться в архівному законодавстві. Всі закони визначають його тим або іншим чином через концепцію Національного архівного фонду³. Проте існують певні розходження в принципі включення до його складу документів, які були створені в межах країни, а потім з тих або інших причин опинилися за кордоном. Відповідно до Закону Республіки Білорусь “Про Національний архівний фонд та архіви в Республіці Білорусь” до нього належать документи, які зберігаються в архівах, музеях та бібліотеках інших держав, а також документи, які знаходяться в приватній власності іноземних громадян і, згідно з міжнародними договорами, підлягають поверненню в Республіку Білорусь⁴. Закон України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”⁵ та Закон Республіки Польща “Про Національний архівний фонд та архіви”⁶ також включають зарубіжну частину документів до Національного архівного фонду і вважають за необхідне їхнє повернення.

Інший підхід був реалізований у Федеральному законі Російської Федерації від 22 жовтня 2004 р. “Про архівну справу в Російській Федерації”. По-перше, в якості терміна було використано не “Національний архівний

* Переклад з російської Оксани Бернікової.

фонд”, а “Архівний фонд Російської Федерації”, з причини федеративного устрою держави. По-друге, його склад був визначений дещо інакше⁷ і не включив до свого складу зарубіжної архівної частини. Також у законі нічого не зазначено стосовно повернення переміщених архівів у тій частині, яка стосується ввезення та вивезення документів⁸.

Правовою базою для виявлення та поповнення державних архівів документами з-за кордонів у Росії є положення “Про Архівний фонд Російської Федерації”⁹ та “Про Федеральну архівну службу Росії”¹⁰. Відповідно до ст. 6 п. 26 останнього “Федеральная архивная служба России в соответствии с возложенными на неё задачами: ... организует выявление и приобретение представляющих интерес для Архивного фонда Российской Федерации архивных документов, находящихся за рубежом, в установленном порядке осуществляет взаимовыгодный обмен документированной информацией, рассматривает и вносит предложения по реституции перемещенных архивов”¹¹.

Таким чином, проблема переміщених архівних цінностей з точки зору архівного законодавства Російської Федерації визначається, на відміну від національних законів Білорусі, Польщі, України та міжнародних конвенцій, не як справедливий акт повернення архівної спадщини країни, а як джерело поповнення архівного фонду шляхом придбання документів або взаємообміну ними.

Такий підхід був вироблений насамперед як відповідь на тиск з боку європейських країн з переміщення “трофейних архівів”, вивезених радянським керівництвом після Другої світової війни¹². Коли на фоні публічного спротиву поверненню “трофеїв” ці архівні матеріали були проголошені державною власністю, можливість повернення на територію їхнього створення була визначена тільки через обмін або придбання. Законодавче оформлення такої позиції зафіксовано у Федеральному законі “Про культурні цінності, які переміщено в Союз РСР у результаті Другої світової війни і які знаходяться на території Російської Федерації”.

В основу закону були покладені принципи компенсаторної реституції¹³ та федеральної власності на переміщені цінності¹⁴. Відповідно до закону відносини з повернення культурних цінностей переводяться в площину міжнародних відносин, де чинними сторонами можуть бути тільки уряди країн; приватні особи не можуть ані заявляти позовів, ані звертатися до суду. Закон надає повноваження з вирішення питань не президенту, не уряду, не виконавчій владі, а виключно парламенту, таким чином віддаючи прерогативу суспільній думці.

Відносно Білорусі й України принцип компенсаторної реституції не визнається. Але закон відмічає право власності Білорусі й України стосовно тих культурних цінностей, які були розграбовані і вивезені під час війни з Німеччиною та її союзниками та переміщені на російську територію (ст. 7). Ці культурні цінності можуть бути передані на територію їхнього створення, за умови, що на них уже були заявлені претензії, і країни згодні компенсувати Росії витрати на їх ідентифікацію, експертизу, зберігання, реставрацію та транспортування (ст. 18, п. 4). Другою умовою є згода на дотримання принципу взаємності відносно схожих цінностей, які були

створені на території Росії. Якщо розглядати цю ситуацію на практиці, то, зрозуміло, що фактична відсутність таких культурних цінностей на території Білорусі й України робить виконання даного закону проблематичним.

Стосовно Польщі Федеральний закон взагалі створює якесь двоєке становище, тому що фактично перекреслює ті міжнародні відносини, які мали місце від початку 90-х років. У 1992 р. Польща і Російська Федерація підписали Угоду про дружбу та співробітництво, стаття 13 якої передбачає правову основу для ліквідації наслідків війни у культурній сфері. Також за цією угодою й наступними підписаними угодами були визначені спеціальні урядові уповноважені, які в 1993 р. ухвалили правила спільної роботи стосовно архівних пошуків, обміну та публікації інформації, реституції та ін. Закон фактично проголошує нові умови, за яких Польща може повернути свою спадщину лише в тому випадку, якщо вона заявляла свої претензії й надавала цьому відповідні докази в повоєнні роки або може це зробити протягом 18-ти місяців після набуття законом чинності, за умови, що вона не отримала за них компенсації. Хоча, відповідно до міжнародного права, компенсація отримується тільки за знищені цінності, а за наявності культурної цінності така компенсація вважається помилково отриманою і жодною мірою не може відмінити право на повернення.

Фактично Федеральний закон “Про культурні цінності, які переміщено в Союз РСР у результаті Другої Світової війни і які знаходяться на території Російської Федерації” ігнорує Гаазькі конвенції 1907, 1954 рр. та попередні угоди, підписані впродовж 90-х років.

З іншого боку, поява цього закону є ще й підтвердженням розуміння проблеми переміщених архівів російською стороною виключно в розрізі Другої світової війни. Фактично внаслідок денонсації союзного договору, крім Угоди від 6 липня 1992 р. “Про правонаступництво стосовно державних архівів колишнього Союзу РСР”, російська сторона не виробила жодного законодавчого акта, який визначав би процедуру повернення архівів державам, що входили до складу СРСР.

Невдоволення російським законом спричинило прийняття Закону України “Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей”¹⁵ у 1999 р. На противагу російському акту, був зроблений акцент на законному та незаконному ввезенні та вивезенні. Основний принцип, згідно з яким визначається право на володіння, – територіальний. Відповідно до нього культурними цінностями України є лише ті цінності, які були створені або виявлені на її території. Також легальним визнається віднесення до цієї категорії цінностей, які було куплено, обміняно, подаровано або переміщено в результаті Другої світової війни в якості компенсації за завдану шкоду. Поверненню, згідно з українським законом, підлягають незаконно вивезені, тимчасово вивезені та евакуйовані культурні цінності.

Щодо держав та осіб проголошується право на повернення культурних цінностей у відповідності з міжнародним законодавством та угодами. Задля уникнення подвійності відносно міжнародних угод, підписаних до прийняття закону, проголошується принцип їхньої переваги. Законом було визначено державний орган контролю за вивезенням, ввезенням та поверненням

культурних цінностей, а також Міжгалузеву раду для координації роботи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

У Білорусі не було ухвалено відповідного законодавчого акта і не було створено окремих державних органів з визначеними повноваженнями з питань повернення переміщених архівних цінностей. Зрозуміло, що відсутність певного державного відомства, яке безпосередньо займається виявленням, пошуком та поверненням закордонної частини культурної спадщини, негативно позначається на вирішенні цієї проблеми. Прийняття окремого законодавчого акта, як свідчить досвід Польщі у вирішенні подібних проблем, не є обов'язковим¹⁶.

Перші спроби юридичного оформлення проблеми повернення архівних цінностей були зроблені Польщею ще на початку 1917 р., під час роботи Архівної комісії при Державному департаменті Тимчасової Державної Ради Королівства Польського. У 1918 р. ця робота була оформлена у вигляді підписаного 31 липня Регентською Радою Королівства Польського “Рескрипту про державні архіви та опікування над архівними документами”¹⁷, який надалі став основою підписаного Ю. Пілсудським “Декрету про організацію державних архівів та опікування над архівними документами”¹⁸. Цей декрет був новою версією рескрипту Регентської Ради і врахував зміни, які відбулися внаслідок німецької та австро-угорської окупації. Декрет створював при Раді міністрів віросповідань та народної освіти відділення державних архівів. Одним із провідних його завдань була охорона наявних у країні архівних цінностей та ревіндикація архівних зібрань, які було проголошено власністю польської держави (ст. 2). У п'ятому розділі декрету “Ревіндикація архівних зібрань, що є власністю Польської держави” визначалася процедура повернення через створення ревіндикаційного плану (ст. 21), який мав бути затверджений міністром віросповідань та народної освіти (ст. 22), і визначення у разі необхідності осіб або делегацій з пошуку та повернення власності польської держави (ст. 23). Таким чином, від самого початку польське законодавство включило проблему повернення безпосередньо в закон про архіви, чим визначило нерозривність цих двох понять¹⁹.

Окрім архівного законодавства, питання переміщення архівних цінностей розглядалося в Законі “Про охорону культурних цінностей та про музеї” від 15 лютого 1962 р. (ст. 41–44 присвячені вивезенню за кордон)²⁰. Але підписаний 14 липня 1983 р. Закон “Про Національний архівний фонд та архівні документи” 56-ю і 57-ю статтями виокремлює архіви із Закону “Про охорону культурних цінностей та про музеї” 1962 р., тим самим підтверджуючи їхній специфічний юридичний статус. Згідно з цим, і до сьогодні чинним законодавчим актом на архіви створюється окремий реєстр, який курирує директор державних архівів.

Останній закон – “Про охорону культурних цінностей та опікування над культурними цінностями”, прийнятий 23 липня 2003 р.²¹, також визначає ставлення до архівних документів тільки окремими положеннями (ст. 2 п. 2). Закон регулює випадки, пов'язані з вивезенням за кордон (ст. 51–61), реституцією вивезених всупереч законодавству держав – членів Європейського Союзу (ст. 62–70) цінностей та затверджує державну про-

граму охорони культурних цінностей у випадках збройного конфлікту та кризової ситуації (ст. 84–88).

Таким чином, визначення ставлення держави до повернення культурних цінностей у Білорусі через прийняті закони Республіки “Про Національний архівний фонд та архіви Республіки Білорусь” та “Про охорону історико-культурної спадщини”²² фактично співвідноситься з польською юридичною практикою визначення проблеми.

Закон “Про Національний архівний фонд та архіви Республіки Білорусь” (ст. 10) визначає, що держава вживає заходів щодо повернення документів історичного минулого, які перебувають за межами території Республіки, підтримує та фінансує пошук, облік і повернення зібраних та історично пов’язаних з нею документів.

У рамках законодавства про охорону історико-культурної спадщини визначається державний орган – Комітет з охорони історико-культурної спадщини при Міністерстві культури Республіки Білорусь. До його компетенції входить розв’язання питань, пов’язаних з виявленням, обліком і поверненням до Республіки Білорусь цінностей, які опинилися за її межами (ст. 8, п. 4, 5). Для цього створюється Державний реєстр історико-культурних цінностей Республіки Білорусь, третій і четвертий розділи якого присвячені історико-культурним цінностям народу Білорусі, які зникли за невстановлених обставин і незаконно знаходяться за межами Республіки Білорусь (ст. 21).

Водночас, поза увагою білоруського законодавства залишилися проблеми, пов’язані з питанням трофейних архівних фондів. Згідно із сучасною практикою вони включені до Національного архівного фонду, хоча такими не являються, оскільки не створені на території республіки і не мають відношення до історії країни. Так само, як не визначено процедуру висування претензій до інших країн та осіб на повернення архівних документів. Ця процедура законодавством зараз переноситься в площину двосторонніх домовленостей і вирішується у відповідності з нормами міжнародних конвенцій. На наш погляд, таке становище найближчим часом має бути виправлене. Чи буде це зроблено через видання окремого законодавчого акта чи через доповнення чинних норм, не має суттєвого значення, адже головне – це практична діяльність, яка здійснюється в даному напрямку.

Таким чином, виходячи з розглянутих вище аспектів, можна визначити загальні тенденції у вирішенні проблеми архівної реституції в Білорусі, Росії, Україні та Польщі. По-перше, всі країни визнають значення та необхідність повернення архівів, які належать території їхнього створення. По-друге, національні законодавчі норми базуються на принципах, зафіксованих у міжнародних конвенціях, які стосуються проблеми повернення. По-третє, у національному законодавстві норми з питання архівної реституції містяться в законах про архіви та охорону культурних цінностей. З іншого боку, кожна країна має власне бачення вирішення проблеми повернення: для Росії – це передусім проблема “трофейних фондів”, для Польщі – виокремлення архівів в окрему гілку реституції культурних цінностей, для України – обґрунтування законності реституційної діяльності (що, на наш погляд, є відповіддю на законотворчість Росії). Для Білорусі архівне законодавство

є ще доволі новою галуззю, що розвивається, порівняно з її сусідами, не так активно. На нашу думку, це пояснюється насамперед відсутністю окремої державної структури (на відміну від інших вищезгаданих країн), яка займалася б питаннями повернення білоруських архівів. Тому маємо надію, що створена цього року міжвідомча комісія з питань реституції сприятиме більш активному розвитку законодавчих норм з повернення наших культурних цінностей, що, у свою чергу, дасть новий поштовх до розвитку наукових досліджень.

¹ До найважливіших міжнародних договорів, що мають універсальний характер, можна віднести Гаазьку конвенцію про захист культурних цінностей у випадку військового конфлікту (14 травня 1954 р.), Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (16 лист. 1972 р.), Конвенцію про заходи, спрямовані на заборону і попередження незаконного ввезення, вивезення та передання права власності на культурні цінності (14 лист. 1970 р.), Конвенцію УНІДРУА (Міжнародного інституту уніфікації приватного права) про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності (Рим, 24 червня 1995 р.). Окрім того, існують багатосторонні регіональні угоди. В рамках СНД було укладено Угоду про співпрацю в галузі культури (15 травня 1992 р.) та Угоду про вивезення та ввезення культурних цінностей (28 вересня 2001 р.). У рамках Європейського Союзу слід відзначити Директиву № 3911/92 про експорт культурних цінностей (9 груд. 1992 р.) та Директиву 93/7 Ради ЄС про повернення культурних цінностей, незаконно переміщених з території держави – члена Європейського Співтовариства (15 березня 1993 р.)

² Проблему реституції зачіпають переважно двосторонні договори, які стосуються культурної, наукової співпраці та охорони культурних цінностей. При цьому подібні угоди можуть укладатись як на урядовому, так і відомчому рівні.

³ Закон України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”: Закон України в новій редакції, 13.12.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 15. – Ст. 86; 1996. – № 3. – Ст. 11; 1997. – № 8. – Ст. 62; 2002. – № 11. – Ст. 81; Об архивном деле в Российской Федерации: Федеральный закон (ФЗ – 125), 22 октяб. 2004 г. // Собрание законодательства Российской Федерации 25.10.2004. – № 43. – Ст. 4169; Закон Республики Беларусь “О Национальном архивном фонде и архивах в Республике Беларусь”, 6 окт. 1994 г. № 3277-ХІІ // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1994. – № 29. – Ст. 507; Ведомости Национального собрания Республики Беларусь. – 1999. – № 5–6. – Ст. 95. Изменения и дополнения: Закон от 22 февраля 1995 г. № 3610-ХІІ // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1995. – № 17. – Ст. 182; Закон от 6 января 1999 г. № 236-3 // Ведомости Национального собрания Республики Беларусь. – 1999. – № 5–6. – Ст. 95; Закон Республики Беларусь от 22 декабря 2005 г. № 76-3 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 20006. – № 6. – 2/1173; Закон Республики Беларусь от 29 июня 2006 г. № 137-3 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 2006. – № 107. – 2/1235.

⁴ Глава 2, ст. 5.

⁵ Розд. 2, ст. 4: Національний архівний фонд України є складовою частиною вітчизняної і світової історико-культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства, перебуває під охороною держави і призначений для задоволення інформаційних потреб суспільства і держави, реалізації прав та законних інтересів

кожної людини. Документи Національного архівного фонду є культурними цінностями, що постійно зберігаються на території України або згідно з міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, підлягають поверненню в Україну.

⁶ Art. 15–3: Materiały archiwalne, ...znajdujące się poza granicami Państwa w posiadaniu obcych organów lub organizacji są uważane za państwowy zasób archiwalny, jeżeli na podstawie prawa lub zwyczajów międzynarodowych powinny być przekazane Rzeczypospolitej Polskiej. (Ustawa archiwalna (z dnia 14 lipca 1983 r.) // Archeion. – T. 80. – 1986. – S. 5.)

⁷ “находящиеся на территории Российской Федерации архивные документы независимо от источника их происхождения, времени и способа создания, вида носителя, форм собственности и места хранения...” (глава 2, статья 5).

⁸ Глава 8, ст. 29, 30.

⁹ Державну частину Архівного фонду Російської Федерації складають: ...архівні фонди та архівні документи юридичних і фізичних осіб, що надійшли на законних підставах у власність держави, в тому числі з-за кордону; копії архівних документів на правах оригіналів, а також копії архівних документів, що надійшли на законних підставах у власність держави з-за кордону (ст. 1) (Собрание актов Президента и Правительства Российской Федерации. – 21.03.94. – № 12).

¹⁰ Затверджено Постановою Уряду Російської Федерації від 28 грудня 1998 р. № 1562.

¹¹ Робота архівних установ з повернення документів здійснюється також відповідно до наказу Росархіву від 16.12.1992 “Про організацію роботи з виявлення та повернення зарубіжної архівної Росії”, постанови колегії Росархіву від 26.01.1994 “Про підсумки науково-практичної конференції “Проблеми зарубіжної архівної Росії” та від 27.06.1997 “Про роботу Росархіву, федеральних архівів та архівних установ суб'єктів Російської Федерації з поповнення Архівного фонду Російської Федерації документами, які знаходяться за кордоном”. Також існують “Методичні рекомендації з організації роботи з виявлення та повернення зарубіжної архівної Росії” та координаційний план у цьому напрямі.

¹² *Гримстед, П. К.* Цель выявления зарубежной архивной России: политика или культура? / П. К. Гримстед // Зарубежная архивная Россия. Итоги и перспективы выявления и возвращения. Матер. Междунар. науч.-практич. конф., Москва, 16–17 нояб. 2000 г. / Федер. арх. служба России, Рос. о-во историков-архивистов; [отв. сост. Е. Э. Новикова; гл. ред. В. П. Козлов]. – М.: Российское общество историков-архивистов, 2001. – 254 с.

¹³ Компенсаторна реституція розуміється в законі згідно з міжнародним правом як відповідальність держави, що здійснила акт агресії. Така відповідальність поширюється на випадки, коли здійснення відповідальності шляхом нормальної реституції (повернення незаконно переміщених культурних цінностей з території, що зазнала агресії) є неможливим. Компенсаторна реституція здійснюється шляхом повернення потерпілій стороні аналогічних об'єктів того ж плану (або в результаті самостійного загарбання їх потерпілою стороною) в якості компенсації. Згідно з радянською (російською) доктриною міжнародного права даний закон розуміє реституцію як матеріальну відповідальність у вигляді субституції.

¹⁴ Принцип власності на трофейні цінності поширюється також і на приватну власність, що фактично суперечить ст. 1 Першого протоколу “Конвенції про захист прав і основних свобод людини”, згідно з якою “Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений

власності іншим чином, ніж в інтересах суспільства і згідно з законом та загальними принципами міжнародного права”.

¹⁵ Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 48. – Ст. 405.

¹⁶ Про польське архівне законодавство див.: Akty prawne z 1957 roku dotyczące archiwów polskich // *Archeion*. – Т. 28. – 1957. – S. 225–228; Akty prawne z roku 1958 dotyczące archiwów polskich // *Archeion*. – Т. 30. – 1959. – S. 157–168. *Biernat Cz.* Ustawa o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach // *Archeion*. – Т. 80. – 1986. – S. 55–85. Dekret z dnia 29 marca 1951 r. o archiwach państwowych // *Archeion*. – Т. 19–20. – 1951. – S. 4–5. Gerber R. Wytuczne do projektu nowelizacji dekretu o państwowej służbie archiwalnej / R. Gerber // *Archeion*. – Т. 18. – 1948. – S. 61–70; *Góral J.* Konferencja poświęcona omówieniu cywilnoprawnych aspektów działalności archiwalnej // *Archeion*. – Т. 82. – 1987. – S. 240–242. *Lysiak L.* Nowe polskie prawo archiwalne // *Archeion*. – Т. 82 – 1987. – S. 7–27; *Manteuffel T.* Archives de l’Etat en Pologne – Origines, organisation et etat actuel // Supplement au vol. 9 “*Archeion*”. – Т. 9. – 1931. – S. 1–35. *Motas M.* O przepisach archiwalnych w Polsce międzywojennej (1918–1939) // *Archeion*. – Т. 48. – 1968. – S. 111–136. Pierwsze akty prawne o organizacji polskich archiwów państwowych i opiece nad archiwalią z dnia 31 lipca 1918 r. i z dnia 7 lutego 1919 r. / Oprac. do druku M. Motas // *Archeion*. – Т. 50. – 1968. – S. 27–40. *Stepniak W.* Problemy międzynarodowego prawa archiwalnego w dorobku archiwistyki polskiej // *Archeion*. – Т. 69. – 1979. – S. 57–77. Ustawa archiwalna (z dnia 14 lipca 1983 r.) i rozporządzenia wykonawcze // *Archeion*. – Т. 80. – 1986. – S. 5–54. *Walichnowski T.* Z prac nad doskonaleniem prawa archiwalnego w Polsce Ludowej // *Archeion*. – Т. 68. – 1979. – S. 7–19; Zarządzenia Pana Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [Utworzenie Archiwum Akt Nowych i powołanie członków Rady Archiwalnej] // *Archeion*. – Т. 8. – 1930. – Dział urzędowy – S. 35–36; *Stepniak W.* Archiwalia w polskim systemie prawnym ochrony dóbr kultury // *Archeion*. – Т. 82. – 1987. – S. 63–76.

¹⁷ Monitor Polski. – 7 sierpnia 1918 r. – № 116.

¹⁸ Dziennik Przepisów Państwa Polskiego. – Nr 14. – poz. 182; Pierwsze akty prawne o organizacji polskich archiwów państwowych i opiece nad archiwalią z 31 lipca 1918 r. i z 7 lutego 1919 r. // *Archeion*. – Т. 50. – 1968. – S. 33–40.

¹⁹ Такі законодавчі акти: Декрет про державні архіви ПНР від 29 березня 1951 р. / Dziennik ustaw (далі – Dz. U.) – 1951. – № 19. – Poz. 149; Декрет з дня 29 марта 1951 r. o archiwach państwowych // *Archeion*. – Т. 19–20. – 1951. – S. 4–5 та розпорядження Ради міністрів від 19 лютого 1957 р. з питання національного архівного фонду (Dz. U. – 1957. – № 12. – Poz. 66; 1959. – № 2. – Poz. 12) – не викремлюють питання повернення в окремий розділ.

²⁰ Dz. U. – 1999 r. – № 98 – Poz. 1150, 2000 r. – № 120. – Poz. 1268; 2002 r. – № 25. – Poz. 253 і № 113. – Poz. 984; 2003 r. – № 80. – Poz. 717.

²¹ Dz. U. – 17 вересня 2003 р.

²² Закон Республики Беларусь от 13 ноября 1992 г. // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1992. – № 30. – Ст. 504. Изменения и дополнения: Закон от 22 марта 1995 г. № 3681–XII // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1995. – № 18. – Ст. 199; Закон от 7 июля 1998 г. № 179–3 // Ведомости Национального собрания Республики Беларусь. – 1998. – № 29–30. – Ст. 467; Закон от 14 мая 2001 г. № 16–3 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 2001. – № 48. – 2/759; Закон от 24 июля 2002 г. № 134–3 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 2002. – № 87. – 2/883.

Володимир РУДЮК

АДАПТАЦІЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ЕЛЕКТРОННИХ ДІЛОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

В Україні – так само, як і в решті країн світу – немає системи класифікації, створеної для впорядкування і використання електронних ділових* документів. На даний момент її відсутність ще не створює суттєвих проблем для вітчизняного електронного документообігу, оскільки він перебуває, по суті, ще в зародковому стані. Втім, уже зараз деякі фахівці інформаційно-документаційної сфери наголошують на необхідності створення класифікації, що сприяла б ефективному вирішенню питання “введення до обігу документальної інформації, оптимізації її використання, репрезентації можливостей архівних джерел”¹.

На жаль, в українському документознавстві – і не лише українському – поки що бракує уявлень про те, за якими характерними критеріями можна розрізнити електронні документи взагалі й ділові, зокрема. Так, на підставі розрізнення документів на структуровані, із слабкою структурою або неструктуровані неможливо створити практичну класифікацію, що відповідає б викладеним вище вимогам.

Із досвіду закордонних колег відомі невдалі спроби застосування традиційних систем класифікації, створених свого часу для роботи з документами з паперовою основою, для впорядкування масивів електронних документів та управління ними. Внаслідок того, що, зокрема, електронні документи мають особливу форму існування, а функціям електронних систем і способам дій їхніх користувачів властиві специфічні відмінності, такі спроби не ведуть до успіху. Серед причин фахівці зазначають нездатність аналітичних та універсальних класифікаційних систем пристосовуватися до зміни умов і спричинене цим їхнє тяжіння до неактуальності, “вавілонське скупчення систематизацій ключових слів” і почасти їх незрозумілість для користувачів, труднощі класифікування документів з гіперлінковими структурами тощо². Ці незручності не можна вважати прийнятними, якщо серед принципів електронного документообігу задекларовані простий пошук документів і швидкий доступ до них³.

У європейській фаховій літературі зустрічаються більш або менш зрозумілі критерії, за якими – принаймні у теорії – відбувається розрізнення електронних документів: за комунікаційними платформами (наприклад, електронне урядування), за комунікативними рівнями (зокрема, між бізнес-структурами – *Business-To-Business*), за сферами правових відносин (податки і виплати та ін.)⁴. Чи стало б можливим і доцільним використання цих критеріїв на будь-якому рівні класифікації з практичною метою – питання дискусійне. Досвід засвідчує, що ці критерії нині на практиці проігноровано.

* Тут і далі йдеться про електронні документи, утворені в процесі діяльності бізнесових структур (порівн.: бізнес-архіви).

Так, Федеральний архів ФРН представляє власні фонди організаційно-розпорядчих документів, переведених в електронний формат, поділивши їх за історичними періодами, далі – за галузевими або адміністративними ознаками, насамкінець – за управлінськими структурами, і на цьому деталізація закінчується⁵. Ця система класифікації теж була створена багато років тому для зібрань документів з паперовою основою. Яким саме чином класифікують свої документаційні фонди інші установи і підприємства, дізнатися важко. Проте в усіх випадках постає потреба поділу на класи на документному рівні, тобто для розрізнення окремих документів, причому наголошується на доцільності застосування єдиних принципів або стандартів класифікації електронних документів – для спрощення документальних комунікацій.

Попри викладені вище проблеми, можна навести успішний приклад стандартизованого класифікування електронних документів з метою забезпечення прямого доступу до них – приклад, вартий уваги, нехай навіть у цьому випадку йдеться не про ділову документацію. У сфері електронного бізнесу класифікаційні системи уже не відіграють ролі лише засобів упорядкування і структурування: “вони набувають більш широкого значення, перетворюючись на необхідний інструмент доступу до великих каталогів... Стандартизоване, однакове для всіх постачальників класифікування – це елементарна передумова для забезпечення глобального пошуку товарів на електронних ринках”⁶.

Подібний принцип має бути використаний для класифікації ділових електронних документів, адже наша мета – так само забезпечити оптимальний пошук і використання документів на електронних інформаційних ринках незалежно від того, хто є власником документів, електронних систем або постачальником документаційних послуг. При цьому важливо усвідомлювати, що класифікація має враховувати властивості електронних документів і принципи дії поширених пошукових систем; її структура та критерії пошуку мають бути зрозумілими для всіх.

На сьогодні відповідні дослідження у сфері електронних документів або не ведуться, або є маловідомими. Втім, потрібні рішення можуть підказати результати інших дослідних проєктів, що мають безпосереднє або непряме відношення до класифікації документів. В українській фаховій літературі є публікації, де піддано аналізу перебіг і результати закордонних проєктів з розроблення інтернаціональних моделей архівних документів, структури їх метаданих, стратегій зберігання документів в електронних архівах (австралійський – проєкт *VERS*, американський – *PITT* та ін.)⁷. Один із проєктів Німецької національної бібліотеки присвячений аналізу й модернізації записів десяткової класифікації бібліотечних фондів відповідно до специфіки електронних пошукових систем⁸. Колеги з ФРН, що працюють над запровадженням і вдосконаленням технологій електронного урядування, запропонували схему класифікації відповідних електронних послуг з метою їх упорядкування⁹.

На основі аналізу зазначених вище публікацій та проєктів на 30-й щорічній конференції Німецького класифікаційного товариства, що від-

булася 8–10 березня 2006 р. у Берліні, нами було запропоновано три класифікаційні схеми, за якими може відбуватися вибір критеріїв класифікування електронних документів з урахуванням специфічних способів їх ідентифікації, пошуку і доступу. Ці схеми ґрунтуються на розрізненні за такими ознаками:

- види електронно-документаційних послуг;
- критерії інформаційного пошуку в електронних системах (*Information Retrieval*);
- метадані електронних документів.

Схеми можуть застосовуватись окремо або доповнювати одна одну – залежно від того, які документаційні фонди підлягають класифікації (загальні або спеціальні, наприклад веб-ресурси або бази даних), який ступінь деталізації потрібен, які способи пошуку є найбільш зручними для користувачів.

1. Класифікування за видами електронно-документаційних послуг

Класифікаційна схема послуг електронного урядування у ФРН, про яку йшлося вище, не призначена для забезпечення прямого доступу до ресурсів. Проте передбачене нею укладення класів за принципом простого впорядкування “уможливорює першу стадію пошуку потрібних послуг електронного урядування”¹⁰. Оскільки платформа електронного урядування в широкому розумінні забезпечує електронну комунікацію між адміністративними установами, організаціями і громадянами¹¹, видається цілком слушним застосувати запропоновану німецькими колегами класифікаційну схему не лише у сфері державного управління. Водночас, у цьому контексті викликають інтерес електронні послуги, у рамках яких відбувається обмін електронними діловими документами.

Кожна послуга – якщо також ідеться про інформацію і документацію – передбачає наявність виконавчих структур у відповідних сферах діяльності. Відтак розрізнення за електронно-документаційними послугами можна вважати першим логічним кроком для поділу неструктурованої маси електронних документів (зокрема, розміщених у веб-ресурсах) за сферами діяльності (приблизно так, як учинив Федеральний архів ФРН з власними електронно-документаційними фондами). Відмінність полягає в тому, що у випадку нашої класифікації йтиметься про групування не архівних ділових документів (точніше, не лише архівних), але більшою мірою активно використовуваних; інша відмінність – в тому, що сфера діяльності, зафіксована в назві класу, позначатиме не просто відповідний тематичний розділ фонду архівних документів, але вказуватиме шлях доступу до гомогенної онлайн-бази даних, що містить потрібні для розв’язання певної проблеми документи.

Аргументи на користь запропонованої схеми є такими: а) поділ за сферами діяльності подібний до поділу за галузями знань, застосовуваного відомими міжнародними класифікаційними системами (наприклад, десятиковою), а відтак не повинен стати проблемою при укладанні міжнародної класифікації електронних документів; б) більшість “пересічних” користувачів електронних пошукових систем віддають перевагу інтуї-

тивному пошуку документів, формулюючи початкові запити за потрібною їм сферою діяльності, і групування документів за цим принципом забезпечить комфортний пошук на верхніх рівнях класифікації для всіх категорій користувачів; в) групування за сферами діяльності дасть змогу визначити номенклатуру електронних ділових документів, використовуваних у кожній сфері, та укласти відповідні реєстри. Останній аргумент є особливо актуальним для України, оскільки укладання таких реєстрів занесено до пріоритетних перспективних завдань спеціального документознавства¹².

Недоліками схеми видаються: необхідність укласти спершу переліки електронних сервісів, лише після чого можна вдатися до відбору і групування потрібних у нашому випадку електронно-документаційних послуг; неможливість прямого доступу до документів. Коментар до першого зауваження такий: німецькі колеги, що працюють над проектами електронного урядування, уже вдалися до спроби укласти переліки відповідних послуг, розробити критерії їхньої оцінки для занесення до цих переліків, визначити типи електронних послуг електронного урядування, сформулювати принципи пошуку (навігації), а це добрий матеріал для аналізу¹³. Щодо другого “недоліку”: на цьому рівні класифікації групування відбувається з метою формування гомогенних баз даних і надання шляху доступу до них. А вже там можна буде здійснювати цілеспрямований пошук документів за критеріями інформаційного пошуку в базах даних. Саме на цих критеріях ґрунтується наступна класифікаційна схема.

2. Класифікування за критеріями інформаційного пошуку в електронних системах.

Класифікаційна система здатна забезпечити оптимальне розташування і легке віднайдення електронних документів в онлайн-базах даних лише за умови її створення з урахуванням специфіки моделей інформаційного пошуку в таких базах та орієнтування на спосіб дій їхніх користувачів. Як засвідчує аналіз, найпопулярніша в даному випадку модель – це так звана *Boolesche Modell*, за якою зіставляються зміст запиту (тут можливі комплексні запити) і документа. Тому, якщо переслідується мета створення загальнозрозумілої практичної класифікації, навряд чи є вагомими підстави зневажати принципи дії пошукових систем, які використовують дану модель.

Сучасні пошукові системи на базі *Boolesche Modell* зазнають модернізації за допомогою так званих факторів ранжування (“ranking factors”), котрі умовно можна поділити на дві групи: на залежні від запиту (“query dependent factors”, або “on-the-page criteria”) і незалежні від нього (“query independent factors”, або “off-the-page criteria”)¹⁴. Фактори другої групи призначені для підтвердження справжності й релевантності документа незалежно від змісту запиту. У нашому випадку слід виходити з того, що відбір ділових документів до баз даних відбуватиметься за жорсткими критеріями відповідності, й підтвердження їхньої релевантності не знадобиться. Натомість потрібно застосувати залежні фактори ранжування, тісно пов’язані зі змістом документа. З-поміж цих факторів вирізняються: позиція ключового слова у тексті документа, виділення ключового слова за допомогою елементів

HTML-коду, тексти внутрішніх гіперлінків, територіальна прив'язка документа (*Geo-Targeting*); за ними можна ініціювати поділ електронних документів на релевантні для користувачів класи. Так, використання фактора “позиція ключового слова” дасть змогу групувати документи за видами (наприклад, скарга або податкова декларація), оскільки відповідне ключове слово є назвою документа. Фактор “територіальна прив'язка” уможливить упорядкування документів за територіальним принципом, полегшуючи електронну комунікацію з потрібними для вирішення конкретних питань органами або підприємствами. За допомогою фактора “текст гіперлінка” можна розв'язати проблему класифікування електронних документів, що містять гіперпосилання, запропонувавши розрізнення на самостійні документи або пакети взаємопов'язаних і потрібних для вирішення одного питання документів.

Чим більше документів містить база даних (тобто якщо користувач не в змозі ознайомитися з усім фондом за допомогою мінімального набору класів), тим більше факторів ранжування слід застосувати у класифікаційній системі.

До найсуттєвіших переваг цієї схеми належать специфічність запропонованих критеріїв класифікування для електронних систем обробки даних, а також прийнятність критеріїв для користувачів найпоширеніших сучасних онлайн-баз даних.

Тепер щодо недоліків. Можливо, доведеться дещо змінити структуру електронних документів для того, щоб функціональність побудованої за такою схемою класифікації була якнайвищою. Втім, тут Україна перебуває у кращому становищі, ніж, наприклад, Німеччина: оскільки вітчизняний електронний документообіг ще не розвинений і форми електронних документів не усталені, експерименти з їхньою структурою протягом певного часу відбуватимуться безболісно або навіть залишатимуться непоміченими. Інший недолік пов'язаний із специфікою *Boolesche Modell*: деякі автори стверджують, що використовуваний нею для впорядкування і пошуку ресурсів так званий контрольований лексикон малозрозумілий для користувачів¹⁵. Чи залишиться це зауваження справедливим для нашої класифікаційної системи, – разом із підтримуваними нею способами доступу до документів, – залежатиме від формулювання назв класів.

“Втім, досвід використання контрольованого лексикону дає право зробити корисний висновок про те, що самі лише слова тексту не здатні забезпечити досконалий опис документа. Серед фахівців у сфері пошукових машин відбулася дискусія щодо розширення можливостей пошуку завдяки використанню метаданих; далі слід розмірковувати над розширенням можливостей власне документів за рахунок описових даних”¹⁶. Ця цитата наближає нас до третьої класифікаційної схеми.

3. Класифікування за метаданими.

Якщо перша схема уможлиблює поділ різномірної маси електронних документів на гомогенні бази даних, а друга дає змогу структурувати їхні ресурси, завдання третьої класифікаційної схеми полягає в деталізації на найнижчому, документному рівні, тобто в розрізненні окремих документів.

По-перше, такий намір ґрунтується на уявленні про метадані як такі, що містять відомості про зміст, контекст, структуру електронного документа та в різних наборах “мають стати юридичними, діловими, організаційними, процедурними доказами автентичності для авторів, користувачів та дослідників”; по-друге, розроблення структури і змісту метаданих належить до пріоритетних завдань “на початковому етапі вирішення проблеми архівного зберігання електронних документів”²⁰. У такому разі розроблення метаданих відбуватиметься з оглядом на можливість їх використання при класифікації документів. Проте спершу слід визначити, чи можливе взагалі створення функціональної класифікації на документному рівні на основі метаданих, а якщо так, то які саме метадані варто використовувати як критерії класифікування.

Прикладом такого аналізу можуть слугувати атрибути заголовної частини (*Header*) електронного самоописового контейнерного документа, що використовується, зокрема, для визначення його типу (*Document Type Definition*); ці атрибути представлені звичайно у популярному нині форматі XML і виконують функцію метаданих, забезпечуючи доступ до документа та його каталогізацію²¹.

За обсягом і значенням інформації атрибут “відомості про документ і про користування ним” винесемо на чільне місце. Відомості про документ – це у даному випадку його приналежність до інших об’єктів (наприклад, розташованих вище класів), дані про версії, заміну інших документів шляхом “логічного виключення” тощо. Ще одна важлива деталь: цей атрибут дає змогу простежити зв’язок електронного документа з паперовим оригіналом. Приклади відомостей про користування документом – це дані про його укладачів, цільову групу, статус розміщеної в ньому інформації, допустимі операції з документом та ін. Не виключено, що цей атрибут може стати корисним для розрізнення на будь-якому рівні класифікації.

Атрибут “відомості про захищеність документа” містить дані про право доступу і може бути використаний для класифікації документів конфіденційного характеру. Так, класифікаційна схема сервісів електронного урядування у ФРН передбачає виділення групи так званих індивідуальних послуг, коли доступ до відповідних електронних документів мають лише певні особи.

“Ідентифікація об’єкта”: цей атрибут діє звичайно за допомогою так званого універсального ідентифікатора (*Unique Identifier*), використовуваного для забезпечення доступу до об’єктів і наділеного інформацією про місце й дату їхнього створення. Завдяки цьому атрибуту можливе розрізнення документів за виконавчими структурами та їх підрозділами – для подальшої “територіальної” деталізації або навіть як альтернатива застосуванню фактора ранжування “територіальна прив’язка” у попередній класифікаційній схемі.

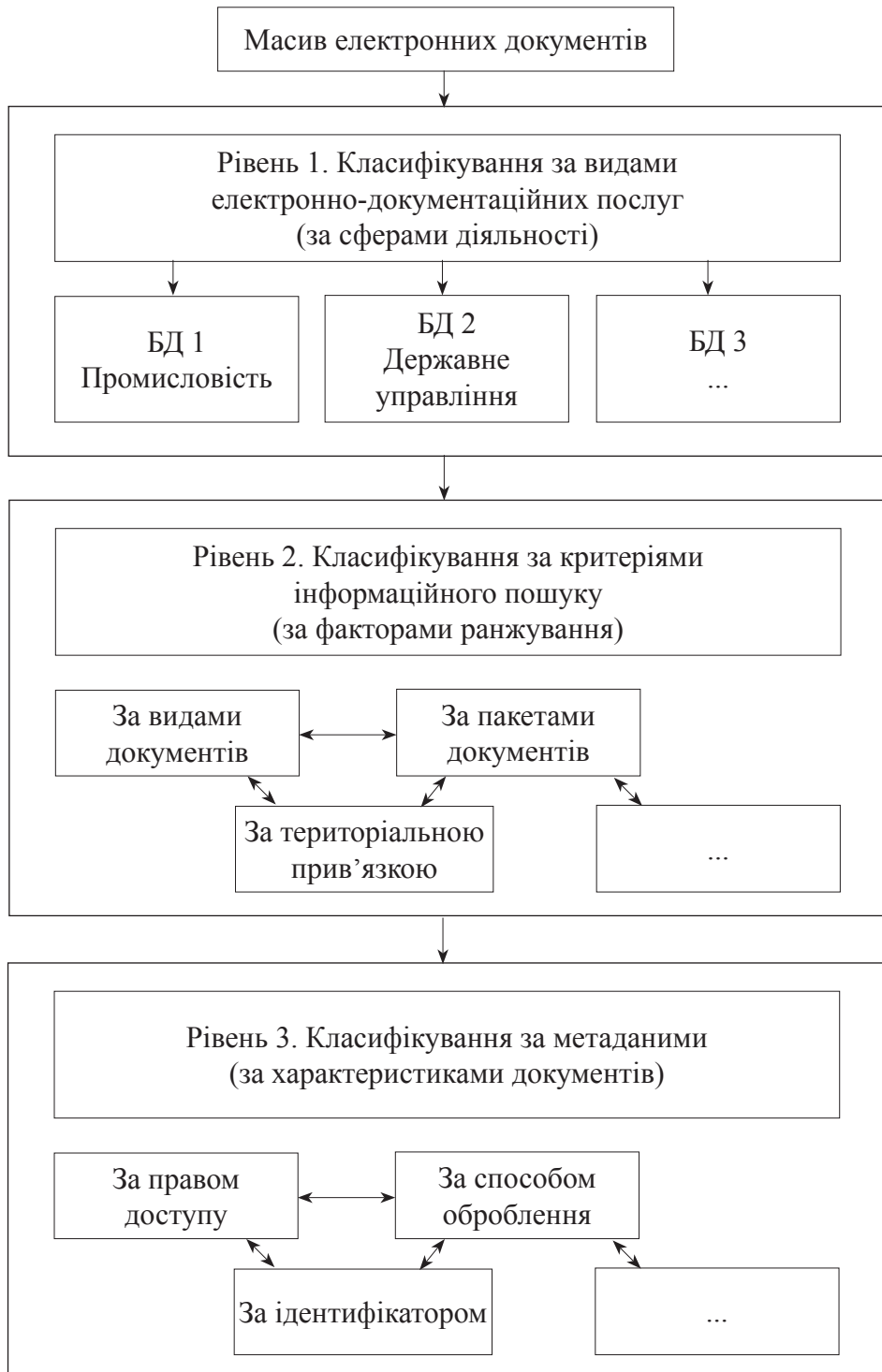
Інформацію про види, кількість і структуру компонентів змісту електронного самоописового документа надає атрибут “компоненти”. Якщо введений до попередньої схеми фактор ранжування “текст гіперлінка” уможлиблює виділення документів з гіперлінковими структурами, то цей атрибут дає змогу розрізнити такі документи за видами додатків – для того, щоб ко-

ристувач мав уявлення про потрібні йому документи та отримав доступ до пакету. Це, наприклад, відповідає вимогам якісного надання послуг на платформі електронного урядування ФРН²².

Три запропоновані класифікаційні схеми цілком вкладаються у типовий перебіг електронної комунікації між адміністративною установою та громадянином²³. Перша схема дає змогу здійснити за допомогою класифікації пошук потрібної установи, точніше – її сервера або відповідної бази даних. Друга – забезпечує вибір електронно-документаційної послуги на сервері або типу документів у базі. Третя схема дає можливість вибирати документи або цілі пакети документів за змістом, авторством та іншими відмінностями. Це можна вважати аргументом на користь застосування всіх трьох класифікаційних схем для укладання триступеневої поліієрархічної класифікації (табл. 1), що враховуватиме властивості електронних документів та неоднозначні відношення між ними, принципи дії електронних систем та уподобання їхніх користувачів.

Табл. 1.

Принципова схема триступеневої полієрархічної класифікації електронних документів

- ¹ *Бездрабко В.* Класифікація архівних документів: проблеми і пошук. http://www.archives.gov.ua/Publicat/Researches/MaterialyConfer_11.php#Bezdrabko
- ² Buder, M.; Rehfeld, W.; Seeger, T. (Hrsg.). Grundlagen der praktischen Information und Dokumentation: ein Handbuch zur Einführung in die fachliche Informationsarbeit. – 5., völlig neu gefasste Ausg. – München: Saur, 2004; Lewandowski, D. Web Information Retrieval. Technologien zur Informationssuche im Internet. <http://www.durchdenken.de/lewandowski/web-ir>
- ³ Dokumentenmanagement: Was ist elektronisches Dokument? <http://www.lexikon-definition.de/Dokumentenmanagement.html>. Pernul, G., Dridi, F. Electronic Government. <http://www.uni-essen.de/unikate/pdf/18-Pernul.pdf>; Eikner, S., Schwichtenberg, H. Bits und Bytes statt Papier. <http://www.uni-essen.de/unikate/pdf/18-Eicker.pdf>
- ⁴ Pernul, G., Dridi, F.
- ⁵ Online-Findmittel des Bundesarchivs. http://www.bundesarchiv.de/bestaende_findmittel/findmittel_online/index.html
- ⁶ Dorloff, F.-D. Standards – die neue Sprache für das E-Business? <http://www.uni-essen.de/unikate/pdf/18-Dorloff.pdf>; Naumann, S., u.a. Such- und Klassifizierungsstrategien in elektronischen Produktkatalogen. <http://iss.umwelt-campus.de/download/suchundklassifikation.pdf>
- ⁷ *Марченко П.* Проект концепції архівного зберігання електронних документів. http://www.archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2005.13.03-06.php#3-2
- ⁸ Lösse, M. Vom Projekt zur Praxis: Wie geht es weiter nach dem Erscheinen der DDC Deutsch? // Advances in Data Analysis. 30th Annual Conference of the German Classification Society. – Freie Universität Berlin, March 8-10.2006
- ⁹ E-Government-Handbuch. Klassifikationsschema. http://www.bsi.bund.de/fachthem/egov/download/2_Klass.pdf, 2005.
- ¹⁰ E-Government-Handbuch. Klassifikationsschema.
- ¹¹ E-Government. [http://www.lexikon-definition.de/E-Government-\(im-weiteren-Sinn\).html](http://www.lexikon-definition.de/E-Government-(im-weiteren-Sinn).html); Особливості “електронного уряду” і фактори, що сприяють успіху http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=10268985&cat_id=2251559
- ¹² *Кулешов С.* Перспективні напрямки наукових досліджень у спеціальному документознавстві. http://www.archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2004.12_07.php#Kuleshov
- ¹³ Fortschrittsanzeiger der Initiative BundOnline. Dienstleistungen. http://www.kbst.bund.de/cln_006/nn_836958/Content/Egov/DL/dl.html__nnn=true
- ¹⁴ Lewandowski, D. http://www.durchdenken.de/lewandowski/web-ir/?61_Rankingfaktoren.html
- ¹⁵ Cooper, W. S. Getting Beyond Boole. Information Processing & Management 24 (3), 1988.
- ¹⁶ Lewandowski, D. http://www.durchdenken.de/lewandowski/web-ir/?52_Kontrolliertes_Vokabular.html
- ²⁰ *Марченко П.* Шляхи вирішення проблеми зберігання електронних документів в архіві (аналіз Інтернет-ресурсів). http://www.archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2004.12_05.php#Marchenko
- ²¹ Dokumentenmanagement: Selbstbeschreibende elektronische Dokumente. http://www.lexikon-definition.de/Elektronisches_Dokumentenmanagement#Selbstbeschreibende_elektronische_Dokumente
- ²² E-Government-Handbuch: Ausgangsszenario. http://www.bsi.bund.de/fachthem/egov/download/4_Qualit.pdf
- ²³ E-Government-Handbuch: Typischer Ablauf (online) eines Bürger-Behörde-Kontakts (Antragsverfahren). http://www.bsi.bund.de/fachthem/egov/download/4_Qualit.pdf

Микола КРЯЧОК

З ЕПІСТОЛЯРЦЮ ГНАТА ХОТКЕВИЧА

31 грудня (за старим стилем) 1877 р. у Харкові в сім'ї Мартина Пилиповича Хоткевича, що походив з міщан, за національністю поляка, та Ольги Василівни, в дівочтві Кривоногової, селянки із Сумщини, українки, народився син, якого назвали Гнатом. У травні 1894 р. він із відзнакою закінчив Харківське реальне училище. Це дало йому право при конкурсному складанні кількох іспитів вступити до вищого навчального закладу. 1900 р. юнак закінчив технічний факультет Харківського технологічного інституту. 31 травня того ж року він отримав тимчасове посвідчення № 4336, яке після практики мав до 1 вересня поміняти на диплом інженера-технолога. Але юнак не поспішав це робити, і диплом № 1061 одержав лише 1 квітня 1902 р. Не скористався він і престижною посадою першого помічника начальника депо Таганрог, на яку здібного випускника інституту запросила Катерининська залізниця. В автобіографії у січні 1928 р. він зазначав: “Я ж ото два літа там їздив і зарекомендував себе непоганим робітником, тому мені одразу давали посаду, до якої звичайно треба було служити літ п'ять, а то й більше”¹. Залишившись у Харкові на скромній посаді “чертьожника в техн[ічному] відділі служби тяги Х[арківської]-М[иколаївської] залізниці на 30 крб.”, згодом був переведений на посаду “інженера для технічних занять [...] і благополучно пробув на тій посаді до 1905 р.”. Не обтяжений службою, зазначав пізніше Г. Хоткевич, він “міг працювати і в літературі, і в музиці, і в театрі, і в громадській роботі”². Саме цьому він і присвятив усе своє життя. Шлях його трагічно обірвався на вершині творчого сходження. Митця розстріляли 8 жовтня 1938 р. за рішенням особливої трійки УНКВС Харківської області в підвалі внутрішньої тюрми НКВС по вул. Чернишевській³.

В історії розвитку української культури кінця XIX – 30-х років XX ст. важко віднайти постать, подібну Гнату Хоткевичу. Він був надзвичайно обдарованою, багатогранною людиною, по суті – самородком. “Талановитий прозаїк, драматург, критик і літературознавець, мистецтвознавець, композитор, скрипаль і бандурист, диригент, історик, педагог”, – так охарактеризовано його на обкладинці брошури “Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю Гната Хоткевича” (Харків, 2002). Керуючись девізом старшого побратима по перу І. Я. Франка, який закликав “працювать, працювать, працювати”, Г. М. Хоткевич за своє життя, що обірвалося дуже рано, написав більш як 300 літературних творів: романи, п'єси, повісті, нариси, літературно-критичні й мистецтвознавчі статті, навчальні посібники. Він був чудовим музикантом і композитором. Музична спадщина митця включає хорові та вокальні твори в супроводі

фортепіано, бандури (скрипки) або інструментального ансамблю. Його загальний композиторський доробок налічує майже 400 творів, яких за життя автора було видано тільки 28. Після його смерті взагалі нічого не друкувалося. Лише напередодні Міжнародного конкурсу бандуристів імені Г. М. Хоткевича, що проходив у Києві в 1993 р., “Музична Україна” видала збірку “Г. Хоткевич. Вибрані твори для бандури” з передмовою професора Київської консерваторії С. В. Баштана⁴. Важливе місце доробок Г. М. Хоткевича посідає і в кобзарстві України. “Я дав цілу нову галузь мистецтва – це кобзарське мистецтво. Я підвів під нього науковий фундамент і від сліпецького примітиву довів до грядиць справжнього мистецтва”, – писав він у одному з листів за 1937 р. президенту АН УРСР О. О. Богомольцю⁵. Г. М. Хоткевич відомий і як організатор у Харкові в 1917 р. народного хору, який користувався великою популярністю. Його колишній учасник П. В. Гончаров, що зберіг малознану фотографію хору за 1919 р. (2 червня 1970 р. він передав її до ЦДАМЛМ України), пригадував: “В хорі було близько 40 чоловік. Концерти відбувалися в бібліотеці ім. Короленка, оперному і драматичному театрах, в саду “Тіволі”, школах, військових частинах, виїжджали також на села. В репертуарі народного хору було багато українських пісень, але особливим успіхом у харків’ян користувались “Коломийки Галицькі”⁶.

Про Гната Хоткевича написано десятки статей, розвідок, повідомлень, але, як справедливо зазначив один з відомих дослідників його життя і творчого шляху Анатолій Болаболъченко, “життєпис цієї непересічної людини ще й досі мало досліджений, має чимало прогалин і, на жаль, сповнений не лише вигадок, а й недоречностей та емоційних перехльостів”⁷. Щоб виправити це, згаданий автор підготував ґрунтовний біографічний нарис “Гнат Хоткевич” (К.: “Літопис”, 1996). Проте книжка вийшла накладом лише 150 примірників і відразу ж стала бібліографічною рідкістю. Тож, важливе значення для глибшого вивчення життя і творчості Г. М. Хоткевича мають архівні документи, зокрема епістолярні, що в силу певних ідеологічних обставин у колишньому СРСР так і не були надруковані.

Листи Гната Хоткевича зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Львів, зокрема в його особовому фонді (ф. 688) та фондах 379, 381, 735, 745, Львівській науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника НАН України (ф. 34, 93, 206); відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України – в особовому фонді митця (ф. 62) та фондах 3, 34, 36, 47, 59, 81, 98, 131; особовому фонді Г. М. Хоткевича у ЦДАМЛМ України (ф. 817). Частина листів митця з плином часу не збереглася. Певні лакуни його біографії заповнює епістолярій людей, які спілкувалися з ним. Нижче публікуються документи, що дають уявлення про взаємини Г. М. Хоткевича з московським письменником О. П. Белоруковим. Їхнє листування розпочалося в 30-х роках ХХ ст. на основі спільних інтересів – дослідження творчості кобзарів та лірників. Як відомо, більшість цих неперевірених народних піснярів і музикантів були незрячими. Листи митців доповнює родинне листування, що тривало до кінця 50-х років минулого століття. Публіковані листи віддзеркалюють певні аспекти творчості Гната Хоткевича, широкий кругозір митця, його енциклопедичну обізнаність.

Гнат Хоткевич з організованим ним хором. 1919 р.
(ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1)

Біографічні дані про Г. М. Хоткевича є в багатьох енциклопедіях, спеціальних і літературних та мистецьких довідниках, чого не можна сказати про О. П. Белорукова. Тож варто заповнити цю прогалину бодай короткою розповіддю про нього.

Олександр Павлович Белоруков народився в 1881 р., очевидно, в м. Костромі або якомусь іншому населеному пункті Костромської губернії. У трирічному віці втратив зір. Із семи років навчався в Костромському училищі для сліпих. Потім деякий час виховувався в місцевому притулку. У 1905 р. потрапив до Костромського трудоб'єднання для сліпих. Любов до художнього слова виявив з юних літ. Природа не обділила хлопця й талантом. Його перший нарис "Под судом" був надрукований у жовтневому номері журналу "Досуг слепых" за 1903 р. Письменник активно займався громадською роботою. Цьому дало поштовх повідомлення в пресі за 1906 р. про діяльність сільської вчительки із Симбірської губернії Зайцевої. Остання успішно застосувала в практиці своєї роботи незнаний до того педагогічний метод навчання дітей: сліпих – разом із зрячими. Знаючи з власного життєвого досвіду, як нелегко сліпому від природи стати освіченим, О. П. Белоруков виїхав до Симбірська. Там активно займався створенням Товариства сліпих, розгорнув роботу щодо підтримки корисного почину Зайцевої: виступав з лекціями на освітню тему, підготував ґрунтовну статтю "О всеобщем обучении слепых в России", яка з'явилася друком у шести номерах журналу "Слепец" за 1908 р. Автор порушував зловбоденне на той час питання, адже в Росії за переписом населення 1897 р. щорічно народжувалося 250 тис. сліпих.

У 1908 р. О. П. Белоруков, очевидно, щоб поліпшити матеріальний стан, виїхав до Петербурга, де влаштувався на фабрику Мюльбаха на-

строювачем музичних інструментів. Від 1920 р. він мешкав у Москві, але голод змусив його на деякий час залишити місто і виїхати до сільської місцевості. У 1922 р. О. П. Белоруков повернувся до Москви, щоб осісти тут уже на все життя, став членом Всеросійського товариства сліпих. Зі створенням колегією НКСО журналу “Жизнь слепых” він увійшов до складу редколегії цього часопису. Працював секретарем редакції, редагував часопис, відповідав за його випуск. Тут публікувалися його прозові твори, оповідання “Путь москвичей”.

З часом письменник повністю віддався творчій роботі, займався виключно літературною діяльністю, писав твори про сліпих. Побачила світ його п'єса “Слепые музыканты”, яку видав Політвидав СРСР. У журналі “Народный учитель” було вміщено його оповідання “На заре жизни” (травень 1928 р.), у газеті “Тверская правда”, у місцевій пресі Іваново-Вознесенська – його статті. Тривалий час письменник працював над книгою “Путями веков. Историческое повествование” (М., 1940), про що неодноразово згадував у своїх листах до Гната Хоткевича, користувався його порадами як видатного майстра художнього слова при доборі та вивченні необхідної літератури⁸.

Частина публікованих нижче листів написана Платонідою Володимирівною Хоткевич (дівоче прізвище Скрипка), третьою, наймолодшою й останньою дружиною митця. Із Гнатом Хоткевичем вона познайомилася в 1921 р., коли той викладав українську мову та літературу в Чернігівській сільськогосподарській школі. Їй було тоді лише 20 років. Розлучившись із чоловіком, Григорієм Пушкарьовим, який також працював викладачем у згаданій школі, молода жінка, яка за два роки до того закінчила приватну жіночу гімназію Немировської-Штерман, вийшла заміж за 44-річного письменника і музиканта. Її не зупинили ні помітна різниця у віці з чоловіком, ні четверо дітей, яких на той мав час Гнат Хоткевич. У грудні 1922 р. Платоніда народила дочку Настю, яка померла в два роки, в 1925 р. – сина Богдана, у 1929 р. – дочку Галину.

У червні 1941 р., їдучи до Києва в особистих справах, про що зазначимо дещо нижче, вона взяла із собою дочку, яка щойно склала іспити в місцевій школі, щоб влаштувати її до музичної школи. Спеціальна комісія після прослуховування дала дозвіл на зарахування дівчини до цієї школи. Це відбувалося 21 червня 1941 р. З початком війни Платоніда повернулася з дочкою до Харкова. Щоб якось вижити в окупованому місті, влаштувалася в січні 1942 р. на роботу до міської управи на посаду бібліотекаря, брала активну участь у роботі Товариства “Просвіта”. З відступом німецьких військ евакуювалася і 22 червня 1943 р. приїхала до Львова. Тут деякий час працювала завідувачкою реkvізиту в театрі німецьких повітряних сил. Потім разом із німецькими частинами просувалася на Захід – спочатку до Румунії, потім – до Польщі. В Угорщині під час бомбардування залізничної станції згубила п'ятнадцятирічну доньку і вже до кінця свого життя не зустрічалася з нею⁹. Потрапивши до Чехословаччини, багато місяців була без роботи, бідувала. Жила в Празі у родині професора Дмитра Антоновича, приятеля Гната Хоткевича зі студенських років, допомагала по господарству й доглядала хворого професора. 12 жовтня 1945 р. він

помер. За сприяння друзів Д. Антоновича Платоніда звернулася до урядових установ Чехословаччини і в січні 1946 р. отримала тимчасове посвідчення про надання їй чеського громадянства. 29 січня виїхала до м. Ічин, де влаштувалася у жіночій профшколі викладати російську літературу. Пройшло кілька місяців, і життя її знову зазнало непередбачуваних змін. 19 квітня контррозвідка “Смерш” Центральної групи військ заарештувала П. В. Хоткевич і відправила її до Києва. Тут 22 жовтня 1946 р. Військовий трибунал військ НКВС засудив її за співробітництво з нацистами на десять років позбавлення волі, з поразкою у правах на п’ять років та конфіскацією майна. Заслання відбувала в таборах Свердловської і Кіровської областей, в Караганді. Звільнилася П. В. Хоткевич у лютому 1956 р.¹⁰

Після відбуття покарання жінка зіткнулася з новими труднощами. Повернувшись до Харкова, деякий час проживала під виглядом служниці в родині сина Г. М. Хоткевича від попереднього шлюбу – Володимира. Мешкала без прописки, ризикуючи потрапити під дію закону про порушення паспортного режиму. Будинок, що належав чоловікові за життя, в селищі Високому, неподалік Харкова, їй не повернули. Не вдалося одержати бодай частини помешкання або прописатися. Платоніда була змушена виїхати до Львова, але й тут власної квартири не мала. Друзі допомогли влаштуватися на роботу до Карпатської геологічної експедиції, і вона виїхала до гірського мальовничого села на Станіславщині (з 9 листопада 1962 р. Івано-Франківська обл.) Криворівня. Село навіювало їй незабутні враження, пов’язані з минулими. В цьому селі щоліта з 1900 р. по 1914 р. жив Іван Франко, а протягом 1906–1912 рр. у селянина Потяка – Гнат Хоткевич¹¹. З початком хрущовської “відлиги” з’явилася надія на краще і в житті Платоніди Хоткевич. Її обрали депутатом Криворівнянської сільської Ради. Збереглися депутатський квиток П. В. Хоткевич за 1961 р. та посвідка від 14 березня 1965 р. про її обрання депутатом такої ж Ради у Косівському районі Івано-Франківської області (ЦДАМЛМ України, оп. 2, спр. 64, арк. 4, 7). У 1961–1966 рр. П. В. Хоткевич була директором Криворівнянського музею І. Я. Франка. Як свідчать епістолярні джерела, до своїх обов’язків вона ставилася надзвичайно відповідально, активно захищала своє право і правду. Коли в 1962 р. міністр культури напередодні перейменування Станіславської області в Івано-Франківську, оглядаючи тут заклади культури, що, очевидно, пов’язувалось і з певними кадровими питаннями, не відвідав музей у Криворівні, П. В. Хоткевич звернулася з листом у Київ, до добре знаного їй ще за життя чоловіка письменника Василя Минка й попросила його переговорити з міністром. 13 листопада 1962 р. В. П. Минко написав їй: “Міністр поставився до справи дуже уважно, навіть сердечно, шкодував, що тоді не доїхав до Криворівні, обіцяв при першій нагоді побувати у Вас. При мені викликав тов. Кирилюка, не Євгена Прохоровича (відомого літературознавця. – М. К.), а начальника музеїв; наказав йому негайно вжити заходів, щоб музей жив і щоб Ви надалі його очолювали” (спр. 31, арк. 3). Із документів, пов’язаних з директоруванням П. В. Хоткевич, збереглися її фотографії серед членів експедиції “Стежками Івана Франка і його сучасників”, з учнями Криворівнянської середньої школи та студентами Львівського політехнічного інституту (спр. 71, 72); 5 листів

Г. І. Франка з травня 1963 р. по серпень 1966 р. щодо видання книжки “Про батька”. Збереглося, крім цього, більш як 60 справ з листуванням про видання, переклад та використання творів Г. М. Хоткевича. Серед епістолярних документів – листи Платоніди Хоткевич від 20 листопада 1965 р. до видавництва “Каменярь” та від 29 вересня 1967 р. до Держвидаву з приводу друку повісті Г. М. Хоткевича “Довбуш” та однотомника його вибраних творів (спр. 2, 3). Численні листи до П. В. Хоткевич, серед яких 51 – від Ф. П. Погребенника за період від 27 травня 1959 р. по 2 листопада 1975 р., висвітлюють питання випуску збірника праць Гната Хоткевича “Про літературу та мистецтво”, тритомника його творів (спр. 35) тощо.

Довгі роки П. В. Хоткевич засмучувала невідомість щодо чоловіка. Після його ув’язнення вона все робила, щоб дізнатися, чи живий він, домогтися його звільнення, захистити честь. Платоніда зверталася з листом до самого Берії, запитуючи: “Жив ли в данный момент мой муж”¹². У червні 1941 р. вона приїздила до Києва, зверталася до керівництва АН УРСР, письменників М. П. Бажана, О. С. Корнійчука, але безрезультатно. 18 січня 1954 р. П. В. Хоткевич писала з місця свого ув’язнення (ст. Потьма Мордовської АРСР) лист тодішньому першому секретареві ЦК КПСР М. С. Хрущову. “Сімнадцять років, – зазначала вона у зверненні, – я була поруч з Г. Хоткевичим. На моїх очах, за робочим столом проходило його життя. Жив він дуже замкнено. Існував лише в роботі, забуваючи все, навіть своїх близьких, які потребували його уваги. І от тепер, перебуваючи в ув’язненні сама, я ладна з цим змиритися і дбаю не про себе. Даю Вам слово жінки, матері, просто вистраждане людське слово, що мій чоловік Г. Хоткевич ніяких злочинів не вчинив, засуджений безпідставно, став офірою порушення законності, чистісь упередженості або злої волі”¹³. Відповідь щодо долі Г. М. Хоткевича надійшла лише в 1956 р., до того ж – неправдива, ніби він помер 13 жовтня 1942 р. від інсульту. Свідомство про його смерть отримала 30 серпня 1956 р.¹⁴

Платоніда Хоткевич доклала чимало сил, щоб зберегти архів письменника. У червні 1941 р., приїхавши до Києва, привезла із його архіву листи окремих видатних письменників, у т. ч. Лесі Українки, а також деякі його рукописи, які передала на зберігання до Інституту літератури АН УРСР. У роки Другої світової війни жінка переймалася долею тієї частини архіву митця, що потрапила потім на державне зберігання. Про подвижницькі дії П. В. Хоткевич щодо схоронності цього архіву писав, зокрема, А. Болабольченко¹⁵.

Листуючись із Анастасією Белоруковою – дружиною, а потім уже вдовою вже згаданого московського письменника, П. В. Хоткевич одержала від неї окремі листи Гната Хоткевича, рукопис одного з творів, до якого писав передмову О. П. Белоруков, а також окремі фотографії, зокрема й пам’ятника цьому письменнику на Останкінському кладовищі в Москві.

П. В. Хоткевич жила у Криворівні досить скромно. Зарплата музейника була невеликою. Ще більшої скрути зазнала вона, коли до неї, залишивши сім’ю, в 1961 р. приїхав зі Львова син Богдан, але на роботу не влаштувався. Згорьоване серце матері трохи втішилося після того, як дізналася, що дочка Галина, загублена у війсьній круговерті, вижила, потрапила до Франції,

вийшла заміж, має синів (спр. 47, арк. 1). Вийшовши на пенсію, Платоніда Хоткевич переїхала до Івано-Франківська, де одержала однокімнатну квартиру. Тут, на вул. Галицькій 109, у кв. 2, вона й померла 22 квітня 1976 р.¹⁶

За кілька років до смерті П. В. Хоткевич передала архів, зібраний після повернення із заслання, в тимчасове користування А. М. Мельничук (м. Івано-Франківськ) для написання кандидатської дисертації, яку остання захистила в 1973 р. на тему “Гнат Хоткевич і народна поетична творчість”. 21 липня 1980 р. згаданий архів, до поповнення якого долучився і Володимир Хоткевич, відомий учений, фізик, ректор Харківського університету, був прийнятий за актом № 256/3 на державне зберігання до ЦДАМЛМ України.

Листи в поданій нижче добірці взято з фондів Г. М. Хоткевича в ЦДАМЛМ України та ЦДІАЛ України. Їх згруповано за хронологією написання документів і видрукувано з дотриманням орфографії оригіналів.

Упорядник публікації висловлює щирю подяку колишньому заступнику директора ЦДА України, м. Львів Н. І. Франко та архівістам цього закладу, які виявили, скопіювали та надіслали документи на його адресу. Це дало змогу змістовно збагатити добірку і зробити її цікавішою.

¹ Моя автобіографія // *Хоткевич Гнат*. Твори в двох томах. – К., 1966. – Т. 1. – С. 19.

² Там само. – С. 20.

³ *Хоткевич Гнат*. Текст Ф. Погребенника //...З порога смерті... Письменники України – жертви сталінських репресій. Випуск перший. Упорядник О. Г. Мусієнко. – К., 1991. – С. 443–444. Останнім, хто бачив Г. М. Хоткевича в камері для розстрілів, був харків’янин Олександр Семененко, якого кинули туди 1 квітня 1938 р. на кілька годин (див.: *Семененко О.* Харків, Харків... – Х.: Березіль; Нью-Йорк: М. Р. Kots, 1992. – С. 123–127).

⁴ Харківська спеціалізована музично-театральна бібліотека ім. К. С. Станіславського. Хоткевич Гнат Мартинович. 1877–1938. Бібліографічний покажчик. – Харків, 1994. – С. 8–9.

⁵ ЦДІАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 332, арк. 23 зв.

⁶ *Заскальков В.* Хор Гната Хоткевича // *Вечірній Київ*. – 1969. – 3 червня.

⁷ *Хоткевич Гнат*. Спогади. Статті. Світлини. Упорядники Анатолій Болабольшенко, Ганна Хоткевич. – К., УКСП “Кобза”, 1994. – С. 3.

⁸ *Белоруков А.* В непогоду (повість-хроніка). – М. – Л.: Земля и фабрики, 1933(?). – С. 9–12.

⁹ *Болабольшенко Анатолій*. Гнат Хоткевич. Біографічні нариси. – К.: Літопис, 1996. – С. 206.

¹⁰ Там само. – С. 208.

¹¹ Історія міст і сіл. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С. 123–124.

¹² Лист П. В. Хоткевич процитовано за кн.: *Болабольшенко Анатолій*. Гнат Хоткевич. Біографічні нариси. – С. 199 (дату листа не зазначено).

¹³ Цитату з листа Платоніди Хоткевич наведено за кн.: *Хоткевич Гнат*. Спогади. Статті. Світлини. – С. 143.

¹⁴ *Болабольшенко Анатолій*. Гнат Хоткевич. Біографічні нариси. – С. 199.

¹⁵ Там само. – С. 200, 205.

¹⁶ Там само. – С. 209.

№ 1

О. П. Белоруков – Г. М. Хоткевичу

29 серпня 1933 р.

Уважаемый Игнат Мартынович!

Сейчас получил я Ваше письмо. Вы пишете, что посылаете мне ноты и текст. Текст в конверте имеется и записка Лифшицу¹, а нот нет. Напишите, – может быть Вы их забыли вложить? Тогда пришлите скорей. Оба Ваши поручения я с удовольствием исполню. Б. Я. в крайности поищу в адресном. Не знаю только, сколько ему примерно лет. Там есть такой вопрос. И – откуда родом. Хотя последнее не столь важно. Указанную Вами литературу в библиотеке разыскал и прочёл. Жду указаний о нотах.

С приветом

А. Белоруков.

Москва – 41, Втор[ая] мещанск[ая], № 89, кв. 68.

[P. S.] Хотелось бы прочесть что-либо о слепецких обществах. Если есть – прошу указать. Сожалею, что не успел Вас попросить сыграть на бандуре. А. Б.

ЦДІАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 77 зв. Оригінал.

¹ Лифшиц – очевидно, Лифшиц Бенедикт Костянтинович (Наумович) [25.XII 1886 (6.I.1887) – Одеса, 21.IX 1938] – поет, перекладач, мемуарист. 16 жовтня 1937 р. заарештований. Був засуджений на десять років без права листування. Не минуло й року після арешту, як його розстріляли. Реабілітований посмертно 24 жовтня 1957 р.

№ 2

О. П. Белоруков – Г. М. Хоткевичу

4 лютого 1934 р.

Многоуважаемый Игнат Мартынович!

Прошло довольно порядочно времени, как я послал Вам письмо, на которое не последовало ответа. Если вы его получили и не согласились с моими мыслями, то за них перед Вами я готов извиниться. Однако, я продолжаю держаться того мнения, что если Вы, зрячие друзья слепых, из излишней скромности не станете описывать Вашу работу со слепыми, чего сами слепые часто оказываются не в состоянии сделать по своей физической неграмотности, каковая не является их виной, – тогда, из-за Вашей скромности, история останется с проблемами, о слепых будут продолжать существовать ложные мнения тех же зрячих, к которым Вы, скромники, физически принадлежите. А потому я все-таки Вас прошу воспоминания о Вашей работе написать, если не в виде Вашей автобиографии, то в какой Вам угодно форме. Впрочем, я думаю, это, т. е. важность этого Вы и сами прекрасно понимаете, и верю, что рано или поздно за перо Вы возьметесь. Жаль только, если не скоро¹. Сейчас у меня к Вам другое дело: Вы переводили слово “калипы” в разговоре со мной, как происходящее, по Вашему мнению, от латинского корня “калиго” – темный, покрытый мглой. В словаре Брокгауза и Ефрона в статье “Калики, или калеки перехожи”, написанной Вс. Миллером, слово “калиге” указано, действительно, латинское, но будто бы означающее название обуви, – отсюда сохранившееся у нас “калижки”. Рядом есть там слово “кали” санскритского происхождения, означающее название древнеиндийской богини ночи, темноты, покровительницы кладбищ. Если на меня вы не совсем разгневались, то просил бы высказать здесь Вашу точку зрения о корнях упомянутых слов. Правильно ли Вас я понял относительно “калипы”, и не имеет ли латинское “калиге”, или

“калиго” значение и обуви и “покрытый мглою?” Сам я вовсе не латинист, да и Ваша точка зрения для меня существенна. В моей книге² о Вас я уже раз упомянул, как о специалисте-этнологе³. Ниже буду говорить подробнее.

Ещё меня чрезвычайно интересует одно обстоятельство, о котором, беседуя с Вами в августе, я непростительно позабыл. В 1902-м году на Украине, именно в Полтавской и др. губерниях, происходило крупное крестьянское движение. Принимали ли в нем какое-либо участие слепые кобзари и бандуристы, или другие их группы? Также было ли вообще в их деятельности хотя бы когда-нибудь наличие революционности? Теоретически всё движение украинского народа носило революционный характер, слепые же были выразителями, – поэтами его. Напрашивается теоретический вывод, что и деятельность их вообще была революционна. К тому же, их преследовала полиция. Но мне очень важно бы иметь конкретные материалы. Если Вы ими располагаете, или на этот счёт имеете Ваше мнение, – поделитесь этим со мной, в чём я Вам буду ещё раз много обязан. Конечно, я останусь неисправимым и буду считать, что на Вас лежит всё-таки историческая обязанность, Вашу личную работу со слепыми описать возможно подробнее, так как она заключает в себе огромное значение.

Музей, для которого я выпросил у Вас Вашу книгу⁴, сначала не хотел её у меня принять с вырезками. В московском магазине украинских изданий я искал цельный экземпляр, но там сказали, что книга у них давно разошлась. Музей принял то, что я сдал ему. С бумагой в московских издательствах вовсе плохо. Даже ходят легенды, что скоро бумаги будет, хоть завались. Так страшно голодающему человеку мерещатся обильные трапезы.

Поболев в ноябре, я далее ездил в Казань, где праздновался десятилетний юбилей нашей организации “Общества слепых”, – привёз материалы, которые нужно было отрабатывать для нашей печати. Далее умерли Луначарский и слепой профессор Щербина, – для литератора снова на очередь встали некрологи, воспоминания о покойных и т. д. Затем была у меня ещё командировка от нашей редакции⁵. Всё это создавало задержки для писания Вам. Наконец, я не переставал ждать Ваших воспоминаний, или хотя бы ответа на моё упористое желание их. На этот раз прошу всё-таки ответить.

Несколько изменился мой адрес: Москва – 110. Втор. Мещанская, № 89, кв. 68. Пожалуйста, напишите же.

А. Белоруков.

ЦДІАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 84–84 зв. Оригінал.

¹ Г. М. Хоткевич виконав прохання письменника. В 1934 р. написав твір: Воспоминания о моих встречах со слепыми. Праця повністю з'явилася друком у 60-х роках минулого століття // *Хоткевич Гнат*. Твори в двох томах. – К., 1966. – Т. 1. – С. 455–517.

² Тут, очевидно, йдеться про книгу “Путями веков”, над якою письменник працював багато років.

³ Етнолог – фахівець з етнології (етнографії).

⁴ Тут, мабуть, мовиться про лірико-романтичну повість Г. М. Хоткевича з життя селян Гуцульщини “Камінна душа” (1911 р.).

⁵ Редакція журналу “Жизнь слепых”.

№ 3

О. П. Белоруков – Г. М. Хоткевичу

13 лютого 1935 р.

Уважаемый Гнат Мартынович!

Оба Ваши письма я получил и Ваше поручение исполнил, купив марку и опустив письмо для Г. в почтовый ящик. Материал о Вересае¹ прекрасный и за него я Вас очень благодарю. Моя книга подвигается, но не быстро². Не могу похвастаться здоровьем. Должно быть, дело идёт под гору. Живём потихоньку без яркостей, с заметным неизобилием плодов земных.

Свидетельствую моё почтение Платониде Владимировне!

С приветом –

А. Белоруков.

ЦДАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 81 зв. Оригінал.

¹ Вересай Остап (1805–1890) – відомий кобзар із с. Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії.

² Ідеться про книгу “Путиами веков”, у якій яскраво змальовано О. Вересаю.

№ 4

Г. М. Хоткевич – О. П. Белорукову

Не пізніше 13 грудня 1936 р.

Глубокоуважаемый Александр Павлович!

6-го Вы выехали из Харькова, а 7-го² я – из Одессы. 7-го Вы прибыли в Москву, а я утром – в Харьков. Задержись Вы на один день, – и мы бы увиделись. А я так жалел. Жена так мило говорила о Вашей милой супруге, о Ваших прекрасных гармонических взаимоотношениях – это ведь так редко встречается в наши дни и так всегда хочется полюбоваться, отдохнуть душой при виде чистого хорошего союза.

На съезд моя хотела – не попала, а я даже не могу понять, почему³. Видел мельком особу, ведающую этим делом. “Куда же Вы скрылись”, – встретила меня особа, а я никуда и не скрывался. Наоборот – писал и из Харкова, и из Одессы. А в Одессе кинофабрика сделала, по-моему, большое культурное дело: записала на плёнку 10 моих вещей⁴. Хоть что-нибудь останется от моей музыки. Она ведь у меня в самом деле особенная.

Относительно языка хеттов⁵ трудно, конечно, что-либо сказать. Уж больно разнообразны корни слов лебійської мови⁶. Я не знаю, какие именно слова я писал Вам (может быть, Вам нужно больше?), но там есть и латинские, и греческие корни, германские (например, междометия по-лебійському ман – это видимо *der Mann*).

Относительно школы 1738 года можно узнать из статьи Ефименка в “Киевской старине” за 1883 год, май⁷. А ещё лучше – “Первое полное собрание законов”, т. X, ст. 7656⁸. Я бы сам поглядел, но мне сейчас нет времени. Когда вышла моя книга, ей-ей, не знаю⁹, но в Москве её, наверне, разыскать можно – в библиотеке, получающей “обязательный экземпляр”.

Такая моя досада. Ведь у меня года три уже лежит черновое второе значительно дополненное издание – вот лежит, и только. Думал перевести на русский язык¹⁰, написал в Академию, а оттуда пишут: “Мы можем говорить об этом лишь при соответствующем отзыве Украинской Академии”. А с Укр[аинской] Академией как мне сговариваться, когда они рукопись мою было потеряли и два года искал её у них же.

Г. Хоткевич

[нідпис]

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 1, арк. 1 зв. Оригінал.

¹ Угорі над текстом листа помітка такого змісту: “Хоткевич, № 1. Библиография (Язык слепых)”, зроблена, мабуть, секретарем О. П. Белорукова.

² Очевидно, йдеться про грудень.

³ Мається на увазі VIII Надзвичайний з’їзд Рад, що проходив у Москві з 25 листопада по 6 грудня 1936 р. Очевидно, зазначаючи тут, через властиву йому скромність, лише про дружину, митець і особисто хотів потрапити на з’їзд, щоб влаштувати свій цікавий захід. Адже відомо про триумфальний виступ сліпців-бандуристів, організований Г. М. Хоткевичем по закриттю XII Археологічного з’їзду у Харкові (1902 р.) (Див.: *Хоткевич Гнат*. Спогади. Статті. Світлина. Упорядники Анатолій Болабольченко, Галина Хоткевич. – УКСП “Кобза”. – К., 1994. – С. 88).

⁴ Йдеться про записи дум і пісень у виконанні Г. М. Хоткевича.

⁵ Слово написано нерозбірливо: можливо, за змістом читається по-іншому.

⁶ Лебійська мова – мова сліпих. Численний перелік слів цієї мови подано Г. М. Хоткевичем у тв. “Воспоминания о моих встречах со слепыми”.

⁷ Мав на увазі статтю: *Ефименко П.* Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору // Киевская старина. – 1883. – VI. – Май. – С. 169–174.

⁸ Точна назва: Полное собрание Законов Российской империи с 1649 года. – Т. X. 1737–1739. – Ст. 7656. – С. 614.

⁹ Мабуть, йдеться про кн. “Камінна душа”, що з’явилася друком у 1911 р.

¹⁰ Російською мовою ця книжка вперше вийшла в світ у 1956 р. Тож, автор уже не побачив її.

№ 5

О. П. Белоруков – Г. М. Хоткевичу

13 грудня 1936 р.

Уважаемый Гнат Мартынович, здравствуйте!

Ваше письмо я получил. Благодарю, что указали мне Ефименка¹. Сейчас моя работа идёт², но одним лишь боком, – не имею секретарши. Прежняя старуха вовсе одряхлела; другой подобрать всё ещё не могу. Но сам пишу и явно приближаюсь к окончанию. Из Ваших “Воспоминаний”³ я мог получить на лебийском языке немного слов; вот они: хвесь, дельга, дельгута, тарыга, тарыжина, крим, бармут (бармыс), хаза, кантыть, калин. Вы оказали бы мне любезность огромнейшего значения, если бы это количество слов дополнили. Мне помнится, Вы говорили, что имеете их несколько десятков, – если я не путаю, – до 60-ти. От профессора Грозного ответа еще нет. Всё же я надеюсь получить его. Письмо к нему писал я так, чтобы ответ получить. Пока он ездит по СССР. Недавно сообщали по радио, что был он в Эреване и отправился в Киев. Где-нибудь моё письмо, отправленное в несколько городов, ему должно попасть. У нас выпадал снег, начиналась зима. Но снег растаял, земля оголилась, и трудно сказать, какой период времени года идёт сейчас у нас. А зиму настоящую со снегом я люблю. Говорило как-то радио после уже, как мы получили Ваше письмо, что на закрытие 8-го съезда⁴ “приезжает из Киева оркестр бандуристов и капелла, хоровая”. Мы опять начали ждать Вас и вновь не дождались. Выступления киевлян мы сами не видели. Чувствуется, что у Ваших властимущих нет постоянства, не сумели Вас привезти в Москву. По радио слушал доклад тов. Сталина. Я теперь знаю его голос.

Желаю Вам всего наилучшего. Привет от Анастасии Яковлевны⁵. Общий наш привет Платониде Владимировне и детям. Будьте здоровы!

А. Белоруков

ЦДІАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 78а – 78а. зв. Оригінал.

Г. М. Хоткевича
 О. П. Белорукову
 (ЦДАМЛІМ України, ф. 817,
 оп. 2, од. зб. 1, арк. 1-1 зв.)

Державна дума російської імперії, заснована в 1906 році, була першим законодавчим органом в Росії, який мав право вето на укази імператора. Дума складалася з двох палат: верхньої (Державна дума) та нижньої (Государственный земський собор). Вона мала право законодавчої ініціативи, затвердження бюджету та контролю за виконанням законів. Однак її повноваження були обмежені, і вона не могла скасувати указів імператора.

Лист Г. М. Хоткевича
 О. П. Белорукову
 (ЦДАМЛІМ України, ф. 817,
 оп. 2, од. зб. 1, арк. 1-1 зв.)

¹ Єфименко Петро Савич [1835, Великий Токмак, тепер м. Токмак Запорізької обл. – 7(20).V 1908, Петербург] – український і російський етнограф, фольклорист та правознавець.

² *Масться на увазі* книга “Путями веков”.

³ Повна назва книги – “Воспоминания о моих встречах со слепыми”.

⁴ VIII Надзвичайний з’їзд Рад закритися 6 грудня 1936 р.

⁵ Дружина О. П. Белорукова.

№ 6

П. В. Хоткевич – О. П. та А. Я. Белоруковим

21 грудня 1936 р.¹

Дорогие Александр Павлович и Анастасия Яковлевна!

Так и не довелось нам побывать в Москве и посмотреть на Вашу столичную жизнь и сравнить, где лучше, в Москве или в посёлке Высоком². Сейчас наш замок имеет просто сказочный вид. Все деревья покрыты инеем. Погода стоит тихая. Не особенно холодно. Иногда сыровато бывает. А сегодня даже оттаяло было, и солнце пригревало, как весной. Но в нашем замке всё же холодно. К тому же владельцы не сумели запастись топливом вовремя, и теперь страдаем от холода (но нам не привыкать – явление хронического порядка).

Игнатий Мартынович пробыл в Одессе до 6-го и 7-го приехал дамой³. Поездка обошлась без очередных приключений, и самочувствие у нашего киноактёра всё время было прекрасное. На днях немножко приболел, была ангина. Но нам долго хворать не приходится и мы не умеем, так что, несмотря на предписание врача: лежать – на второй день Игн[ат] Март[ынович] встал.

Днями будем смотреть фильм, в котором Игн[ат] Март[ынович] участвует⁴. Уже в Одессе отбылся общественный просмотр. Смотрели на днях с детворой “Наталку Полтавку”⁵. Нам особенно было интересно видеть на экране замечательные виды Ересек⁶, где мы перебивали в лагере и также присутствовали при съёмке этого фильма.

Галочка⁷ теперь бродит по нашему замку и распевает из “Наталки Полтавки” урывки песен своим тоненьким писклявым голосочком, а Богдан⁸ всё подпеваает из истари басом[...]⁹. Увлекается последнее время рукоделием, сама рисует узоры и вышивает.

Очень рада за Вас, что Вы не даром ездили в Ессентуки и чувствуете подкрепление. Надеюсь на будущий год летом видеть Вас у себя и угостить памятным супом.

Пишите, не забывайте о нас, забытых. Уважающая Вас *П. Хоткевич.*

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 1–2. Оригінал.

¹ Угорі над текстом листа – помітка такого змісту: “Хоткевич, № 2. Библиография (Язык слепых)”. Помітка стосується документа 6, написаного Г. М. Хоткевичем на звороті аркуша цього листа. Зроблена тим же почерком, що й угорі листа 4.

² Високий – дачне селище у Харківському районі Харківської області. Тут, у хаті, придбаній в родини колишнього директора гімназії Голубниченка 17 жовтня 1928 р., Г. М. Хоткевич періодично жив, відпочивав з родиною, зберігав свій архів і бібліотеку та творчо працював. Будинок зберігся до наших днів. Тут нині діє меморіальний музей митця.

³ Йдеться про грудень 1936 р.

⁴ Мова йде про кінофільм “Назар Стодоля”, знятий на Одеській кінофабриці, в якому Г. М. Хоткевич на запрошення О. П. Довженка зіграв роль сліпого кобзаря Кирила.

⁵ “Наталка Полтавка” – кінофільм виробництва Одеської кінофабрики (1936). Автор сценарію і режисер – І. П. Кавалерідзе.

⁶ Яреськи – мальовниче село на Полтавщині. Привертало увагу кінематографістів. Тут знімались “Наталка Полтавка” і Довженківські кінострічки “Земля”, “Звенигора”, “Щорс”.

⁷ Галочка – наймолодша дочка Г. М. Хоткевича і П. В. Хоткевич Галина. Народилася 2 червня 1929 р. у с. Високому на Харківщині. Мешкає у Греноблі (Франція). Мати трьох синів. Свято зберігає пам’ять про батька. З’явилися друком твори: *Галина Хоткевич. Коло не замикається* // Науково-творча конференція “Гнат Хоткевич та українська культура”. – Рівне, 1992. – С. 3–6; *Хоткевич Г. Г. Слідом за пам’яттю* (Упорядник тексту А. Болабольшенко). – К.: УКСП “Кобза”, 1993. – 64 с.: іл.; *Хоткевич Г. Коло не замикається: Спогади про батька. Листи до Гната Хоткевича* (від театрального митця В. Кобачка, кобзаря І. Кучеренка, Я. Полфьорова, В. Щепотьєва у 1902–1928 рр.) // Родовід. – 1993. – № 6. – С. 61–69; Про Гната Хоткевича (Спогади про намір створити музей Г. Хоткевича у сел. Високому на Харківщині) // Бандура. (Нью-Йорк), 1993. – № 45–46. – С. 1–3. – Підпис Ганна Хоткевичівна; *Хоткевич Гнат. Спогади. Статті. Світлина. Упорядники* Анатолій Болабольшенко, Ганна Хоткевич. – К.: УКСП “Кобза”, 1994.

⁸ Богдан – молодший син Г. М. Хоткевича. Народився в 1925 р. у с. Деркачі на Харківщині. Як син “ворога народу” в дитинстві зазнав нестатків в моральних утисках. Після вступу нацистів наприкінці листопада 1941 р. до Харкова деякий час був секретарем молодіжної організації “Просвіта”. У квітні 1943 р. – грудні 1944 р. служив у військовій частині СС рядовим. Здався у полон американським військам. Пройшов ряд таборів. 17 травня 1946 р. заарештований слідчим радянським управлінням СМЕРШ. Був засуджений на 10 років позбавлення волі із наступною поразкою в правах на п’ять років. Звільнившись, мешкав у Харкові та Львові. Після одруження в 1958 р. через місяць залишив сім’ю і переїхав до с. Криворівня, до матері. На роботу не влаштувався. Писав акварелі, вірші. У 1961 р. усе написане і навіть свої особисті документи і фотографії спалив і зник. Як зазначав А. Болабольшенко (див. кн.: *Хоткевич Гнат. Біографічні нариси*. – К.: “Літопис”, 1996. – С. 241), “його розшук фактично не проводився”. Отже, подальша доля невідома.

№ 7

Г. М. Хоткевич – О. П. Бєлорукову

21 грудня 1936 р.

Глибокоуважаемый Александр Павлович!

Относительно лирничкого языка вот Вам ещё несколько примечательных слов: молоко – альмо, это латинск[ое] alnius (alimenum, теперишние “алименты”); мёд – милас, это mel; церковь – клюса, греческое ekklesia (итальянское chiesa); малый-микрый (лат[инское] micro); сахар – крэмус (лат[инское] cremo – пережигать); я – ман(немец[кое] der Mann – мужчина) и т. д.

Да вы посмотрите сами, скажем, “Киевская старина”, 1889, статья Ф. Николайчик – “Отголосок лирнич[кого] язык[а]”¹, А. Малинка “Кобзари – лирники”², а если найдёте укр[аинский] журнал “Зоря”, 1886, то там Кость Викторин – “Дедовска (жебрацька) мова”³. Думаю, что Вас удовл[етворит] “Киевская старина”.

Жму руку
Г. Хоткевич

[підпис]

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 2 зв. Оригінал.

¹ *Николайчик Ф. Д. Отголосок лирничкого языка* (К статье Валериана Боржковского “Лирники”, Киевская старина, 1889 года, сентябрь) // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 121–130.

² Ця книга з’явилася друком у Чернігові в 1903 р.

³ Див. згаданий журнал № 13–14. – С. 237–239; № 24. – С. 478–480.

№ 8

О. П. Белоруков – Г. М. Хоткевичу

1936 р.

Здравствуйте, многоуважаемый Гнат Мартынович!

Вас я не забыл, а даже очень и с любовью помню. Получив свидетельство Вашей чрезмерной ко мне любезности в виде целого ящика яблок, да ещё таких сладких и вкусных, – я тогда Вам написал и ждал ответа. Но время шло и я полагал, что писать Вам, как часто бывает и мне, покуда нечего. Дальше я стал болеть [...]¹.

Историю слепых я пишу и дело движется². Недавно только Мордовцев³ разочаровал меня. Слыша от Вас о казни трёх слепых коднянской комиссией⁴, я сел за “Гайдамаччину”⁵ Мордовцева, – мечтал, что он мне раскроет имена этих слепых и всякие о них подробности. Он же зёрнышками сведений о слепых посыпал свою монографию, однако, скуповато, назвал имена одного Волоха, что сопутствовал Железняку⁶, а о событиях в Кодне⁷ касательно слепых не упомянул вовсе. Выходит, опять Вас беспокою. Укажите, какие есть подробности о Кодне. Также, при упоминании о бандуристе, что состоял при дворе Елизаветы, разрешите ссылаться, как на источник, на Ваш архив. Другого источника я тоже не знаю и в Ваших “Воспоминаниях”⁸ не указано. Между тем, на “архив Калачова”⁹ Прижов, например, ссылается в “Нищие на Святой Руси”¹⁰. От наших писательских организаций я отстал вовсе, не состою даже в профсоюзе. Обходились там со мной чересчур свысока. Я терпел, терпел, да и надоело это мне. К тому же от них толку-то ведь ни капельки, фактически.

Привет Платониде Владимировне! Пишите, – всегда рад!

Уважающий Вас

А. Белоруков

ЦДІАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 131–131 зв.

¹ При публікації тексту листа скорочено розповідь адресата про його хворобу.

² Йдеться про книгу “Путиами веков”.

³ Мордовцев – Мордовець Данило Лукич [7(19).XII 1830, слобода Данилівка, тепер – смт Волгогр. обл. – 10 (23).VI 1905, м. Кисловодськ, похований у Ростові-на-Дону]: український і російський письменник, публіцист та історик.

⁴ Кодненська комісія – комісія, за ухвалою якої “під проводом региментаря Стемповського поляки нещадно карали гайдамків на смерть та каліцтво” // ЕУ. Перевидання в Україні. – Львів. – 1994. – Т. 3. – С. 1065.

⁵ Названа книга з’явилася друком у 1870 р.

⁶ Залізняк Максим (1740 – ?) – керівник гайдамацького повстання (1768 р.). Родом із містечка Медведівка на Чигиринщині.

⁷ Кодня – старовинне селище на сході Волині, за 15 км від Житомира.

⁸ Повна назва твору – “Воспоминания о моих встречах со слепыми”.

⁹ Йдеться, очевидно, про роботу російського археографа, архівіста, історика, юриста Миколи Васильовича Калачова (1813–1885): “Архив исторических и практических сведений, относящихся до России” (12 кн., 1859–1861).

¹⁰ Згадана книга має таку назву: Нищие на святой Руси. Материалы для истории и народного быта в России. Соч. И. Прижова. – М., 1862.

№ 9

О. П. Белоруков – Г. М. Хоткевичу
та його родині

18 лютого 1937 р.

*Здоровствуйте, Гнат Мартынович, Платонида Владимировна,
пане Богдане и Гальцю!*

Не писал я Вам долго потому, что много читал. “Встретил” немало приятелей Гната Мартыновича, которые все Вам кланяются. Прежде всего кланяется Назар Стодоля. Вырезку из газеты “Известия” прилагаю. Тут и хвалят, и побранивают. Разберитесь Вы сами, Вас хвалят или Вас – то бранят¹.

Затем был у меня ныне “квартирующий” в центральной библиотеке имени Ленина Ефименко и с ним Григорий Михайлович, служащий бандуристом при дворе Елизаветы. Музыкально-певчая школа, действительно, учреждена была в 1738-м году, но по указу, данному гвардии майору Шипову не Елизаветой, а Анной Иоанновной. И была эта школа в г. Чернигове под руководством учителя пения Яворского на 20 человек. Оных же учеников обучали на скрипиче, на гусле и на “бандоре”. Однако слепых там не было. Григорий же Михайлович, Елизаветин бандурист, жалованый в дворяне, был слепой, – слава богу!²

Затем побывал у меня Валериан Боржковский: “Лирники” в “Киевской старине” за 1889 г.³ Словарь лебийского языка, им составленный, я записал на ремингтоне и по Брайлю⁴, для чтения пальцами. У Боржковского есть расхождение с Вами, Гнат Мартынович, которые Вас я прошу мне разрешить: по Вашему – “слепой” на лебийском: “калип”. Боржковский же это слово производит как “незрячий”. “Зрячий” по его: “влипушний”, слепой же – “невлипушний”. Чрезвычайно важно было бы получить от Вас указание, откуда Вы заимствовали “калип”, однозвучное – “калики”.

Статья Николайчика в “Киев[ской] стар[ине]” за 1890 г. “Отголосок лирницкого языка”⁵, вернее, “отголосок” на статью Боржковского. Автор поставил вопрос об общности шаповалов Черниговской губернии, местечка “Новый Робск”, но их не разрешил. Тут же мне встретился Шульгин: “Коллевицина”⁶. Музыкантов, трёх бандуристов и одного скрипача, судимых в Кодне за участие в гайдамаччине, я, разумеется, нашёл. Скрипач был “отпущен”, бандуристы же – обезглавлены. Всё это ладно, – а вот были они слепые или зрячие, сего мне Шульгин не сказал, чем я весьма обеспокоен. Шульгин указал страницы “Кодненской книги”, трактующие об их делах. Но “книга”, я понимаю, писана по-польски. Я же польского языка не знаю и “книгу” искать не думаю. Считаю за лучшее попросить опять-таки Гната Мартыновича: как Вы, мой глубоко признанный авторитет, полагаете, думаете, считаете, – бандуристы обезглавленные были зрячие или слепые, – или этого с точностью в литературе не указывается, – что в свою очередь является материалом для историка? Об этом Вы мне, пожалуйста, сообщите, – а ещё лучше Ваши сведения, если они у Вас есть более подробные, откуда-либо почерпнутые. Я-то бы этих бандуристов с удовольствием ослепил⁷, – да ведь черт же их знает! Вдруг кто-нибудь брякнул, что они всеми глазами видели, а, играя на бандурах, принадлежали к таким “лоботрясам”, о каких повествует мой Гнат Мартынович в “Воспоминаниях”.

Ну, “Музыкальные инструменты” у меня в квартире ещё не были⁸. Всё же документально известно мне, что Вами эта книга издана в 1930-м году, имеется она в ленинской библиотеке и значится по каталогу под шифром: “Я 59(472)373. Статья проф. Сумцова “Изучение кобзарства”, напечатана в “Киевской старине” за 1904 г. № 10, стр. 11–16. Не читал пока.

Допустим, что я Вам всё написал, что помню. Кроме, что сообщить, не помню. Если вспомню, – добавлю. Покуда же всего наилучшего! Анастасия Яковлевна шлёт Вам всем привет. Как только на экранах Москвы появится “Назар Стодоля”, обязательно пойдём слушать Вас. До свидания!

А. Белоруков

ЦДІАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 80–80 зв.

¹ Тут ідеться про кінофільм “Назар Стодоля”, образно – відгуки про цю кінострічку в згаданій газеті й, зокрема, про роль, зіграну Гнатом Хоткевичем.

² Йдеться про зміст, у переносному значенні, такої ст.: *Єфименко П. С.* Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору // Киевская старина. – 1883. – Кн. VI. – С. 169–174.

³ Мовиться (образно) про згаданого автора і його статтю, опубліковану в названому журналі за вересень 1889 р. – С. 653–708.

⁴ Брайль (правильніше – Брай) Луї (1809–1852) – учитель Паризького інституту для сліпих дітей. Втратив зір у три роки. Удосконалив крапковий алфавіт та виготовив спеціальні шрифти для друкування книг для сліпих.

⁵ Ідеться про статтю в журн. “Киевская старина”. – 1890. – № 4. – С. 121–130.

⁶ Мова йде про роботу: *Шульгин Я.* Очерк колиевщины по неизданным и изданным документам 1768 г. // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 409 – 426.

⁷ Так автор міг змалювати бандуриста в своєму творі.

⁸ Повна назва кн.: Музичні інструменти українського народу. Посібник для бібліотек музичних навчальних закладів та бібліотек педтехнікумів. – Харків, 1930.

№ 10

О. П. Белоруков – Г. М. і П. В. Хоткевичам

16 квітня 1937 р.

Полный отчёт

Здравствуйте, многоуважаемые Гнат Мартынович и Платонида Владимировна со чады!

Начну с того, что сперва очень Москва рекламировала “Назара Стодолю” и по радио и в газетах, и путём расклейки по столбам и заборам всяких реклам. На одних рекламах изображён был, между прочим, слепой бандурист с очень длинными, говорят, усами и перед ним девушка, зрячая, слушающая, как он играет и заливающаяся горькими слезами. Наконец объявили: с 13 апреля во всех лучших кинотеатрах Москвы идёт... Сейчас же вокруг меня составила компания: жена моя, жена моего приятеля, в тот день работавшего в лечебнице, и я – третий. Сам я пошёл в самый большой кинотеатр – “Форум”, что на Сухаревой площади, имеющий зрительный зал, на три тысячи мест, – пошел и взял три билета на вторые места, по два рубля с носа, – все рядом. Начало сеанса в 21 час 15 минут.

К назначенному времени мы были на местах. Я в звуковом театре был впервые. Шла картина два часа. Публики было очень много и ещё больше стояло у кассы на последний сеанс. Моим дамочкам картина очень понравилась. Даже сплакнули. Я, сказать по правде, по одним звукам музыки и заснятых разговоров не всё понимал. Но все мы ждали, дождались и с удовольствием слухали як заграла бандура, а сліпий кобзарь почав співати. Оказывается, ещё до пения Вы появились на базарной площади, о чём мне сказала Настя. Я ждал услышать Вас, поющего тенором, а услышал – басом. Бандура звучала хорошо и голос Ваш тоже, но по-моему, для бандуры и для Вас, как я знаю Ваш разговорный голос, излишне громко. Сразу чувствуешь, что это не в

действительности, а на картине, усилившей звуки машинным способом. Однако, у всех у нас получилось впечатления сожаления, что сыграли и спели Вы мало. Надо бы ещё значительно больше. Что Вы говорите после первого спетого номера, – я не разобрал, – только что-то, упоминая слово “слепой”. Ваш настоящий голос довольно схож с заснятым голосом. Вообще, я скажу, появление на экране слепого кобзаря и в такой солидной картине – дело большое, за которое Вам от меня спасибо¹.

Прочитал я “Записки о Южной Руси”², даже два раза подряд и в великую сладость, для своей работы сделал массу выписок. Есть книжка Прыжова: “Нищие на Святой Руси”³. Автор порядочно заимствует у Кулиша⁴ цитат, но их коверкает по-своему. Книжку эту раньше я читал и простодушно верил автору. Оказалось же, что Кулиш – то писал вовсе другое.

Прочитал я и “Труды 12-го археологического съезда”. Здорово окарнала цензура Вашу тогдашнюю речь! Однако, Сумцов⁵ в “Киевской старине” за 1904 г., в статье: “Изучение кобзарства” ссылается на Вас относительно примерной статистики лирников и кобзарей.

Сейчас я заканчиваю первую книгу моей “истории”, которую думаю выпустить и после закончить вторую, последнюю о России⁶. Этим себя несколько “подкормлю” и передохну, чтобы не задохнуться в работе.

С 4-го мая с Настей мы, как и прошлой осенью, лечимся опять в Ессентуках. Курсовку приобрели, она и билет ж.д. получила. У неё он бесплатный. Пробудем там до 2-го июня, 30 дней. Что Вы намечаете себе на лето? Мы выедем из Москвы 2-го мая. Надеюсь и буду рад, если Вы до тех пор мне черкнёте. Как живёте? Как здоровье? Желая Вам всего наилучшего! Настя шлёт сердечный привет!

А. Белоруков

Москва – 110. Втор[ая] мещанская, № 89, кв. 68.

ЦДІАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 7–7 зв. Оригінал.

¹ Є також згадка в листі від 7 червня 1937 р. такого змісту: “При нас шёл в Ессентуках “Назар Стодоля”. Публике картина нравилась”.

² Йдеться про книжку П. О. Кулиша, надруковану в Петербурзі в його власному видавництві, заснованому в 1857 р.

³ Див.: поклик 10 до док. № 8.

⁴ Куліш Пантелеймон Олександрович [26.VII (7.VIII) 1819, містечко Вороніж, тепер смт Шосткинського р-ну Сумської обл. – 2 (14.II) 1897, х. Мотронівка, тепер у складі с. Оленівки Борзнянського р-ну Чернігівської обл.] – український письменник, історик, етнограф, літературний критик, публіцист і громадський діяч.

⁵ Сумцов Микола Федорович [6(18).IV 1854, Петербург – 12.IX 1922, Харків] – український фольклорист, етнограф, літературознавець і громадський діяч.

⁶ Тут мовиться про книгу “Путями веков”.

№ 11

О. П. Белоруков – П. В. Хоткевич

10 квітня 1939 р.

Здрастуйте, уважаемая Платонида Владимировна!

Позвольте через Вас выразить нашу глубокую благодарность Богданчику и Гале за их память и интересные письма. Не писали мы долженько потому, что у Анастасии Яковлевны много работы и служебной, и общественной [...]¹. Целый год я хлопотал об издании книги, законченной мною ещё в декабре 1937 г. Побывав безрезультатно чуть ли не во всех московских издательствах,

я наконец, добился в одном из них письменного отказа. Это мне дало основания просить наивысшую партинстанцию указать для моего скромного труда соответствующее издательство. Все эти сношения, обращения, указания следовали таким внеплановым порядком, с очень крупной примесью беспорядка, подмасленного горькими разочарованиями, временным упадком духа и новым упорством и упрямой готовностью добиться, во чтобы то ни стало. И вот 24-го января издательство Учгиз поставило мне оригинальный вопрос, прошлой весной отказавшись принять мою книгу в печать: "согласен ли буду я, если оно мою книгу примет к изданию?". Я ответил: "буду согласен". Через месяц мне прислали отзыв о книге, находя её "полезной, своевременной" и т. п. Ещё через месяц подписан был издательский договор и я получил, как полагается, 25 процентов гонорара. Началось оформление рукописи для печати. Сейчас почти закончил и его. В мае рукопись поступит в производство. Но скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается, а со всякими препятствиями².

Летний дачный отдых у нас определённо запроецирован, однако, лечиться нам уже надоело, и о курорте не помышляем, а хотим поселиться где-либо в деревенской обстановке [...]³. Ждём исчерпывающих описаний Вашей дачи – о тишине, возможности питаться, купаться и прочее.

А. Белоруков

ЦДАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 129–129 зв., 130–130 зв.

¹ Скорочено більш конкретну розповідь про це.

² Книга з'явилася під назвою: *Белоруков А. Путиями веков. Историческое повествование.* – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1940. Висвітлює побут сліпих кобзарів і лірників з давніх часів до 70-х років XIX ст.

³ Далі йдеться про життя в багатолюдній Москві, незручності, що виникали у зв'язку з цим. Тут письменник також радить Платоніді Хоткевич, як, при купівлі, професійно вибирати музичний інструмент: "Если же будете сами покупать, что бы то ни было – рояль или пианино, обязательно берите с железной или чугунной рамой, что идёт вокруг струн, к которой струны прикрепляются задними концами. Деревянная рама легко может треснуть" (спр. 305, арк. 130 зв.).

№ 12

А. Я. Белорукова – П. В. Хоткевич

1 листопада 1956 р.¹

Глубокоуважаемая Платонида Владимировна!

Я очень обрадовалась, что Вы живы и всё обошлось благополучно. Очень сожалею о смерти Игната Мартыновича². Сообщаю Вам, что не может порадоваться о Вас Александр Павлович. Он был бы тоже несказанно обрадован о Вас весточке. Александр Павлович умер в 1952 году, 25 августа, от гипертонии. Последние дни он как-то ослаб, давление было большое, врачи всё делали кровопускание. Ничего не помогло. В одно утро получилось кровоизлияние в мозг, и через три дня его не стало. Хорнили его свои, т. е. Общество слепых. Поставили ему памятник на Останкинском кладбище, где я захотела [...]³.

Будьте здоровы. Желая всего хорошего. Привет детям. Богдана я помню как мальчика. Про себя я могу сказать, что я живу с сестрой. Она работает агрономом, а я не работаю с 1952-го, когда Александр Павлович начал прибалывать.

Остаюсь,

Белорукова Анастасия Яковлевна.

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 3–3 зв. Оригінал.

¹ Це перший лист, одержаний Платонідою Хоткевич після відбуття нею десяти-річного заслання, від Анастасії Белорукової.

² Малась на увазі смерть, спричинена репресивним режимом у тоталітарній державі.

³ Скорочено розповідь про стан справ у Московському товаристві сліпих після смерті О. П. Белорукова.

№ 13

А. Я. Белорукова – П. В. Хоткевич

4 грудня 1956 р.

Здраствуйте, дорогая Платонида Владимировна!

Хотелось что-нибудь сделать для Вас, но пока ничего сделать не могу[...]¹. Хорошо было бы Вам самой побывать в Москве. Она теперь обновилась новыми домами, метро чуть не подо всей Москвой и очень красивое под землёй, как дворцы, потом высотные дома. Вам надо бы на всё посмотреть, или может кто другой приедет и посмотрели бы, что есть для Вас хорошее.

А, порывшись в рукописях Александра Павловича, нашла рукопись Игната Мартыновича под заглавием: “Воспоминания о моих встречах со слепыми”. Он написал к ней предисловие. И пока он думал, куда её пристроить, Гната Мартыновича выслали, а тогда нельзя было нечего с рукописью обращаться. Время то такое было. Эту рукопись я отнесла в слепецкий журнал т. е. в редакцию журнала “Жизнь слепых”. Они мне не дали ещё ответа, поместят что-нибудь из рукописи или нет. Журнал выходит для слепых и печатается по Брайлю, т. е. точками. Этот журнал когда-то основал Александр Павлович. Сейчас этот журнал, говорят, неинтересный стал. Некому писать. Александра Павловича нет, он любил свой журнал, а сейчас сидят чужие люди в нём [...]².

Пока, всего хорошего. Будьте здоровы.

А. Белорукова

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 4–4 зв. Оригінал.

¹ Тут скорочено розповідь щодо придбання певного одягу та продуктів.

² Далі йшлося про спільних знайомих із товариства сліпих.

№ 14

А. Я. Белорукова – П. В. Хоткевич

29 грудня 1956 р.

С Новым годом поздравляю Вас, дорогая Платонида Владимировна, пожеланием всего наилучшего. Рукопись с песнями я получила¹. Большое Вам спасибо, что Вы такая отзывчивая. Благодарит Вас также слепой подполковник Валентин Васильевич Золотов. Он пишет книгу о слепых, не знаю, что у него получится, т. к. он ведь не писатель, инженер-приборист. Он придумал машинку, при помощи которой можно будет читать зрячую книжку, но шрифт условный из бройлевских точек [...]².

Мне для Вас тоже хотелось что-то сделать, а у меня ничего не получается. Нашла я рукопись в материалах Александра Павловича Гната Мартыновича “Воспоминания о моих встречах со слепыми”. Носила рукопись в редакцию “Жизнь слепых” и они, сидящие там, ничего не смогли напечатать. Сидят какие-то пешки, ничего не понимающие. Александра Павловича нет, а без него и журнал стал никуда не годный.

Спрашивала в магазинах про книгу “Каменная душа”, говорять, нет такой[...]³. Я не знаю, что делать с рукописью Гната Мартыновича. К ней Александром Павловичем написано предисловие. Я хочу её Вам переслать.

Будьте здоровы. Желаю быть здоровой.

Уважающая Вас

А. Белорукова

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 6–6 зв.

¹ У листі від 24 вересня 1957 р. А. Я. Белорукова на розвиток цього зазначала: “Большое Вам спасибо за все присылки и псалмы” (спр. 5, арк. 7–7 зв.). Можна здогадуватись, про що конкретно йшла мова, оскільки зберігся перелік сімнадцяти пісенних творів, які просила надіслати А. Я. Белорукова. Це, зокрема: “Дума про вдову і трьох синів”, “Про Морозенка”, “Про Хмельницького та Барабаша”, “Буря в Чорному морі”, “Про Степана”, “Про руйнування Січі”, псалми Сквороди: “Ангелы души преображают”, “Бачить бог, бачить творець, як мир погибает”; “Г шумить і гуде...”, “Кину кужиль на полицю” та ін. (див.: ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 14–14 зв.). Мабуть, це твори з репертуару Гната Хоткевича.

² Скорочено розповідь про фінансові труднощі, з якими зіткнувся винахідник щодо випробування згаданої машини.

³ Далі мовилось про неможливість відправлення з Москви продуктивних посилок.

№ 15

А. Я. Белорукова – П. В. Хоткевич

Грудень 1957 р.

Дорогая Платонида Владимировна! От всей души поздравляю Вас с Новым годом! Желаю как лучше встретить 1958 год и провести его в добром здравии, чтобы поскорее справились со своими делами и с архивом, с квартирой. Я очень довольна, что общество слепых напечатало “Воспоминания Игната Мартыновича о его встречах со слепыми”¹. Теперь Вам надо поскорее подготовить рукопись к печати. Очень хочу, чтобы Вы и Богдан справились с намеченными планами [...]².

Шлю привет Богдану и от меня поздравляю его с Новым годом и передайте от меня лучшие пожелания. Крепко целую Вас.

С приветом

Белорукова А. Я.

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 12. Оригінал.

¹ З приводу цього друку Ф. П. Погребенник у примітці до праці Гната Хоткевича “Воспоминания о моих встречах со слепыми” зазначив: “Окремі уривки зі спогадів Г. Хоткевича були надруковані у журналі для сліпих, що видається у Києві українською і російською мовами” (див.: *Хоткевич Гнат*. Твори у двох томах. – К., 1966. – Т. 1. – С. 532).

² Скорочено розповідь адресанта про стан здоров'я.

№ 16

А. Я. Белорукова – П. В. Хоткевич

28 лютого 1958 р.

Дорогая Платонида Владимировна!

Нынче мне не везёт: несколько раз болела грипом. Думала, и жива не буду. Сейчас начинаю дохаживать. Я очень довольна, что Вы с Богданом, и так энергично взяли за все дела свои. Книга “Путями веков” у меня есть, но одна только. Общество слепых намекает, что может быть в [19]58 году переиздадут, тогда Вам непременно вышлю [...]¹.

Напишите о своих делах, что вышло в печати? Как у Богдана со сценарием?²

От всего сердца желаю Вам здоровья и всех делах Ваших благополучия. Шлёт привет моя сестра и племянник. Богдану передайте, пожалуйста, привет от всех нас.

28 февраля 1958 г.

А. Белорукова

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 12–12 зв.

¹ Скорочено розповідь про творчі труднощі інженера Золотова, що не був професійним письменником.

² Про це, зокрема, Анатолій Болабольшенко зазначав: “Переробив на кіносценарій батькову “Камінну душу” і мав намір перевидати хоч деякі батькові твори. З цією метою відвідував кіностудію та видавництва у Києві, але нічого не добився” (див. книгу згаданого автора: *Хоткевич Гнат. Біографічні нариси.* – К.: “Літопис”, 1996. – С. 240).

№ 17

А. Я. Белорукова – П. В. Хоткевич

1958 р.

Дорогая Платонида Владимировна!

С машинкой обстоит дело сложнее и у нас. В магазинах тоже стоят в очереди. Мне это всё трудно. Сегодня послала на завод письмо – не знаю, что ответят.

Нашла я одно письмо Гната Мартыновича, которое и пересылаю; и ещё – снимок кобзарей с Гнатом Мартыновичом. Во время войны мы с Александром Павловичем уезжали, а наши вещи перетаскивали в другую комнату. Половину растащили, особенно книги, а то растеряли. Мы ведь два года жили в Кировской области. Рукопись тоже высылаю¹.

Пока. Будьте здоровы! Вам бы самой надо приехать в Москву. Очень хотелось бы на Вас взглянуть.

С приветом

А. Белорукова.

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 13.

¹ Йдеться про рукопис твору “Воспоминания о моих встречах со слепыми”.

Інна СТАРОВОЙТЕНКО

**“ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСІ” М. АРКАСА
У ЛИСТАХ АВТОРА ДО В. ДОМАНИЦЬКОГО**

Вихід у світ 1908 р. у С.-Петербурзі у друкарському товаристві “Общественная польза” науково-популярної україномовної “Історії України-Русі” М. Аркаса (1853–1909), відомого громадського діяча, композитора, шанувальника українства та його традицій, голови миколаївської “Просвіти”, став резонансною подією у житті українського громадянства. Воно про-реагувало на неї як захопленіми, схвальними відгуками, так і суворою науковою критикою. Попри все, що відбувалося навколо “Історії”, один факт не викликає сумніву: її автор був переконаним українцем, оборонцем етнографічної, історично-культурної самобутності свого народу і за часів зневажливого ставлення до українства намагався довести велич і драматизм його історії.

Проблемі створення “Історії України-Русі” М. Аркаса та її значенню в руслі завдань національного відродження початку ХХ ст. присвячено значну кількість досліджень. Її не обійшли увагою ні автори біографічних праць про М. Аркаса¹, ні миколаївські краєзнавці. Детальний розгляд багатьох аспектів проблеми здійснено і джерелознавцями у кількох ґрунтовних розвідках. У них зроблено спробу з’ясувати дискусійні питання, які донині точаться довкола праці, створеної майже сто років тому².

На сьогодні введено до наукового обігу і значну частину епістолярної спадщини діяча, що є документальним підтвердженням певних думок і висновків: листи до Б. Грінченка, В. Степаненка та Є. Чикаленка частково були опубліковані на сторінках “Архівів України” у 1993 р.³ У них автор постає як подвижник української справи: композитор, публіцист, просвітянин, меценат, активний учасник українського руху початку ХХ ст., що не шкодував задля нього власних коштів, таланту, організаторських здібностей та енергії, дбав про відродження української мови, заснування шкіл, викладання в них рідної мови й українознавства. Також частково опубліковано листи М. Аркаса до М. Грушевського, лист В. Доманицького та копія листа В. Липинського до М. Аркаса⁴. Широко цитував листи М. Аркаса до різних адресатів і автор роману-пошуку про нього В. Жадько⁵. Лист М. Аркаса до В. Доманицького за 16 липня 1908 р. опубліковано дослідницею з Миколаєва І. Березою у “Слові і часі”⁶. У розвідці В. Шкварця⁷ коротко проаналізовано епістолярну спадщину М. Аркаса, що зберігається в Державному архіві Миколаївської області.

Нижче подаються сім не публікованих раніше інформативно цінних листів М. Аркаса до В. Доманицького (1877–1910), редактора “Історії України-Русі”, які проливають світло на передісторію її другого видання, відображають роздуми автора над пропозицією В. Доманицького здійснити радикальне виправлення першого видання праці, яке б супроводжувалося перепробленням загальної структури та переписуванням окремих розділів.

Автор, зваживши на власні сили й обставини, не погоджувався з подібними пропозиціями. Він відверто зізнавався в тому, що не впорається з новими завданнями, бо не має відповідних хисту, джерел та знання польської мови, вміє компілювати й популяризувати, а не створювати ґрунтовні наукові праці. М. Аркас називав себе не кваліфікованим істориком, а аматором, який захоплюється українською минувиною. Він зізнавався й у тому, що писав свою “Історію” не задля особистої слави, а з патріотичних міркувань – щоб сприяти національному відродженню українців. На його думку, нова, радикально виправлена праця у співавторстві з В. Доманицьким виглядала б як поєднання “серьозного співробітника друкованого слова і маленького дійлєтанта, якім виявляюся я” (док. № 2). М. Аркас спочатку погодився лише на виправлення помилок, на які вказали рецензенти.

З листів стає зрозумілим, які саме правки бажав внести у працю М. Аркас, якими ілюстраціями та розділами він вважав за потрібне її доповнити, з чим не погоджувався (з вилученням окремих важливих, на його думку, ілюстрацій, конспективністю важливих історичних сюжетів). Як засвідчують листи, М. Аркас згодом відійшов від категоричності щодо наукової правки і схилився до того, щоб його “Історія” у новому виданні набула соліднішого, систематичного й наукового вигляду, відрізняючися цим від першого, популярного видання. Задля цього він пропонував адресатові залучити до консультацій фахівців, на ерудицію яких повністю покладався: В. Липинського та письменника Б. Лепкого. Вони повинні були вказати: що і як виправити у новому виданні, що спростувати, зняти або додати, з яких джерел взяти відповідну інформацію.

Листи свідчать, що друге видання М. Аркас також збирався здійснити власним коштом, хоча це для нього в той час було обтяжливим.

У листах відбилися й неприємні відчуття М. Аркаса від суворих рецензій М. Грушевського як фахового історика на його популярну працю, що побачили світ на сторінках Літературно-наукового вістника (далі – ЛНВ). У відповідь автор “Історії” пояснював, що писав її з метою дати пригнобленому й національно знівельованому народові загальні й початкові історичні знання, просто й популярно виклавши їх. Він називав свою працю прологом до солідних наукових розвідок.

М. Грушевський, справді, відгукнувся на працю М. Аркаса досить жорсткими, але справедливими з наукової точки зору рецензіями, де наголошував на її переобтяженості хронологією, штучності в її поділі на періоди, нерівномірності у висвітленні окремих епізодів, відсутності чіткої історичної концепції автора. Рецензент назвав “Історію” М. Аркаса “нездалюю, непедагогічною і з наукового, і з національного боку”, “джерелом перестарілих, небажаних поглядів на українську історію і великих баламуцтв”⁸, шкідливою для національної свідомості українців, бо вона містила “фальшиві поняття про українську територію”, грубі історичні помилки, ігнорувала культурну історію народу та період українського відродження.

З листів випливає, що відгуки М. Грушевського на працю М. Аркаса вразили своєю прямолінійністю багатьох сучасників, навіть спричинили відмову ряду публіцистів співпрацювати з редагованим ним ЛНВ. Але цей факт ще

глибше вразив М. Аркаса, адже він почував себе винуватцем конфлікту, що стався внаслідок протилежного ставлення громадянства до його праці.

Публіковані нижче документи свідчать, що В. Доманицький перед підготовкою 2-го видання “Історії” збирав у Закопане, де він лікувався в санаторії д-ра Длуського, з’їзд істориків і художників, причетних до видання, з метою розроблення плану внесення виправлень та ілюстрування, що відповідали б критичним зауваженням. Видно, що до другого видання активно долучився і Гнат Хоткевич, який від 1905 р. перебував у Галичині у вимушеній еміграції і займався видавничою справою. Зокрема, він готував народний календар львівської “Просвіти” на 1909 р., що ілюструвався історичними сюжетами, які коментував у своєму листі М. Аркас (док. № 3). Також стає відомо, що Г. Хоткевич зібрав цінну колекцію історичних портретів українських державних діячів і пропонував видати їх окремим альбомом.

Як свідчать листи, М. Аркас пропонував В. Доманицькому замість другого видання “Історії” випустити ілюстрований історичний альбом України з малюнками, які планувалося включити до нього, та зібраними Г. Хоткевичем портретами із широкими анотаціями до кожного. Два випуски такого альбому в 1909–1910 рр. упорядкував сам Г. Хоткевич (можливо, за ініціативою та фінансової підтримки М. Аркаса). Микола Аркас матеріально підтримував видавничі проекти Г. Хоткевича, зокрема переслав йому 100 крб. для видання першої частини “Підручника гри на бандурі”, що вийшов у 1909 р. (док. № 3).

Як відомо, до другого видання своєї праці М. Аркас не дожив: він пішов із життя в розквіті сил у березні 1909 р., маючи лише 56 неповних років. Проте його заповітне бажання згодилися завершити рідні – син Микола та дружина Ольга Іванівна. Не дочекався другого видання “Історії” і її редактор, В. Доманицький, який помер улітку 1910 р. у містечку Аркашон. Як писав Б. Лепкий, важкою була редакторська праця В. Доманицького, бо він у той період переживав останню і найважчу стадію загострення хвороби, часто в одній руці тримав малюнок або текст з “Історії”, а в другій – термометр. Але все ж редактор встиг виконати свій обов’язок: переглянув усі малюнки й текст, повписував необхідні й бажані автором зміни. Проте вихід видання у світ затримала смерть В. Доманицького та втрата першої верстки, яка була вислана редакторові й загубилася дорогою з Аркашону. Довелося робити ще одну верстку і закінчувати видання зусиллями родини М. Аркаса та Б. Лепкого. Довгоочікувана праця побачила світ лише в 1912 р. у краківській друкарні О. Ріппера.

Подані нижче листи виявлено у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО) України у ф. 4465 “Колекція документальних матеріалів українських емігрантських націоналістичних установ, організацій та осіб” (оп. 1, спр. 487). Це частина листів Миколи Аркаса до Василя Доманицького за 1908 р., які, очевидно, збереглись у матеріалах брата В. Доманицького, Віктора, який емігрував у 1920 р. до Чехо-Словаччини і працював там в Українському вільному університеті та Українській господарській академії (УГА) в Подєбрадах (до 1936 р. викладав там соціологічні дисципліни та сільськогосподарську політику). Про

зберігання кореспонденції брата у Віктора Доманицького свідчить позначка олівцем на одному з конвертів: “УГА”. В Україну ця частина цінного листування повернулася разом із матеріалами Празького архіву.

У справі листи систематизовано без дотримання хронологічної послідовності. Спочатку подано датовані листи, далі – недатовані. Проте, за змістом зрозуміло, що листування започаткував недатований лист, який відноситься до другої половини жовтня 1908 р. Перший лист М. Аркас написав, очевидно, після тривалої перерви і виходу в десятій книжці ЛНВ статті М. Грушевського, а у “Раді” – статті В. Доманицького, що була надрукована 17 жовтня і яку кореспондент називає у листі. Тому можна припустити, що він був написаний наприкінці жовтня або на початку листопада.

Усі листи є автографами, їх написано чорним чорнилом, дрібним, важко-зрозумілим почерком, який вдається прочитати лише після певної адаптації. 7-й лист надруковано на машинці, що зауважено автором (ревматичний біль у правій руці не давав йому можливості писати). Тон листів – приятельський, довірчий, хоча люди були знайомі лише заочно.

М. Аркас повністю покладався на В. Доманицького у прийнятті рішень, розпорядженні коштами на видання, у консультаціях із спеціалістами, вважав, що ніхто краще за нього не вирішить проблем, пов’язаних з підготовкою другого видання “Історії”.

У публікації за незначним винятком збережено особливості авторського написання текстів, зроблено лише окремі найнеобхідніші для їхнього розуміння поправки.

¹ Жадько В. Грек із душою українця. – К., 2003. – 347 с.; Березовська Т. В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби. Дис. на здоб. наук. ст. к. і. н. – Одеса, 2003.

² Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник. – К., 1996. – С. 221–230; Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський // Там само. – С. 161–220; Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В’ячеслав Липинський (штрихи до проблеми ролі перших і других осіб у розвитку національної ідеї // В’ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ – Філадельфія, 1994. – С. 161–170.

³ Ульяновський В. І. “Здається, усьому б допоміг...” (Маловідомі листи Миколи Аркаса) // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 45–54.

⁴ Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський. – С. 161–220.

⁵ Жадько В. Грек із душою українця. – С. 40–41, 124, 139–141, 142, 183, 193, 198, 251–252.

⁶ Береза І. Щирий син рідної України // Слово і час. – 1993. – № 5. – С. 11–12.

⁷ Шкварець В. П. Епістолярний спадок М. М. Аркаса // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави. Збірник наукових праць, присвячений 150-річчю від дня народження М. М. Аркаса в рамках оголошеного облдержадміністрацією “Аркасівського року на Миколаївщині”, 5-й річниці Миколаївського навчально-наукового центру Одеського національного університету ім. М. І. Мечникова. – Миколаїв – Одеса, 2002. – Т. I. – С. 10–20.

⁸ Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику // Літературно-науковий вістник (далі – ЛНВ). – Львів, 1908. – Кн. X. – С. 123.

М. Аркас – В. Доманицькому**№ 1**

Жовтень 1908 р.

*Дорогий високоповажаний
Василію Миколовичу!*

Вибачте міні моє нахабство, але, як кажуть, “терпець увірвавсь”, “ждав, ждав, та й жданки вже втеряв”, дуже турбує мене Ваша довга мовчанка, думав Ви захворіли, але остання Ваша стаття у “Раді” “Чому я не негр”¹ (чудова й робить сильне враження) упевнила мене, що не хворість тому причинна. Що ж тоді?! Що за знак? Чи не пропав був лист на пошті? А багато води втекло за цей час – з’явилася у Літ[ературно-] Н[ауковому] В[істнику] й згадана у останньому листі Вашому стаття пр[офесора] Грушевського², дуже сувора до нас, навіть лайлива і разом не користна для самого автора. Невже брак серйозної, наукової критики у ширшого читача (як ще він справді є) дає право *цирим синам* рідного краю, науково освіченим спеціалістам-історикам сісти, підобгавши ноги і згорнувши білі рученятка і сумувати і плакаться на те, що рідни брати, земляки не доросли до розуміння розібратись у тому, що їм слід читати, а чого не слід? Здається міні, що у цім разі (ст. 131, 132 ЛНВ, кн. X) пан проф[есор] говорить вже проти себе, він справді так не дума і не може думати – адже ж це здеменьшого абсурд, попзеня, а про те воно ж образливо для усього суспільства, а у того, хто таке верзе, визнача страшенну неприятну і навіть гідку зарозумілість. Ні, вже надто переборщив п. Грушевський, та й узагалі чи може він, чи має яке моральне право проказувати так від усіх спеціалістів-істориків. Критики ціх спеціалістів (Тимошівський³, Барвинський⁴ і Липинський⁵) зовсім вже не такі неприхильні до нашої праці. А “Рада” таки поставила премію нашу “Історію”⁶. Чи не вилає з приводу цього нас ще раз наш суворий критик? А узагалі боляче читати такі неправдиві напади. Бог з ним!

Чи зробили Ви що з приводу нашого другого видання? Я вже трошки розпочав і доводиться багато де чого виправляти і навіть змінити, щоб ближче підійти до бажання критиків. Увага д. Липинського за те, що в мене легенди не обговорени, мене не тичиться – скрізь сказано, коли оповідається яка легенда, що воно за легенда, навіть і за випадок Мазепи з п. Фалбоським у писаному примірникові стоїть так: “Тут, як повідомляє нам відома усім легенда, з якої навіть великий англійський поет Байрон⁷ покористувавсь і написав чудову свою поему “Mazepa” трапився такий випадок”, у друкованому, ст. 260 стоїть так: “Тут трапилась з ним така оказія”, так хіба ж можна було докоряти, що я б то легенди видаю за факти. Дуже б цікаво було прочитати ще й те, що д. Грушевський, по праву редактора, викрилив з статті Липинського⁸. До речі, чи балакали Ви з ним за те, щоб він узяв на себе працю по спростуванню історичних фактів і датів і освічення їх відповідно сучасним дослідом науки. Це взагалі не дуже важка справа, я прошю тільки об тим, щоб він, яко історик, зробив свої помітки на книжці, по яких джерелах треба виправити і дописати за того або іншого діяча, що треба там викинути, і що і як треба поширити, з останніми ми упорємось і сами. Чи листувались Ви з д. Липинським⁹ і яко його відповідь? Пішіть, дорогий Миколо Васильевичу за все, за все, я нетерпляче дожидаю завше Вашого листа, а поки що бувайте здоровеньки, та не забувайте щиро поважаючого і завше глибоко вдячного і прихильного до Вас

М. Аркаса

*Р. С. Добр. О. Лотоцький*¹⁰ (меньший) ще у квітні написав міні листа, що незабаром пришле рахунок і останні гроши за продани чи сдани на комісію книжки, але й досі нічого сенько не пише. Чи у Петербурзі він?

[підпис]

ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 487, арк. 23–24 зв.

¹ Стаття В. Доманицького “Чому я не негр? (Нашим землякам-пессімістам на розвагу)” була опублікована в “Раді” 17 жовтня (30 листопада) 1908 р., № 237.

² Стаття М. Грушевського “На українські теми. Ще про культуру і критику” була опублікована у ЛНВ (кн. X. – 1908. – С. 121–136). У ній автор відповідав на позитивні відгуки В. Піснячевського (“Маленький фельетон. З хвиль життя”) та В. Липинського (“Ще в справі “Історії України” М. Аркаса”) на “Історію України-Русі”, що прозвучали у “Раді” відповідно 22 серпня 1908 р. (с. 2–3) та 31 серпня 1908 р. (с. 1). М. Грушевський заперечував думки своїх опонентів і ще раз назвав працю М. Аркаса невдалою, шкідливою і не вартою на поширення серед українського громадянства. На його думку, вона завдавала великої шкоди справі відродження національної свідомості українців.

³ Мався на увазі Степан Томашівський (1875–1930) – історик, політолог, суспільно-політичний діяч, учень М. Грушевського. Після закінчення Львівського університету десять років працював викладачем історії, латинської, грецької й німецької мов і літератур у гімназіях Перемишля, Бережан та Львова. Його рецензія на працю М. Аркаса була опублікована у газеті “Діло” (ч. 5, 6 січня 1908 р.) під назвою “Симптоматична книжка”.

⁴ Рецензія Б. Барвінського на “Історію” М. Аркаса була опублікована в № 43 газети “Руслан” за 22 лютого 1908 р. Це позитивна рецензія, у якій автор не наважувався на наукову критику, бо рецензував популярну працю, схвалював її ілюстрації, але робив поправки до окремих із них, зокрема зауважував, що на портреті Павла Полуботка зображений не Павло, а Леонтій. Після виходу критичної рецензії М. Грушевського на працю М. Аркаса Б. Барвінський у “Руслані” опублікував ще одну замітку – відповідь на цю рецензію. Вона називалася “Чи справді шкідлива?” (ч. 197, 30 серпня, 1908, с. 3–4). Б. Барвінський називав зауваження М. Грушевського гострими і несправедливими і бачив їх причину у звичайній конкуренції.

⁵ Липинський В’ячеслав Казимирович (1882–1931) – історик, політик, публіцист. Друкувався у ЛНВ, польських збірниках, “Записках НТШ”, на сторінках “Раді”. Написав розгорнуту рецензію на працю М. Аркаса у ЛНВ: “Історія України Мик. Аркаса” (1908, Кн. 8. – Ст. 307–318). У ній автор вказав на позитивні й негативні сторони опублікованої праці, але відзначив основне: вона була написана з неприхованим почуттям любові до українського народу, яке передавалося й читачеві, пробуджуючи в ньому національну свідомість та самоповагу. Позитивний відгук історика прозвучав і на сторінках “Раді” (прим. 4). У ньому В. Липинський називав “явище “Історії” явищем в нашому національному житті безумовно відрадним, а для справи національного відродження корисним”, бо вона свідчила про зріст національної свідомості і служила переходом від ідеологій “отечественных историй” до ідеології свідомого українства.

⁶ У “Раді” 28 листопада 1908 р. було опубліковано оголошення, що газета з 1909 р. буде виходити з додатком – “Історією України-Русі” М. Аркаса.

⁷ Йшлося про поему Байрона “Мазепа”, вміщену у збірнику: Полное собрание сочинений (Б-ка великих писателей). – СПб: Изд. Брокгауза-Ефрона, 1905. – Т. II. / Ред. С. А. Венгеров. – 27 л. илл.

⁸ Мова йде про названу у прим. 5 статтю В. Липинського у ЛНВ, який редагував М. Грушевський.

⁹ Мається на увазі Т. Липинський, художник, що працював у Кракові і брав активну участь в ілюструванні “Історії” М. Аркаса. Саме тому в листах зазначається: Липинський 2.

¹⁰ Йдеться про О. Г. Лотоцького (1870–1939) – громадського діяча, видавця, письменника, публіциста, який працював за тих часів у Петербурзі в міністерстві державного фінансового контролю, був заступником генерального контролера, водночас займався активною громадською і видавничою діяльністю.

№ 2

Без дати

Дорогий Високоповажаний Микола Васильовичу¹

Простить міні, що так довго забарився з відповіддю на Вашого такого цікавого і докладного листа, але трапилось уперед багато таких перешкод, які не можна було обминути і які одняли у мене увесь вільний час, а потім хвороба, яка і зараз примушує мене, щоб побалакати з Вами за дороги серцю речі, писати не звичайно, а оцею машинкою. Та дарма, як би не балакати, аби побалакати. Поперед усього почнемо з малюнків, як почали і Ви. Я зняв собі копії як з реєстру малюнків, так і з пляну історії, а справжні, як Ви прохаєте, вертаю до Вас у цьому ж листі з помітками олівцем на Вашу увагу. Міні б здавалось, що треба б залишити і для другого видання таки малюнки, як: ст. 6 – “Царський Скиф”, Дек. 1892 р. мал. Дмитрієва, Всем. Илюс. № 1247, я маю гарний малюнок, “Помста Ольги” (посилаю його до Вас), як знайдете відповідними, то треба б умістити, бо це така легенда, яка завше викликає цікавість у читача; далі не знаю за що викинуто таки гарні і чисто українські малюнки, як на ст. 28, 29, 34 і 72, а залишили такий, як на ст. 41 “Борис і Гліб”². Щодо малюнку “Святослав з дітьми”, то його треба б зробити більшим, як у Грушевського, бо такий дуже не показний, я бачив десь далеко краший, та не пригадаю де. Малюнок убивства Михайла Чернигівського я поставив на той випадок, якщо Ви торкатиметесь більш історії Черниговщини. Далі я ще пропонував би б залишити малюнки: ст. 166, як дуже гарний і ст. 234, як образ Митрополита Київського і Галицького і Всея Малої Росії, назвисько, яке стрівається уперше, та навіть і у останнє у нашої історії. Портрет Дорошенка, кажуть, найкращий у Харківському Університеті у музеї, до котрого подарував його покійний Антонович, але портрет цей треба зробити у фарбах, як портрет одного з головніших діячів нашої історії; у Харкові можна дістати і фотографію отамана Харькя, фундатора Харькова, яку не вадить також умістити у історію. Далі через щось викинуто малюнки ст. 243 – Многогрішний, 261 – “Спіймали коня”, 288 – “Козак часів Мазепи”, 299 – “Жинка Скоропадського”, 349 – “Генерал Кречетників”, 363 – “Чорноморець” і 367 – “Гладкий перевозе”³. Усі ці малюнки дуже гарні і викидати їх не годилося б, надто 243, 261, 299 і 349. Оце, здається, і усе за малюнки. Тепер за плян “Історії”. Виконаний він, безумовно, дуже добре, але ж це буде не друге видання, і так звати його не годитиметься, а цілком нова і далеко краща і по змістові, і по розрібці матеріалу більш наукова, ніж популярна, менш зрозуміла і цікава за для напівінтелігентного читача і незмірно коштовніша і користніша для свідомого. Я рівнісенько нічого не маю проти такої “Історії”, а, навпаки мислю, що, маючи вже одну надто простеньку (як перше видання) ця з’явиться цілком відповідно бажанням суспільства, висловленими критикою. Те, що Ви хочете взяти на себе половину праці, викликає в мене глибоку подяку до Вас. Ви знаєте, дорогий Василю Миколовичу, що я не з тих людей, які мріють за власну славу. Зробити усе, що у спромозі, на користь громадянства, ось мій девіз. Зробити це самостійно, у спілці, чи допомогти у справі – це для мене однаково, от через що я з великою радістю прочитав Ваши рядки у листу, де Ви висловили своє бажання узяти на себе працю на нове написати I, II і V

періоди, але, перечитавши кілька разів план “Історії”, я цілком упевнився, що не зможу виконати і написати щось путне і краще по III і IV періодах, ніж те, що я тоді написав, і хисту немає, і знання, та й путніх джерел бракує. Якщо зробити по Вашої пропозиції, то моя писанина у такої поважної праці з’явиться⁴ якімось дитячим белькотанням, я Вам пишу правду і певен, що Ви, поклавши руку на серце, згодні зі мною.

Я цілком висловляю упевнення, що не зможу одужати такої праці, вона не по моїх малих силах і не по моєї спроможності. Ви сами бачите по попередньої моєї праці, що компеляції і популяризації декотрих річей виходять в мене не дуже вже погано, а така робота, як самостійне писання, та ще й на наукові теми, прямо ж таки зверх моїх сил, а ще й те, що я зовсім не вмію читати по польські і навіть мало розумію цю мову, не дає міні можливості користуватись потрібними джерелами. Зараз, напередодню виходу у світ “Історії Козаччини” п[ана] пр[офесора] Грушевського, братись за історію тої самої козаччини якось не годилося б, бо такий авторитет, як він, подасть нам такі відомості, за які ми й не чували, і не мріяли, відомості ті можуть з’ясувати і освітлити деякі історичні події і факти, що доведеться зовсім відкинути той погляд на них, яким керувався досі. Далі, щоб була однаковість і цілковитість викладу, я б пропонував зробити так: поділити працю, щоб поділи 2 і 3 у кожному періоді був написаний одним Вами, I-ші поділи треба б було, щоб хто-небудь з фахових істориків (дд. Липкий⁵ або Липинський) добре передивились, повикидали з них те, що не до ладу, поробили б свої вказівки і уваги, що й як змінити і по яких джерелах, а тоді б я зміг би б щось написати, а у передмові можна б було сказати, що написано, мовляв, Аркасом, під доглядом і по вказівках пр. Липкого або Липинського.

У пляні у V періоді не знайшов я історії останніх часів Запорозької Січі, історії Задунайської Січі, збігців з кріпацької України уперед за Дунай, а далі у степи і за Кубань, нема також хоч коротенької історії Кубанщини і її сучасного становища, на мою думку, окрім цього, треба б теж щось додати і за наше чумачество, об чім бракує і у першому виданні нашому. Таким робом, виправлена історія наша з’являла з себе дійсно щось ціле і виконане повно і планомірно, а інакше це буде мозаїка ріжних письменників – вважаного усіма дійсного і серйозного співробітника друкованого слова і маленького дійлетанта, яким виявляюся я, таке близьке, як у одній книжці порівнянне мимохіть викличе у критиків глузування з слабшого у цім разі звичайно з мене. Адже ж справді – не фаховий я історик, а до цього критиці немає діла, коли узявсь за таку відповідальну річ, то виконуй її як слід, виступаючи з першим виданням, я хотів тільки подати зразок такої історії, якої нам справді дуже бракувало, хотів тільки, щоб воно хоч трошки збудило нашу спочиваючу у довжелезному сні людність, друге ж видання повинно бути не спробою або зразком, а дійсно серйозною працею у цьому напрямку, через те я й прошю допомогти міні, якщо Ви вже не безпремінне хочете, щоб і я прийняв участь у писанню цієї історії.

Тепер з приводу фінансів. Що можу сказати. Кошти, які треба вистачити, дуже велики. Ви знаєте, що на перше видання я позичив на дуже важких умовах, гроші ті міні не повернулись і зараз з того, що я відібрав від Української книгарні⁶ нічого і сенько не зосталось, окрім боргу у 7000, цебто на нове видання треба знову позичати, а теперішні позички Ви сами знаєте, які вони тяжкі і що вони коштують. Я вже думаю, думаю, як улаштувати цю справу і не пригадаю. Чи не гаразд би було звернутись до кого-небудь з видавців (хочби б і до д. Ідзіковського⁷) чи не згодився б він на яких-небудь не дуже важких умовах, вважаючи на визначний поспіх першого видання, видати це друге. Я мислю, що якби б він узявсь за цю справу, то вже б з гонору польського виконав би б його надзвичайно гарно.

Не порадившись з Вами з приводу цього питання, я ще нікому нічого за це не писав і ждатиму Вашої відповіді на цього листа, щоб розпочати що-небудь. Я боюся, що нова позика, до закінчення першої, страшенним тягарем ляже на мої старечі плечі, це ляка мене. Власних грошей я зараз не маю, та й чи будуть вони у мене, хто його зна. Не спроможусь, бачте, й досі поїхати до Харькова, як Ви раjali міні, до Катеринославу, Київа та Чернигова, як сам бажав, і до Львова, якби б було треба. А, певне, були там на з'їзді всеукраїнському, у "Раді" ще й досі немає за його ніяких подробиць⁸.

Ще раз прошу вибачте міні, дорогий Василю Миколовичу, що так довго забарився із цим листом, але оце, як трошки одужав, то й добрав способу, як побалакати з Вами. В мене був страшений ревматизм правого плеча, і не давав міні можливості поворухнути навіть і здоровою, зараз трохи полегшало, і я оце пишу Вам на машинці лівою рукою, бо права й досі замотана і не перестає боліти, хочь зараз далеко легше, ніж було. Це моя стара болість і під старість почала частенько навідуватись до мене.

Ціми днями у нашої "Просвіти" підходить до мене якійсь незнаємий чоловік і, узявши мене за обидві руки, щиро дякує, кажучи: "Ви знаєте, добродію, я записавсь торік до Вашої "Просвіти", бо любив собі послухать наши співи та подивиться, як грають і виставляють на сцені наши пьеси, а тепер, як купив та перечитав Вашу історію, то Ви знаєте, зі мною щось надзвичайне зробилось, я плакав, я ридав, як читав, а тепер так зненавидив наших ворогів-гнобителів, що ледви втримуюсь, щоб голосно не кричати за це. Я певен, що як Ваша історія розповсюдиться, як зрозуміють люде, хто вони і хто їх ворог, то не будуть мовчки нести ярмо, і далі ще багато чого у цьому ж напрямку. От і пророкування д[оброд]ія професора. От Вам і шкодлива річ. Аджеж за языка того добродія ніхто не тяг, сам він підійшов, хвилювався страшенно, навіть сльози на очах. Та хіба ж це він один так висловляється, я властними ушима чув подібне багато де від кого, та й листи є, які свідчать за те ж вражіння, за тій же її вплив на читача.

Півтора ста карбованців перешлю до Вас ціми днями поштою, як Ви пишете, а поки що, щиро бажуючи Вам усього найкращого, з найглибшим поважанням і пошаною Ваш

М. Арк[ас]⁹

ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 487, арк. 25–27 зв.

¹ Чорнилом переставлено на Василя Миколайовича.

² По тексту йдуть помітки простим олівцем, але прочитати їх не вдалося.

³ Тире поставлено простим олівцем.

⁴ В оригіналі: "з'явиться".

⁵ Б. Лепкий (1872–1941) – письменник, поет і новеліст, написав передмову до 2-го видання "Історії" М. Аркаса та біографічний нарис про В. Доманицького.

⁶ Української книгарні редакції журналу "Київська Старовина".

⁷ Ідзіковський Л. – видавець, що мав у той час свою книгарню й музичний магазин у Києві, на Хрещатику, 26.

⁸ Йдеться про економічний з'їзд у Львові (січень 1909 р.), учасником якого був і В. Доманицький. Він виступив на ньому з рефератом "Український видавничий рух в Росії за останніх 15 літ".

⁹ Останнє слово ("Ваш") і підпис написано чорнилом.

№ 3

Без дати

Ви знаєте що, дорогий Василю Миколаєвичу? Я оце надумав, чи не краще б було нам замість другого видання та видати художній історичний альбом України, з усіма нашими портретами та малюнками, з коротеньким відповідним оповіданням, або життєписью під кожним?

Це б було б легше і не викликало б ніяких нападів. Видати такий альбом на зразок “Сверного сіянія”¹, що з’явивсь у 60-х роках, але пустити його у продаж по ціні не дорожше 1 карб. Він міститиме у собі навіть тіж 200 малюнків, бо хоч і додамо щось, так доведеться багато дечого викреслити з тих, що в нас є надруковани, наприклад, усі чужинці королі, князі, царі та Tutti gnant, які тоді з’являться вже непотрібними.

М. Ар[кас]

ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 487, арк. 28.

¹ “Сверное сіяніе” – російський художній альбом, який видавав В. Генкель у С.-Петербурзі в 1862–1865 рр., вийшли томи 1–4.

№ 4

16 жовтня 1908 р.

Дорогий, високоповажаний Василю Миколовичу

Вибачте, що забарився із відповіддю на листа Вашого, це виникло через те, що я на деякий час виїздив з дому. Цікаві речі познаходив д. Хоткевич¹, таки речі, що ховати їх од людей на довгий час не слід би б було, а наше друге видання хто його зна, коли ще побачить світа, через те, на мою думку, грішно було б баритись з цією справою і якось треба зробити так, щоб видати їх не барячись.

Листовий картки гарна річ, та тільки треба б було до них додати якісь хоч коротеньки оповіданьчяка або оповищення, що воно за малюнок, коли і кім знайдено, де і через віщо опинився там, взагалі краще б було не одкритками робити, а альбомом. Ваша думка зібрати з’їзд² така чудова, така може вийти користна, що й хто його зна! Як би б міні вільно було по бажанню своєму виїздити за кордон, як би б не довжезні клопоти по здобутку того отпуска, та як би б не важки финансови обставини та здоровья хоч таке, як було 5 років тому, то я б полетів до Вас зараз же б. Скільки необхідного, цікавого, користного для того другого видання здобув би б і власними ушима почув би б, та може й од себе додав би б чого, та ба! Нема ходу, усе, що казав вище, таки перепони, яких не переможеш, не перескочеш. Ціми днями я відібрав від д[обродія] Хоткевича листа, у якому він прохає підмогти йому у виданню його книжки, за кобзу (бандуру)³, то оце посилаю через Вас оці 100 карб. (на більше не спромігся) і Ви вже передайте йому і зробіть як краще, чи повернути ці гроши на видання брошури за кобзу, чи на тії малюнки, робить як Ви знайдете кращим, цілком покладаюся на Вас, як зробите, так воно й буде гаразд. За те, що посилаю Вам гроши задля д. Хоткевича, я йому пишу сьогодні ж таки. Дуже й дуже непогани деяки малюнки д[обродія] Липинського 2, що Ви міні прислали, наприклад, Грудень (Запорожці у Катерини II), навіть *бездоганний*, як би б Потемкин був *більш схожий*⁴. Далі Падоліст (Петро топче грамоту), дуже гарний, але *Троицький собор*, перед яким це скоїлось, що на малюнку, зовсім не має нічого схожого з *тогочасним собор[ом]*⁵ Троїці у Петербурзі, та це можна поправити по малюнках російських художників, проте ситуація малюнку, групування осіб

надзвичайно вдатна і робить сильне вражіння, хоч я б прибрав того старшину, який стоїть на вколишках, а замість його постановив би б горду постать Полуботка, якого схопили і тримають за руки москалі. (Січень, лютий, липень, наши малюнки на ті ж теми краще). Вересень – треба для цього моменту більша картина, більш рухлива, з більшим числом людей, але думка в неї чудова, так само і серпень, у якій потрібно виробити більш детально і по архітектурних зразках кімнати і усю обстанову і ліжка Богданового.

Жовтень не відповідає тому грандіозному моменту, який цей малюнок має змалювати перед нашими очима. Міні здається, що його зовсім не так треба було б скомпонувати, а саме: чимала купа Запорожців з Сірком на чолі на конях. Дорошенко піший, похнюпившись, показуючи рукою на клейноди, які передає його джура на оксамитовій подушечці Сіркові, за ним його хорунжий і бунчужний на конях склонили низенько перед військом Запорожським бунчук і корогву. (Червень, Марець і Квітень цілком не случні і їх треба перекомпонувати, та й зробити більше виразними, поширити й побільшити число діячів на першому і дальшому фоні. Під Хотинком побільшати число турків, зробити, щоб видно було їх табор у той мент, як Сагайдачний проривається крізь його і на першому пляні можна: постать його у бороді і високої шапці на білому коні летить у саму гушавину турків.

Чи Ви не стратили того реєстру малюнків, що я Вам послав той раз, добре б було, якби б Ви на з'їзді Вашому порадилися з художниками, як і що треба виконувати, на що треба звертати більшу увагу. А я ще й досі не зібравсь поїхати до Харькова, оце занедужав на ревматизм та нерви ті прокляті і хто його зна, коли зможу, а хотілося одним заходом бути і у Харькові, і у Катеринославі, і у Полтаві, Києві, Чернигові та Одесі, скрізь понишпорити і пошукати та пороспитати людей – чи не знають яких малюнків та такого чого користного для “Історії”, а тепер і не знаю, коли вичуняю та зможу поїхати.

Від Лотоцького оце цими днями усе відібрав, усі рахунки, відомості і платні 85 карб. (він міні раніше прислав 300) і, здається, зараз в його нічого не залишилось, а Вас[иль] Пилип[ович]⁶ і міні пише, та усе підгоня з другим виданням.

Бувайте ж здорові, дорогий Василю Миколовичу, пишіть та не забувайте щиро поважаючого Вас

М. Аркаса

Р. С. Вибачайте, голубе мій. Оце шукав, шукав останню адресу Хоткевича і ніде не зміг знайти, через те вкладаю листа до його у Вашого листа і прохаю не одмовити переслати його йому, за що буду щиро Вам вдячний.

М. Ар[каса]

ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 487, арк. 5–6, 15–16.

¹ Хоткевич Гнат (1878–1938) – культурний діяч, письменник, публіцист, популяризатор історії, актор, режисер, художник, видавець, талановитий бандурист. З 1905 р. до 1912 р. проживав у Галичині. Був змушений емігрувати туди через переслідування поліції (під час революції 1905 р. був головою залізничного страйкового комітету в Люботинських вагонних майстернях). У Галичині познайомився з І. Франком, О. Кобилянською, В. Стефанюком, В. Доманицьким, активно зайнявся літературною й видавничою працею: у 1909 р. тимчасово редагував орган львівської “Просвіти” – “Письма з “Просвіти”, упорядковував її оригінальний календар на 1909 р., здійснив спробу організувати в Галичині щось подібне до видавничої спілки і залучав до неї письменників, які бажали видати свої твори, випустив там “Альбом історичних портретів” (1909–1910).

² Готуючи план другого видання, В. Доманицький збирав у Закопане з'їзд довірених осіб – істориків і художників, серед яких були В. Липинський, Т. Липинський, Г. Хоткевич, Б. Лепкий, О. Курилас. Ідею скликання такого зібрання, як видно, підтримав М. Аркас.

³ Йшлося про працю Г. Хоткевича “Підручник гри на бандурі”, перша частина якої 1909 р. була видана НТШ. Друга частина не побачила світ через нестачу коштів на видання, її рукопис був безповоротно загублений у радянському видавництві “Всеиздат”.

⁴ У цій частині листа мова йде про малюнки, що готувалися для календаря “Просвіти” (м. Львів) на 1909 р., який упорядковувався Г. Хоткевичем і відрізнявся від попередніх календарів змістом і оформленням, оскільки, крім календарних подій, подавав історичну хронологію: проти кожного місяця на цілій сторінці описувався епізод з історії України, який супроводжувався ілюстраціями, виконаними художником Т. Липинським. Сучасники назвали їх найкращою оздобою календаря, а календар – найкращим серед подібних за зовнішнім виглядом і змістом. Історичні постаті фігурували і в літературній частині другого відділу. Як видно, ці ілюстрації перед виданням коментував М. Аркас у своєму листі.

⁵ Все підкреслено олівцем.

⁶ Мова йде про Степаненка Василя Пилиповича (1855(?) – поч. 1930-х рр.) – завідуючого протягом двадцяти років книгарнею “Київської Старовини”, громадського діяча, популяризатора української книжки, педагога за освітою. З 1898 р. почав завідувати українською книгарнею “Київської Старовини”. Організатор учительських курсів, підтримував зв'язки із студентською молоддю, мав добрий художньо-літературний смак; йому приносили для рецензування твори письменники-початківці.

№ 5

20 жовтня 1908 р.
Богданівка

Дорогий і глибокоповажаний Василю Миколовичу!

Вітаю Вас на Вашій старій оселі, дай то Боже милий, щоб на цей раз Закопане те допомогло Вам доконче збутися тої уїдливої, тяжкої хвороби і нагуляти нових міцних сил, щоб знов стати здоровим і дужим у рядах наших нечисленних борців. Щиро бажаю Вам цього від усього любячого і високошануючого Вас серця, але для цього мало горяного повітря, треба й самому докласти рук, щоб допомогти природі у її боротьбі, а Ви, голубе мій, на це не вважаєте і, по-колишньому, надто багато працюєте. Годі вже, спочиньте хоч трошечки!!!.. Як приємно, що д. Хоткевич прийма таку горячу участь у нашому другому виданні. Спасибі йому! Його порадою познайомитись з Васильківським¹ я неодмінно скористуюсь і поїду до Харькова, щоб побачитись з ним особисто, попереду напишу до його, бо я таки трошки з ним знайомий, ще з полтавських днів Котляревського², щоб умовитись, коли він буде у Харькові і чи схоче чім допомогти нам. За Липинського (2) дуже буду вдячний, якщо Ви умовитесь з ним, пришлете міні на зразок його малюнки і побалакаєте з ним за змалювання тих реєстр, якіх при цьому посилаю до Вас, а, може, Ви знайдете потрібним ще що додати, то додайте і напишіть міні, які.

Дуже боляче робиться після того вибуху загальнобойного орудія, як Ви влучно називаєте вчинки шановного професора, боляче не за себе і свою працю, яка від того майже ані крапельки не втерляла у очах суспільства, але боляче з усіх країв чути за ту шкоду, якою наробив нею д. Грушевський самому собі. Таких людей, як він, у нас дуже дуже мало, та навіть зараз і немає і хтілося б, щоб вони бездоганно утримувались на тої високості, яка їм належить по праву і знанню, щоб не одна брудна думка за них не мала б можливості виникнути

у головах суспільства, я не знаю, що готовий віддати, щоб нічого цього, що скоїлось, не було, а тут, як на те ще д. Чикаленко³ пише, начебто пр[офесор] Груш[евський] зрікається видавати свою популярну “Історію”, дякуючи відносинам громадянства до його критики на нашу “Історію”. Прямо хоч пропадай! Свідомість, що хоч і не навмістне спричинивсь виноватцем у такої величезної втрати для суспільства, робить мене страшенно нещасним і не дає спокою. Я готовий усе, усе зробити, тільки, щоб як небудь загасити, припинити усі ті балачки і суперечки! Як би Ви знали, як воно боляче і прикро! А тут ще як на те не вгавають усяки подяки за ту “Історію” – знов якісь селяне дякують за те, що очі їм відкрито тою “Історією”. Ну та годі – буде! Що було – те бачили, а що буде – те побачимо, а буде те, що буде, це вже певно.

Тепер ось ще яке прохання до Вас, дорогий Василю Миколаєвичу. Ніде у Києві немає “Історії” нашої літератури Огановського⁴, а без неї не можна поширити відповідних виділів нашої історії, чи не дістали б Ви її де там і чи не вислали б її міні наложеним платіжем? Взагалі не одмовте написати, якими джерелами скористуватись, щоб поширити виділи “Устрій і відносини” у нашої “Історії”. Дещо я надібав у Єфименкової⁵ за соціальне становище колишніх часів, дещо думаю знайти у VI і VII т. Грушевського⁶; а щоб дати докладніші відомості за XIX в. і за останні часи я не маю ніяких джерел, та й не почуваю у собі досить знання, сили і хисту, щоб як треба виконати таке завдання. Порадьте, що його робити у таким разі і як побороти усі ці перешкоди, боюся, що як хисту немає, то накаверзаєш таке, що справді буде не тільки *сміхотворним*, як каже шановний пан професор, а навіть срамотним. Я вже думав, чи не звернутись до шановного д. Липинського із проханням допомогти (звичайно, за гонорар, який він сам призначить) у цієї справі. Адже ж бажалося б, щоб як вже давати друге видання, то дати справді щось бездоганне. Сам я з цим не упораюсь і не одужаю цього, бо, як казав, не почуваю себе дотепним для такої праці. Дождатиму, що Ви порадите, а поки що міцно стискаючи Вашу руку і бажаючи Вам здоровля і усього найкращого, залишуюсь щиро поважаючий і шануючий Вас

М. Аркас

ЦДАВО України, ф. 446, оп. 1, спр. 487, арк. 17, 18, 23.

¹ Васильківський Степан (1854–1917) – український маляр, майстер українського орнаменту і народного мистецтва, працював переважно у Харкові, очолював там архітектурно-мистецьке товариство.

² Йдеться про святкові заходи у Полтаві 1903 р., якими супроводжувалося встановлення пам’ятника І. П. Котляревському.

³ Чикаленко Є. (1861–1929) – відомий громадський діяч, видавець щоденної газети “Рада”, у 1903–1908 рр. листувався з М. Аркасом. У листі від 2 вересня 1908 р. він писав, що висловив М. Грушевському в очі думки відносно його рецензії на працю М. Аркаса, на що той відповів йому, що “коли люде вбачають в його рецензії особистий інтерес, то своєї “Історії” він і видаватиме тепер не буде” (Державний архів Миколаївської області, ф. 468, оп. 1, спр. 21, арк. 42).

⁴ Огановський О. М. (1833–1894) – український мовознавець, літературознавець, письменник і громадський діяч, автор шеститомної “Історії літератури руської” – першої спроби повної історії української літератури.

⁵ З праці О. Єфименко “История украинского народа” (1907 р.).

⁶ “Історії України-Руси” М. Грушевського, на той час вже побачили світ сім її томів.

№ 6

27 листопада 1908 р.

Дорогий і високоповажаний Василю Миколовичу!

Страшенну роботу завдали Ви моєї старій голові. Чи зможу ж я сам виконати усе те, що Ви загадали? Чи вистачить у мене й хисту та й часу? Взагалі на з'їзді визначить Ви метод чи плян, по якому треба б, на думку з'їзду, розпочати цю працю, а тоді вже напишете міні у подробицях усе, що і як треба робити. На мою думку, я б обмежився б тільки тим, що виправляв би б відповідно критиці і нових джерел, які назначите, ті помилки, які зараз є, а з радикальною виправкою усього я не зможу справитись і через брак відомостей, розуміння і, як каже д. Липинський (і це дійсна правда), історіографії ясної і певної, яка б давала спроможність широко і повно трактувати те або те історичне з'явище, а не лазити помацки по джерелах, вишукуючи там такого, що на власний погляд здається кращим, як доводиться робити міні.

Виробляйте ж плян, з'ясуйте міні, що й як треба робити, не забувайте, що я не спеціаліст-історик, а тільки люблю свою Україну і всім серцем хотів допомогти людові рідному уявити собі “що ми є, і чий ми діти”, а не каміння їм дати, коли вони просять хліба, а що з праці моєї вийшов сурогат, то не можу з цим і зараз погодитись з п. професором.

До речі, за пана професора, я зараз відібрав листа від д. Матушевського¹, у якому він пише, що, протестуючи за наскоки д[обродія] проф[есора], він вийшов з числа співробітників Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника], а Ви пишете, що ще й Єфремов², і Піснячевський³, і Ви посварилися з ним. Як усе це боляче і прикро! Гурток наших діячів такий невеликий і той розсипається, ось у чому з'явилася дійсно шкодливою моя “Історія”, і це міні не дає спокою, не дає не на хвилину забути за це і викликає якесь ворожнече почуття проти неї. Оце наша українська вдача, оце наше довге, історичне виховання!

Цікаво буде почути, як вирішиться у Вас на з'їзді питання за малюнки, що порішать художники⁴. Нагадайте їм за домовину Мазепі у Галаці, чи не дістав би б хто з них фотографії з неї, я вже загубив надію зробити що-небудь, бо мене все годують обіцянками, а з них виходять сами цяцянки.

Дорогий Василю Миколовичу, потратитесь Ви на цей з'їзд, чи не треба б Вам ще вислати що? Пишіть прямо, не криючись, чим зможу і поки зможу – допоможу з радістю. А друге видання, мабуть, коштуватиме не менше першого, бо доведеться ще из сотню нових клише робити, та навіть і вийде більш сторінок. Пишіть, як розбити на періоди, на які, од якого до якого року. Ви – не робит програму радикальної виправки, а друге, тільки виправлене першого видання. Останнє, міні здається, було б краще зробити, бо як заходитись радикально, то це вийде схожим на якісь неприємні поступки, виявити щось перед громадянством, щось похуже на Глібовську жабу із волон⁵, як би б ще не луснути. Бувайте ж здоровеньки, голубе мій! Усім серцем люблячий і поважаючий Вас

М. Аркас.

ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 487, арк. 3–4 зв.

¹ Матушевський Ф. П. (1869–1919) – громадсько-політичний діяч, редактор, публіцист. Редагував “Громадську думку”, був співробітником “Київської Старовини”, “Ради”, ЛНВ, “Української життя”, “Нової громади”. Автор літературно-критичних статей про Т. Шевченка, А. Свидницького, В. Антоновича, оглядів російського та українського життя. Листування Ф. Матушевського з М. Грушевським з приводу рецензії

на “Історію” М. Аркаса опубліковано у статті: *Гирич І.* Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // *Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник.* – К., 1996. – С. 221–230.

² Єфремов С. О. (1876–1939) – публіцист, літературознавець, критик, громадський діяч.

³ Піснячевський В. О. (1883–1933) – журналіст, громадський діяч, лікар за фахом. Активний учасник петербурзької української Громади. Один з ініціаторів заснування друкованого органу української фракції в Державній Думі “Рідна справа/Думські вісті”.

⁴ Малюнки до другого видання “Історії” (біля 100) виконували краківські художники – О. Курилас, Т. Ліпінський, Я. Струхманчук і Т. Романчик.

⁵ Ідеться про персонажів байки Л. Глібова “Жаба й Віл”. Вперше опублікована: *Черниговские губернские ведомости.* – Чернигов, 1853. – № 16.

№ 7

12 грудня 1908 р.

Високоповажаний дорогий Василю Миколаєвичу

Поспішаюся, щоб оцей лист мій застав ще Ваше зібрання у збори. Відібравши останнього листа Вашого, я на другий день відібрав і листа від д. Хоткевича, який навіть зараз у Вас у Закопаному. Дуже цікаві речі він познаходив і, мабуть, він їх Вам покаже і розкаже, як він пропонує улаштувати справу видання. У цей Ваш лист я вкладаю і листа до його, бо гадаю, що так скоріше він його дістане. Його пропонування не погане і якщо і Ви згодні на це, то я думаю ось як зробити: від першого видання історії, за винятком відсотків і частини боргу, що я заплатив, у мене залишилось лише 750 карб. Ці гроши, як вони справді можуть бути повернені до часу, коли ми розпочнемо друге видання, можна поки що вкласти у справу видання того альбому, що збере д. Хоткевич¹, а, може, додасть і ще хто. Річ цікава і цілком користна, але треба так видати, щоб вона одразу заманула і привабила покупця. За це Ви вже поміркуєте там гуртом, а мною орудуйте як хочете, за Вашою думкою, я нічого не боюся й певний, що Ви зробите якнайкраще, як і завжди. Відповідно з’їзду художників і істориків я певний, що Ви улаштуєте цю справу так, щоб вона їм нічого не коштувала і всі трати по їх подорожжю треба повернути на кошти другого видання. Ще одна річ, чи не зможе хто з них роздобути з Галацу² на Дунаї знимки домовини Мазепи, церкви³, де він похований і написів на домовині, це дуже, дуже цікава річ, і воно міні прямо спокію не дає, хоч досі усі мої старання ні до чого не вийшли. Нетерплячи дожидаю Вашого докладного листа, з чого і як починати і братись до праці. Що зістанеться з першого видання, з текста та малюнків, що треба зовсім викинути і що переробити, а поки що помогай вам Боже на все добре, щиро прихильний і поважуючий Вас

М. Аркас

ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 487, арк. 1–2 зв.

¹ Мова йде про альбом історичних портретів, який готував до видання Г. Хоткевич. Ідею Г. Хоткевича підтримав М. Аркас. Альбом вийшов у двох випусках у 1909–1910 рр. з портретами Б. Хмельницького, І. Скоропадського, І. Мазепи, князя Федора Ольгердовича, Лятишівної, Виговської, Палієвої та Магдаліни Мазепової.

² Галац – місто, де був похований Іван Мазепа.

³ Як відомо з літописів, гетьмана І. Мазепу поховали в Галаці, в монастирі св. Юрія. Тому Святоюрський монастир називали Мазепиною церквою.

Микола Миколайович Аркас* – В. Доманицькому**№ 8**

10 травня 1909 р.

Високоповажаний Василю Миколаєвичу!

Насамперед прохаю: вибачте міні, що так довго не досилав відповіді на Вашого шановного листа. Цьому причиною були ті обставини, в які поставила нас несподівана і невимовно тяжка втрата. Це так приголомшило усе сімейство, що ми ледві опам'яталиось. А особливо мати. Вона, бідолашна, з дня смерти батька захворіла і пережила занадто тяжкі хвилини, а через те і говорить з нею про що-небудь таке, що торкалось справ Батькових, було не можливим та і небезпечним. Зараз вона почала уже одужувати і міні далась можливість переговорити з нею з приводу 2-го видання історії.

Виявилось, що вона взагалі має виконати усе те, що почав робити батько, а через те згодна і на ці 2 видання історії і на видання альбому малюнків.

З свого боку, я, звичайно, згоден, але річ в тім, що, на жаль, мабуть не зможемо ми допомогти Вам коштами раніше сентября ц. р., якщо до того часу Вам яка сума буде потрібна.

Що ж до змісту малюнків, то, будьте ласкаві, робіть усе, як знайдете кращим і як того бажав Батько мій. Кліше висилаю коли і які Вам будуть потрібні.

До цього прикладаю властний малюнок батька з місця, де одпочивав Гетьман Мазепа після того, як утік після Полтавського боєвища. Це були послідні часи, що він провів на Україні. На другий день він рушив до Руської коси, де й переправився у Волощину та Волошську косу. Цей малюнок Батько думав помістити в історії. Як минує у ньому потреба, будьте ласкаві, повернути його міні.

На все, що буде коли потрібно з великою охотою буду відповідати Вам і прохаю Вас звертатись до мене.

З щирою пошаною до Вас М. Аркас 2.

P. S. Моя адреса та ж, що і Батька.*ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 487, арк. 7, 9–9 зв.*

---

* Аркас Микола Миколайович (1888–1938) – український громадсько-політичний діяч, режисер і драматург, син М. Аркаса. Полковник армії УНР. У 1920–1926 рр. – актор і режисер української трупи у Станіславові, згодом – Коломиї, з 1926 р. – режисер і директор українських театральних установ в Ужгороді, автор драматичних творів.

Людмила ЧОРНА

**РОЗВИТОК ПРИРОДООХОРОННИХ ІДЕЙ
У ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ
НАЦІОНАЛЬНИХ УРЯДІВ (1917–1919)**

Діяльність українських національних урядів на початку ХХ ст. нині є сферою зацікавленості багатьох істориків, але досі не приділялася належна увага питанням охорони природи, яка здійснювалася в складних умовах Першої світової війни та революційних потрясінь. Між тим, у цей період було багато зроблено для збереження того, що, втративши, неможливо відновити: цілинних степів, віковичних лісів, неповторних ландшафтів... Заходи українських урядів щодо охорони природи, якщо й згадуються, то мимохідь, у контексті інших тем, наприклад культурного відродження України¹. Про нараду природників України, яка відбулася влітку 1918 р., ідеться у працях про Українське наукове товариство, та виданнях, присвячених його окремих діячам².

Збірники документів природоохоронного напрямку, які видавалися за радянських часів, відлік заповідної справи в Україні починали з 1919 р., коли маєток барона Ф. Е. Фальц-Фейна “Асканія-Нова” було оголошено народним заповідним парком³.

Навіть у збірнику документів, присвяченому Центральній Раді, який вийшов наприкінці 90-х рр. ХХ ст., природоохоронній справі не приділено належної уваги⁴.

Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України містять значну кількість документів досліджуваного періоду, які свідчать про причини, що спонукали, насамперед українських учених, докладати значних зусиль для проголошення урядами законів, які створювали умови для охорони флори і фауни України, виділення природних заповідних територій. Нами опрацьовано фонди передусім земельних відомств (фф. 1060, 1061), оскільки саме їх стосувалося вилучення лісових масивів та цілинних земель із господарчого користування. Земельні міністерства були зацікавлені в раціональному використанні природних багатств, і саме тому природоохоронці знаходили тут розуміння у створенні установ, які опікувалися збереженням залишків самотньої української природи: цілинних степів, лісових масивів, рідкісних представників тваринного та рослинного світу.

На початку ХХ ст. охорона природи на теренах Російської імперії перебувала, по суті, лише в зародковому стані. За часів Української революції ці проблеми часто розглядалися поруч із питаннями охорони пам'яток куль-

тури, якими відало Міністерство освіти Української Держави (ф. 2201). Воно співпрацювало з Українським науковим товариством (УНТ), яке активно займалось охороною пам'яток природи. Міністерство допомогло УНТ в організації з'їзду природників України, який відбувся влітку 1918 р.⁵ Діяльність УНТ у природоохоронному напрямку досить докладно висвітлено в документах Інституту рукопису НБУВ (фф. X, 49).

У 1918 р. Українська академія наук створювалася, але вже перші протоколи засідань її Президії свідчать про участь УАН у становленні заповідної справи (Архів Президії НАНУ, ф. 251).

Мета нашого дослідження – на основі архівних джерел створити загальну і водночас цілісну картину діяльності української інтелігенції та національних урядів з охорони природи, створення природних заповідників, зокрема.

Втілювати в життя природоохоронні ідеї було надзвичайно складно, адже Перша світова війна призвела до значних людських та матеріальних втрат. Для потреб армії було знищено багато лісу. До того ж, перервані транспортні зв'язки викликали дефіцит твердого палива, через що стала більше використовуватися деревина.

Невиконання чинних природоохоронних законів місцева влада виправдовувала труднощами воєнного часу. Так, 26 червня 1917 р. Київська губерньська продовольча управа виступила зі зверненням до селян, в якому наголошувалося на необхідності збереження лісового багатства. Разом із тим, загальний висновок був абсолютно протилежним: деревина необхідна для опалення, роботи цукроварень, пароплавства, заводів, що працюють на оборону. До того ж, підкреслювалося: життя людини дорожче за деревину, тому слід постачати ліс для потреб фронту в достатній кількості⁶.

А потреби були чималими. Лише у жовтні 1917 р. для залізниць, що обслуговували Південно-Західний та Румунський фронти, було необхідно більш як 300 тис. кубічних саженив дров, шпал та іншого матеріалу (понад 150 тис. десятин лісу)⁷. До того ж, ліс, як і дичина, безконтрольно винищувалися не лише військовими, а й цивільним населенням.

За часів революції низький рівень культури та неосвіченість населення спричинили масове вирубування лісів. Спроби Лісоохоронного комітету запобігти цьому, фактично, не мали успіху. Пізніше гетьман Павло Скоропадський писав у своїх спогадах: "...леса, ...бессомнительно, были бы немедленно истреблены при передаче их селянству"⁸.

Влада не лише намагалася запобігти знищенню природи силовими методами, але й проводила роз'яснювальну роботу. Так, 19 грудня 1917 р. Генеральне секретарство земельних справ доручило Дубнівському повітовому земельному комітетові вжити рішучих заходів щодо припинення вирубування лісу селянами с. Рогізки і "роз'яснити тим селянам, що вирублюючи самочинно ліса, які переходять од приватних власників у власність УНР, вони роблять самі собі велику шкоду"⁹.

Були й протилежні випадки, коли селяни ставали на захист своїх, як вони вважали, лісів, забороняючи вирубувати їх навіть для потреб держави. 21 грудня 1917 р. начальник доріг доповідав, що селяни сіл Собичина, Рудні та хутора Купеля Волинської губернії заборонили заготівлю дров, необхідних для потреб Південно-Західної залізниці¹⁰.

Часто завдяки місцевим мешканцям вдавалося зберегти від знищення цінні лісові масиви. Так, 2 жовтня 1917 р. Лісовий департамент заборонив Переяславському земельному комітетові рубати ліс коло села Борщева, мешканці якого скаржилися, що Повітовою земельною управою рубається ліс – “товстий 30–40 вершків”. Ознайомившись із описом лісу, департамент зробив висновок, що це – “пам’ятка природи”, “рубка таких лісів забороняється скрізь по світу”¹¹.

Для України, де переважало сільське населення, найважливішим було земельне питання. За часів Української Народної Республіки науковці відстоювали цілинні степи від розорювання під час проведення земельної реформи. В результаті у “Тимчасовому земельному законі”, що був затверджений Центральною Радою 18 січня 1918 р., у розділі II “Основні засади користування поверхнею землі” передбачалося відведення землі для створення “дослідних і зразкових полів, розсадників, селекційних станцій, а також для санітарних, благодійних, освітніх та інших загальнокорисних установ...”¹². Таким чином, було закладено законодавчу базу для створення заповідних територій.

Повернення землевласників не сприяло покращанню ситуації. Начальник Управління землеробства і держмайна Херсонської і Бессарабської губерній 24 липня 1918 р. повідомив до Лісового департаменту про те, що під час безвладдя “ліс місцеве населення безпощадно грабило і вирубувало до тла”. Після повернення землевласників з’явилася загроза з іншого боку: через підвищений попит на деревину та високу ціну на неї почалося масове вирубування лісів уже за їхньою ініціативою. Автор доповідної записки пропонував обмежити права власності, щоб зберегти ліси від винищення. Подібні закони на той час уже діяли в Німеччині та Австрії, де за приватними лісами наглядали державні лісоводи, праця яких оплачувалася з прибутку від конкретного маєтку¹³.

Нерідко опір землевласникам чинили сільські громади, що зверталися за допомогою до органів влади. Так, громада села Семенівки Переяславського повіту Полтавської губернії шукала допомоги в Генерального секретаря внутрішніх справ, оскільки поміщиця М. М. Лукашевич продала під зруб ліс, який захищав село та луки від наступу сипучих пісків. На місце було негайно відряджено лісовода І. Дембського, який зробив висновок, що весь лісовий масив слід визнати “охоронним”, заборонивши суцільне вирубування лісу¹⁴.

Віче села Вовківець, що в Роменському повіті на Полтавщині, звернулося до Лісоохоронного відділу Генерального секретарства земельних справ у зв’язку з тим, що в них залишилося “дуже мало лісів, бо їх тут трохи не винищено за останні 30 років. Ті ліси, які залишилися, треба цілком зберігати”. Громада ухвалила заборону на вирубування лісу без її дозволу, а також відповідних урядових інституцій. Оскільки у селян не було можливості організувати збройну охорону, вони звернулися за допомогою до вищої інстанції¹⁵.

У багатьох випадках лісові масиви вдавалося зберегти завдяки самовідданій праці рядових лісоводів, які, попри воєнні дії та зміну влади, продовжували старанно виконувати свою роботу. Про це свідчить заява

лісовода Глухівського повіту А. І. Павлова від 23 квітня 1918 р. до Лісового департаменту про складність наведення порядку в лісокористуванні¹⁶.

Працівники лісового господарства зверталися до Лісового департаменту з пропозиціями щодо організації лісових заказників, зокрема з метою відтворення знищених культур (про це йдеться, наприклад, у заяві від 24 квітня 1918 р. ревізора Лісовпорядкування М. М. Тригоні)¹⁷.

У червні 1918 р. у газеті “Полтавские новости” наводилися цифри, що за революційний період у деяких лісових масивах було здійснено рубки на 20–30 років наперед¹⁸.

Важливим кроком до збереження природних багатств стало ухвалення постанови Ради Міністрів від 4 липня 1918 р. “Про відновлення діяльності лісоохоронних комітетів”¹⁹. Натхненниками збереження та заповідання пам’яток природи були українські вчені, які згуртувалися у наукові товариства. Так, у березні 1918 р. при Полтавському краєзнавчому музеї організувалось Полтавське товариство любителів природи. Очолив його В. І. Вернадський. Він же став автором програми діяльності. Уже в параграфі 1 статуту Товариства йшлося про необхідність вивчення краю, поширення природничо-наукових знань серед населення, охорони пам’яток природи і природних багатств. Незабаром товариство об’єднувало вже 119 членів. Серед них були відомі науковці: завідувач відділу музею орнітолог М. І. Гавриленко; засновник і перший директор Полтавського літературно-меморіального музею В. Г. Короленка, дочка письменника С. В. Короленко; біологи В. Ф. та М. Ф. Ніколаєви; ентомолог Д. О. Оглоблін; археолог, музейознавець М. Я. Рудницький; агрогрунтознавець О. М. Соколовський; археолог, мистецтвознавець В. М. Щербаківський²⁰.

Секретар товариства Валентин Федорович Ніколаєв у статті “Полтавське товариство любителів природи” писав про його завдання:

“...С первых же шагов обществу придётся повести борьбу с хищничеством человека в природе.

Нам думается, что борьба эта должна быть поведена не только путём пропаганды среди населения идей охраны памятников природы, но и при посредстве давления на органы власти, вплоть до внесения законодательных предложений по такой охране совместно с другими аналогичными обществами на Украине. В повестку ближайшего общего собрания уже внесён вопрос об охране памятников природы на Полтавщине...”²¹.

Товариство склало список природних об’єктів Полтавщини, які було необхідно взяти під охорону (Парасоцький ліс, урочище Гетьманщина та ін.).

Із переїздом В. І. Вернадського до Києва Товариство припинило свою роботу, однак його колишні члени продовжили природоохоронну справу в інших структурах: Українському науковому товаристві, Комітеті по охороні пам’яток старовини Полтавщини. Активно діяли співробітники Полтавського природничо-історичного музею, завідувач якого, В. Ф. Ніколаєв, у серпні 1918 р. на першому з’їзді природників України виступив із доповіддю “Охорона пам’яток природи на Полтавщині”²².

Попри політичні розходження, спільним у діяльності національних урядів було шанобливе ставлення до науковців, підтримка наукових то-

вариств, у тому числі – дослідників природи. Так, за часів Центральної Ради, у січні 1918 р., вийшла постанова про щорічну допомогу товариству дослідників природи при Харківському університеті з метою утримання біологічної станції біля Змієва, що на Північному Дінці. Планувалося щорічно, починаючи з 1918 р., виділяти для цього 3500 крб.²³

У серпні 1918 р., за часів гетьмана П. П. Скоропадського, газета “Киевская мысль” повідомляла про діяльність Спеціальної підкомісії при Комісії у справах вузів та наукових установ Міністерства освіти, яка займалася допомогою науковим товариствам. До її складу входили акад. В. І. Вернадський, проф. І. В. Єгоров, приват-доцент В. Л. Лічков, а також члени тих товариств, які подавали прохання про матеріальну субсидію. Було надано допомогу і товариствам природничого напрямку: одноразову – Київському товариству дослідників природи (10 тис. крб.), Київському орнітологічному товариству імені Кеслера (3 тис.), Київському студентському гуртку дослідників природи (1 тис. на спеціальні видання, а також 2 тис. щорічної допомоги)²⁴.

Пропагандою природоохоронних ідей, виявленням територій, які доцільно було б оголосити природними заповідниками, займалися також освітяни. У 1918 р. при Департаменті позашкільної освіти Міністерства освіти Української Держави працював Екскурсійний відділ, який організовував подорожі школярів до визначних пам’яток природи та культури України. Діяльність відділу аргументувалася виховною метою: ознайомлення дітей під час екскурсій “з місцевою природою, з виробничими силами країни і вироблення здорового національного почуття”²⁵.

Природо-географічні екскурсії розробляла Природнича комісія, яка входила до складу Екскурсійного відділу. Її членами були відомі науковці: В. М. Артоболевський, Н. Н. Володкевич, Є. В. Шарлемань-Нестіровська, В. І. Казановський, Д. Е. Белінг, Ю. Н. Слуцька, Р. Ю. Брехт-Берген, В. І. Лучицький, П. А. Тутковський, І. І. Троцький, О. В. Фомін, М. М. Воскресенський, Б. О. Домбровський, В. С. Левитський. Зазначена робота проводилася з кінця квітня до листопада 1918 р. за активної участі Софії Русової, яка керувала Департаментом позашкільної освіти²⁶. Було підготовлено по 3 тис. примірників анкет для виявлення історико-культурних та природничих пам’яток, які розіслали по Україні²⁷.

“Анкета в справі організації географічних і природничих екскурсій по Українській Державі” містила 19 пунктів. Збирались відомості про пам’ятки природи (оголення гранітів, мармуру, копальні, пороги, водоспади, цілинні степи, мальовничі краєвиди, сопки, окремі урочища, провалля і т. д.), які були б цікавими для екскурсантів. Також необхідно було повідомити, які природничі об’єкти на території губернії заслуговують на збереження (цілинний степ, велетенські валуни тощо) та чи робиться щось задля їх охорони. Пропонувалося вказати заходи, які респондент уважав би дійовими²⁸.

70 переглянутих нами анкет засвідчують, що відповіді, в основному, давали викладачі гімназій. Анкетування виявило необізнаність навіть освічених людей з пам’ятками природи своєї місцевості, відсутність усвідомлення необхідності їхньої охорони та створення окремих заповідних

природних територій. Грунтовними були відповіді лише з тих міст, де діяли природничі наукові товариства: Харкова, Одеси, Миколаєва, Полтави.

Екскурсійний відділ не лише займався анкетуванням, але й організував дитячі екскурсії, для чого домовився з “Товариством пароплавання по Дніпру” про зменшення на 25 % вартості квитків для учнівських груп²⁹.

Основні наукові сили, які опікувалися збереженням й охороною природних багатств, гуртувалися навколо Міністерства земельних справ, що якнайбільше займалося вирішенням практичних проблем. Завдяки ініціативі відомого діяча, археолога Миколи Федотовича Біляшівського на початку 1918 р. при Секретаріаті земельних справ було створено Відділ охорони пам’яток природи. Для вироблення програми його діяльності 3 квітня на широкій нараді за участю професорів Київського університету, членів Київського крайового природоохоронного комітету та інших осіб було створено постійну комісію у такому складі: проф. П. А. Тутковський (голова), Г. М. Висоцький, М. Ф. Біляшівський, М. І. Дуганов, П. Х. Тушкан, Б. М. Кречун, С. І. Бороділовський, І. Н. Фалієв, Л. О. Портенко. На зібраннях, які відбувалися щотижня, особлива увага приділялась розробленню проекту цілинних заповідників. М. Ф. Біляшівський запропонував організувати спеціальну комісію для вироблення законопроекту з охорони цікавих ландшафтів (за прикладом пруського закону) та провести їх інвентаризацію. П. А. Тутковський склав анкету для обліку пам’яток природи. Але діяльність комісії була обмежена внаслідок воєнних дій і розрухи. Щоправда, Київський губернський комітет поклав край вирубуванню Голосіївського лісу селянами Деміївки.

Готувалися праці з цієї тематики, відозви, плакати. До спеціального збірника мали ввійти статті: П. А. Тутковського (про геологічні пам’ятки природи); О. В. Фоміна (про історію Київського ботанічного саду та про ботанічні пам’ятки природи); М. Ф. Біляшівського (про місцевості, цінні у ландшафтному відношенні). Проф. О. В. Фомін розробляв проекти листівок з малюнками пам’яток природи. Було ухвалено звернутися до державних органів з пропозицією, щоб на паперових грошах і марках використовувались орнаменти, віньєтки із зображеннями куточків вітчизняної природи та її пам’яток³⁰.

У березні 1918 р. “Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки” у рубриці “Накази і розпорядження по Міністерству Земельних Справ” вмістив звернення Відділу охорони природи до окремих громадян та установ в Україні з проханням детально інформувати про частини цілинного степу, заповідного лісу й інших місць, які мають наукову природознавчу цінність.

Про роботу цих інституцій інформувалася громадськість, зокрема через “Вісник Народного Міністерства Земельних Справ” (див.: 1918, № 2, квітень, с. 30). В інформації “Про охорону пам’яток природи” йшлося про утворення згаданих природоохоронних організацій, а також Окружного природоохоронного комітету в Києві. Як приклад для наслідування висвітлювалася діяльність у Пруссії проф. Г. Конвенца, завдяки якому в 1906 р. у Берліні було засновано Організацію для охорони пам’яток природи Німеччини (Київський природоохоронний комітет діяв у 1917–

1918 рр. під керівництвом П. А. Тутковського. – *Л. Ч.*). У цьому ж випуску Відділ охорони пам'яток природи знову звертався до населення України з проханням подавати відомості про заповідні місця.

При Міністерстві земельних справ поступово відбувалось організаційне оформлення органу, який мав займатися сільськогосподарською науковою працею. Пізніше він отримав назву “Сільськогосподарський вчений комітет”. До нього мали відійти й функції щодо охорони природи.

Комітет формувався поступово. Один з аспектів його роботи обґрунтував П. А. Тутковський у програмі “Завдання і діяльність Природо-Історичного Відділу Міністерства Земельних Справ”, яку ухвалив Тимчасовий комітет по досвідному ділу (видано окремою брошурою)³¹.

Завдання відділу полягали в об'єднанні, координації, погодженні досліджень у різних галузях прикладного природознавства, виробленні планів всебічного і систематичного природо-історичного дослідження українських теренів. У другому розділі – “Загальний напрям і засоби діяльності відділу” – планувалися, зокрема, скликання й організація з'їздів та нарад дослідників природи України. Передбачалася співпраця з Відділом охорони природи при Міністерстві земельних справ. Хоча завдання Природо-історичного відділу були значно ширшими, тут теж планувалася робота зі створення природних заповідників, цінних з геологічної, ботанічної та зоологічної точок зору. Особлива увага приділялась охороні “участків цілинних степів, первобутних лісів”.

Наприкінці червня 1918 р. Відділ охорони пам'яток природи, який діяв при Департаменті державного майна, з'єднався з Природо-історичним відділом під керуванням П. А. Тутковського. Л. О. Портенка, який виконував обов'язки завідувача Відділу охорони пам'яток природи, було переведено на посаду інструктора з охорони пам'яток природи³².

Природничий відділ складався із секцій. Функціями “загальної” секції були такі: реєстрація місцевих земельних і громадських інституцій, які проводили природничі дослідження, систематизування і координація праці місцевих установ у справі дослідження природи України, постійні зносини з ними; проведення різних практичних заходів щодо охорони “забутків природи” України. Уводилися посади: фахівця, який відав організацією охорони пам'яток природи, та інструктора з охорони. Передбачалися кошти на друк збірників з охорони пам'яток природи, а також відрядження та проведення з'їзду природників України, запланованого Українським науковим товариством³³.

Основну роль у пропаганді ідеї створення природних заповідників відіграли вчені-природознавці – члени Українського наукового товариства.

Весною 1918 р. за пропозицією П. А. Тутковського Українське наукове товариство розпочало підготовку до скликання першого з'їзду природників України. До Організаційного комітету (голова – проф. П. А. Тутковський, секретар О. А. Яната) ввійшли представники 33-х товариств і організацій природоохоронного напрямку³⁴. Метою з'їзду було створення Асоціації природників України.

На проведення з'їзду гетьманський уряд асигнував Природничій секції УНТ 1 тис. крб., які отримав скарбник Організаційного комітету з улаштування з'їзду М. В. Шарлемань³⁵. Багато делегатів через складну політичну ситуацію в Україні не змогли прибути до Києва, тому замість з'їзду на початку серпня 1918 р. було проведено нараду в приміщенні університету св. Володимира. Уособленням патріотичного духу її учасників стали слова голови Організаційного комітету проф. П. А. Тутковського: “Треба пам'ятати, що тут сила, сильніша від бомб і крові. Це любов, любов до рідного краю. І треба побажати, щоб ця любов збереглася на Україні...”³⁶.

Проф. О. А. Яната в доповіді “Повернення природничих сил України до дослідження її території” акцентував увагу на тому, що раніше українські вчені вивчали переважно природу за межами України, тепер “праця природознавців України повинна вестись, в першу чергу, в напрямкові дослідження природи самої України, при свідомому розумінні значення національної науки і культури як частини всесвітньої”³⁷. Підкреслювалася самобутність України, зокрема, проф. В. А. Дуб'янський ґрунтовно аргументував таку тезу: “Всі здобуті наукою знання про природне життя України в попередні часи дають право сказати, що з боку геологічного, ботанічного і фізіологічного Україна є окрема одиниця”³⁸.

Узагальненням досвіду зі створення природних заповідних територій став виступ організатора Харківського товариства любителів природи проф. В. І. Талієва “Охорона природи на Україні, в Росії та інших країнах”. У постанові по його доповіді визнавалось за необхідне таке: негайно виробити загальний закон про охорону пам'яток природи і створення національних парків (заповідних ділянок); на урядові асигнування створити центральні й місцеві урядові органи та посади інспекторів, на які б обиралися особи, відомі своєю природоохоронною діяльністю; ідеї охорони природи ввести до програм нижчих і середніх шкіл, учительських курсів, семінарів та інститутів; при виробленні законів про лісоводство, мисливство і рибальство враховувати інтереси наукової охорони природи³⁹. На геологічні пам'ятки, що заслуговують на охорону держави, зверталась увага в доповіді проф. П. А. Тутковського.

Було підтримано пропозицію В. Ф. Ніколаєва (доповідь “Охорона пам'яток природи на Полтавщині”) оголосити національними парками або ж природними заповідниками у Полтавській губернії первісний степ у Константинопольському повіті Струківської економії, ділянку степу в Карлівській економії того ж повіту, ліси князя Кочубея тощо⁴⁰. Проф. О. А. Яната висвітлив діяльність Комісії з охорони природи і старовини Кримського товариства природознавців і любителів природи та вказав на території цього регіону, які слід було взяти під охорону держави⁴¹. У постанові по доповіді К. Залеського “Сучасне становище Асканії-Нова” було визнано неоціненне значення заповідника для розвитку як теоретичного, так і прикладного знання, а також як “дорогоцінного пам'ятника природи України” та необхідність негайного перетворення “Асканії-Нова” на “національний степовий заповідник України”⁴².

Нарада звернулася до Ради Міністрів з проханням без зволікань оголосити “Асканію-Нова” на Херсонщині, Святі Гори на Харківщині, Струківський степ та Диканські ліси на Полтавщині “національними парками”⁴³.

Впадає в око, що в той період чіткого розмежування понять “природний заповідник”, “національний парк”, “пам’ятка природи” не було. В усіх випадках малося на меті взяття під охорону держави цінних з наукової точки зору природних територій.

Нерідко одні й ті ж учені займалися природоохоронною справою як у наукових товариствах, так і в державних структурах.

За часів Гетьманату при Міністерстві земельних справ організаційно сформувався Сільськогосподарський вчений комітет (СГВК, пізніше – Сільськогосподарський науковий комітет України, або СГНКУ). Наступного року в доповідній записці до Академії наук проф. О. Яната повідомляв про роботу, виконану секцією в 1918 р.: інвентаризація пам’яток природи за літературними даними; складання списків та картотек для публікації; виявлення пам’яток природи в околицях Києва; обстеження зоосаду “Пиллявино” та “Асканії-Нова”; робота з розроблення закону про охорону природи, проектів законів про організацію заповідників, про охорону дичини, про заборону весняного полювання та глушення риби; пропаганда ідеї охорони природи, видання брошур, плакатів. Вийшла книга М. Шарлеманя “Охорона природи у нас і за кордоном”⁴⁴.

Ця робота дала певні результати. Так, 12 листопада 1918 р. Лісовий департамент Міністерства земельних справ повідомляв до Управління хліборобства та державного майна про необхідність вжиття рішучих заходів щодо суворого виконання правил та законів стосовно полювання. Крім того, пропонувалося визнати заказниками на 10 років ліси у Харківській, Полтавській, Катеринославській та Херсонській губерніях, заборонити там полювання (окрім полювання на вовків та зайців). Щодо інших лісів України пропонувалося видавати дозволи на полювання на один сезон і на конкретну дичину. На 5 років заборонялося полювання на лося, оленя, самців та самок диких кіз, кабана та глухаря⁴⁵.

28 вересня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила постанову про зміни в статтях 717, 718 і 722 “Устава Лесного” 1905 р. Йшлося про заходи, необхідні для того, щоб “сохранить за лесом его защитную и водоохранную пригодность, так и для увеличения или возобновления этой пригодности, даже и в тех случаях, если исполнение сих мер и средств требует от собственников леса денежные расходы”. У постанові підкреслювалося, що в разі невиконання власниками вимог Лісоохоронного комітету або визнання Комітетом їхніх дій неефективними Міністерство землеробства має право примусово викупити такі ліси в казну за власною оцінкою (стаття 716). Відповідно до статті 722 охоронялися лісові масиви, площа яких була меншою за 40 десятин. Тут заборонялися рубки, щоб не перетворити цю місцевість на “голу пустелю”. Не можна було випасати худобу в лісових насадженнях, які ще не досягли 15-літнього віку. В інших лісах заготівля деревини дозволялася лише по затверджених Лісоохоронним комітетом господарських планах⁴⁶.

Зусилля спрямовувались на збереження як ботанічних, так і зоологічних об'єктів. 4 жовтня 1918 р. Лісокультурний відділ Лісового департаменту Міністерства земельних справ звернувся до Управління хліборобства та державного майна з проханням зібрати дані про місцезнаходження бобра для того, щоб узяти ці місця під охорону держави. Безпосередньо до лісових господарств України направлялась анкета, що складалася з восьми пунктів. При виявленні поселень бобра було можливе навіть вилучення приватних земель з державною компенсацією, щоб узяти ці території під охорону і створити боброві заповідники, про що свідчать такі пункти: “6. У випадку, коли на сусідніх приватних землях маються логовища бобрів, треба зазначити, чи не можна буде перевести клапти землі на власність держави шляхом обміну, або яким іншим засобом? 7. Чи не було заборонено полювання? 8. Які вживаються заходи на місці до охорони бобрів?”⁴⁷.

20 листопада 1918 р. Лісокультурний відділ повідомляв до Департаменту держмайна про пам'ятки природи, які слід вважати заповідниками “на весь час їх існування”. Крім того, “Холмсько-Волинському та Херсонсько-Бессарабському Управлінню хліборобства та Держмайна доручено вжити відповідальні заходи до певної охорони пам'яток природи на увесь час їх існування і налагодити необхідне сучасне користування майном заповідників по особистому плану, затвердженому Лісовою радою”. У “Додатку” називалися два заповідники: Солонно-Озерна дача Алешківського лісництва площею 1999,53 десятин та Черноліська дача площею 75 десятин⁴⁸.

На хвилі національного відродження розбудовувалась Українська академія наук, Фізико-математичний відділ якої почав займатися питаннями охорони природи та створення заповідних територій. 31 липня проф. М. Ф. Кащенко на засіданні Комісії з утворення УАН виступив із повідомленням “Про необхідність утворення при Українській академії наук Акліматизаційного саду”⁴⁹.

24 вересня 1918 р. на підставі доповіді акад. В. І. Липського було ухвалено: просити Спільне зібрання, щоб воно звернулося до влади з клопотанням про передачу “Асканії-Нова” до відання УАН⁵⁰.

Майже за місяць, у жовтні 1918 р., генерал-майор П. К. Козлов, якому в грудні 1917 р. Російська академія наук, Географічне товариство та Постійна природоохоронна комісія цього ж товариства доручили нагляд за “Асканією-Нова”, звернувся до Міністерства народної освіти із доповідною запискою про становище заповідних степів та зоопарку, які потребували ближчого нагляду, ніж Петербурзька академія наук. Міністерство, в свою чергу, 28 жовтня надіслало цю доповідну записку до Комісії з утворення Всеукраїнської академії наук. У ній наголошувалося на необхідності встановлення оплачуваної державою варти у 15–26 чол., надання їй зброї, допомоги з кормами для тварин тощо. Власник заповідника “Асканія-Нова” барон Ф. Е. Фальц-Фейн на той час перебував у Берліні⁵¹.

6 грудня 1918 р. відділ Фізико-математичних наук повідомляв П. К. Козлова про розгляд питання щодо “Асканії-Нова” на засіданні Фізико-математичного відділення УАН та ухвалення рішення видати йому “охоронний лист” від Академії. Деякі академіки виявили бажання ознайомитися на місці зі станом заповідника⁵².

Падіння Гетьманату та прихід до влади Директорії не припинили роботи науковців у природоохоронному напрямі.

Уже в грудні 1918 р. “Вісник Української Народної Республіки” опублікував “Тимчасову інструкцію по земельним справам всім селянам”, яка починалась із фрази: “всі землі й ліси – добро всього народу”, а тому заборонялося самовільне їх використання, в противному разі порушники розглядатимуться “як грабіжники”⁵³.

8 січня 1919 р. в УНР було ухвалено “Закон про землю”, що в багатьох пунктах перегукувався з аналогічним законодавчим актом, прийнятим Центральною Радою 18 січня 1918 р.⁵⁴ 10 січня 1919 р. датується “Закон про ліси”, де йшлося про “охорону і поліпшення лісового деревостану” (але без змін, прийнятих до “Устава Лесного” за часів Гетьманату⁵⁵).

Складні політичні обставини 1919 р. не сприяли активній природоохоронній роботі. З’їзд природників України, який планувалося провести цього року, так і не відбувся.

Таким чином, найбільший поступ у справі охорони природи у згаданий період припадає на 1918 рік – часи правління гетьмана Павла Скоропадського.

Аналізуючи зусилля українських учених у справі охорони пам’яток природи, виокремлення заповідних територій, можна зробити висновок про безперервність, наступність цього процесу, оскільки, незважаючи на політичні зміни, постійно зустрічаємо одні й ті самі імена: М. Ф. Біляшівський, В. Ф. Ніколаєв, В. В. Різниченко, В. І. Талієв, П. А. Тутковський, І. Н. Фалієв, М. В. Шарлемань, О. А. Яната та багато інших. Саме ці люди продовжили розвиток природоохоронної та заповідної справи і за радянських часів.

¹ Див.: *Розовик Д. Ф.* Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). – К.: Вид-во “Київський університет”, 2002. – С. 175, 206.

² *Оноприєнко В. І.* Павел Аполлонович Тутковский: 1858–1930. – М.: “Наука”, 1987. – С. 70–72; *Оноприєнко В. І.* Володимир Іванович Лучицький. – К.: “Наукова думка”, 1991. – С. 54–59; *Оноприєнко В., Ресет О., Щербань Т.* Українське наукове товариство: 1907–1921. – К.: 1998. – С. 88–89.

³ Об охране окружающей среды. Сборник документов партии и правительства. 1917–1935. Издание третье, дополненное. – М.: Политиздат, 1986. – 415 с.

⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 2. 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918. – К.: “Наукова думка”, 1997. – 427 с.

⁵ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 328, арк. 1.

⁶ Там само, ф. 1060, оп. 1, спр. 17, арк. 6–8.

⁷ Там само, арк. 191.

⁸ *Павло Скоропадський.* Спогади. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 285.

⁹ ЦДАВО України, ф. 1060, оп. 1, спр. 18, арк. 51.

¹⁰ Там само, арк. 111.

¹¹ Там само, спр. 12, арк. 3.

¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Том 2. – С. 128.

¹³ ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 170, арк. 30–30 зв.

¹⁴ Там само, ф. 1060, оп. 1, спр. 12, арк. 19.

¹⁵ Там само, арк. 32.

- ¹⁶ Там само, ф. 1061, оп. 1, спр. 170, арк. 17.
- ¹⁷ Там само, арк. 9.
- ¹⁸ Полтавские новости. – № 36, 16 червня 1918 р. – С. 3.
- ¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 170, арк. 23.
- ²⁰ Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини. Збірник документів / Упорядник Супруненко О. Б. Укладачі, автори публікацій документів, приміток: Кигим С. Л., Кондратенко Т. К., Коротенко В. В., Супрун Т. Ю. та ін. – Полтава, 1993. – Серія: Історія музею. – Випуск 2. – С. 9–24.
- ²¹ Там само, с. 30–31.
- ²² Інститут рукопису НБУВ, ф. X, № 195, арк. 1.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 289, арк. 6.
- ²⁴ Киевская мысль. – № 133, 9 серпня 1918 р. – С. 2.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 2, спр. 557, арк. 2.
- ²⁶ Там само, арк. 34.
- ²⁷ Там само, спр. 558, арк. 26.
- ²⁸ Там само, спр. 559, арк. 18–19.
- ²⁹ Там само, спр. 558, арк. 17.
- ³⁰ ІР НБУВ, ф. X, № 171, арк. 1–6.
- ³¹ Завдання і діяльність Природо-Історичного Відділу Міністерства Земельних Справ. – Київ: друкарня Последние новости, Думська площа, № 3; Вісник Народного Міністерства Земельних Справ. – № 2, квітень 1918 р. – С. 23–25.
- ³² ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 396 а, арк. 34.
- ³³ Там само, арк. 31.
- ³⁴ ІР НБУВ, ф. X, № 199, арк. 1–1 зв.
- ³⁵ Там само, № 150, 151, 152.
- ³⁶ Там само, № 200, арк. 6 зв.
- ³⁷ Там само, арк. 10.
- ³⁸ Там само, № 170, арк. 25.
- ³⁹ Там само, № 200, арк. 21.
- ⁴⁰ Там само, арк. 21 а.
- ⁴¹ Там само, арк. 22.
- ⁴² Протоколи, постанови попередньої наради природників України від 3–6 серпня 1918 року. – К., 1918. – С. 14.
- ⁴³ Полтавские новости. – № 35, 15 серпня 1918 р. – С. 3.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 396 а, арк. 20.
- ⁴⁵ Там само, спр. 213, арк. 157–158.
- ⁴⁶ Законодательные акты Украинской Державы (законы, постановления, информации, циркуляры) 1918 года. – Одесса, 1919. – С. 51–52.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 204, арк. 1–2.
- ⁴⁸ Там само, арк. 10–11.
- ⁴⁹ Архів Президії НАНУ, ф. 251, оп. 1, спр. 10, арк. 1.
- ⁵⁰ Там само, спр. 12, арк. 71.
- ⁵¹ Там само, арк. 73.
- ⁵² Архів Президії НАНУ, ф. 251, оп. 1, спр. 12, арк. 85.
- ⁵³ Вісник Української Народної Республіки. Офіційна газета Директорії. – Число 3, 21 грудня 1918 р. – С. 2.
- ⁵⁴ Закони про землю і ліси в Українській Народній Республіці і Універсал Директорії Української Народної Республіки до трудового селянства. – К.: Друкарня Р. К. Лубковського, 1919. – С. 1–9.
- ⁵⁵ Там само, с. 13.

Тетяна СЛЮДИКОВА

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ м. КИЄВА ДО БІОГРАФІЇ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Наукова спадщина Володимира Антоновича порівняно невелика за обсягом, водночас вона дуже багата за змістом і базується на архівних джерелах. Творчі інтереси цієї людини були всеосяжними й охоплювали широке коло галузей історичної науки. Це історичні дослідження, праці із джерелознавства, археографії, нумізматики, етнографії, історичної географії, археології.

Володимир Боніфатійович Антонович працював як дослідник у багатьох державних і приватних архівах Києва, Львова, Петербурга, Москви, Кракова, Варшави, Риму, виявив багато цінних актів, деякі власноручно переписав, увів до наукового обігу понад 10 тис. актів, частина яких опублікована в томах “Архива Юго-Западной России”.

Протягом двадцяти років перебування В. Антоновича на посаді головного редактора Археографічної комісії нею було видано 13 томів “Архива”, з яких 9 – за його безпосереднього редагування та із вступним словом до томів, у яких досліджено зміст опублікованих актів, історію їхньої появи, подано коментарі до документів. В. Б. Антонович знаходився біля джерел відродження української нації. Його громадська діяльність є невід’ємною складовою історії українського національного руху другої половини ХІХ ст., тогочасного духовного життя української інтелігенції.

Ще за життя В. Б. Антоновича побачили світ перші біографічні дописи про нього, зокрема стаття Т. Падалиці в журналі “Основа” (1861). У 1878 р. О. Єфименко в статті “Литературные силы провинции. В. Антонович”, опублікованій у “Неделе” №№ 20, 21, проаналізувала творчість ученого. Авторка писала: “Украина с полным основанием может сказать, что приобрела в нем себе верного сына, честного работника. Он сделал для нее гораздо больше, чем многие из ее кровных сыновей”¹. 1889 р. Д. Багалій у “Критико-биографическом словаре русских писателей и ученых” Венгера вмістив ґрунтовне дослідження про наукову творчість свого вчителя². З нагоди 45-літнього ювілею наукової та громадської діяльності В. Антоновича в 1906 р. вийшло кілька праць про нього. Учень М. Грушевського С. Томашівський опублікував у “Літературно-науковому вістнику” нарис про наукову діяльність В. Антоновича³. Оцінюючи її, він писав: життя і науково-громадська діяльність Антоновича як українського діяча ХІХ ст. “то частина – і не безслідна – життя української нації того часу”, “... протягом останніх трьох поколінь має українська суспільність трьох найвизначніших істориків: Миколу Костомарова, Володимира Антоновича і Михайла Грушевського; в тому порядку йде зріст української історичної науки, а одночасно з тим політичне й національно-культурне дозрівання українського народу”⁴. У статті учня Антоновича В. Доманицького подано короткі біографічні відомості про ювіляра, зазначено також, що вчений був

тим, до кого горнулися усі верстви українського громадянства, “що для всіх він був щирим порадником, добрим товаришем, шанованим і улюбленим учителем”⁵.

16 березня 1908 р. на засіданні Українського наукового товариства М. Грушевський підкреслив, що “національна ідея була провідною в діяльності В. Антоновича, який виступав проти усякого насильства, панування одної народності над другою, його український патріотизм був вільний від шовінізму”⁶. Вченому присвячено третій том Записок Українського наукового товариства (1909); публікація статей, спогадів про Антоновича тривала і в наступні роки⁷.

Статті про В. Антоновича побачили світ і з нагоди 15-х роковин з дня його смерті⁸. У березні 1928 р., коли минуло 20 років з дня смерті українського вченого, відбулися вечори його пам’яті в багатьох містах України, а також на Українському історичному факультеті в Берліні. У періодичній пресі, в часописах було видрукувано чимало статей, присвячених цій даті. Журнал “Україна”, який виходив під редагуванням М. Грушевського, присвятив В. Антоновичу спеціальне число⁹. Михайло Грушевський, виступаючи на засіданні історичної секції та Комісії української історіографії, назвав Антоновича одним із найзаслуженіших діячів українського національного відродження і висловив надію, що до століття з дня народження В. Антоновича (1934) його життя як історика, громадського діяча, людини буде ґрунтовно досліджено¹⁰. У 1929 р. Д. Багалій опублікував матеріали до біографії В. Б. Антоновича. Розпочалася підготовка до видання творів ученого. Планувалося видати дев’ять томів¹¹. Перший із них побачив світ 1932 р., було підготовлено до друку ще два томи. Проте в рік сторіччя від дня народження В. Б. Антоновича в “Записках Історично-Археографічного інституту” (Т. 1) була опублікована стаття І. Слизького “Про національно-фашистські настанови у виданні першого тому В. Антоновича”. Друк згаданих творів було припинено, вченого оголошено українським буржуазним націоналістом. Зрештою, протягом майже 60-ти років його ім’я замовчувалося, твори не перевидавалися. Щоправда, пам’ять про Антоновича як ученого та громадського діяча зберігалася за кордоном, де видавалися праці про нього, проходили спеціальні конференції, зокрема у Празі, Нью-Йорку тощо¹². Значна роль у збереженні пам’яті про В. Антоновича в українській історіографії належить “Українському історикові”, який почав виходити в 1963 р. у Нью-Йорку (головний редактор – проф. Л. Винар)¹³.

З перших номерів часопису на його сторінках приділялося значне місце творчості В. Антоновича. В 1965 р. Л. Винар опублікував “Огляд історичної літератури про початки української козащини”, в якому проаналізовано теорію вченого про козацтво. Роком пізніше він же вмістив дослідження про ранні історичні праці М. Грушевського та Київську школу В. Антоновича, де зазначено, що В. Антонович був духовним провідником свого учня.

У 1981 р. на сторінках часопису видрукувано текст доповіді Л. Соневичького, виголошеної ним на конференції Української вільної академії наук в 1959 р. у Нью-Йорку. Окреслюючи заслуги В. Антоновича у тво-

ренні української мови, розробленні історичної термінології, дослідник підкреслив, що саме В. Антонович започаткував творчу співдружність наддніпрянських і галицьких учених, багато зробив для перетворення товариства ім. Шевченка на справді наукове. Редакція “Українського історика” в 1984 р. відзначила 150-ліття з дня народження В. Антоновича випуском ювілейного числа¹⁴. Один з його матеріалів – це стаття Л. Винара “До 150-ліття з року народження Володимира Антоновича”, де вченого названо одним із найвизначніших істориків і громадських діячів України другої половини ХІХ ст., який у своїх працях широко використовував актовий матеріал, глибоко його аналізував, створив школу істориків, з якої вийшли М. Грушевський, Д. Багалій, О. Левицький, М. Довнар-Запольський, І. Каманін, В. Ляскоронський та ін., сприяв розвиткові культурно-національного руху в Україні, на Галичині. В цьому числі, як і в наступних, видрукувано ряд статей М. Грушевського, присвячених його вчителю. У 1988 р., коли в “Українському історичному” ввели рубрику, спрямовану на оприлюднення епістолярної спадщини, там було вміщено листи В. Антоновича до Ф. Вовка¹⁵ та М. Грушевського¹⁶.

З утворенням незалежної Української держави на батьківщині вченого знову почали виходити його праці, а також статті про науково-громадську діяльність В. Антоновича¹⁷. Вперше після 1932 р. було видано окремі твори видатного історика¹⁸. Протягом 1994–1999 рр. побачили світ збірники під назвою “Академія пам’яті В. Антоновича”, у підготовці яких взяли участь багато науковців. У статтях згаданих збірників висвітлено багатогранну наукову, громадську, педагогічну діяльність Антоновича. У 1997 р. видано збірник статей і документів “Син України: Володимир Боніфатійович Антонович” у 3-х томах (на жаль, вийшли лише два томи. Упорядники – В. Короткий, В. Ульяновський). У виданні вміщено статті, спогади сучасників, офіційні документи про службу й політичну діяльність Антоновича, а також епістолярну спадщину. Низка матеріалів збірника свого часу публікувалася в різних виданнях, більшість яких нині – бібліографічна рідкість.

Мета цієї статті – ознайомити дослідників життя й творчості В. Антоновича з документами про нього, які зберігаються в державних архівах, розташованих у м. Києві.

Володимир Антонович цінував архіви, багато працював у них як дослідник, прищеплював любов до документів своїм учням. Він багато зробив задля поповнення фондів Центрального архіву давніх актів¹⁹.

Загалом документи, що стосуються В. Антоновича, зберігаються в багатьох фондах різних архівосховищ України. Йдеться насамперед про рукописні відділи низки бібліотек – ім. В. І. Вернадського (Київ), ім. В. Стефаника (Львів), Інституту археології НАН України, а також державні архіви – Центральный державный історичний архів України, м. Київ, Центральный державный архів вищих органів влади та управління України, Державний архів м. Києва, державні архіви областей – в Полтаві та Одесі. У Росії це Державний архів Російської Федерації, Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург), Пушкінський Дім (Санкт-Петербург), Російська національна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург),

Санкт-Петербурзьке відділення архіву РАН. Відповідні документи зберігаються й у музеї-архіві УВАН у Нью-Йорку.

Особистий фонд Антоновича, на жаль, розпорошений по різних архівах. Після смерті вченого його друга дружина, К. Мельник, у 1909 р. передала частину архіву історика до публічної бібліотеки. В 1928 р., до 20-х роковин смерті В. Антоновича, історична секція Академії наук організувала виставку пам'яті історика. На ній було представлено рукописи, дипломи багатьох наукових товариств про обрання Антоновича почесним членом, конспекти його лекцій, меморіальні речі. Пізніше експонати виставки надійшли до історико-археографічного інституту, після ліквідації якого частину експонатів (рукописи, книги) передали до національної бібліотеки²⁰. До Центрального державного історичного архіву України в м. Києві фонд В. Б. Антоновича (ф. 832) надійшов від його попередника – Київського центрального історичного архіву ім. В. Антоновича, який частину архіву одержав у 1943 р. від К. Мельник-Антонович²¹.

У 1945 р., після закриття у Празі Музею визвольної боротьби України, більшість особових фондів, які зберігалися в ньому, вивезли в Україну. Частина їх зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління. Серед них – фонд Д. В. Антоновича (ф. 3956), де відклалися 53 листи В. Антоновича до К. Мельник, статті про Антоновича С. Єфремова, І. Житецького та ін.; у фонді Д. Дорошенка (ф. 4186) зберігається стаття “Примітки В. Антоновича до “Кобзаря” Т. Шевченка”.

У ЦДІАК України фонд В. Б. Антоновича складають 267 од. зб. 163 з них – це документи і матеріали В. Антоновича, 104 – К. Мельник. Найбільшою групою є: рукописи або машинописні копії праць (№№ 1–107), у т. ч. монографії, зокрема “История Великого княжества Литовского”; дослідження про гайдамаків по актах 1700–1768 рр.; розвідки про міста Південно-Західного краю; нариси з історії православної церкви Південно-Західної Росії; розвідка про міста Правобережної України; літопис Сатанівського монастиря; брошури, відбитки журнальних статей (“Описание киевского клада”; “Уманский сотник Иван Гонта” та ін.), загалом 12 справ. Тут же – повідомлення В. Антоновича на IV Археологічному з'їзді; рукописи статей: “Моя исповедь”, “Что об этом думать?”, “Об украинофилах”, “Три національні типи народності”; низка розвідок про гетьманів П. Сагайдачного, Ю. Хмельницького та ін.; кілька курсів лекцій з історії козаччини, Галицької Русі, Київської Русі; лекції із джерелознавства, археології; літературно-художні твори – вірші, п'єси.

До біографічного розділу входять вісім справ (№ 108–115). Це біографічні нотатки, учнівські зошити, щоденник подорожей до Польщі, Австро-Угорщини, Німеччини, Іспанії, Франції; фотографії членів родини, друзів.

У розділі “Матеріали” (№ 116–135) зберігається зібрання К. Мельник до біографії Антоновича: про його наукову, педагогічну діяльність; відбиток статті Д. Багалія (спр. 123); спогади Александровського (спр. 122); статті К. Болсуновського, С. Єфремова, В. Ляскоронського, М. Ткаченка (спр. 124–128). Тут же – брошура “Памяти члена-учредителя Исторического общества Нестора-Летописца проф. В. Антоновича” (К., 1909), де видрукувано виступи

членів товариства Ю. Кулаківського, М. Довнар-Запольського, І. Каманіна, В. Завитневича, В. Данилевича на засіданні 30 березня 1908 р.

Розділ матеріалів, зібраних В. Антоновичем, налічує 39 од. зб. (спр. 136–163^a). Це брошури Анушина, Дложевського, Титова, Щербини, спогади О. Косач-Кривенюк про сестру та батька; рукописні плани городищ; колекція портретів письменників, політичних і державних діячів тощо.

У державних архівах зберігається також значна кількість документів про службову, наукову, громадську діяльність Антоновича.

Так, документи фонду Київського університету Державного архіву м. Києва (ф. 16) містять відомості про студентські роки Антоновича. Тут же – формулярні списки про його службову діяльність, про захист ним магістерської і докторської дисертацій, наукову і навчальну діяльність, нагороди та ін.

У Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, крім фонду Антоновича, документи про його наукову, громадську, службову діяльність зберігаються також у фондах генерал-губернатора (ф. 442), слідчої комісії (ф. 473), жандармського управління (ф. 274), попечителя Київського учбового округу (ф. 707), прокурора Київської судової палати (ф. 317), цензурного комітету (ф. 294), Грушевських (ф. 1235), Стороженків (ф. 261), М. В. Довнар-Запольського (ф. 262).

У роки навчання в Київському університеті В. Антонович зблизився з групою хлопоманів. Це засвідчують документи справи Слідчої комісії при генерал-губернаторі²².

У своєму рапорті ісправник повідомляв, що члени товариства “намагаються прищепити ідеї комунізму простому люду... Все повинно бути спільним”. Антоновича тричі викликали для надання свідчень. Під час обшуку в нього було вилучено книжки, які передали на розгляд в цензурний комітет, портрети Т. Шевченка, Іскандера (Герцена), Ш. Конарського, П. Павлова. Слідство тривало два роки, зрештою за Антоновичем було встановлено поліцейський нагляд²³.

У 1865 р. В. Антоновичу знову довелося давати свідчення поліції – цього разу у справі В. Синьогуба (його брат вчився разом з Антоновичем), який відверто розповів слідчим органам про діяльність Київської громади та її членів²⁴. У свою чергу, Антонович у своїх свідченнях писав, що Київська громада в 60-х роках займалася вивченням краю в етнографічному та географічному відношенні, для чого з дозволу цензури розроблено програми²⁵; крім того, повідомляв він, члени Громади займалися виданням підручників для народу, збірок українських пісень, складанням російсько-українського словника. Книжки, за свідченнями Антоновича, видавалися коштом членів Громади, які вважали своїм обов’язком сприяти поширенню освіти в народі²⁶. Загалом В. Антоновичу довелося давати свідчення жандармам 12 разів²⁷.

У липні 1863 р. набув чинності Валуєвський циркуляр, який забороняв друкувати українською мовою будь-яку літературу, крім художньої, без дозволу цензури. Громада тимчасово припинила свою діяльність. Багато її членів були змушені виїхати за межі України. Відновилася діяльність Громади в 70-х роках. До неї ввійшли нові члени: М. Драгоманов, М. Ли-

сенко, С. Подолинський, Ф. Вовк та ін., які почали приділяти більше уваги соціальним питанням. Це був найбільш активний період діяльності Громади. Тимчасове послаблення політики російського уряду відносно культурницьких заходів української інтелігенції сприяло поживленню роботи товариства. Про діяльність Громади в 1870-ті роки можна дізнатися зі свідчень Богословського²⁸. З цього приводу В. Антонович писав Ф. Вовку 14 (26) березня 1880 р.: "... в феврале судился за разные провинности некий Богословский, его приговорили к смерти, тогда он потерял контенанс и объявил о своем раскаянии и желании указать, что знает... Смягчив ему наказание на 15 лет каторги... полковник Новицкий поставил ему целый ряд вопросов... результатом этой лабораторной работы вышли показания об украинофилах"²⁹.

Представляє інтерес записка шефа III відділення та донесення попечителя Київського учбового округу про діяльність Громади, її членів³⁰.

У 1892 р. В. Антоновичу знову довелося мати справу з жандармами – відносно знайомства з Я. І. Невестюком, якого затримали на прикордонній станції Волочиськ. У його валізі з подвійним дном було знайдено заборонену в Росії літературу, у т. ч. праці М. Драгоманова, С. Подолинського, І. Франка, М. Павлика, поезії Т. Шевченка, Євангеліє українською мовою та ін.³¹

І в наступні роки жандарми не оминали вченого своєю увагою. Так, у 1900 р. жандармський агент М. Железняк у своїй доповідній записці повідомляв, що проф. Антонович зберігає у своєму будинку заборонені галицькі видання³².

У фонді Грушевських (ф. 1235) є відомості про проведення в будинку В. Антоновича з'їзду українських демократичних партій³³. У цьому фонді зберігаються 47 листів В. Антоновича за 1889–1900 рр. Хоча характер поштань доволі стриманий з огляду на цензуру, все ж листи дають уявлення про інтереси Антоновича, його роботу над біографічним словником, працю в архівах, підготовку XI археологічного з'їзду, який мав проходити в Києві, його ставлення до " нової ери", зацікавленість у роботі Наукового товариства імені Шевченка³⁴.

У згаданому фонді зберігаються також рецензії та огляди праць Антоновича з історії України, текст публічної лекції з історії Києва, прочитаної Антоновичем на засіданні Історичного товариства Нестора-Літописця³⁵.

У фонді Стороженків (ф. 261) відклався лист М. Стороженка до В. Модзалевського про смерть В. Антоновича. Автор листа писав: "нас постигла горестная утрата, умер Антонович... Самое существование такого ученого при современном безлюдии и таком упадке научных интересов среди так называемых профессоров и не учащихся студентов было отрадным фактом"³⁶.

У державних архівах Києва зберігається чимало офіційних документів про службу та наукову діяльність В. Антоновича. Переважна їх більшість відклалась у фондах Київського університету (ф. 16 Держархіву м. Києва), Попечителя Київського учбового округу (ф. 707 ЦДІАК України) та Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442 того ж архіву). З формулярного списку дізнаємося, що після закінчення університету в 1860 р. Антонович учителював в 1-й Київській гімназії та Київському

кадетському корпусі. 3 липня 1863 р. його було прийнято чиновником до канцелярії генерал-губернатора з відрядженням до Тимчасової комісії для розгляду давніх актів; у квітні 1864 р. В. Антоновича затвердили на посаді головного редактора Комісії. У 1870 р. він захистив дисертацію на тему: “Последние времена казачества на правом берегу Днепра по актам с 1679 по 1716 г.”. 18 лютого того ж року його було затверджено магістром історії Київського університету³⁷.

У своїй вступній лекції в університеті вчений наголосив на користі й важливості дослідження вітчизняної історії як головного важеля розвитку громадського самопізнання народу. При цьому він застерігав, що вивчення джерел має супроводжуватися неупередженістю та об'єктивністю³⁸.

Документи свідчать, що В. Антонович з перших днів праці в університеті брав активну участь у його житті. У листопаді 1870 р. Рада університету ухвалила відрядити на II Археологічний з'їзд у Петербурзі В. Антоновича та В. Іконнікова. 1 грудня 1871 р. з дозволу міністра народної освіти делегати виїхали на з'їзд³⁹. В. Антонович був учасником і наступних археологічних з'їздів, головою підготовчих комітетів III і XI археологічних з'їздів, які проходили в Києві, брав участь у роботі Археологічного конгресу в Лісабоні⁴⁰.

Разом з іншими професорами університету вчений з дозволу влади читав публічні лекції; зібрані кошти йшли на користь лікарень, училищ⁴¹. За дорученням попечителя Київського учбового округу він брав участь у ревізії гімназій⁴², з 1812 по 1906 рр. завідував Мюнцкабінетом, багато зробив для його поповнення⁴³.

В. Б. Антонович плідно працював в архівах. У 1875 р. він одержав дозвіл на наукове відрядження до Москви на вісім місяців для праці в архівах. Із спеціальних фондів університету відрядженому було видано 800 крб. сріблом⁴⁴. Учений багато працював у рукописному відділі Румянцевського музею, Архіві міністерства закордонних справ, Національному інституті ім. Оссолінських у Львові, архіві Ватикану*. Виявлені ним документи публікувались у виданнях Київської археографічної комісії та “Киевской старине”⁴⁵.

Авторитет В. Антоновича як археографа був дуже високим; за розпорядженням генерал-губернатора у вересні 1877 р. його призначили членом комісії з питань фальсифікації документів в актових книгах Центрального архіву давніх актів⁴⁶. У травні 1878 р. Антонович захистив докторську дисертацію на тему: “Очерк истории Великого княжества Литовского”. Того ж року він був обраний Радою університету ординарним професором по кафедрі російської історії. Проте затвердження міністерством освіти затримувалось⁴⁷. В. Антонович писав про це своєму другу Б. Познанському в листопаді 1878 р. Представляє інтерес листування з цього приводу попечителя з міністром. У відповідь на звернення попечителя до міністра з

---

* З 30 січня по 1 травня 1897 р. Антонович працював у архіві Ватикану. Він писав М. Грушевському 1(13) лютого, що “просиджує у Ватиканському архіві ранком і дещо знайшов з української історії”.

приводу затвердження рішення Ради університету про обрання Антоновича ординарним професором останній запитував, чи “зручно” затверджувати вченого ординарним професором з огляду на його політичні погляди. Проте попечитель схвально відізвався про В. Антоновича⁴⁸.

У фондах В. Антоновича та О. Кістяківського (ф. 263) ЦДІАК України зберігаються документи, що висвітлюють причини вимушеного від’їзду Антоновича в наукове відрядження в 1880 р., його відносини з тодішнім генерал-губернатором Чертковим. У листі до Ф. Вовка за квітень 1880 р. В. Антонович писав, що виїхав у наукове відрядження за наполяганням Черткова, який дав йому рік строку “для приискання другого места”, чітко заявивши, що в Київ він не дозволить повертатися⁴⁹. У своєму щоденникові О. Кістяківський 17 жовтня 1879 р. записав, що “киевський держиморда” Чертков оголосив, щоб “Антонович уходил по добру по здорову из Киева, если не хочет, чтобы его взяли и вывезли отсюда силою”⁵⁰. За порадою попечителя Антонович взяв річну відпустку і виїхав за кордон у надії, що за цей час обставини можуть змінитися, а в нього буде час підшукати інше місце.

Антонович виїхав з Києва 27 лютого 1880 р. У щоденнику О. Кістяківського описано прощальний вечір, що відбувся напередодні цієї події. Зібралось понад 30 членів громади: Ф. Рильський, М. Лисенко, Г. Житецький, В. Науменко, О. Русов та ін.⁵¹

Під час подорожі В. Антонович вів щоденник. У ньому згадуються понад 100 осіб, з якими він спілкувався, серед них М. Драгоманов, П. Лавров. Він відвідав Львів, Відень, Будапешт, Краків, Прагу; побував у Німеччині, Франції, Іспанії, Португалії; працював в архівах, відвідував музеї, знайомився з історичними пам’ятками⁵². Під час перебування вченого за кордоном історико-філологічний факультет обрав його деканом. 15 грудня 1880 р. міністерство народної освіти затвердило В. Антоновича на цій посаді⁵³. У 1890 р. у зв’язку з 25-річчям праці по учбовій частині його було залишено на посаді професора ще на 5 років⁵⁴. У 1895 р., коли виповнилося 30 років діяльності вченого по учбовій частині, ректор університету листувався з попечителем з приводу призначення Антоновичу пенсії. Збереглися прохання Антоновича на ім’я ректора про надання йому пенсії в зв’язку з вислугою 30-річної службової діяльності по учбовій частині та про увільнення його від читання обов’язкового курсу з російської історії й прохання залишити за ним спеціальний курс⁵⁵.

У пенсійній відомості зазначено, що Антонович на цивільній службі перебував: у канцелярії генерал-губернатора з 4 липня 1863 р. по 18 травня 1870 р. – 6 років, 10 місяців, 14 днів; по учбовій частині: штатним доцентом університету по кафедрі російської історії з 18 травня 1870 р. по 19 травня 1878 р. – усього 8 років, 1 день; ординарним професором з 29 березня 1878 р. по 21 червня 1895 р. – усього 17 років, 1 місяць, 2 дні⁵⁶.

У фондів генерал-губернатора зберігаються документи про вшанування Антоновича студентством у день його ювілею. Близько двохсот студентів підійшли до будинку професора (ріг вулиць Жилянської та Кузнечної), запалили бенгальські вогні й вигуками “ура!” зустріли ювіляра, який вийшов до них, підняли його на руки і віднесли до парадного входу в будинок⁵⁷.

Урочисте вшанування В. Антоновича відбулось і в Одесі, куди ювіляр приїхав на запрошення Одеської громади⁵⁸.

У фонді Грушевських зберігаються листи Антоновича⁵⁹, в яких ідеться про відкриття XI археологічного з'їзду в Києві, приїзд на нього галичан і можливість читання ними рефератів українською мовою. В одному з листів Антонович повідомляв, що міністр народної освіти дав згоду на читання на з'їзді галичанами рефератів українською мовою за умови дотримання вимог влади: вони виступатимуть на окремих засіданнях, куди допускатимуться не більше 25-ти осіб⁶⁰.

У листах В. Антоновича до К. Мельник⁶¹ (зберігаються 53 листи за 1881–1903 рр.) описано його участь у розкопках курганів, перебування в Москві на Археологічному з'їзді, зустрічі з галичанами, ідеться про обрання його почесним членом товариства “Просвіта”, перебування у Празі, Відні, зустрічі з ученими, громадськими, політичними діячами, відвідання в Белграді засідання скупщини, виступ на Археологічному з'їзді в Ризі (1896). Щодо останнього він писав: “на сием съезде я не треснул в грязь лицом, удержал свою позицию, был трактован как человек крайне желательный и авторитетный”⁶².

У 1902 р. В. Б. Антонович став членом-кореспондентом Російської академії наук⁶³. Протягом життя його було обрано дійсним або почесним членом багатьох товариств: Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1867), Російського географічного товариства (1873), Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії (1882), Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті (1883), Історичного товариства Нестора-Літописця (1890), Кенігсберзького історичного товариства (1894), Київського літературно-артистичного товариства (1896 р.), Волинського церковно-археологічного товариства (1897), Російського археологічного товариства (1898), Наукового товариства ім. Шевченка (1899)⁶⁴.

У 1906 р. Історичне товариство Нестора-Літописця звернулося до міністра народної освіти з проханням дозволити відкрити публічну підписку з метою утворення фонду для заснування премії імені Антоновича. Міністр звернувся з цього приводу до генерал-губернатора, той – до київського губернатора. Останній зробив висновок, що причин для відмови немає⁶⁵.

8 березня 1908 р. В. Б. Антонович помер. Некрологи про його смерть з'явилися в багатьох газетах, часописах. У ряді міст відбулися поминальні засідання наукових товариств, вечори пам'яті вченого.

30 травня 1908 р. у приміщенні Київського університету пройшло засідання Історичного товариства Нестора-Літописця. Аудиторію V було прикрашено портретом Антоновича, квітами, на постаменті стояв мармуровий бюст вченого. З промовами виступили Ю. Кулаковський, М. Довнар-Запольський, В. Данилевський, І. Каманін, В. Щербина, В. Завитневич⁶⁶.

Невдовзі на сторінках “Ради” були видрукувані спогади друзів та учнів В. Антоновича: О. Русова, М. Сумцова, В. Доманицького, С. Єфремова, Ф. Вовка та ін.⁶⁷

М. Сумцов у своїй статті писав, що Антонович “одночасно був зберігачем, дослідником історичних та етнографічних матеріалів з минулого і

сучасного життя українського народу; археологом, нумізматом, літературним критиком, публіцистом і видатним професором і скрізь у всьому глибоко чесною людиною з ясным розумом і чулим, добрим серцем... Володимир Боніфатійович створював не тільки книги, музеї, наукові інститути – він створив те, що рідко буває і що завжди високо цінується – свою наукову школу, ясно зазначений гурт нових робітників з голосними і цілком заслуженими іменами, як-от проф. Д. І. Багалій, проф. Голубовський, проф. М. С. Грушевський, проф. Н. П. Дашкевич”⁶⁸.

Ф. Вовк у своїх споминах наголосив на необхідності увічнення пам’яті Антоновича. Він писав: “... поставити пам’ятник тепер не здолаємо”, а тому висловив думку про присвоєння імені Антоновича “тим наукам, які він любив найбільше”⁶⁹.

Нині у Києві іменем В. Антоновича названо колишню вул. Кузнечну (за радянських часів – вул. Горького), де знаходився його будинок. А за часів, коли Центральний історичний архів у м. Києві (Володимирська, 22-а) носив ім’я В. Антоновича, як згадував О. Оглоблин, стояв “перед кабінетом директора – ні, більше фундатора й друга Архіву – Володимира Варламовича Міяковського, мармуровий бюст Антоновича, немовби на сторожі цих архівних скарбів”⁷⁰.

У ЦДІАК України зберігаються документи колишнього Центрального архіву давніх актів, в якому багато працював Антонович і фонди якого поповнював. У 2008 р. виповнюється 100 років від дня смерті В. Б. Антоновича. Було б добре, якби ЦДІАК присвоїли ім’я цього видатного вченого, що є яскравим символом своєї доби.

¹ *Єфименко А.* Южная Русь. Очерки, исследования, заметки. – Т. 2. – СПб., 1905.

² Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т. I. – К., 1997. – С. 21–27.

³ *С. Томашівський.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею). – Літературно-науковий вістник. – 1906, XXXIII, кн. I, II, III.

⁴ Син України. – Т. I. – С. 29, 61.

⁵ *Доманицький В.* Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадської діяльності // “Нова громада”. – 1906. – № 9.

⁶ Записки наукового товариства в Києві. – 1908. – № 3.

⁷ Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – 1909. – Кн. 21, вип. 1–3; *Линниченко И.* Владимир Бонифатьевич Антонович. – М., 1910; *Левицький О.* Сторінки з життя Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. – 1913. – Кн. 4 та ін.

⁸ *Грушевський М.* Пятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова” // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 97–109; *Міяковський В.* Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 151–152; *Його ж.* Киевская громада (из истории украинского общественного движения 60-х годов) // Летопись революции. – 1924. – № 4; *Єфремов С.* Перед судом власної совісті // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1925, кн. V; *Слабченко Т.* До життєпису В. Антоновича // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1927, кн. XI та ін.

⁹ *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича; *Бужинський М.* Листи Володимира Антоновича до Бориса Познанського; *Гермайзе О.* В. Б. Антонович в українській історіографії; *Єзунова-Щербина С.* Пам'яті Антоновича; *Кордуба М.* Зв'язки В. Антоновича з Галичиною; *Синявський Л.* З публіцистичної діяльності В. Б. Антоновича. Листування з М. Ф. Комаровим; *Житецький І.* Київська громада за 60-х років // Україна. – 1928. – № 5.

¹⁰ Україна. – 1928. – № 5. – С. 16.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 832, оп. 1, спр. 177.

¹² *Біднов В.* Життя й наукова діяльність професора В. Б. Антоновича // Студентський вісник. – 1928, VI (Прага); *Дорошенко Д.* Володимир Антонович в українській історіографії. – Прага, 1923; *Його ж.* Володимир Антонович. Його життя, наукове та громадське діяння. – Прага, 1942; Доповіді на конференції Української вільної академії наук в Нью-Йорку. – 1959; *Оглоблин О.* Володимир Антонович і новітня українська історіографія; *Соневицький О. Л.* Володимир Антонович і українська історична школа; *Слюсаренко Ф.* Нумізматична праця В. Б. Антоновича. Оpubлікована праця українського історично-філологічного товариства в Празі. – Т. II. – 1934.

¹³ *Сакада Л.* Володимир Антонович на сторінках “Українського історика” (історіографічний огляд) // Третя академія пам'яті проф. Володимира Антоновича 11–12 грудня 1995 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1996.

¹⁴ Український історик. – 1984. – Т. 21, ч. 1–4 (81–84).

¹⁵ Український історик. – 1988. – Ч. 1–4; 1989, ч. 3–4. Зберігаються в архіві УВАН.

¹⁶ Український історик 1991/92. – Т. 28–29, ч. 3–4 (100–111), ч. 1–4 (112–115); 1993, т. 30, ч. 1–4 (116–119). Зберігаються у ЦДІАК, ф. 1235.

¹⁷ *Киян О.* Життєвий та творчий шлях В. Антоновича // Український історичний журнал. – 1991. – № 1; *Його ж.* Кафедральне “вірую” Володимира Антоновича // Київська старовина. – 1992. – № 3; *Кіржаєв С., Ульяновський В.* Шануючи пам'ять (До історії збірника “Сини України”: Збірник статей 1906 р. на пошану проф. В. Антоновича). – К., 1993; Перша лекція В. Б. Антоновича в Київському університеті // Київська старовина. – 1992. – № 3; Академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 16–18 грудня 1993 р. – К., 1994.

¹⁸ *Антонович В. Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995.

¹⁹ Київський центральний архів давніх актів. Збірник документів у двох томах. 1852–1943. – Том I: 1852–1921. – К., 2002.

²⁰ Зараз Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; ЦДІАК України, ф. 832, оп. 1, спр. 131, 205.

²¹ ЦДІАК України, ф. 832, оп. 1, спр. 135.

²² Там само, ф. 442, оп. 810, спр. 132; Син України. – Т. 2. – С. 21–39.

²³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 812, спр. 85, арк. 22.

²⁴ Там само, ф. 473, оп. 1, спр. 20, арк. 96, 125, 211–212, 536–542.

²⁵ Там само, оп. 1, спр. 20, арк. 543, 544–587.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само, ф. 442, оп. 815, спр. 199, арк. 2–5; ф. 473, оп. 1, спр. 20, арк. 485.

²⁸ Там само, оп. 830, спр. 41-а.

²⁹ Цит. за: Син України. – Т. 1. – С. 240–241.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 167; ф. 707, оп. 261, 1875, спр. 17; оп. 261, 1876, спр. 30.

- ³¹ Там само, ф. 317, оп. 1, спр. 698, арк. 11, 14, 17, 44–45; Син України. – Т. 2. – С. 84–85.
- ³² ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 138 зв.; Син України. – Т. 2. – С. 85.
- ³³ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 2, арк. 89 зв.
- ³⁴ Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 326; Український історик. – 1991/92. – Т. 28–29. – С. 3–4; 1993. – Т. 30. – С. 1–4; Син України. – Т. 1. – С. 256–269.
- ³⁵ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 234.
- ³⁶ Там само, ф. 261, оп. 1, спр. 22.
- ³⁷ Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 309, спр. 10; ЦДІАК України, ф. 707, оп. 53 а, спр. 56, арк. 135; ф. 442, оп. 790, спр. 447, арк. 48; Син України. – Т. 1. – С. 154–155.
- ³⁸ Син України. – Т. 1. – С. 383.
- ³⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 36, спр. 310, арк. 2, 5; Син України. – Т. 1. – С. 154.
- ⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 47, спр. 11, арк. 5; ф. 832, оп. 1, спр. 120, арк. 45; Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 181, арк. 28.
- ⁴¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 37, спр. 27, арк. 10–11; оп. 36, спр. 50, арк. 1; оп. 39, спр. 19, арк. 28, 31 та ін.
- ⁴² Там само, оп. 37, спр. 73, арк. 14–16.
- ⁴³ Там само, оп. 87, спр. 6137.
- ⁴⁴ Там само, оп. 40, спр. 28, арк. 19. 35; оп. 87, спр. 59–79, арк. 2.
- ⁴⁵ Син України. – Т. 1. – С. 229.
- ⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261, 1877 р., спр. 20, арк. 26; Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 307, спр. 107, 17, арк. 68, 71–72; оп. 407, спр. 167, арк. 7–8.
- ⁴⁷ Син України. – Т. 1. – С. 314.
- ⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261, 1878, спр. 32, арк. 1–2.
- ⁴⁹ Син України. – Т. 1. – С. 242.
- ⁵⁰ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885). У 2-х томах. – К., 1994. – Т. 1. – С. 560.
- ⁵¹ Там само. – Т. 2. – С. 72–73.
- ⁵² ЦДІАК України, ф. 832, оп. 1, спр. 120, арк. 84; спр. 121. арк. 39–42.
- ⁵³ Там само, ф. 707, оп. 261, 1878, спр. 32, арк. 4–5.
- ⁵⁴ Там само, оп. 55, спр. 65, арк. 3.
- ⁵⁵ Там само, оп. 60, спр. 104, арк. 2.
- ⁵⁶ Там само, спр. 104, арк. 2, 13, 15, 44.
- ⁵⁷ Там само, ф. 442, оп. 845, спр. 153, арк. 3.
- ⁵⁸ Син України. – Т. 2. – С. 157–163.
- ⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 326; опубл. в журналі “Український історик”. – 1991/92, 1993.
- ⁶⁰ Син України. – Т. 1. – С. 256–270; *Франко І.* Твори. – Т. 50. – К., 1986.
- ⁶¹ ЦДАВО України, ф. 3956, оп. 1, спр. 14, арк. 439, 440.
- ⁶² Там само; Син України. – Т. 1. – С. 299.
- ⁶³ Син України. – Т. II. – С. 234.
- ⁶⁴ Там само. – С. 260, 286, 288, 320, 324, 334, 357, 364, 408, 433.
- ⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 47, арк. 1–5.
- ⁶⁶ Там само, ф. 832, оп. 1, спр. 128.
- ⁶⁷ Рада. – 1908. – № 62, 64, 76, 79, 87, 88, 105 та ін.
- ⁶⁸ Там само. – Березня 14. – № 62.

Вікторія ТКАЧЕНКО

**ДОКУМЕНТИ ЦДАВО УКРАЇНИ
З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО КІНЕМАТОГРАФА**

Український кінематограф зароджувався у складних умовах національно-визвольних змагань початку ХХ ст. Проте нестабільність тодішнього міжнародного становища, безупинна зміна влади на Україні, брак і розпорошеність кваліфікованих сил та гостра нестача технічного устаткування і матеріалу стримували перші незрілі паростки національного кіномистецтва.

У періодичній пресі 1920-х років знайдено цікаву інформацію про те, що в серпні 1918 р. гетьман П. Скоропадський видав наказ про українізацію кіно та створення першої української кіноорганізації, завданнями якої були випуск власних та завезення в Україну закордонних фільмів. Ця організація, що отримала назву “Українфільма”, мала й свою емблему: в овалі – козак на коні, а над ним напис – “Українфільма”. Через нетривалість існування гетьманського уряду ця організація не встигла випустити жодного фільму, а невдовзі й зовсім зникла¹.

За тих часів активно ставилося питання про специфіку кіно, велася дискусія, чи вважати кіно мистецтвом взагалі. Та реальна потреба в агітаційному масовому органі взяла гору... Було визнано, що кінематограф має стати одним із знарядь радянської влади для поширення комуністичної ідеології. Втілювати ж це рішення в життя був покликаний Всеукраїнський кінокомітет, пізніше реорганізований у Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ).

Джерельною базою для дослідження питання щодо становлення та діяльності Всеукраїнського кінокомітету є документи фонду 166 “Народний комісаріат освіти УСРР” ЦДАВО України. Згідно з ними, Всеукраїнський кінокомітет було утворено у Харкові при Всеукраїнській раді мистецтв Народного комісаріату освіти УСРР. Точна дата його заснування не встановлена. Вірогідно, вона співпала в часі з оголошеним 17 січня 1919 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України за підписом його Голови Г. Л. П’ятакова про передання всіх театрів і кінематографів у відання Відділу освіти, на який покладался обов’язок здійснювати розробку інструкцій для місцевих рад про порядок завідування театрами та кінематографами (ф. 166, оп. 1, спр. 10, арк. 6).

У своїй діяльності Всеукраїнський кінокомітет керувався положенням та програмою. Його основним завданням було визнано “упорядкування та врегулювання фото- і кінопромисловості з метою систематичного і раціонального використання її як знаряддя пропаганди ідей соціалізму і як органу культури й освіти”².

Згідно з положенням Кінокомітет складався з таких відділів: обліково-контрольного, технічного, фотографічного, науково-педагогічного, дитячого,

цензури та рецензій, кінохроніки, виробництва картин, експлуатаційного, кіношколи. Функції відділів визначалися так*:

“а) Учетно-контрольный: контролирует и регулирует фото- и кинопромышленность, следит за правильным вывозом означенных продуктов из Украинской республики и способствует их ввозу из заграницы. Ведет учет новых картин, следит за правильной оплатой гербового сбора, инструктирует Комитеты служащих по вопросам правильного и целесообразного ведения дела в интересах Республики.

б) Технический: ведет надзор за кинематографами, руководит мастерскими Комитета по устройству, починке и ремонту аппаратов, конструирует новые аппараты и разрабатывает схемы и оборудует передвижные кинематографы.

в) Фотографический: снимает хронику важнейших событий, снабжает иллюстрированным материалом советские издания, издает портреты вождей пролетариата и деятелей революции для широкого распространения среди народных масс.

г) Отдел научно-педагогический: составляет популярные брошюры и лекции к имеющимся научным картинам и устраивает систематические лекции с показательным кинематографом и волшебным фонарем в рабочих районах, армейских частях и пр., для чего входит в связь со всеми культурно-просветительными организациями Украинской республики.

д) Детский: устраивает детские сеансы с популярными беседами и лекциями.

е) Отдел цензуры и рецензии: просматривает все кинематографические картины, тщательно фильтрует их, запрещает те из них, которые содержат элементы порнографии и уголовщины, и отмечает выдающиеся произведения светотворчества, рекомендуя их советским театрам.

ж) Кинохроника: снимает важнейшие события, жизнь фронта, борьбу с контрреволюцией, выдающихся политических деятелей для демонстраций во всех электротئاتрах.

з) Производство картин: в предлагаемом государственном ателье и лабораториях Кинокомитета будут создаваться картины на сюжеты из истории революции всех стран и народов, а также и другие, проповедующие социализм, равенство и братство.

и) Эксплуатационный: ведет хозяйственную часть Кинокомитета, управляет принадлежащими Кинокомитету театрами, ведет товарообмен с заграницей, сдает в прокат соответствующим театрам принадлежащие Кинокомитету его картины и пр.

к) Киношкола: подготавливает мастеров экрана, артистов, режиссеров, директоров, музыкантов, операторов, лаборантов, механиков и т. д.” (ф. 166, оп. 1, спр. 674, арк. 23, 24).

У положенні зазначалося, що Кінокомітет складається з Голови, Керівної колегії та Великої колегії. Вирішення питання про призначення та звільнення Голови Кінокомітету покладалося на Колегію народної освіти, Керівної колегії з двох осіб – Всеукраїнську раду мистецтв за поданням

* Тут і далі цитується мовою оригіналу.

Голови Кінокомітету. До складу Великої колегії як дорадчого органу входили завідувачі всіх відділів Кінокомітету.

Поточні питання своєї діяльності мав вирішувати сам Кінокомітет. Водночас зазначалося: “Дела, требующие новых расходов (вне сметы), равно опубликования постановлений, имеющих общегосударственный характер, представляются на разрешение Совета искусств” (там само, арк. 24).

Заслуговує на увагу Програма діяльності Кінокомітету. Наводимо її повністю:

“Всем армейским кружкам, рабочим клубам, обществам, всем культурно-просветительным учреждениям при заводах, фабриках, мастерских, при профессиональных союзах, больницах, в селах, деревнях Украины, всем научным отделам при школах, училищах и гимназиях, всем, всем, всем нуждающимся и стремящимся к просвещению.

В Харькове при Комиссариате народного просвещения во Всеукраинском совете искусств организован Кинокомитет.

Своею ближайшею задачею Кинокомитет ставит, прежде всего, тщательную цензуру для всех вышедших и выходящих лент, чтобы ни одна картина по своей нехудожественности или безнравственности или антиреволюционности сюжета – не выходила бы в свет. Кинокомитет берет на учет ленты всех прокатных контор Украины и регулирует демонстрацию лучших из них для просвещения армейцев, рабочих и учащихся. Кинокомитет организует передвижной кинематограф для прифронтовой полосы для военных частей, чтобы товарищи армейцы не были лишены культурных развлечений.

Но главной своей задачей Кинокомитет ставит распространение научных знаний всюду – путем кинолекций.

Кинокомитет взял в свое ведение все картины научно-просветительного и педагогического характера, тщательно подбирает их, ремонтирует и систематизирует.

При Кинокомитете организован и особый научно-педагогический отдел, который располагает штатом лекторов-специалистов по всем отраслям науки, культуры и знания. Лектора сопровождают все картины популярными чтениями и докладами.

Кинокомитет располагает серией детских картин, сказок, которые будут служить иллюстрацией специальным рассказчикам детских сказок.

Кинокомитет устраивает сеансы научного и детского кинематографа в советских театрах. Рекомендует и посылает ленты и лекторов всем учреждениям, организациям и обществам, которые способствуют и заботятся о просвещении на Украине.

Поэтому, научно-просветительный отдел Кинокомитета, являющийся центром кинопросвещения на Украине и прифронтовой полосе, обращается ко всем культурно-просветительным организациям, обществам и учреждениям на всех заводах, фабриках, при всех профсоюзах, школах, училищах, ко всем кружкам в армейских частях – ко всем, всем, всем с большой и настойчивой просьбой...

Пусть все, кто хочет работать для просвещения, сообщат Кинокомитету (научно-педагогический отдел. Харьков, ул. Либкнехта № 4, кв. 2)” (ф. 166, оп. 1, спр. 674, арк. 25, 26).

Про чітке й послідовне одержавлення кінематографічного процесу на українських теренах свідчать кілька обов'язкових постанов Всеукраїнського кінокомітету, виданих наприкінці січня – в березні 1919 р. Згідно з ними, заборонялося самовільно використовувати позитивну плівку, продавати і вивозити за кордон кіноапаратуру та фільми. Власникам кінотеатрів, прокатних контор, ательє пропонувалося звернутися до Кінокомітету за отриманням інструкцій щодо обліку своїх товарів, подальшого прокату, продажу тощо (ф. 166, оп. 1, спр. 10, арк. 7, 32).

Першими було реквізовано ательє для виробництва фільмів “Художній екран” і “Світлотінь” у Києві та приватні ательє в Одесі³. У приміщеннях, які відбирали в кінопідприємств, розпочали створювати “показові кінотеатри”, які переслідували виключно культурно-просвітницькі цілі.

Розвиткові кіносправи в Україні значною мірою сприяли політоргани Червоної армії. У відділах політосвіти та при політвідділах було створено кінокомітети та кіносекції, яким доручалося виготовлення та прокат кінофільмів. Вони діяли в тісному контакті із Всеукраїнським кінокомітетом та місцевими органами народної освіти, підтримували їх в матеріально-технічному відношенні. Ця робота мала за мету передусім залучення народних мас через кіномистецтво до розбудови країни. Армійські пропагандисти першими в Україні почали використовувати кіносюжети під час проведення мітингів, лекцій та іншої агітаційно-виховної роботи.

Політвідділ 41-ї дивізії в 1919 р. під час перебування в Одесі почав налагоджувати виробництво з випуску фільмів, якість яких була низькою, але за змістом вони цілком відповідали тогочасній тематиці. Було знято фільми “Червоний Касьян” та “Оповідання про сім повішених”⁴.

“Червона зірка” – таку назву мав випуск хроніки, що з'явилася на екранах 16 березня 1919 р. і знаменувала початок діяльності військового кіноцентру⁵. Місяцем пізніше при Київському військово-окружному управлінні було створено вже ціле кіновидавництво з такою ж назвою, що поєднало велику групу літераторів, режисерів, акторів, художників, представників профспілки кінопрацівників. Нова установа мала чотири секції: кінематографічну, театральну, художню та літературне бюро. Технічною базою для виробництва фільмів стало невелике націоналізоване приватне ательє “Художній екран” (розміщувалося на Хрещатику), яке мало власну лабораторію та павільйон для зйомок. Студія постачалась електроенергією від похідної армійської електростанції⁶.

У лютому 1919 р. відділ кінохроніки Всеукраїнського кінокомітету випустив перший номер кіножурналу під назвою “Живий журнал”⁷.

У бюлетені Всеукраїнського кінокомітету зазначалося, що відділ кінохроніки у травні–червні 1919 р. зняв кінофільми “Перший руханий потяг”, “Пароплав імені ЦВК”, “Відкриття Всеукраїнського з'їзду повітових комітетів”, “Життя червоних курсантів” та ін.⁸

Хронікальні фільми “Вручення М. І. Калініним ордена Червоного Прапора Першій Кінній Армії”, “Парад військ і демонстрація 1 Травня у Києві”, “Бойові подвиги 41 дивізії у боротьбі з інтервенцією та контрреволюцією”, “Взяття Одеси частинами Червоної Армії” відображали найголовніші події, якими жила в той час країна⁹.

З 1919 р. розпочався випуск перших ігрових картин на актуальні теми – агітфільмів. Першими з них, які випустив Всеукраїнський кінокомітет, стали: “Все для фронту”, “Мир хатам – війна палацам”, “Квіти на камені”, “Повстаньте гнані і голодні!”, “Революційний тримайте крок!”, “Це буде останній і вирішальний бій” та ін.¹⁰ Цей жанр кіномистецтва народжувався як перехідний, йому була притаманна присутність елементів нового мистецтва. Знімали агітфільми надзвичайно оперативно: за 3–10 днів картина була готова. Як правило, їх робили короткометражними й виходили вони на екран разом із хронікою. Демонстрування агітфільмів здійснювали найчастіше кіноустановки агітпотягів та агітпароплавів¹¹.

У 1919–1920 рр. Всеукраїнський кінокомітет разом із політвідділами Червоної армії в Києві та Одесі випустили біля тридцяти агітфільмів, кіноплакатів та хронікальних стрічок¹². Хоча невдовзі агітаційні фільми перестали відповідати потребам дня та перетворилися на “заштамповані “стрічки”, з якими національно змужене кіно розпочало боротьбу, саме вони разом з хронікально-документальними фільмами були початком українського кінематографа.

Всеукраїнський кінокомітет планував зняти великі художньо-біографічні фільми про Карла Маркса, Льва Толстого, Тараса Шевченка. 12 березня 1919 р. газета “Коммунар” сповістила, що Всеукраїнський кінокомітет оголосив конкурс на сценарій фільму про Т. Г. Шевченка, але, на жаль, у складних умовах тих років здійснити постановку так і не вдалося¹³.

Активний розвиток кіносправи потребував збільшення колективу працівників кінокомітету. Проте Народний комісаріат освіти УСРР пішов іншим шляхом. Було прийнято рішення створити філіали центрального органу керівництва кіносправою. Першими такі відділи з’явилися у Харкові, Одесі, Катеринославі. На чолі відділів-філій стояла комісія, куди входили голова та двоє членів, які призначалися Всеукраїнським кінокомітетом¹⁴.

У 1920-х роках українське кіно, що розпочиналося з хроніки та агітфільмів, набуло нових ознак, по суті, почало розвиватися професійне українське національне кіномистецтво. Надалі цей процес очолило створене в 1922 р. Всеукраїнське фотокіноуправління.

¹ Кіно. – 1929. – № 6. – С. 2.

² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 674, арк. 23.

³ Корниєнко І. С. Кино советской Украины. – М., 1975. – С. 25.

⁴ Кіно. – 1929. – № 15. – С. 2.

⁵ Шимон О. О. Сторінки з історії кіно на Україні. – К., 1986. – С. 58.

⁶ Корниєнко І. С. Кино советской Украины. – С. 25.

⁷ Історія українського радянського кіно. – Т. 1. – К., 1986. – С. 43.

⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 516, арк. 8–16.

⁹ Історія українського радянського кіно. – Т. 1. – С. 43.

¹⁰ Корниєнко І. С. Півстоліття українського радянського кіно. Сторінки історії. – К., 1970. – С. 19.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 20.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 674, арк. 10–15.

Наталія БАРАНОВСЬКА

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

Можливості вивчення історичною наукою будь-якої проблеми сучасності, а тим більше такої суспільно значимої, якою є Чорнобильська катастрофа, обумовлюються багатьма чинниками. Передусім це можливість виявляти, накопичувати, систематизувати та аналізувати і, таким чином, – оперувати значним масивом фактичного матеріалу. Стосовно чорнобильської проблеми, то доступ до інформації про подію та її багатоглядні й багаторівневі складові історична наука одержала лише на початку 1990-х років, коли в державі відбулися кардинальні суспільно-політичні зміни. Першим археографічним узагальненням роботи істориків на початковому етапі вивчення проблеми стала стаття Н. В. Маковської “Політична ретроспектива Чорнобильської катастрофи в документах”, опублікована в журналі “Архіви України”¹. Тоді ж розпочалася публікація на сторінках газет “Демократична Україна” та “Ехо Чернобыля” виявлених у фондах ЦДАГО України раніше закритих документів. Таким чином було покладено початок науковому вивченню істориками проблем, пов’язаних із Чорнобильською АЕС та аварією реактора її 4-го енергоблоку, яка переросла за своїми масштабами в найбільшу техногенну катастрофу ХХ століття.

Серед джерел вивчення Чорнобильської катастрофи, дій влади та суспільства в тій екстремальній ситуації архівні джерела посідають особливе місце, оскільки у фондах державних та відомчих архівів накопичено величезний масив інформації.

Специфіка чорнобильської проблеми щодо архівних документів полягає в тому, що незначна її віддаленість в часі обумовила накопичення документального масиву, пов’язаного з нею, переважно в системі відомчих архівів та колишньому Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України (нині – Центральному державному архіві громадських об’єднань України). Із цього, найважливішого для дослідників процесів новітнього часу, архіву, доцільно розпочати огляд архівних джерел вивчення Чорнобильської катастрофи, оскільки саме до республіканського керівництва в Києві надходили, з одного боку, вказівки з центральних органів влади і управління СРСР, а з іншого – донесення про їхнє виконання та ситуацію в республіці загалом у зв’язку з подією на ЧАЕС, що відбивали тогочасне бачення й розуміння ситуації.

Нині у ЦДАГО України зберігаються 158 фондів (369 описів) у складі 255106 справ, документи яких тематично представляють усе розмаїття української новітньої історії, у тому числі – передісторію та хроніку подій Чорнобильської катастрофи, а також її наслідки*.

* Дослідниця висловлює щире подяку колишнім директору ЦДАГО України Р. Я. Пирогу та його заступниці Н. В. Маковській за допомогу та спільну працю у ході вивчення матеріалів архіву з проблеми.

Основними джерелами ЦДАГО України у ході дослідження чорнобильської проблеми стали документи двох фондів – першого та сьомого. Це матеріали загального відділу ЦК Компартії України та Центрального комітету ЛКСМУ.

Серед значної кількості описів фонду 1 привертають увагу в контексті проблеми справи таких із них: 2 (Матеріали з'їздів, пленумів, зборів партійного активу, нарад, засідань 1972–1991 рр.); 6 (Протоколи засідань політбюро ЦК Компартії України 1956–1967 рр.); 10 (Протоколи засідань політбюро і секретаріату 1968–1975 рр. (ч. 1) та 1976–1980 рр. (ч. 2); 11 та 16 (Протоколи засідань політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК Компартії України 1981–1991 рр.)

Важливі джерела з проблеми зосереджують справи опису 17, серед яких – три томи обсягом до 300 сторінок і більше – стенограми засідань оперативної групи політбюро ЦК Компартії України (спр. №№ 224, 225 та 226), рішення про створення якої було прийнято 3 травня 1986 р.² Стенограми дають уявлення про значущість події, розкривають величезне коло проблем, що постали перед керівництвом УРСР, засвідчують його намагання вплинути на ситуацію та неможливість зробити це у зв'язку із масштабами проблеми та її непередбачуваністю місцевому керівництву.

Найбільшу кількість важливих джерел із проблеми у ф. 1 ЦДАГО містить опис 25 “Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина)”, передусім її ч. II, що охоплювала 1970–1988 рр.

Джерела для вивчення дій влади у наступні післяаварійні роки зосереджено в опису 32 “Загальний відділ. Записки, довідки, інформації...”.

У фонді 7 найсуттєвішими для дослідження дій та стану молодіжної частини суспільства у ході ліквідації аварії та її наслідків є описи 19 (Стенограми і протоколи конференцій, пленумів, активів, зборів та засідань бюро обкомів ЛКСМУ 1979–1991 рр. (частина 2 опису) та 20 (Інформації та пропозиції ЦК ЛКСМУ з питань ідеологічної роботи).

Поряд із ЦДАГО України, багатими на джерела з чорнобильської проблеми є державні архіви колишнього СРСР: колишній Центральний партійний архів при ЦК КПРС та Центральний державний архів народного господарства СРСР. У нових політичних умовах ці архіви було реорганізовано. У 1991 р. на базі документів поточних архівів структурних підрозділів ЦК КПРС було утворено Центр збереження сучасної документації, який у 1999 р. трансформовано у Російський державний архів новітньої історії (рос. – РГАНИ). Був утворений також Президентський архів Російської Федерації, де зберігається основна частина матеріалів, що стосуються Чорнобильської катастрофи. Протягом останніх років цей архів залишався недоступним для іноземних громадян*.

Серед матеріалів, виявлених у фондах Центру збереження сучасної документації (нині – Російський державний архів новітньої історії), найбільший інтерес щодо досліджуваної теми становить фонд 89. Справи окремих описів цього фонду містять листи, інформації, звернення до ЦК

* До їхнього числа було віднесено й авторку цих рядків, про що її було письмово повідомлено.

КПРС (оп. 9, спр. 59) та окремі протоколи засідань Оперативної (чорнобильської) групи політбюро ЦК КПРС (оп. 51, спр. 20, 21). Переконливим свідченням міжнародного резонансу подій на ЧАЕС стала кількість виявлених документів з питань міжнародних зв'язків, пов'язаних із катастрофою. Справи 15, 16, 20, 23, 37, 39, 53, 57, 74, 78 опису 53 містять інформацію про участь СРСР у спеціальній та 30-й сесіях Генеральної конференції та сесіях Ради управляючих МАГАТЕ, про результати наради країн – членів МАГАТЕ з питань подальшого підвищення безпеки ядерної енергетики, про звернення зарубіжних громадян до М. С. Горбачова у зв'язку з аварією, постанову Секретаріату ЦК КПРС “Про план попереджувальних контрпропагандистських акцій у зв'язку з річницею аварії на Чорнобильській АЕС” та багато інших.

У Центральному державному архіві народного господарства СРСР, який після кардинальних політичних змін у житті країни дістав назву Російського державного архіву економіки, найважливіші документи, що стосуються Чорнобильської катастрофи, зосереджено у фонді 650 – Державного агропромислового комітету СРСР, який містить документи з листопада 1985 до квітня 1989 рр. Опис № 1 даного фонду включає справи постійного зберігання центрального апарату цієї державної структури. Документи 1986 р., що безпосередньо стосуються досліджуваної теми, було виявлено серед документів управління справами (спр. 31, протоколи №№ 1–10 нарад у Голови Держагропрому СРСР В. С. Мураховського; спр. 32, протоколи №№ 1–14 нарад у першого заступника Голови Держагропрому СРСР Сизенка Є. І.), спр. 77 (доручення ЦК КПРС та матеріали з виконання доручень, доповіді, доповідні записки, листи до ЦК КПРС, том 1) та відділу з виробництва та перероблювання продукції тваринництва. Так, спр. 556 містить документ на 18-ти сторінках, що має назву “Рекомендации по использованию мясного сырья с содержанием радиоактивных веществ и инструкция по дезактивации производственных помещений предприятий мясной и птицеперерабатывающей промышленности”.

У наступні роки Держагропром СРСР продовжував займатися проблемами, породженими Чорнобильською катастрофою, але вже менш інтенсивно. Документи, що підтверджують цю тезу, були виявлені у справах 1325 (1987 р.) та 3860 (1989 р.), в яких відклалися доручення Ради Міністрів СРСР та матеріали з виконання доручень по основних напрямках діяльності Держагропрому СРСР (доповідні записки, довідки, листи).

Поряд з державними архівами Києва та Москви, джерела з проблеми зберігаються у відомчих архівах. Серед них – поточний архів Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи, Урядовий архів та архів I відділу уряду – Ради Міністрів УРСР, відомчі архіви Мінсільгосппроду, Мінчорнобиля, СБУ та Президії Національної академії наук України.

Колекцію документів Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи складають переважно документи щодо медичних аспектів події, зокрема приховування правдивої інформації, визначення нормативів умісту радіоактивних елементів у воді, продуктах харчування,

повітрі. Хронологічно ці документи охоплюють період з 1 травня 1986 р. до 19 січня 1994 р.

П'ять документів стосуються проблем інформування (а точніше – дезінформування) населення та фахівців про реальний стан справ. Серед них, зокрема, наказ Міністерства охорони здоров'я УРСР про посилення секретності проходження інформації про аварію на ЧАЕС (18 травня 1986 р.) та ВЧ-грама Голови урядової комісії СРСР О. Щепіна до МОЗ УРСР про засекречення медичної документації (20 травня 1986 р.).

У колекції відклалася й ВЧ-грама МОЗ СРСР Міністру охорони здоров'я УРСР з текстом тимчасової інструкції щодо нагальної профілактики враження радіоактивним йодом, яку в Україні одержали 9 травня 1986 р. (у 1995 р. опублікована у збірнику “Чорнобиль: проблеми здоров'я населення”). Дата надходження цієї інструкції є яскравим свідченням “якості” роботи загальносоюзного Міністерства охорони здоров'я. До того ж, така профілактика мала сенс лише в перший момент потрапляння радіоактивного йоду до організму людини. Через два тижні після вибуху й початку розповсюдження радіоактивного йоду вона була позбавлена будь-якого сенсу.

Серед документів – накази МОЗ УРСР про обстеження й надання медичної допомоги дітям і вагітним жінкам (10 травня 1986 р.), про заходи щодо запобігання радіаційному ураженню населення (17 травня 1986 р.), про організацію роботи з документацією стосовно обстеження та госпіталізації людей (26 травня 1986 р.), про організацію медичного забезпечення населення під час евакуації з Київської та Житомирської областей та в місцях розселення (28 травня 1986 р.), про організацію груп радіохімічного контролю за об'єктами навколишнього середовища (12 червня 1986 р.) та ін.

Серед документів поточного архіву Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи – неодноразові звернення Міністра охорони здоров'я УРСР А. Романенка до МОЗ СРСР з проханням до вищого керівництва дати вказівку щодо вирішення тих чи інших питань, зокрема визначення остаточного діагнозу при променевому захворюванні (12 травня 1986 р.).

Значний інтерес становлять звернення МОЗ УРСР до Ради Міністрів республіки про необхідність посилення радіаційного контролю (21 травня 1986 р.) та спільне рішення МОЗ СРСР та УРСР про координацію діяльності й розподіл обов'язків у ході організації медико-санітарного забезпечення учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (26 травня 1986 р.).

Певний обсяг конкретної інформації містить довідка МОЗ УРСР для ЦК Компартії України з радіаційно-гігієнічною оцінкою заходів щодо поліпшення радіаційної обстановки в Києві від 6 серпня 1986 р. (однак оцінку її достовірності й об'єктивності, враховуючи традицію прикрашання дійсності в звітах, можуть дати лише незалежні експерти). Заслуговує на увагу як вияв заангажованості й Експертна оцінка членів міжнародної комісії з радіологічного захисту щодо можливості проживання і праці в м. Прип'ять (червень 1988 р.).

Поточний архів Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи містить інформацію про становлення в незалежній Україні

системи радіаційного захисту населення. Серед документів архіву – Протокол спільного засідання Комісії Верховної Ради УРСР з питань чорнобильської катастрофи і Національної комісії радіаційного захисту населення України (10 жовтня 1991 р.)

У ході вирішення чорнобильських проблем, враховуючи їхню комплексність, відбувалися спільні засідання комісій Верховної Ради УРСР з питань Чорнобильської катастрофи, а також екології і раціонального природокористування та інших у зв'язку з необхідністю забезпечення населення забруднених регіонів якісними продуктами харчування (протокол засідання № 2 від 27 січня 1992 р.). Окрім протоколів ряду засідань Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи, викликають інтерес звернення народних депутатів від областей та територій, які зазнали радіоактивного забруднення, до Верховної Ради України, інформація про стан газифікації населених пунктів та будівництва газопровідних мереж у Житомирській, Чернігівській і Київській областях, що постраждали внаслідок аварії, інші джерела інформації з досліджуваної проблеми.

У наступні роки чорнобильська проблема набула нових, кримінальних рис, що також знайшло відбиття в документах, виявлених у поточному архіві Комісії. Йдеться, зокрема, про довідку від 21 квітня 1993 р. комісії Федерації профспілок України про результати перевірки видачі посвідчень “Учасник ліквідації аварії на ЧАЕС” працівникам профспілкових органів та постанову від 24 квітня 1993 р. про закриття кримінальної справи, порушеної 11 лютого 1992 р., стосовно дій посадових осіб, державних і громадських органів під час аварії на ЧАЕС.

Про поточну роботу Комісії дають уявлення статистичні дані про переселення постраждалих у результаті аварії на ЧАЕС (1 жовтня 1993 р.) та статистичні відомості про звернення громадян до Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи протягом 1993 р.

Документ від 19 січня 1994 р. стосується видатної української поетеси Ліни Костенко. Вона від самого початку брала участь у роботі історико-етнографічної експедиції Мінчорнобиля України, але мала постійні проблеми у зв'язку із в'їздом до Зони. З цієї причини голова згаданої комісії Верховної Ради України В. Яворівський звертався до керівництва Мінчорнобиля з приводу видачі їй постійного посвідчення.

Джерелом інформації про роботу колишньої Ради Міністрів УРСР є матеріали Урядового архіву та архіву першого відділу Ради Міністрів, які зосереджено нині в приміщенні Кабінету Міністрів України.

У відкритому фонді Урядового архіву джерела з проблеми складають фонд Р-2, опис 15 (Сводная опись документов Совета Министров Украинской ССР), справи від № 189 до 990 (частково) (аварійний період) та справи 990, 19–1, 22–67 Б, 24–65, 24–73 (з 1988 р.) Хронологічно вони охоплюють період від квітня 1986 р. до 1993 р. Це насамперед документи з питань фінансового забезпечення та матеріально-технічного постачання постраждалого населення й ходу ліквідації аварії та її наслідків. Тут зосереджено й окремі рішення Урядової комісії СРСР, які в порядку інформування надсилалися до Ради Міністрів УРСР та його структур. Щоправда, їхня кількість дуже незначна.

Героїзм і самовідданість людей у ході початкового етапу мінімізації наслідків аварії засвідчує подання Уряду УРСР до Верховної Ради СРСР про нагородження орденами і медалями працівників народного господарства, партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів УРСР. Документ, у якому названо близько 800 чоловік, датований 31 жовтня 1986 р.

Події періоду після 1986 р. висвітлюють документи справ 990, 19–1, 22–67 Б, 24–65, 24–73, що є джерелом з питань наукового забезпечення ліквідації наслідків аварії (ЛНА), візитів зарубіжних політичних і громадських діячів, керівників міжнародних організацій. Тут зосереджено інформації, звернення, звіти, клопотання щодо фінансового та матеріально-технічного забезпечення постраждалого населення, будівництва житла для переселенців та з інших аспектів.

Специфічним джерелом, де зібрано інформацію про участь міністерств і відомств УРСР у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, є архів першого відділу Ради Міністрів. Тут у фонді Р-2 зосереджено відомості під описом 12 сс, що практично по днях висвітлюють діяльність працівників різних структур Ради Міністрів УРСР. Так, у спр. 21, т. 3 (інв. № 3867) зосереджено звіти й інформації Міністерства побутового обслуговування населення УРСР, яке займалось організацією побутового обслуговування учасників ліквідації аварії на ЧАЕС та евакуйованого населення. У справі 21, т. 4 (інв. № 3868) відклались інформації та відомості МОЗ УРСР про надання медичної допомоги населенню, госпіталізованих осіб і хворих, радіаційну обстановку і вміст радіоактивних речовин у навколишньому середовищі та продуктах харчування, якість води та молочної продукції в забруднених районах, медико-санітарне обслуговування вражених радіацією осіб та з інших питань. Справа 21, т. 5 (інв. № 3870) зосереджує інформації МВС УРСР до Ради Міністрів республіки про охорону громадського порядку в м. Прип'ять та зоні радіаційного зараження, охорону громадського порядку в аварійній зоні та місцях проживання евакуйованого населення, гасіння пожежі в районі Новошепелицького лісництва поблизу ЧАЕС, рух транспорту й осіб у 30-кілометровій зоні через контрольні-пропускні пункти в селах Дитятки, Старі Соколи, Діброва та ін.

В архіві першого відділу Кабінету Міністрів (ф. Р-2, оп. 12 сс, спр. 21, т. 6, інв. № 6872) зберігаються й інформації Держагропрому УРСР про рівень радіації та роботу галузі за умов, що склалися після аварії на ЧАЕС.

Чорнобильська катастрофа значною мірою позначилася на природі України; було забруднено й виведено з виробничого користування величезні території, що безумовно вплинуло на долю сільського населення. Найсуттєвіші матеріали про ситуацію в галузі після Чорнобильської катастрофи виявлено у відомчому архіві Держагропрому УРСР, правонаступником якого є нинішнє Міністерство аграрної політики України.

У "чорнобильському фонді", що зберігається в архіві Мінсільгоспроду (колишній Держагропром УРСР), було опрацьовано 40 справ, кожна з яких має обсяг близько 300-т сторінок. Серед документів фонду, що охоплюють період по 1988 р. включно, – постанови та розпорядження ке-

рівних органів СРСР та УРСР, листи, інформації, доповідні записки, звернення, повідомлення, протоколи засідань тощо.

Документальні джерела даного фонду уможливають глибоке вивчення найширшого кола проблем, з якими зіткнулося керівництво галузі, і дають уявлення про дії ряду галузевих керівників, зокрема відомого нині політичного діяча М. Ткаченка, який обіймав за тих часів посаду начальника штабу служби ЦО Держагропрому УРСР, першого заступника його голови, міністра.

Привертають увагу документи, що дозволяють дослідити ставлення керівництва СРСР до виконання Україною її зобов'язань щодо постачання продовольчої продукції до великих міст Росії, зокрема Москви та Ленінграду. Зокрема, гостро ставилося завдання більш якісного дозиметричного контролю продукції, що поставлялася.

Джерела “чорнобильського фонду” відомчого архіву Держагропрому свідчать, що практика фінансових зловживань і порушень у ході вирішення чорнобильських проблем мала місце вже з першого післяаварійного року. Так, перша інформація про фінансові порушення при здачі в експлуатацію будинків для евакуйованого сільського населення датується 20 серпня 1986 р.

Звичайно, найважливішим джерелом вивчення проблеми є архіви структур виконавчої влади, створених для безпосереднього розв'язання конкретних питань. Так, наприкінці 1990 р. почав діяти Державний комітет УРСР по захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, тимчасове положення про який було затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 2 листопада 1990 р. У травні 1991 р. його було трансформовано у Міністерство УРСР у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, т. зв. Мінчорнобиль, який у 1996 р. Указом Президента України від 28 жовтня був реорганізований. Штаб Цивільної оборони об'єднали з Мінчорнобилем, в результаті чого утворилося Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи з підрозділом, що йменувався Адміністрацією зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення³. У 2004 р. його було перетворено в державний департамент. Тоді ж зі структури Міністерства знову було виділено Державний комітет, який у 2005 р. повернули до МНС⁴. Згадані реорганізації ускладнюють роботу з масивом документів, які накопичилися протягом останнього десятиліття. Вдалося опрацювати лише документи поточного діловодства Мінчорнобиля України, який містить традиційні види документів, що розкривають відомчу діяльність (листування, нормативна документація керівних органів та вказівки виконавчим органам на місцях, плани, програми, звіти, у т. ч. про міжнародні зв'язки, фінансові потоки та ін).

Серед найвагоміших за змістом документів, виявлених у поточному архіві колишнього Мінчорнобиля, – його постанова про єдину систему державного радіаційного контролю від 10 жовтня 1991 р.; оголошення оргкомітету про проведення міжнародного конкурсу проектів перетворення об'єкта “Укриття” на екологічно безпечну систему (лютий 1992 р.); по-

відомлення керівникам міністерств і організацій про початок занять в Українському радіологічному навчальному центрі (24 грудня 1993 р.) та ін.

Один з блоків розкриває співпрацю міністерства з такою важливою структурою у сфері управління атомною енергетикою, як Держкоматом України. Серед документів – пропозиція щодо проведення спільного засідання з Колегією Держкоматому (3 грудня 1993 р.), довідка для Держкоматому про стан і перспективи роботи ЧАЕС (4 березня 1993 р.). Виявлено також рішення Колегії Державного комітету України з ядерної та радіаційної безпеки від 22 грудня 1993 р. про визначення статусу 4-го блоку ЧАЕС, що мало принципове значення для розроблення стратегії зняття його з експлуатації. 27 квітня 1995 р. Держкоматом надіслав до міністерства (вих. № 787/14) результати аналізу його науково-технічною радою програми робіт із забезпечення контролю, стабілізації стану та перетворення об'єкта “Укриття” на 1995 рік та висунув пропозицію створення спеціального фонду його перетворення на екологічно безпечну систему на випадок відсутності фінансової допомоги з боку країн Заходу. Проте, ця структура також зазнавала неодноразових реорганізацій.

Матеріали поточного архіву Мінчорнобиля є цікавим і достатньо повним джерелом для вивчення міжнародних зв'язків України у ході вирішення чорнобильської проблеми та зусиль світової спільноти з надання допомоги постраждалим регіонам і населенню. Серед виявлених документів – Комюніке чотиристоронніх переговорів делегацій Республіки Білорусь, Російської Федерації, України та координатора ООН по Чорнобилю про міжнародне співробітництво та їхнє звернення до генерального директора Всесвітньої організації охорони здоров'я доктора Хіроші Накадзіма від 26 травня 1993 р., довідка Управління міжнародних зв'язків Мінчорнобиля України про співробітництво з ООН у справі ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (не пізніше травня 1993 р.) та доповідна записка про доцільність визначення пріоритетних напрямів співробітництва з цією організацією (2 червня 1993 р.)

Свідченням поваги світової спільноти до України та галузевого керівника справою ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС став виявлений у поточному діловодстві в перекладі з англійської лист заступника генерального секретаря ООН Я. Еліассона до міністра України Г. Готовчиця із запрошенням на засідання комітету ООН з чорнобильських проблем (29 жовтня 1993 р.). Загалом, співпраця з ООН, судячи з документів, посідала значне місце в діяльності міністерства. Одним із джерел вивчення згаданої проблеми є, зокрема, листування з директором Женевського відділення Департаменту з гуманітарних питань ООН М. Гріффітсом та матеріали щодо розроблення проекту резолюції Генеральної асамблеї ООН до 10-ї річниці Чорнобильської катастрофи (22 листопада 1995 р.). Привертають увагу також Меморандум міжнародного симпозіуму “Безпека “Укриття” – 94” (18 березня 1994 р.) та прес-реліз про екстрену гуманітарну допомогу Україні з Японії (25 квітня 1994 р.).

Оскільки Мінчорнобиль займався організацією наукового супроводу вирішення проблеми, логічним видається виявлення в його поточному діловодстві цікавого джерела до вивчення даного аспекту – спільної

постанови НАН України та Мінчорнобилю від 11 січня 1996 р. “Про результати наукових досліджень установ НАН України з чорнобильської тематики та заходи щодо підвищення їх ефективності”.

З огляду на тотальну засекреченість інформації про Чорнобильську катастрофу та наукові проблеми, породжені нею, найважливішим джерелом вивчення напрямків наукового супроводу мінімізації її наслідків є архів першого відділу Президії Національної академії наук України*.

Ситуацію навколо інформації з проблеми добре розкривають два документи, один з яких виявлено в архіві першого відділу: розпорядження Президії АН УРСР про засекречення інформації про аварію на ЧАЕС та ліквідацію її наслідків від 20 травня 1986 р. (спр. 1–12) та повідомлення Президії НАН України директорам академічних установ про зняття заборон на оприлюднення інформації про Чорнобильську катастрофу відповідно до Закону України “Про державну таємницю” (№ 11/29 від 1 листопада 1995 р. – поточне діловодство).

В архіві першого відділу Президії НАНУ були опрацьовані справи, які переконливо засвідчують визначну роль наукових колективів Академії наук УРСР у вирішенні багатьох конкретних проблем, що виникли в результаті зруйнування 4-го енергоблоку ЧАЕС, величезного викиду радіоактивності у навколишнє середовище та намагання мінімізації наслідків цієї катастрофи. Так, справа 81 (том 6) містить протоколи нарад Комісії Президії АН УРСР з питань ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Ця Комісія була створена за дорученням Голови Ради Міністрів республіки О. П. Ляшка 3 травня 1986 р., а засідання її проводилися з 4 травня щоденно, а подеколи – й двічі на день.

Документи, зосереджені у справах 82 та 92, мають велику інформаційну насиченість. Так, найвагомим у справі 82 є, мабуть, документ від 6 листопада 1986 р. “Аналітичний матеріал КДБ УРСР для АН УРСР про досвід західних спеціалістів по дезактивації водних басейнів після аварій на АЕС”. Справа 92 також містить багато різноманітної інформації, листів, звернень, що розкривають складові проблеми, до вирішення якої була долучена АН УРСР. Справа 93 (томи 1, 2, 3, 4, 7) є детальним і вичерпним джерелом для вивчення стану атмосфери, повітря, ґрунту внаслідок аварії та внеску окремих академічних колективів у вирішення конкретних завдань.

Навіть та незначна можливість опрацювання документів відомчого архіву СБУ, яку мала авторка даного матеріалу (опрацьовано матеріали фонду 16 – таємного та нетаємного діловодства КДБ УРСР, опис 11-А – Доповідні записки та інформаційні повідомлення 1986 р.), дозволила зрозуміти те величезне ідеологічне протистояння, яке виникло навколо аварії на ЧАЕС. В інформаціях на ім’я першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького йшлося про акції протесту, що відбувались в Україні й за кордоном, зокрема в США, Канаді, країнах Європи.

Поряд з державними та відомчими архівами, джерелом інформації з проблеми є також поточне діловодство виробничих структур, розташованих

---

* Доступ до архіву став можливим завдяки особистому втручання й підтримці академіка НАНУ В. Г. Бар’яхтара.

у Зоні відчуження, яка утворилася навколо ЧАЕС радіусом у середньому 30 км. На цій території розташовано міста Чорнобиль і Прип'ять, ЧАЕС, об'єкт "Укриття" та велика кількість різноманітних підприємств, основне завдання яких – належна експлуатація небезпечних об'єктів та контроль за довкіллям, зокрема за лісом, водними об'єктами та місцями захоронення радіоактивних відходів.

Структура управління в Зоні з 1986 р. зазнавала неодноразових реорганізацій. Відразу після події рішенням Ради Міністрів СРСР для ліквідації аварії на АЕС в м. Чорнобиль було створено Науково-виробниче об'єднання (НВО) "Комбінат", яке пізніше було трансформовано в незалежну структуру – НВО "Прип'ять", яке, у свою чергу, з 1995 р. підпорядковано Адміністрації зони відчуження (АЗВ) – структурі, що існувала в Мінчорнобилі й поступово перебрала на себе весь контроль над Зоною. НВО "Прип'ять" увійшло до АЗВ під назвою "Регіональне управління забезпечення організаційно-технічної та розпорядчої діяльності" (РУЗОД АЗВ), зберігши архів колишнього "Комбінату".

У ході роботи в Зоні протягом 1993–1999 рр. мені вдалося опрацювати матеріали Технічного архіву виробничо-технічного відділу Науково-виробничого об'єднання "Прип'ять", які стосуються подій 1986 і наступних років. Унікальність цього архіву полягає в тому, що він – практично єдине місце, де зосереджено всі Ухвали Урядової комісії СРСР за весь час її існування, аж до 1990 р. Частина з них представлена в організованому вигляді (це теки під назвою "Ухвали урядової комісії з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС"), інші ж є неопрацьованим стосом паперів (тим не менше, це оригінали з особистими підписами голів Комісії – заступників Голови Ради Міністрів СРСР – Щербини, Вороніна та ін., які вахтовим методом працювали в Чорнобилі, змінюючи один одного). Крім самих ухвал, тут зосереджено підготовчі матеріали до них, що дає величезну конкретну інформацію з проблеми.

Крім матеріалів Урядової комісії, в архіві НВО "Прип'ять" виявлено ряд документів, що розкривають специфіку його діяльності. Серед них, зокрема, лист від 29 вересня 1987 р. від Поліського райкому партії та райвиконкому до Урядової комісії СРСР з проханням про додаткову дезактивацію населених пунктів та об'єктів; наказ від 1 жовтня 1991 р. № 317 про створення директорату Чорнобильського центру міжнародних досліджень; лист від 24. 11. 92 р. про необхідність співпраці Координаційної ради з наукових проблем, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії на ЧАЕС, керованої академіком А. П. Александровим, та керівництва виробничого об'єднання "Комбінат" (вих. № 1322).

Управлінська структура в м. Чорнобилі – Адміністрація зони відчуження, як будь-яка державна установа, створює й накопичує поточну документацію відділів чи управлінь, що виконують поставлені завдання. Серед виявлених документів – постанови колегії Мінчорнобиля (наприклад, постанова колегії Мінчорнобиля від 27 грудня 1995 р. № 26 "Про роботу НАН України"), розпорядження АЗВ (зокрема, розпорядження від 26 січня 1993 р. № 1 з приводу низької виконавської дисципліни на об'єкті "Укриття" та інших організаціях, підприємствах та установах зони відчуження), накази

(наприклад, наказ АЗВ від 12 грудня 1995 р. № 73 про необхідність передання до Інфоцентру наприкінці кожного року звітів підприємств та організацій, що виконували або замовляли науково-дослідні, дослідно-конструкторські та проектно-пошукові роботи). Крім поточної діяльності, АЗВ брала участь у розробленні різноманітних планів, програм, стратегій. Прикладом останньої може бути документ “Стратегия ликвидации последствий чернобыльской аварии. Август 1993 года”.

Вирішуючи питання наукового забезпечення робіт у Зоні відчуження, Адміністрація створила при собі науково-технічну Раду, протоколи засідань якої виявлено серед документів. Крім того, АЗВ виконує контролюючі функції стосовно підприємств, розташованих на підпорядкованій їй території, в тому числі “Об’єкту “Укриття””. Так, в Акті перевірки АЗВ виконання “Програми робіт ВО ЧАЕС на об’єкті “Укриття” у 1996 році” критично оцінено організаційну структуру управління ним, що склалась на 1996 р.

Специфічним джерелом вивчення чорнобильської проблеми є архів і поточне діловодство самої станції. Значне радіоактивне забруднення внаслідок аварії частини її архіву спричинило необхідність захоронення забруднених матеріалів. Поспішність, з якою це було зроблено (при реальній можливості дезактивації документів) обумовила на сучасному етапі функціонування станції певні проблеми, оскільки втрачено масив не тільки діловодного, але й технічного архіву.

Документи, що збереглися в архіві ЧАЕС, структуровано таким чином: матеріали 1969–1973 р. об’єднано у фонд 10, оп. 1, спр. 1–24. Тут зосереджено інформацію про державні рішення з питань розвитку атомної енергетики в СРСР та УРСР, щодо початкового етапу становлення колективу будівельників, ведення будівельних робіт і пов’язані з цим проблеми фінансування, матеріально-технічного та кадрового забезпечення. Тут же – накази по станції та директивні матеріали керівних органів галузі.

В архіві станції документи за 1974–1979 рр. відсутні. Надалі, починаючи з 1980 р., їх організовано по роках, у межах яких пронумеровано окремі справи. Так, спр. 01–25 за 1980 р. містить ухвалу Виконкому Чорнобильської районної Ради депутатів трудящих від 12 вересня 1980 р. про додаткові заходи щодо поліпшення житлово-побутових умов будівельників та експлуатаційників ЧАЕС. Серед значного масиву документів 1981 р. привертає увагу спр. 01–27 – постанова Комітету народного контролю УРСР від 17 червня 1981 р. про недоліки в будівництві атомних електростанцій в Україні, в тому числі Чорнобильської.

Блок справ, що об’єднують матеріали 1983 р., окрім справ 01–21, 01–22, 01–23, містить теку “Переписка с госинспекцией по эксплуатации электростанций и сетей МЭ и Э СССР. 1980–1983 гг.”, де зберігся Акт перевірки організації експлуатації Чорнобильської АЕС Всесоюзним виробничим об’єднанням Союзатоменерго від 15 травня 1981 р.

Документи справ 1986 р. (01–8, 01–14, 01–50) розкривають повсякденне виробниче життя колективу до 26 квітня та після аварії. Так, якщо 13-м березня датована доповідна записка директора ЧАЕС міністру енергетики і електрифікації СРСР про ускладнення в проектуванні м. Прип’ять (спр. 01–8), то травнем – наказ по Всесоюзному виробничому об’єднанню

“Союзатоменерго” про надання допомоги Чорнобильській АЕС у дезактивації спецодягу (спр. 01–8). У цій же справі підшито лист Союзатоменерго до штабу ліквідації аварії на ЧАЕС про можливе проведення аварійно-відбудовних робіт за пропозицією вченого з Азербайджану А. Сеїдова (26 червня 1986 р.); звернення керівництва ЧАЕС до Ради Міністрів УРСР щодо розміщення в Києві відділів управління станції (23 серпня 1986 р.); звернення керівництва та громадських організацій ЧАЕС до Ради Міністрів УРСР з проханням про постійну прописку у м. Києві сімей загиблих та постраждалих від аварії працівників Міненерго (2 жовтня 1986 р.) та ін.

Окрім того, матеріали 1986 та наступних років зосереджені в окремих справах – “Накази”, “Рішення та розпорядження”. Від них відокремлено фрагменти листування, наприклад звернення до НВО НДКІМТ (м. Обнінськ, РФ) з проханням провести роботу, спрямовану на укладення угоди й підготовку “Положення про здійснення функцій головного технолога об’єкта “Укриття” (26 липня 1993 р., вих. № 60-312/12-139-3003).

Загалом архів ЧАЕС і досі перебуває на етапі становлення і фахового оформлення справ, тому матеріали початкового періоду так і залишилися не пронумерованими. Крім того, враховуючи специфіку галузі та мовну ситуацію в ній, більшість документів – російськомовні.

Важливою складовою чорнобильської теми є проблема об’єкта “Укриття” (ОУ), який встановлено над зруйнованим 4-м енергоблоком. Джерел із його вивчення чимало, але найважливішими, звичайно, можна вважати матеріали його поточного архіву, розташованого в адміністративному корпусі “Укриття” на проммайданчику ЧАЕС. Оскільки на початковому етапі існування це підприємство мало певну незалежність у межах адміністративної структури станції, тут накопичилась значна кількість документів різного характеру. Їх організовано в кілька блоків. Це – документи Технічного архіву, архіву Бюро документації та діловодства (канцелярії), матеріали, що зберігаються в Технічній бібліотеці, а також поточне діловодство Групи управління проектом “SIP”. Кожен із цих блоків містить специфічні джерела для вивчення проблеми. Так, у Технічному архіві зосереджено програми робіт, звіти з виконання угод, укладених ОУ на проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт з науковими і виробничими колективами України та Росії, акти приймання цих робіт, різноманітні довідки та ановані звіти.

Архів Бюро документації та діловодства (БДД ОУ), тобто канцелярії, містить значну кількість документів, систематизованих по роках, серед яких – накази та розпорядження, які надходили сюди від керівництва ЧАЕС та різноманітних структур, що в ієрархічній управлінській структурі стояли над “Укриттям”. Тут відклалися, наприклад: наказ Мінатоменергопрому СРСР від 24 серпня 1990 р. № 621 про чисельність працюючих на ОУ за рахунок звільнених при реорганізації Комплексної експедиції Інституту ім. Курчатова наприкінці 1989 р. із урахуванням сил МО, ЧАЕС та Славутича; наказ генерального директора ВО ЧАЕС М. П. Уманця від 31.08.90 р. № 866 про організацію підприємства “Об’єкт “Укриття” та ін.

Однак найбільший масив надзвичайно цікавих джерел з питань виробничого і соціального життя колективу, що покликаний вирішувати най-

болючіші проблеми наслідків Чорнобильської катастрофи, містить підрозділ БДД ОУ, де зосереджено матеріали листування. Аналіз вмісту тек, що по роках накопичували вхідну та вихідну кореспонденцію, дає цінний матеріал для розуміння процесів, що тут відбувалися.

Специфічні джерела зосереджено також у Технічній бібліотеці ОУ. Тут серед фахових книг та друкованої продукції з інших галузей знання було виявлено стенограму конференції, присвяченої дев'ятиріччю завершення будівництва “Укриття” (1995 р.), пояснювальну записку “О выполнении работ на объекте “Укрытие” за 1995 год” та ін.

Починаючи з 1998 р. на ЧАЕС почав реалізовуватися міжнародний проект, основне завдання якого – перетворення ОУ на екологічно безпечну систему, так званий SIP (shelter implementers plan), для реалізації якого було створено Групу управління проектом (ГУП). Архів поточного діловодства Групи також є надзвичайно важливим і цікавим джерелом для вивчення цього складного аспекту проблеми.

Серед структур, розташованих у Зоні, особливе місце посідав Міжгалузевий науково-технічний центр НАН України (МНТЦ “Укриття”). Його створено на базі Комплексної експедиції (КЕ) при Інституті атомної енергії ім. Курчатова РАН, і в його архіві зосереджено документи, що відображають зусилля науковців Росії та України, зокрема Москви, Ленінграда, Обнінська, Києва, Львова та ін., у розв'язанні завдань наукового осмислення події, її наслідків, стану зруйнованого блоку, шляхів його убезпечення та поводження з радіоактивними відходами, що у величезній кількості утворились на ЧАЕС та в зоні відчуження. Науково-технічний архів МНТЦ зосередив матеріали КЕ (фонд КЕ, оп. 1) та багато інших документів. Цікаві відомості містить також листування цієї наукової установи.

Враховуючи значний вплив Чорнобильської катастрофи на стан здоров'я різних категорій населення і в т. ч. тих, хто працювали безпосередньо на ЧАЕС, об'єкті “Укриття”, у зоні, а мешкали в Чорнобилі, автор цих рядків свого часу звернувся до керівництва медико-санітарної частини № 1 м. Чорнобиль. За його допомогою з поточного архіву МСЧ № 1 було одержано два документи, які містили невідому на початку 1990-х рр. надзвичайно показову і важливу інформацію: Пропозиції медико-санітарної частини № 1 про заходи щодо поліпшення медико-гігієнічного та екологічного забезпечення працюючих у 30-кілометровій зоні ЧАЕС (6 липня 1989 р.) та Аналітичну довідку медико-санітарної частини № 1 м. Чорнобиль про стан здоров'я учасників ліквідації аварії 1986 р. та працюючих у зоні відчуження у 1986–1993 рр. та 1994 р.

Певний інтерес становлять джерела, одержані з архівів поточного діловодства громадських організацій, які утворили постраждали від аварії громадяни, т. зв. чорнобильці, для захисту власних інтересів. Ідеться про документи Всесоюзної організації “Союз Чорнобиль”, яка на початку 90-х рр. перетворилася на міжнародну організацію з такою активною складовою, як Союз “Чорнобиль” України, очолюваний Ю. В. Андреевим. Поряд із цими впливовими організаціями, великий авторитет і широкі міжнародні зв'язки має Фонд спасіння дітей України від чорнобильської трагедії при Українській Раді Миру, документи з поточного діловодства якого також залучено до вивчення суспільної складової чорнобильської проблеми.

Висока громадська активність постраждалого населення і громадських організацій вилилась у проведення ними протягом кількох років (1991–1995) телерадіомарафонів “Дзвони Чорнобиля”, у ході яких збиралися кошти для допомоги постраждалим. Серед матеріалів поточного архіву Головної редакції науково-популярних і навчальних програм Держтелерадіо України зберігаються протоколи засідань Опікунської ради, що контролювала витрачання накопичених коштів, у складі відомих учених, політичних і громадських діячів.

Нестандартним, специфічним джерелом вивчення окремих аспектів проблеми є й приватні колекції документів, які накопичувались у безпосередніх учасників ліквідації аварії та мінімізації її наслідків, зокрема керівників окремих напрямків роботи. Йдеться, зокрема, про колекцію документів з питань діяльності інспекції Держатоменергонагляду у ході аварійних робіт на ЧАЕС у 1986 та наступні роки, у т. ч. – інформації, акти, довідки, доповідні та інші документи, що висвітлюють діяльність цього відомства і працівників південно-західного округу Держпроматомнагляду СРСР, до якого входили АЕС України, із забезпечення ядерної безпеки у ході робіт, зокрема перевірки систем і обладнання енергоблоку № 1 ЧАЕС, проведення заходів щодо посилення безпечної та сталої експлуатації станції, з розроблення програми виведення з експлуатації енергоблоків Чорнобильської АЕС та інших надзвичайно важливих напрямків.

Таким чином, існує безпосередня взаємозалежність між широким колом проблем, породжених Чорнобильською катастрофою, та необхідністю залучення до їхнього вивчення якнайширшого кола архівних джерел. При цьому, враховуючи часову близькість досліджуваної події, є нагальна необхідність, окрім документів державних архівів, залучати матеріали відомчих архівів, архівів поточного діловодства міністерств і відомств, які безпосередньо задіяні в процесі вирішення завдань, а також поточного діловодства структур, розташованих безпосередньо в зоні впливу ЧАЕС – т. зв. проммайданчику та в Зоні відчуження, що утворилася внаслідок радіоактивного забруднення викидами до атмосфери продуктів розпаду з її 4-го енергоблоку.

При вивченні величезного масиву різноманітних архівних джерел з питань Чорнобильської катастрофи, враховуючи політичну заангажованість аварійного та поставарійного часу, постає питання про оцінку рівня їхньої достовірності та об'єктивності людей, які їх готували. Постає також проблема подальшої долі архівних матеріалів, що знаходяться на забруднених територіях, зокрема в Зоні відчуження, та можливості їх вивчення дослідниками.

Стає очевидним, що виявлений як у державних, так і відомчих архівах величезний масив документальних джерел з вивчення однієї з найболучіших проблем новітньої історії – чорнобильської – далекий від абсолютної повноти. Їх пошук, виявлення та вивчення продовжує лишатися актуальним завданням істориків.

¹ *Маковська Н. В.* Політична ретроспектива Чорнобильської катастрофи в документах // Архіви України. – 1993. – № 1–3.

² Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 235. Постанова ЦК КПУ про створення оперативної групи, очолюваної О. П. Ляшком. – Опубл. у кн.: Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. – С. 751.

³ Див. постанову Кабінету Міністрів України від 29 травня 2000 р. № 851.

⁴ Повідомлення Прес-служби Президента України Віктора Ющенка від 21 квітня 2005 р. про Указ Президента України “Про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи”.

Діана АЛЕКСЄЄВА-ПРОЦЮК

**ДОКУМЕНТИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ
АРХІВІВ УКРАЇНИ ПРО УТРИМАННЯ
ТА ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ ІНОЗЕМНИХ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ Й ІНТЕРНОВАНИХ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1939–1953 рр.**

Ключовою проблемою будь-якого наукового дослідження є питання джерел. Що стосується джерельного забезпечення проблеми військового полону загалом і питань утримання, забезпечення та трудового використання бранців війни, то за часів СРСР про нього говорити не доводилося. Усі, навіть найменш інформативні, комплекси документів, які стосувалися діяльності радянських органів військового полону, знаходились у недоступних для дослідників фондах центральних партійних, урядових і відомчих архівів, що принципово унеможливило вивчення цих сторінок історії війни. З початку 90-х рр. минулого століття і до сьогодні в Росії, Україні, інших пострадянських країнах триває поступовий процес відкриття закритих архівів, що наповнює питання джерельного забезпечення досліджень проблеми реальним змістом і сприяє її ґрунтовному вивченню¹.

Метою нашого дослідження є спроба археографічно-проблемного аналізу документальної бази центральних державних архівів України у контексті теми утримання та трудового використання іноземних військовополонених Другої світової війни на території Української РСР у 1939–1953 рр.

Найвагоміша колекція документів з історії радянського військового полону в Україні періоду Другої світової війни й повоєнного часу зосереджена у фондах Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України). Серед фондів, у яких зберігаються документи, що проливають світло на питання виникнення, розвитку і функціонування системи утримання і трудового використання контингентів у мережі установ радянського військового полону в Українській РСР основним є архівний фонд Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) УРСР (ф. 5). Із моменту своєї організації навесні 1944 р. і до розформування у 1953 р. органи Управління (відділу, відділення) у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) Української

РСР нагромадили значний масив різноманітних документів. На їх основі у відомчому архіві було сформовано окремий фонд, де на сьогодні зберігається основний масив джерел, що стосуються військовополонених Другої світової війни в Українській РСР. Станом на 15 вересня 1967 р. у складі фонду 5 налічувалося 377 одиниць зберігання². Саме стільки справ утворюють фонд Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ) НКВС (МВС) УРСР у галузевому Державному архіві МВС України сьогодні. Відзначимо, що, незважаючи на відсутні втрати документів (спричинені знищенням більшої їх частини та передаванням на зберігання до інших архівних установ), збережений на сьогодні документальний комплекс архівного фонду Управління у справах військовополонених та інтернованих галузевого Державного архіву МВС України досить цілісно ілюструє всі сторони діяльності уповноважених органів НКВС (МВС) у системі радянського військового полону на території України в 1944–1953 рр.

У матеріалах опису 2 цього фонду сконцентровано масив документів, вивчення яких дозволяє застосувати для дослідження проблеми організації утримання і працевикористання іноземних військовополонених та інтернованих в Україні проблемно-хронологічний підхід із метою якнайповнішого використання наукового та пізнавального потенціалу масиву збережених документів і матеріалів. Усі матеріали фонду, будучи єдиними за походженням, є досить різноманітними за типом документів і ступенем їхньої репрезентативності.

Справи з матеріалами про організацію та проведення закритих судових процесів над військовополоненими на території України містять службове листування УПВІ НКВС (МВС) УРСР із ГУПВІ НКВС (МВС) СРСР та УНКВС (МВС) України з питань організації закритого судового переслідування військовополонених та інтернованих, а також контрольно-спостережні справи з матеріалами агентурної та оперативно-слідчої роботи серед бранців у таборах, спеціальних шпиталях і робочих батальйонах інтернованих на території Української РСР³.

Матеріали оперативно-слідчої роботи УПВІ (НКВС) МВС УРСР, а також оперативних відділів і відділень (ВВІ) УНКВС (МВС) областей України серед контингентів таборів, спецшпиталів військовополонених і робочих батальйонів інтернованих – це доповідні записки, довідки, звіти, листування з таборами та ВВІ УМВС областей, списки агентури та військовополонених, колишніх співробітників розвідувальних та контррозвідувальних органів ворога, листування з ГУПВІ МВС СРСР щодо військовополонених, які не підлягали репатріації на батьківщину⁴. Серед іншого ці документи містять інформацію про організацію утримання, матеріального, харчового і медичного забезпечення, а також трудового використання контингентів військовополонених та інтернованих у різних типах режимних установ.

Службове листування оперативних відділів і відділень (ВВІ) УПВІ МВС УРСР із Оперативним управлінням ГУПВІ МВС СРСР з питань слідчої і агентурної роботи серед військовополонених японців та італійців у таборах на території Української РСР складає лише кілька справ⁵. Окрему групу документів становлять матеріали зі службовим листуванням про політичні настрої військовополонених⁶.

Значною інформативною насиченістю в контексті нашої теми вирізняється службове листування УПВІ МВС УРСР із таборами МВС СРСР для військовополонених на території України та з ГУПВІ МВС СРСР. Низка довідок, доповідних записок, інформаційних повідомлень, листів проливає світло на важливі деталі утримання бранців у таборах, їхнього розміщення, продовольчого і матеріального забезпечення, лікування, а також працевикористання в різних галузях економіки.

Справи з планами роботи УПВІ МВС Української РСР за 1949, 1952, 1953 рр.⁷ формують чільну групу документів фонду. Їхнє опрацювання дозволяє виокремити основні напрямки та особливості діяльності органів військового полону, зокрема в питаннях організації та вдосконалення системи утримання контингенту, його матеріального, продовольчого і медичного забезпечення та трудового використання, у завершальний період існування режимних установ на території УРСР.

Винятковою інформаційною насиченістю відзначаються матеріали таких архівних фондів: Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР (ф. 45) і Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС Української РСР, МВС України (ф. 46). Тут зосереджено унікальні документи, пов'язані з нормативним забезпеченням організації, функціонуванням, поточними структурно-реорганізаційними змінами і ліквідацією режимних установ системи військового полону на території України у 1939–1954 рр. Серед документів цих фондів – накази, директиви, розпорядження, вказівки, інші нормативні приписи вищих органів державної влади та НКВС (МВС), що стосуються найрізноманітніших питань діяльності органів ГУПВІ (УПВІ). Їхнє опрацювання дає можливість: з'ясувати становище військовополонених та інтернованих на території Української РСР у 1939–1953 рр., особливості режиму утримання, матеріально-побутового забезпечення, харчування, лікування та медико-санітарного обслуговування; виділити особливості організації та нормативного регулювання працевикористання, а також регіонально-галузеві особливості розміщення трудових ресурсів військовополонених та інтернованих в УРСР у 1939–1941 та 1943–1945 рр.; розглянути та проаналізувати суттєві риси й особливості трудової експлуатації військовополонених та інтернованих в умовах війни, з'ясувати умови праці, розмір її оплати, ефективність заходів з охорони здоров'я режимного контингенту; визначити реальний внесок військовополонених та інтернованих у повоєнну відбудову економіки Української РСР, з'ясувати специфіку нормативного регулювання праці бранців, основні напрямки та особливості їх трудового використання у 1946–1953 рр. Опрацювання документів фондів 45 та 46 дозволило встановити низку важливих для розкриття теми контингентно-кількісних і структурно-галузевих показників трудового використання контингентів таборів для військовополонених та ОРБ.

Документальний комплекс, представлений у вивчених автором архівних фондах ДА МВС України, досить цілісно ілюструє всі сторони організаційно-структурної діяльності уповноважених органів НКВС (МВС) у системі радянського військового полону на території України кінця 30-х – середини 50-х рр. і дозволяє застосувати для дослідження теми проблемно-

хронологічний підхід з метою найповнішого використання наукового й пізнавального потенціалу зібраного та опрацьованого матеріалу.

Серед матеріалів про долю військовополонених на території України, що знаходяться за межами відомчих архівів МВС, важливими для нашого дослідження є документи, зосереджені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). За походженням їх можна умовно розподілити на дві групи – радянські та німецькі. Перші сконцентровані у фонді Управління справами Ради Народних Комісарів УРСР (ф. Р-2) і являють собою переважно листування, доповідні, повідомлення про використання німецьких військовополонених у народному господарстві республіки, на відбудові промислових та енергетичних підприємств, об'єктів комунальної власності, наукових установ тощо. Хронологічно вони охоплюють період з 1944 по 1948 рр. Матеріали цих тек містять документи про використання військовополонених на відбудові комунального господарства і підприємств Києва та відновленні вугільної і металургійної промисловості України⁸.

Серед архівних документів німецького походження з фондів ЦДАВО України цікавими для вивчення теми, хоча й нечисленими, є матеріали Колекції мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та їх підрозділів (ф. КМФ-8). Зокрема, в опису 1 цього фонду зберігається справа 77. Це документ, складений у формі реферативної доповіді, ймовірно на адресу вищого керівництва Третього рейху, де йдеться про становище німецьких військовополонених у СРСР⁹. Документ цінний для дослідника передусім тим, що складений на основі використання різнобічних джерел: розвідувальних даних, допитів перебіжчиків, радянських військовополонених і німецьких вояків, яким пощастило вирватися з радянського полону.

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) документи про радянський військовий полон в Україні та трудову експлуатацію бранців війни досить численні та зберігаються переважно серед тисяч справ Центрального Комітету КП(б)У (ф. 1). Тут, серед цілком таємних матеріалів Особливого сектора ЦК КП(б)У, зібраних у опису 23, відклалося чимало документів з питань розміщення, утримання, забезпечення і трудового використання військовополонених та інтернованих, які знаходились у таборах, спеціальних шпиталях і робочих батальйонах на території Української РСР. Хронологічно ці матеріали охоплюють 1944–1953 рр. Вони досить різні за характером, походженням і ступенем інформативності.

Найчисленнішу групу документів цього фонду з нашої теми становлять матеріали про трудове використання військовополонених і інтернованих. Серед них – протоколи та постанови центральних і місцевих партійних і державних органів, накази наркоматів (міністерств) про використання праці військовополонених і інтернованих в економіці Української РСР, доповідні записки, довідки та статистичні матеріали, акти перевірок ефективності трудового використання бранців, листування й телеграми місцевих, республіканських і союзних партійних і господарських органів тощо. Особливий інтерес для дослідника становлять документи про тру-

дове використання військовополонених на об'єктах важкої, вугільної та енергетичної промисловості¹⁰. Довідки, інформації, листування про стан та матеріально-побутові умови, продовольче і медико-санітарне забезпечення військовополонених у місцях утримання на території України складають хоч і нечисленну групу документів, проте відзначаються високим ступенем інформативності¹¹.

Документи радянських спецслужб із нашої тематики, що зберігаються у фондах ЦДАГО України, також досить різноманітні. Окремі справи об'єднують матеріали про організацію таборів і розміщення військовополонених¹². Проте більша частина документів цієї групи являють собою спеціальні повідомлення та інформації НКВС (МВС) і НКДБ (МДБ) УРСР на адресу вищого керівництва республіки про політичні настрої серед населення. У багатьох з них ідеться про ставлення громадян до Німеччини і німецьких військовополонених, до перспектив окупації переможеного Рейху, до проблеми утримання бранців у таборах, трудового використання військовополонених на території республіки тощо¹³.

Проведений автором архівний пошук засвідчив, що у фондах галузевого Державного архіву МВС України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України на сьогодні сконцентровано значний за обсягом і ступенем інформативності масив документів, що розкривають основні сторони організаційно-структурної діяльності НКВС (МВС) у системі радянського військового полону та господарських органів щодо утримання і трудового використання військовополонених та інтернованих на території України у 1939–1941 та 1943–1953 рр. Архівні джерела доповнюють збірники документів, де переважно опубліковано частину документальної бази державних архівів Російської Федерації.

---

¹ Останнім часом з'явилася низка серйозних досліджень проблем радянського військового полону, базованих на фундаментальній джерельній базі, передусім – українських архівів. Див., зокрема: *Чайковський А. С.* Плен: За свої і чужі гріхи. Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг. – К., 2002. – 503 с.; *Потильчак О. В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004. – 482 с.; *Лобода М. К.* Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.). Автореф. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – 20 с. та ін.

² ДА МВС України, ф. 5, оп. 1, справа фонду, т. 1, арк. 123.

³ Там само, спр. 213, 241–262, 264–275, 277.

⁴ Там само, спр. 176, 182, 183, 199, 201–205, 214–219, 299–300, 302–306, 308, 314, 337–339, 341, 360, 365, 371, 373, 376.

⁵ Там само, спр. 220, 221.

⁶ Там само, спр. 307, 316.

⁷ Там само, спр. 313, 366.

⁸ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 839, арк. 46–47; спр. 3105, арк. 5–7; 15–16; спр. 3126, арк. 102, спр. 3486, арк. 8, 9, 13, 15, 66, 69; спр. 4292, арк. 12, 13, 22; спр. 4673, арк. 19–20, 23, 38–39, 58, 62–63, 65–66.

⁹ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 23–54.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 981, 982, 1102, 1104, 1391, 1477, 1829, 1830, 1832, 1848, 1850, 1925–1930, 1932, 1937, 2032, 2033, 2036–2039, 2052, 2192–2193, 2427, 3091, 3115–3120, 4034, 4587, 4589, 4621.

¹¹ Там само, спр. 1830, арк. 8, 9, 14, 49–50, 52–53, 59–61, 63; спр. 3063 та ін.

¹² Там само, спр. 580, арк. 2–4.

¹³ Там само, спр. 685, 940, 1449, 2034 та ін.

Вікторія ЯРЕМЕНКО

СКЛАД ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕРСОНАЛУ ГОЛОВНОЇ РОБОЧОЇ ГРУПИ УКРАЇНИ АЙНЗАЦШТАБУ РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА В 1942–1943 рр. (за матеріалами ЦДАВО України)

Нацистській окупаційній політиці на території України присвячено чимало праць. За радянських часів вивчалися проблеми соціально-економічних умов життя населення за часів окупації, експлуатації місцевих жителів, нацистського терору тощо. Досить повно висвітлено діяльність евакуйованих з України наукових та культурних закладів. Лишалися маловивченими політика й конкретні заходи нацистів у культурно-освітній сфері, їхні взаємини з українською творчою інтелігенцією, зокрема проблема колабораціонізму науковців. Досить побіжно згадувалося про функціонування нацистського Айнзацштабу (Оперативного штабу) рейхсляйтера Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, далі – ERR), організації, що відіграла одну з провідних ролей у проведенні на окупованих теренах політики в зазначених напрямках. Тематичні обмеження радянської історіографії пояснюються загальним розвитком тогочасного дослідницького поля (табування окремих тем, недоступність ряду джерельних матеріалів).

Ситуація змінилась із процесом лібералізації в українській гуманітаристиці: діяльність Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга в Україні, а також стан української культури та науки під час Другої світової війни на окупованій території все більше привертають увагу дослідників¹. З'явилися перші фундаментальні видання з проблеми². Загальновідомо, що синтетична реконструкція окупаційної політики неможлива без ретельного дослідження окремих, більш вузьких і конкретних проблем та явищ. Відтак, важливого значення на сучасному етапі набуває мікроісторія³, що дає можливість розглядати події, явища, процеси всебічно, із максимальним залученням джерел, та робити обґрунтовані висновки. Айнзацштаб рейхсляйтера Розенберга якраз і є одним із надзвичайно важливих мікрооб'єктів дослідження, необхідних як для розуміння, так і для фактичної реконструкції окупаційної політики в культурно-освітній сфері⁴.

Один із напрямів реконструкції діяльності Оперативного штабу – вивчення особистісного фактора, від якого значною мірою залежала ефек-

тивність роботи, що проводилася, тобто життя та діяльності співробітників цієї інституції.

Як відомо, в штаті Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга були не лише німецькі, а й українські працівники. Відтак, тема має безпосереднє відношення до проблеми стосунків місцевих жителів із нацистською владою, співпраці німецьких та українських інтелектуалів, а також проблеми оцінки науковців як колаборантів, питання про можливість їх неупередженої дослідницької діяльності. Всі ці аспекти залишаються досить болючими та контроверсійними на рівні побутового історичного мислення. У даній публікації спробуємо наблизитися до їхнього осмислення, принаймні продемонструвати наявність необхідних документальних даних для цього.

На прикладі Головної робочої групи України (Hauptarbeitsgruppe Ukraine, далі – НАГ)⁵ можна розглянути, хто саме забезпечував функціонування Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга (насамперед – виконання наукових завдань, а також технічну роботу), з'ясувати принципи добору співробітників, їхню компетенцію, характер виконуваних завдань, зміни в особовому складі впродовж 1942–1943 рр.

Комплекс документів, які дозволяють реконструювати склад персоналу Айнзацштабу, міститься у фонді 3676, Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга, що зберігається у ЦДАВО України. Серед них важливе значення мають: анкети співробітників робочих груп (Fragebogen für die Personalakten in den Arbeitsgruppen) та заяви (Erklärung), що обов'язково додавалися до них; листки відряджень (Vergleichsmittelung); спеціальні посвідчення (Sonderausweis); заяви про надання відпусток (Urlaubsantrag); лікарняні виписки (Entlassungsschein); звіти про особовий склад (Personalstandsbericht, Personalveränderungsbericht). Усі зазначені документи являли собою стандартні бланки з відповідною інформацією. Анкети містили такі рубрики: ім'я й прізвище, дата і місце народження, сімейний стан, громадянство, домашня адреса, адреса місця виконання службового завдання (Einsatzort), дані про особу, якій мали надіслати повідомлення в разі нещасного випадку, остання виконувана робота, знання мов (повне та часткове), особливі фахові знання, попередня службова посада на батьківщині, членство у НСДАП, військовий ранг, вид і номер документа, що посвідчував особу, дата вступу на службу, робота, що виконувалася для Айнзацштабу, зондерштаб, до якого зараховувався співробітник. У заяві, що додавалася до анкети, під стандартним надрукованим текстом ставився лише підпис. Текст був підпискою про нерозголошення інформації, яка поширювалася в рамках ERR, а також засвідченням згоди на суворе покарання у разі недотримання цього зобов'язання, що прирівнювалося до зради батьківщини. Окрім анкет стандартної форми, заводилися подібні за змістом запитальники, які не мали визначеної назви. До них вносилися також дані про дітей, конфесійну приналежність, відпустку.

Анкети заповнювалися після прибуття до місця служби. Доцільно розглянути їх побутування на прикладі справ співробітників Головної робочої групи України. Документи склалися в Києві. Анкети використовували переважно для німецького персоналу. Втім, мають місце випадки, коли їх заповнювали місцеві співробітники, етнічні німці (фольксдойче), представники інших національностей, які прибували на роботу до НАГ.

Для місцевих співробітників найчастіше використовувались анкети скороченого вигляду: не було даних про військовий обов'язок, членство у НСДАП, домашню та службову адреси, але обов'язково зазначалася конфесійна приналежність особи.

Поряд з анкетами, документами, які широко представлено у згаданому фонді, є додатки до особового листка (Meldung zum Personalstammblatt). Вони містять ряд рубрик: ім'я, прізвище, відомості про військовий обов'язок, персональні дані (ріст, статура, колір очей та волосся тощо), відомості про перенесені захворювання, відпустки та ін. Як правило, до додатка вносилися лише ім'я, прізвище, інформація про відпустки та захворювання. Тільки у двох випадках відомо про заповнення рубрики з персональними даними⁶.

Листки відряджень обов'язково містили службову печатку та підпис службової особи. Окремо зазначалося, куди подавався документ (до керівництва штабу, до Головної робочої групи). Крім імені та точного зазначення терміну й тривалості відрядження, вказувалися також окремі дані про його фінансування й обґрунтування виду та мети. Важливим документом – перепусткою для службових поїздок – було також особливе посвідчення D (Sonderausweis D).

Додаткові відомості для вивчення особового складу Айнзацштабу містять заяви про надання відпусток (у них зазначались ім'я, сімейний стан, кількість дітей, домашня адреса, дата останньої відпустки, бажане місцеперебування у відпустці, дні, необхідні для поїздки, підписи тих, хто схвалює та дозволяє) та лікарняні виписки із зазначенням діагнозу та тривалості хвороби.

Звіти з особового складу поділяються на дві групи: 1) дані про нього на певний час; 2) зміни, що відбулись у ньому протягом певного терміну. Ці звіти подавалися до керівництва штабу в Берліні. Усі закордонні службові інстанції, якими вважались головні робочі групи та робочі групи, були зобов'язані раз на місяць повідомляти про свій особовий склад (донесення складалися станом на перше число кожного місяця, вперше – 15 червня 1942 р.) та двічі на місяць – про зміни в ньому (вперше звітувалися за другу половину червня 1942 р.). До донесення про особовий склад включалися відомості про співробітників “для загального використання”, представників зондерштабів, технічний і допоміжний персонал. Окремою графою подавалися зведення про місцевих співробітників (прізвище, ім'я, дата народження, вид діяльності, дата вступу, домашня адреса – для першого повідомлення про особу)⁷. Однак, як свідчать документи, ще до 15 червня маємо два звіти – станом на 1 травня та 1 червня 1942 р. – у вигляді таблиць. Окрім даних по Головній робочій групі України, вони містять також інформацію робочих груп західної (центр – Київ), південної (Херсон) і східної (Дніпропетровськ) України та Криму (Сімферополь)⁸.

Звіт, складений 15 червня 1942 р., інформує про співробітників Головної робочої групи України. Дані по організаційному відділу розподілялися по пунктах: керівник, заступник, каса, адміністрація, секретарка. Далі перераховувалися співробітники зондерштабів, кур'єри та водії⁹.

Звіт станом на 1 жовтня 1942 р. має іншу форму. Першу рубрику, як і попереднього місяця, відкриває донесення по організаційному відділу, що

включає в себе підпункт стосовно робочої групи Києва. Наступною йшла рубрика про співробітників “загального використання”, які поділялися на наукових співробітників, перекладачів, друкарок. Далі були названі працівники зондерштабів і картотеки, фотографи, водії, перекладачі, а також місцеві співробітники¹⁰.

Загалом чисельність співробітників за час звітності (травень 1942 р. – жовтень 1943 р.) коливалася в межах від 12 до 42 осіб. Для підрахунків не бралися до уваги відомості про місцевих співробітників та не включалися завдання по робочих групах, що почали додаватися до звітної документації з липня 1943 р.

Звіти, що стосувалися змін в особовому складі, включали в себе постійні пункти (з часом простежуються деякі незначні варіації): 1. Вибуття співробітників (відкликання, службові переміщення, хвороби, початок відпусток, звільнення); 2. Прибуття (від керівництва штабу, переведення з інших робочих груп, повернення після хвороби, з відпустки). Сюди ж могли додаватися дані про персонал з місцевого населення. Поряд з іменами вказували, як правило, службовий ранг, а при потребі – дату та місце переміщення.

Від липня 1943 р. документи почали оформляти по-іншому¹¹. До донесення про особовий склад стали включати також зміни, що відбувалися впродовж місяця. Останній виявлений звіт датується 8 грудня 1943 р.

Із 15 червня 1942 р. по травень 1943 р. включно документація подавалася, як правило, за півмісяця. Однак були й винятки: йдеться про звіти щодо змін в особовому складі від 16 жовтня по 15 листопада 1942 р.¹², від 1 грудня 1942 р. по 15 січня 1943 р.¹³ та від 16 січня по 15 лютого 1943 р.¹⁴ Звіти з червня по листопад 1943 р. включно подавалися щомісячно (як уже зазначалося, змінилася форма звітності).

Дані про відкликання співробітників приводять до висновку про поодинокість подібної практики – таких осіб налічувалося 20 (за 1942 р. – 9, за 1943 р. – 11). Про трьох співробітників зазначено, що їх відкликали до Вермахту¹⁵, а про десятьох – до Берліну¹⁶. В решті випадків просто зазначаються імена відкликаних.

Службових переміщень за звітний період нараховано 169. Для перших місяців, за які маємо інформацію, такий рух нехарактерний: з червня по середину вересня 1942 р. лише 1 особа. Найбільша кількість службових переміщень припадає на вересень–жовтень 1943 р. У вересні було здійснено 17 службових переміщень в межах округу та 31 – поза ними¹⁷. У вересні загалом зафіксовано 30 таких випадків¹⁸. Це пояснювалося, очевидно, наближенням лінії фронту.

Донесення про стан та зміни у складі персоналу за вересень 1943 р. подавалися вже з Трускавця (12 жовтня), за жовтень та листопад – із Моршина, куди перемістився склад Головної робочої групи України. У жовтні з Києва до Трускавця виїхав організаційний відділ на чолі з Георгом Антоном, його заступником Прокшем, секретаркою Еллі Рессін та іншими (8 осіб). 25 жовтня було розпочато переміщення з Трускавця (1 особа виїхала до Кракова), а 30 жовтня – загальний переїзд на чолі з Антоном до Моршина (15 чоловік). У листопаді масових переміщень не спостерігалось.

Загалом, документація про особовий склад дозволяє простежити зміни, що відбувалися в окремих структурних підрозділах Айнзацштабу, а також уточнити окремі анкетні дані співробітників.

Важливим джерелом для вивчення діяльності співробітників є перелік їхніх анкет. Серед документів Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга виявлено загалом 200 анкет. Вони фіксують дані про наукових співробітників, перекладачів та технічний персонал. Досить часто в документах фігурує термін *Mitarbeiter für den allgemeinen Einsatz*. Під цю категорію могли підпадати як окремі наукові співробітники, так і перекладачі, друкарки та ін. Серед анкетованих працівників виявлено 24 особи, віднесені до неї, у тому числі 1 перекладач, 1 друкарка-стенографістка та 10 наукових співробітників. Для решти (11 чоловік) рід занять не встановлено. Терміном “співробітник загального використання” позначали осіб, які збирали інформацію, а до “наукових співробітників” відносили тих, хто провадив її огляд та наукове опрацювання¹⁹.

Працівниками зондерштабів²⁰, які входили до структури робочих груп, були висококваліфіковані фахівці – доктори наук, професори. У межах Айнзацштабу працювали 11 зондерштабів, які охоплювали майже всі сторони науки та культури, виконували роль своєрідних інтелектуальних центрів, на відміну від зондеркоманд як організаційних і виконавчих осередків.

Серед розглянутих документів нами виявлено дані на 72 наукових співробітника Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга, з них 35 – із науковим ступенем (30 чоловіків і 5 жінок)²¹. Відтак, можна твердити про розмитість меж категорії “наукові співробітники”: поряд із титулованими фахівцями сюди ж відносили й осіб без ступеня. Певною мірою це пояснюється характером завдань, що виконувалися ними. Розгляд основних характеристик дає можливість проаналізувати вік наукових співробітників, їхню національність, посаду в штабі, членство у НСДАП та ін.

Можна з певністю твердити про членство у НСДАП 37-ми співробітників (було розглянуто 72 анкети). З них один позначений як “відповідальний” (*Anwörter*)²². У переважній більшості це особи старші за 30 років. Про особливе чи привілейоване становище членів НСДАП у порівнянні з іншими науковими співробітниками не йдеться. За документальною інформацією це не простежується.

Щодо національної приналежності, то, природно, більшість становили імперські німці. Збереглися дані про двох фольксдойче, один із яких був громадянином Швейцарії²³. Серед анкетних даних співробітників зондерштабу “Давня історія” зустрічаються матеріали і про двох науковців, що за національною належністю позначені як “угорський гість” (*ungarischer Gast*). Це доктори Таган Галіндсан²⁴ та Ласло Нагі²⁵. Професор Сергій Кисель-Киселевський фігурує як фольксдойче (народився в Румунії) і “переселенець” (*Umsiedler*)²⁶.

Наукові співробітники, анкети яких розглянуто, були фахівцями в різних галузях науки. Серед них – історики (насамперед фахівці з давньої історії), мистецтвознавці, архіваріуси, бібліотекознавці. Ці галузі, з огляду

на спрямованість діяльності Айнзацштабу, були повною мірою забезпечені фахівцями. Зустрічаються й дані про філософів, психологів, біологів та ін.

Проблеми, над якими працювали німецькі дослідники, мали переважно ідеологічне спрямування, зокрема стосовно ідеологічного супротивника – Радянського Союзу (доктор Томсон – “Роздуми про радянську політику в мистецтві”²⁷, доктор Вілл – “Структура ЦК та його органи”²⁸, доктор Вундер – “Євреї та більшовизм”²⁹, роботи, присвячені радянській педагогіці³⁰, та ін.). Проводилися й наукові дослідження з практичною метою, наприклад розроблення анкет для підприємств України (Запоріжжя, Харків, Дніпропетровськ)³¹, геологічні та етнографічні дослідження³². Робилися спроби історичного обґрунтування впливу германського фактора на Сході. У 1942 р. Айнзацштаб доручив ряду кваліфікованих фахівців дослідити германські й німецькі впливи на культуру народів Сходу (Ostland)³³. Серед авторів, які долучилися до написання роботи, був професор із Відня доктор Артур Габерландт, який подав загальну характеристику історичних досліджень, стан і методологію етнологічного дослідження на Сході. Вчений зосередив увагу на нордичному та німецькому культурних впливах на матеріальну культуру, ручні вироби та народне мистецтво. Професор із Данціга Герман Флепс дослідив західні, північні й східно-германські відмінності в будівництві дерев’яних споруд. Хайнц Бьоніш з Берліна дослідження “Сільські будинки і форми дворів, їх упорядкування в загальноєвропейському будівництві жител” присвятив впливу більшовизму на народну культуру та етнологічні дослідження, а також висвітлив спробу заснування в Сімферополі етнографічного інституту³⁴. До цієї роботи долучилися доктор Александр Редліх з Риги, доктори Северин Єнсен, Карл Хайдінг, Ганс Штробель, Ернст-Отто Тіле, професори Карл Шпіс з Берліна та Вальтер Андерсон з Кенігсберга, доктор Карл Рупрехт із Зальцбурга, професор Лутц Максенсен із Позена³⁵. На основі досліджень було видано працю “Германський спадок на Сході”.

Крім надання замовлень окремим особам, Айнзацштаб доручав робочим групам на Україні розроблення відповідних тем, серед яких провідне місце посідала радянсько-більшовицька тематика. Поряд з темами пропагандистського характеру, робилися спроби висвітлити наукове життя в СРСР, у результаті чого з’явилися праці “Роль науки в розвитку продукції СРСР”, “Бібліотекознавство в СРСР”. Розглядалося становище різних професійних і соціальних груп, а також становище жінки та шлюб на теренах Радянського Союзу³⁶.

Окрему групу становлять роботи, запропоновані для розроблення робочою групою Криму. Більшість тем мають етнографічне спрямування, стосуються дослідження історії кримських “автохтонів”. Отже, тут також ідеться насамперед про вивчення німецькою стороною свого “ідеологічного супротивника”.

З документів, що відклались у результаті діяльності Айнзацштабу, випливає, що дослідженнями займалися не лише німецькі вчені. До вирішення своїх завдань, зокрема написання праць ідеологічного спрямування, Айнзацштаб залучав компетентних осіб з окупованої території.

Серед працівників, дані про вік яких були з’ясовані, зафіксовано 22 науковці, що були старшими за 40 років (станом на 1942 р.). Особи віком

30–40 років представлені 28-ма науковими співробітниками. Осіб до 30-ти років налічувалося шість. До останньої вікової категорії у більшості випадків належали студенти відділення міжнародних відносин, яких було задіяно в штабі лише на короткий термін, наприклад на час канікул (Ferieneinsatz). Більшість наукових співробітників – чоловіки: із 72-х осіб лише 9 жінок.

Функціонування Оперативного штабу забезпечували також працівники нижчих ланок – технічні співробітники*. Більшість справ архівного фонду про цих осіб теж об'єднано під назвою “Технічні співробітники” (класифікація вітчизняних архівістів³⁷). До цієї категорії можна віднести водіїв, касирів, бухгалтерів, фотографів, друкарок, стенографів та ін. До окремої групи належать перекладачі, про що піде мова далі.

Для з'ясування чисельного та якісного складу технічного персоналу Айнзацштабу було використано документи фонду рейхсляйтера Розенберга³⁸. Документи про “технічних співробітників” – це повідомлення, доручення, особисті записи працівників, матеріали по результатах робочих відряджень, анкети, характеристики тощо. Рівень наповнення даними стосовно різних співробітників неоднаковий: від кількох коротких рядків до великих блоків інформації.

В опрацьованих основних документах віднайдено інформацію про 62 особи, включаючи і членів управління, що належали до технічного персоналу Айнзацштабу. Функції більшості працівників не були чітко визначеними і розглядалися на місці керівництвом штабу залежно від потреб та можливостей. Як правило, жінки працювали на посадах секретарок, перекладачів, стенографісток, друкарок. Зустрічаються також фотографи, касири. Віковий діапазон працівників був досить широким. Співробітники даної категорії досить часто обіймали посади, що не відповідали їх попередній спеціальності. Мали місце й випадки, пов'язані з підвищенням кваліфікації співробітників. Так, Гелена фон Айнзідель, що до роботи в штабі діловодом³⁹ працювала секретаркою, часто виконувала журналістську роботу в газеті “Deutsche – Ukrainische Zeitung”⁴⁰, висловила бажання виїхати до Німеччини і скласти екзамен на редактора (її попередня освіта була пов'язана з видавничою справою). У документах також є дані щодо “загального співробітника” (чіткі вказівки щодо виконуваної в Айнзацштабі роботи відсутні) Макса Шока. Його направляли від штабу на сім місяців для підвищення кваліфікації до Зальцбурга⁴¹. Вказувались також особливі фахові знання Макса Шока: народознавство та давня історія. Даних про те, як використовувалися набуті співробітниками знання після проходження підвищення кваліфікації, в документах не віднайдено.

Щодо вікових показників співробітників наявні такі дані: вік після 40 років мали 14 осіб, від 30 до 40 – 20, 19 осіб були молодшими за 30 років. Чисельність чоловіків та жінок серед технічного та допоміжного персоналу, за наявними даними, виглядає приблизно однаковою. Більшість із них були німцями.

---

* Термін “технічний співробітник” у документах, як правило, не фігурує, подеколи зустрічається визначення “загальний співробітник” (“allgemeine Mitarbeiter”). Ми вживаємо це означення для зручності.

Документи фонду дають уявлення про відносини із технічними працівниками Айнзацштабу⁴².

Важливу роль в Айнзацштабі відігравали перекладачі. У документах Головної робочої групи України виявлено інформацію про 36 осіб, у т. ч. 15 місцевих жителів (включаючи 6 фольксдойче).

Для претендента на посаду перекладача найважливішим було знання мов. Перевага надавалася тим, хто володів мовою окупованої території. Тому до цієї роботи залучали й деякого із місцевих жителів (за умови достатнього знання німецької)⁴³. Деяких перекладачів названо в документах “загальними співробітниками” (allgemeine Mitarbeiter), інших – “науковими співробітниками” (wissenschaftliche Mitarbeiter).

Уявлення про критерії, які відігравали найвагомішу роль при прийнятті на посаду перекладача Айнзацштабу, дає, серед іншого, характеристика цих співробітників, зокрема Еріха Гіннерікса.

У штабі Гіннерікс використовувався як для усних, так і письмових перекладів (Übersetzer und Dolmetscher). У характеристиці, даній на нього Рудольфом⁴⁴, зазначається, що роботу він виконував добре, мав талант до мов, а, окрім того, ще й володів винятковою пам’яттю, що, звичайно ж, сприяло швидкому осмисленому перекладу. Як свідчать анкетні дані, перекладач, окрім професійного володіння мовами, відзначався ще й іншими непоганими загальними знаннями, що, звичайно, також сприяло якісному виконанню перекладів. Це відзначено і в характеристиці. Бралось до уваги й те, що перекладач мав добрі знайомства і міг рекомендувати українських учених для роботи.

Серед негативних якостей Гіннерікса названо імпульсивність, що нерідко заважало йому доводити розпочату справу до кінця, а також переорієнтувати другорядних, незначних моментів.

Фольксдойче Євгенію Домбровську було залучено до перекладу архівних документів⁴⁵. До уваги бралось, що вона добре володіла російською та українською мовами, хоча з німецькою були певні проблеми (особливо щодо письмового мовлення). Проте, не всі перекладачі були задоволені тим колом зайнятості, яке надавалось їм Айнзацштабом. Це засвідчують документи. Так, Євген Бороновський був переконаний, що його знання окупованої країни та зв’язків в умовах тотальної війни використовуються недостатньо (він працював лише як перекладач)⁴⁶.

Серед перекладачів переважали люди старші за 40 років (23 особи), вік від 30 до 40 років мали двоє осіб, а до 30 – 9. У двох анкетах вік не вказано. Із 11-ти німецьких перекладачів 5 входили до НСДАП.

Загалом, документи свідчать, що наукові співробітники забезпечували виконання основних завдань Айнзацштабу: облік, нагляд та наукове опрацювання різноманітного “культурного” матеріалу окупованих територій. Зрозуміло, що подібну роботу могли доручати лише фахівцям високого рівня. При доборі технічного та допоміжного персоналу для Айнзацштабу керівництво керувалося передусім загальними потребами. Найвірогідніше, такі критерії, як віковий показник (у межах розумного), чоловічий чи жіночий фактор, а також попереднє місце роботи, не були вирішальними. Увага зверталася насамперед на реальні знання та вміння людини. Можна

припустити, що для жінок суттєвим був їх цивільний стан (неодружені), але, можливо, жінки, обтяжені сімейними обов'язками та вихованням дітей, не претендували на посади в Айнзацштабі (зокрема, німкені). Згідно з документами, персонал міг міняти напрямки своєї діяльності в штабі залежно від можливостей особи та потреб штабу. Щодо інцидентів, що траплялися зі співробітниками, то це явище не було поширеним. Відносно ж наукових співробітників таких даних не зустрічаємо взагалі. Однак це не дає підстав стверджувати про відсутність такої практики щодо цієї категорії працівників Головної робочої групи України. Перекладачів варто розглядати як окрему групу працівників, при доборі якої орієнтувалися передусім на знання мов (як правило, російської та німецької). Важливим моментом було орієнтування особи в матеріалах, що потребували перекладу. При доборі працівників, загалом, дотримувалися вимог їхньої лояльності до нацистського режиму.

Маємо надію, що наведена вище інформація стане у нагоді для подальших студій з питань діяльності цієї організації, оцінки її характеру та спрямування.

---

¹ Щодо діяльності Айнзацштабу див., зокрема: *Себта Т.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга // *Архіви України.* – 1997. – № 1–6. – С. 53–73; *Її ж.* Документи рейхсляйтера Розенберга про діяльність в Україні бібліотек під час нацистської окупації (1941–1944) // *Наукові записки.* – К., 1999. – Т. 4. – С. 398–413; *Її ж.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки другої світової війни. – Дис... кандидата іст. наук. – К., 2000; *Зинич М.* Деятельность Оперативного штаба Альфреда Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР // *Отечественная история.* – 1999. – № 4. – С. 161–169; *Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І.* Нацистська політика щодо вивезення бібліотечних фондів з окупованих територій у 1941–1943 рр. і формування Східної бібліотеки і Центральної бібліотеки Вищої школи у Німеччині // *Пам'ятки: Археогр. щоріч.* – 2003. – Т. 4. – С. 46–69; *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в галузі обліку, опису та конфіскації бібліотечних фондів на території рейхскомісаріату України (1941–1944) // *Бібліотечний вісник.* – № 4. – 2005. – С. 23–38; *Її ж.* Деятельность зондерштаба “Наука” Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941–1943) // *Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: Научно-практический и теоретический сборник.* – Выпуск 3. – К.: НБУВ, 2005. – С. 298–316; *Її ж.* Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) // *Архіви окупації. 1941–1944.* Т. 1. – К., 2006. – С. 860–871.

² Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. – К., 2004; *Оперативный штаб рейхсляйтера Розенберга в Киеве: культурная политика и грабительская деятельность Третьего рейха в оккупированной Европе: Справочник-указатель архивных документов / Авт.-сост.: Наталия Кашеварова, Нина Малолетова.* НАН Украины. Национальная библиотека Украины им. В. И. Вернадского; Государственный комитет архивов Украины. Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины. – К., 2006 (друкується).

³ Щодо проблем мікроісторії див.: *Гренди Э.* Еще раз о микроистории // *Казус.* – М., 1996. – С. 291–302; *Бессмертный Ю. Л.* Коллизия микро- и макроподходов // *Историк в поиске: Микро- и макроподходы к изучению прошлого. Доклады и выступления на конференции.* – М., 1999. – С. 10–30; *Леві Дж.* Про мікроісторію // *Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка.* – К., 2004. – С. 122–148.

⁴ Ця структура була створена спочатку для окупованих німцями західних областей після завершення Французької кампанії, внаслідок якої були захоплені Люксембург, Голландія, Бельгія та Франція. Після початку війни вона трансформувалася на “Айнзацштаб рейхсляйтера Розенберга для окупованих східних областей”. Управління штабу знаходилося в Берліні (з 1943 р. було перенесене до Ратібора через загрозу бомбардування). Його працівники збирали та опрацьовували матеріали про “ідейних противників націонал-соціалізму”, організовували написання у пропагандистських цілях аналітично-інформаційних праць (до чого залучалось і населення окупованих областей).

⁵ Головна робоча група України контролювала територію Східної та Південної України, Криму, південних областей Росії та налічувала 5 робочих груп, 10 зондеркоманд і 1 філію у Кракові.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 3, спр. 22, арк. 20; оп. 1, спр. 104, арк. 16.

⁷ Там само, спр. 230, арк. 16.

⁸ Там само, спр. 87, арк. 81–82.

⁹ Там само, арк. 80.

¹⁰ Там само, арк. 59.

¹¹ Там само, арк. 19.

¹² Там само, арк. 53, 54.

¹³ Там само, арк. 47–48.

¹⁴ Там само, арк. 39, 40.

¹⁵ Там само, арк. 55, 77.

¹⁶ Там само, арк. 1а, 4, 10, 63, 74.

¹⁷ Там само, арк. 7.

¹⁸ Там само, арк. 4, 5.

¹⁹ Там само, арк. 65.

²⁰ Зондерштаби, які організаційно знаходилися в рамках окремих галузей науки та культури, діяли в структурі Айнзацштабу і підпорядковувалися його Управлінню. Наприклад, один із найдавніших зондерштабів – художнього мистецтва (Sonderstab Bildende Kunst) був створений у вересні 1940 р. для здійснення т. зв. “акції М” – збереження та обліку на території окупованих західних країн предметів мистецтва, залишених власниками, головним чином євреями, які втекли від нацистського терору. До його завдань входили виявлення та збереження від пограбування художніх колекцій, а також їх наукове опрацювання і відбір для вивезення до Німеччини (див.: ЦДАВО України, ф. 3674, оп. 1, спр. 3, арк. 347–348).

²¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 102–104, спр. 222–224; оп. 3, спр. 6, 10, 12, 14–16, 22, 27, 31, 32, 35, 39. Далі при наведенні загальної чисельності та встановленні співвідношень використовуємо дані, які взято з цих справ.

²² Там само, оп. 3, спр. 12, арк. 8.

²³ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 222, арк. 71.

²⁴ Там само, спр. 104, арк. 28–29.

²⁵ Там само, спр. 30, арк. 23–26.

²⁶ Там само, спр. 102, арк. 81.

²⁷ Там само, спр. 13, арк. 5–24.

²⁸ Там само, спр. 16, арк. 55.

²⁹ Там само, арк. 77–140.

³⁰ Показовим є приклад із доктором Карлом Ціммерманом Він опрацював радянську педагогічну літературу (навчальні плани, підручники, педагогічні журнали, дослідницькі методики). Користуючись зібраними даними, вчений написав роботу про “біологічні дослідження в більшовицькій школі”. Особливу увагу він приділив дослідницькому напрямку в радянській біології “Мічурін – Лисенко” (там само, оп. 1, спр. 104, арк. 309–314).

³¹ Там само, арк. 64, 71, 74.

³² Там само, арк. 300.

³³ Там само, спр. 30, арк. 22–23.

³⁴ Там само, арк. 34.

³⁵ Там само, арк. 22–23.

³⁶ Там само, спр. 16, арк. 11, 47, 145.

³⁷ Там само, ф. 3676, оп. 3.

³⁸ Там само, спр. 222–224, оп. 3, спр. 1–47.

³⁹ Там само, оп. 3, спр. 1, арк. 6.

⁴⁰ Там само, арк. 1.

⁴¹ Там само, оп. 1, спр. 224, арк. 52.

⁴² Див., наприклад: там само, спр. 222, арк. 148, 153; оп. 3, спр. 5, арк. 4.

⁴³ Там само, арк. 354–355; оп. 3, спр. 21, арк. 26.

⁴⁴ Там само, арк. 9.

⁴⁵ Там само, арк. 354.

⁴⁶ Там само, арк. 114.

Тетяна СЕБТА

**УКРАЇНІКА В БЕРЛІНСЬКІЙ ДЕРЖАВНІЙ БІБЛІОТЕЦІ
ПРУССЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ТА ФЕДЕРАЛЬНОМУ АРХІВІ В БЕРЛІНІ**

Серед численних берлінських бібліотек та архівів одне з провідних місць за обсягом своїх фондів посідають Берлінська державна бібліотека пруської культурної спадщини та Федеральний архів у Берліні. Водночас вони належать до найбільших книгозбірень та архівосховищ Європи. Для українських науковців, передусім дослідників нової та новітньої історії, ці установи становлять значний інтерес завдяки своїм збіркам україніки (книг, періодичних видань, карт, атласів, архівних документів тощо).

Метою даної публікації, крім загальної характеристики фондів, є ознайомлення зацікавлених дослідників з колекцією україніки Берлінської державної бібліотеки пруської культурної спадщини та архівними фондами Федерального архіву в Берліні, документи яких висвітлюють окремі періоди історії України ХХ ст.

**БЕРЛІНСЬКА ДЕРЖАВНА БІБЛІОТЕКА ПРУССЬКОЇ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

www.sbb.spk-berlin.de

Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz (SBB-PK)

Unter den Linden Str. 8, D-10117 Berlin [будинок 1]

Potsdamer Str. 33, D-10785 Berlin [будинок 2]

Берлінська державна бібліотека пруської культурної спадщини* (далі – Бібліотека) поряд з Баварською державною бібліотекою в Мюнхені належить до найвідоміших наукових універсальних бібліотек Європи та світу. Вона була заснована 1661 р. курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом Бранденбурзьким як Курфюрстська бібліотека у Кьольні-на-Шпрее. 1701 р. отримала назву Королівської бібліотеки, а після повалення монархії в листопаді 1918 р. була перейменована на Прусську державну бібліотеку. На початку ХХ ст. спеціально для неї в центрі міста, на вулиці Унтер-ден-Лінден, 8, було споруджено новий будинок, куди вона переїхала 1914 р.

Напередодні Другої світової війни Бібліотека налічувала майже 3 млн. книг, 70 тис. рукописів, 500 тис. автографів та численні спеціальні збірки.

---

* Щодо історії Бібліотеки див.: *Малолетова Н. І.* Берлінська державна бібліотека Прусської культурної спадщини: Історія її утворення, діяльність та сучасний стан // *Бібліотечний вісник.* – 2004. – № 5. – С. 40–46.

Протягом століть вона формувалася як загальнодоступна дослідницько-інформаційна бібліотека з універсальними збірками рукописних, друкованих видань різних країн різними мовами у галузі гуманітарних та соціальних наук.

Під час війни у зв'язку з загрозою повітряних бомбардувань Берліна фонди Бібліотеки починаючи з 1942 р. почали вивозити до спеціально організованих сховищ у різних кінцях колишнього нацистського рейху¹. Розкол Німеччини після війни призвів до розділу Бібліотеки. На основі фондів, що збереглися і перебували в різних евакуаційних сховищах, розташованих у західній і східній зонах окупації Німеччини, було утворено дві окремі бібліотеки – Державна бібліотека пруської культурної спадщини, яка з 1978 р. стала розміщуватись у Західному Берліні (Потсдамерштрассе, 33), та Німецька державна бібліотека у Східному Берліні. Остання як наступниця колишньої Пруської державної бібліотеки знаходилась у старому будинку за адресою Унтер-ден-Лінден, 8. Наслідком об'єднання Німеччини стало й об'єднання у 1992 р. обох бібліотек, що спричинило появу сучасної Берлінської державної бібліотеки пруської культурної спадщини.

Сьогодні Бібліотека має два приміщення – будинок 1 на вулиці Унтер-ден-Лінден, 8, де розміщується література, видана до 1945 р. та будинок 2 на вулиці Потсдамерштрассе, 33, в якому знаходиться література, що побачила світ починаючи з 1946 р. Насправді ж, розподіл літератури остаточно так і не відбувся, тому його можна вважати відносно умовним. Наприклад, відділ рукописів, який у своєму сховищі має збірку інкунабул, грамот, середньовічних рукописів та рукописних видань XVII–XVIII ст., автографів та ін., також знаходиться у будинку 2 на Потсдамерштрассе, 33. Водночас з відділу картографії тут зберігаються сучасні карти та картографіка, видана з 1940 р. Крім того, в окремих будинках знаходяться газетний відділ та фотоархів (Більдархів).

Бібліотека бере участь у численних проєктах, серед яких система міжрегіонального забезпечення літератури, фінансована Німецьким дослідницьким товариством (Deutsche Forschungsgemeinschaft). У загальнобібліотечній програмі Німеччини “Повне зібрання німецьких друкованих видань” вона відповідає за 1871–1912 рр. видання. Бібліотека працює над створенням національних бібліографічних переліків німецьких друкованих видань XVI–XVII ст., міжнародного загального каталогу інкунабул, веде міжрегіональну центральну картотеку автографів, опікується постійним оновленням електронної бази даних німецьких та міжнародних періодичних видань.

Фонди Бібліотеки налічують більш ніж 10 млн. одиниць зберігань, 4400 інкунабул, 18300 західноєвропейських рукописів, 40 тис. східних рукописів, 250 тис. автографів, 66350 музичних автографів, 1400 особистих фондів та архівів, 450 тис. нотних видань, 960 тис. карт та атласів, 180 тис. підшивок газет. Бібліотека отримує 38 тис. найменувань сучасних журналів та періодичних видань, 400 найменувань газет. У її фотоархіві зберігаються близько 12 млн. фотографій. Бібліотека має різноманітні електронні бази даних: періодики, інкунабул, середньовічних рукописів та ін., 2,3 млн. мікрофільмів та мікрофільмів.

Бібліотека включає **16 відділів**, що охоплюють усі види бібліотечної діяльності – збирацьку, науково-дослідну, обслуговування читачів, технічно-реставраційну. З них за колекції відповідають такі відділи:

- відомчих друкованих видань та міжнародного відомчого книгообміну,
- рукописів,
- історичних друкованих видань,
- картографічний,
- музичний,
- орієнталістики,
- Східної Азії,
- Східної Європи,
- дитячої книги,
- газетний,
- фотоархів.

Чисельність та різноманіття збірок відображено в низці каталогів. Система каталогів є досить складною, вона має розгалужену структуру, що формувалася протягом двох останніх століть і відбиває всі історичні зміни, які мали місце в Німеччині, особливо – протягом минулого століття. Отже, Бібліотека має:

- *алфавітний каталог I* – 1501 р. видання – 1908 р. придбання літератури (існує також у вигляді мікрофішів);
- *алфавітний каталог II* – з 1909 р. придбання літератури – 1974 р. видання;
- *алфавітний каталог III* – видання 1975–1992 рр.;
- *предметний каталог, або т. зв. старий Реальний каталог*, – літератури 1501–1955 рр. видання. *Реальний каталог* існує у вигляді книг, заведених ще у другій половині XIX ст., до яких вносилися записи протягом XIX–XX ст. Під час війни деякі книги *Реального каталога* загинули. Тому після війни було створено т. зв. *Картотеку лакун* (Lückenkartei), з відомостями про літературу, яка є в бібліотеці, але не відображена в *Реальному каталозі* у зв'язку з втратою частини книг цього каталога;
- *каталог інкунабул* (існує також в електронному вигляді);
- *каталог рідкісних видань*;
- *електронний каталог StaBiKat* (<http://stabikat.de>), до якого внесено літературу алфавітних каталогів II, III та частково алфавітного каталога I (в цілому до електронного каталога внесено понад 60 % фондів бібліотеки);
- *каталоги спеціальних відділів*, як-то: музичного, картографічного, газетного, рукописів та ін.

Україніка представлена в бібліотеці великим масивом друкованих і періодичних видань, переважно, XIX–XX ст. видавництв та друкарень не лише колишньої Російської та Австро-Угорської імперій, Радянського Союзу, а й польських, німецьких, англійських, французьких, американських, канадських та інших видавництв. Однією з найцінніших частин колекції україніки є емігрантська періодика та література 1920–1980 рр. Взагалі,

україніка розпорошена між відділами залежно від її виду та часу видання. Йдеться передусім про такі відділи: історичних друкованих видань, східноєвропейський, газетний, картографічний, фотоархів.

Відділ історичних друкованих видань

SBB-PK, Abteilung Historische Drucke,
Unter den Linden Str. 8, D-10117 Berlin

Це найбільший і основний відділ Бібліотеки. До його завдань входить збирання друкованих видань 1501–1945 років видання різними мовами і різних країн. Фонди відділу налічують близько трьох млн. книг. У своїй збірці відділ має окремі колекції, зокрема, раритетів (60 тис. книг), художньо оформлених друкованих видань, колишні приватні збірки. Більшість книг відділу внесено до електронного каталога *StaBiKat*. Виняток становлять книжки, придбані до 1909 р., і тому їх слід перевіряти за алфавітними каталогами, що існують також у вигляді мікрофішів.

У відділі знаходиться велика збірка україніки XVII–XX ст. – книги, журнали, газети, що виходили не лише в Україні, а й поза її межами. Вона значно доповнює збірку україніки Східноєвропейського відділу, а в окремих випадках – дублює її. Тому, щоб уникнути повторів, україніка обох відділів розглядається в наступному розділі, присвяченому Східноєвропейському відділу.

Східноєвропейський відділ

SBB-PK, Osteuropa-Abteilung,
Potsdamer Str. 33, D-10785 Berlin

Східноєвропейський відділ комплектується літературою з таких країн, як Албанія, Білорусь, Болгарія, Греція, Грузія, прибалтійські країни, Словенія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Хорватія, Сербія, Монтенегро, Польща, Румунія, Росія, Угорщина, Україна, Фінляндія, Словаччина та Чехія. Література збирається як мовою цих країн, так і західноєвропейськими мовами про ці країни. Профіль відділу – гуманітарні та соціальні науки. Збірка Східноєвропейського відділу, яка розміщена за адресою Потсдамерштрассе, 33, налічує 550 тис. томів, а вся колекція східноєвропейської літератури, що знаходиться в обох будинках – близько 1 млн. книг. У даному відділі (тобто в будинку на Потсдамерштрассе, 33) знаходиться література видана з 1946 р. За допомогою комп'ютерів, що знаходяться в розпорядженні читачів, можна вийти в Інтернеті на сторінку “Integrum World Wide”, а з неї – до 4 тис. російських баз даних (повні тексти та бібліографічні дані).

Книги відділу відображено у трьох каталогах – Електронному, Збірному, Загальному. Найбільшою популярністю користується електронний каталог *StaBiKat*, проте книги видання до 1945 р. слід перевіряти за *Алфавітним каталогом I*. Книги, отримані Бібліотекою до 1984 р. включно, відображено у картковому *Збірному каталозі* Східноєвропейського відділу (Osteuropa-Sammelkatalog – OSK). У цьому ж каталозі можна знайти східноєвропейські книги, що знаходяться в інших бібліотеках Німеччини та за кордоном. Цей

каталог містить відомості про більш ніж один мільйон книг. Починаючи з 1985 р. нові надходження до Бібліотеки почали вносити до *Загального каталога* та до електронного каталога *StaBiKat*.

Збірка друкованої україніки, зокрема неперіодичних видань (періодика розглядатиметься окремо), в Бібліотеці досить велика та різноманітна як у часі, так і просторі. Її хронологічні межі охоплюють період від XVII ст. і до сьогодні. Але основу збірки складають, звичайно, видання XIX–XX ст. Це – українськомовні або іншомовні книги з української тематики, що виходили не тільки на теренах сучасної України, а й у Росії, Німеччині, Англії, Австрії, Угорщині, Польщі, Франції, США, Канаді, Аргентині, Австралії і т. д. Українська збірка Бібліотеки має гуманітарне спрямування. В ній представлено видання з етнографії, історії, політики, права, економіки, географії та культури.

Для кращого висвітлення збірки україніки в берлінській Бібліотеці був обраний хронологічно-тематичний метод дослідження, що дозволяє уникнути простого перелічування літератури і водночас, дає гарне уявлення про її багатство та тематичне різноманіття. Радянську україніку, частка якої в Бібліотеці досить велика, було вирішено не висвітлювати, оскільки вона добре представлена в українських бібліотеках.

До найдавніших видань збірки україніки належать публікації XVII–XVIII ст. з історії України та козаччини, видрукувані латинською та німецькою мовами².

Тему українського козацтва продовжили видання XIX ст., що побачили світ як у колишній Російській імперії, так і за її межами. Серед публікацій – добре відомі роботи Аполлона Скальковського³, Дмитра Яворницького (Еварницького)⁴, Володимира Антоновича⁵, “Матеріали історії козаччини”, видані Науковим товариством ім. Шевченка у Львові в серії “Джерела до історії України-Руси” в 1908–1911 рр.⁶ До них варто додати численні дослідження зарубіжних авторів з історії козаччини, зокрема:

- *Czajkowski M. Kozacyzna w Turcyi. – Paryz, 1857 (Чайковський М. Козацтво в Туреччині)***;
- *Mérimée P. Cosagues d'autrefois. – Paris, 1865 (Меріме П. Колишні козаки)*;
- *Roderich von Erckert. Ursprung der Kosaken. – Berlin, 1882 (Родеріх фон Еркерт. Походження козацтва)*;
- *Poellmann H. Beitrag zur aeltesten Geschichte des Kosakentums. – 1888 (Поельман Г. Про ранню історію козацтва)*;
- *Vimina A. Relazione dell'origine e dei costumi dei cosacchi. – 1890 (Віміна А. Походження козацьких звичаїв)*.

Видання XIX ст. представлено також добре відомими публікаціями т. зв. “козацьких літописів” кінця XVII – початку XVIII ст. Григорія Граб’янки⁷ та Романа Ракушки-Романовського⁸. До них варто додати й літопис Самійла Величка⁹ 1926 р. видання, який також знаходиться в Бібліотеці.

Зі збірки україніки XIX – початку XX ст. заслуговують на увагу праці тогочасних дослідників історії України – Г. Кониського¹⁰, Д. Бан-

** Тут і далі в дужках – переклад автора.

тиша-Каменського¹¹, І. Левицького¹², М. Володимирського-Буданова¹³, Г. Максимовича¹⁴, А. Лазаревського¹⁵, П. Батюшкова¹⁶, К. Бочкарьова¹⁷, В. Полетики¹⁸, О. Єфименко¹⁹ та ін. У Бібліотеці зібрано повне прижиттєве видання “Історії України-Руси” Михайла Грушевського, а також переклади російською, німецькою мовами його вибраних творів²⁰.

У Бібліотеці зберігається велика збірка путівників, нарисів XIX ст. з історії міст Києва, Харкова та їх пам’яток²¹. Є також твори з історії України зокрема польських, іноземних, учених XIX ст.²² Бібліотека має й досить велику добірку різноманітних наукових досліджень, науково-популярних видань щодо історії, природи та географії Криму, історії Кримського ханства, Кримської війни 1854–1856 рр., розкопок античного Херсонесу і т. д.

Якщо наукова література XIX – початку XX століть, що виходила на теренах колишніх Російської та Австро-Угорської імперій, добре відома українським ученим, то менш знайомими є публікації, видані за кордоном у період Першої світової війни, Визвольних змагань та в 20–80-ті рр. минулого сторіччя. Берлінська Бібліотека має досить велику збірку т. зв. емігрантської української літератури.

Видання з української тематики, що виходили напередодні та під час Першої світової війни, у роки Визвольних змагань, позначені вирішенням питання майбутніх шляхів розвитку України, визначення її місця серед європейських країн, а також права на незалежність та самостійність. Як правило, ця література друкувалась іноземними мовами, переважно німецькою:

- *Лозинський М.* Польський і руський революційний рух і Україна. – Львів, 1908;
- *Wasilewski L.* Ukraina i sprawa ukraińska. – Kraków, 1911 (*Василевський Л.* Україна та українська справа);
- *Kusnir V.* Galizien und der ukrainische Anteil an der Völkerbefreiung. – Wien, 1915 (*Кушнір В.* Галичина та участь України у визволенні народів);
- *Barwinskyj A.* Österreich-Ungarn und das ukrainische Problem. – München-Leipzig, 1915 (*Барвінський А.* Австро-Угорщина та українська проблема);
- *Noetzel K.* Die Unabhängigkeit der Ukraine als einzige Rettung von der russischen Gefahr. – München-Leipzig, 1915 (*Ньотцель К.* Незалежність України як єдиний порятунок від російської загрози);
- *Gruschewskij M.* Die Ukrainische Frage in historischer Entwicklung. – Wien, 1915 (*Грушевський М.* Українське питання в історичному розвитку);
- *Hermann J.* Russlands Entwicklung und die kleinrussische Frage. – Casseel, 1916 (*Герман Й.* Розвиток Росії та малоросійське питання);
- *Lozinskij M.* Die revolutionäre Ukraine: Ukrainische Bestrebungen und Errungenschaften inmitten der Revolution in Russland. – Wien, 1917 (*Лозинський М.* Революційна Україна: Українські змагання та здобутки на тлі революції в Росії);
- *Trotzkyj M.* Die ukrainische nationalpolitische Bewegung. – Wien, 1917 (*Троцький М.* Український національно-політичний рух);

- *Донцов Д.* Українська державна думка і Європа. – Львів, 1918;
- *Gassenko von G.* Ist Cholmland polnisch oder ukrainisch? – Lausanne, 1918 (*Гасенко фон Г.* Холмщина польська чи українська?);
- *Die Ukraine: Ein Problem oder ein Phantom?* – Wien, 1918 (Україна: Проблема чи фантом?).

Ризький мирний договір (березень 1921 р.) між Польщею та радянською Україною і радянською Росією остаточно визначив тогочасні кордони між Польщею та Україною і підвів ризик під багаторічними змаганнями, що відбувалися на теренах України в 1917–1920 рр. У період між двома світовими війнами (1918–1939 рр.) україніка відзначається надзвичайно широкою тематикою – від висвітлення політико-правових, економічних питань до суто наукових історичних досліджень. Весь тематичний діапазон знайшов своє відображення у збірці україніка в берлінській Бібліотеці.

Публікаціям з української тематики міжвоєнного періоду притаманні підбиття підсумків Визвольних змагань²³, критичне висвітлення життя в Радянській Україні²⁴, звернення до питань політичної та економічної незалежності України²⁵, друк цілої низки історичних досліджень відомих українських учених – Д. Дорошенка²⁶, В. Липинського²⁷, І. Огієнка²⁸, А. Яковліва²⁹, І. Калиновича³⁰, О. Лотоцького³¹, І. Борщака³² та ін.

Наприкінці 30-х років політичне становище стало настільки напруженим, що передчуття неминучої близької війни знайшло своє відображення не лише в періодичних виданнях, а й у наукових публікаціях. Наприклад, тогочасне міжнародне становище відбито у книзі Ілька Борщака “Карпатська Україна у міжнародній грі”, що вийшла друком у Львові 1938 р. Загалом, за збіркою україніка, що зберігається в Бібліотеці, можна простежити розвиток історичних подій, принаймні в Європі, за останні два століття.

Україніка періоду Другої світової війни, що зберігається у Бібліотеці, в порівнянні з міжвоєнним періодом у кількісному відношенні дуже бідна. Це закономірно, оскільки окупація нацистською Німеччиною багатьох країн Європи якщо не припинила повністю, то відчутно загальмувала діяльність українських наукових та культурних центрів у таких містах, як Прага, Відень, Варшава, Париж та ін., а також діяльність наукових закладів у містах радянської України.

Україніка цього періоду представлена в Бібліотеці пропагандистськими виданнями, що демонструють переможне просування німецьких військ на східному фронті³³, працями з географії³⁴ та тенденційними історичними дослідженнями, що висвітлюють давні зв’язки України та Німеччини³⁵. Цікавою з точки зору проблеми української незалежності є тогочасна праця німецького дослідника Фердинанда Ланга, назва якої у перекладі звучить як “Українці Галичини у боротьбі за створення української держави”³⁶.

Українська збірка публікацій та наукових досліджень повоєнного періоду почала складатися в Бібліотеці приблизно з початку 50-х років минулого століття. Оскільки її тематика та географія дуже широкі, а чисельність надто велика, назвемо лише окремі праці:

- *Reshetar J. S.* The Ukrainian Revolution 1917–1920: A study in nationalism. – Princeton, 1952 (*Решетар Й. С.* Українська революція 1917–1920: Студія з націоналізму);

- *Heyer F.* Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Köln-Braunsfeld, 1953 (*Гейер Ф.* Православна церква в Україні 1917–1945 pp.);
- ОУН (Організація українських націоналістів) в світлі постанов великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р.: 36. док. / Вид. Закордонних частин Орг. укр. націоналістів. – Мюнхен, 1955;
- *Чикаленко Є.* Спогади. – Нью-Йорк, 1955;
- *Armstrong J. A.* Ukrainian Nationalism 1939–1945. – New York, 1955; (*Армстронг Г. Я.* Український націоналізм 1939–1945);
- *Hornykiewicz T.* Ereignisse in der Ukraine 1914–1922: Deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Bd. 1–4. – Philadelphia-Horn, 1966–1969³⁷ (*Горникевич Т.* Події в Україні 1914–1922 pp.: Значення та історичне підгрунття).

Збірка україніки в Бібліотеці поповнюється до сьогодні причому не тільки сучасною літературою, а й ранніми виданнями, яких бракує в її фондах.

Газетний відділ

SBB-PK, Zeitungsabteilung,
Westhafen, D-13353 Berlin

Відділ було створено у 1993 р. Він охоплює газети загального, універсального змісту – щоденні й тижневі, починаючи від середини XVIII ст. і по сьогоднішній день, усіх країн й різними мовами. Фахові газети у відділі відсутні, вони зберігаються в журнальних фондах в обох будинках Бібліотеки. Газетний відділ налічує 180 тис. підшивок оригінальних газет, більше як 50 тис. газет у мікрофільмах та 120 тис. газет на мікрофішах. Одинадцять газет (8 німецьких та 3 зарубіжні) надходять додатково в електронному вигляді на електронних носіях. Фонд газет внесено до електронного каталога – *StaBiKat* та до міжрегіональної бази даних періодики – *ZDB* (<http://zdb-opac.de> або <http://zeitschriftendatenbank.de>).

До бази даних *ZDB* внесено назви періодичних видань, що виходили та продовжують виходити, а також дані про те, в якій бібліотеці Німеччини вони зберігаються. До нього внесено також відомості про електронні газети, журнали, серії та бази даних періодики всіх країн світу. Загалом банк даних періодики охоплює 1,1 млн. назв, серед них 405 тис. журналів, що виходять друком, 63 тис. газет та більш ніж 23 тис. електронних журналів. Крім бази даних періодики *ZDB* та електронного каталога *StaBiKat*, у відділі є картковий каталог та книги старого Реального каталога, в яких відображено газетний фонд починаючи із середини XVIII ст.

База даних періодики *ZDB*, як усі електронні каталоги Бібліотеки, розташована на веб-порталі Бібліотеки в Інтернеті. На головній веб-сторінці Бібліотеки серед рубрик “Start / Suche / Ausleihe...”, що знаходяться зверху, слід обрати *Suche* (з нім. – пошук). Відкриється вікно з пропозицією: 1) каталог *StaBiKat* та 2) інші електронні каталоги Бібліотеки (*weiter Online-Kataloge des SBB*). При виборі 2-ї позиції відкриється вікно з переліком усіх

електронних каталогів і баз даних Бібліотеки, в якому на другому місці зазначено базу даних періодики ZDB.

Попри те, що фахові журнали та газети, як уже зазначалося, в газетному відділі не зберігаються, а розпорошені між двома будинками, було вирішено подати тут загальний огляд періодики, який би включав як газети, так і журнали. До того ж, усі каталоги дають вказівку на те, у якому будинку знаходиться те або інше видання.

У фондах Бібліотеки збірку україніки серед періодичних видань*** репрезентують численні україномовні³⁸ та російськомовні газети і журнали XIX–XX ст., сучасна періодика, а також видання німецькою, англійською, французькою, польською, угорською та іншими мовами в галузі української історії, політики, культури, науки, української тематики загалом. Характерною рисою української збірки періодики в Бібліотеці, так само, як і літератури, є її різноманіття в часі, просторі й тематиці. При цьому окремі серії або видання часто є неповними (інколи навіть по одному номеру) з великими лакунами, без початку або кінця, про що яскраво свідчать наведені нижче приклади.

Відділ має велику збірку періодики XIX – початку XX ст., що виходила на українській території за часів Російської та Австро-Угорської імперій. Основу цієї збірки складають періодичні видання, які друкувалися в найбільших українських адміністративних і культурних центрах – Києві, Харкові, Одесі, Львові, Станіславі та інших містах. Серед них – численні вісники, праці, записки місцевих університетів, різноманітних наукових товариств тощо, у т. ч. добре відомі дослідникам в Україні.

- Записки Императорского Харьковского университета – Харьков, 1893–1917 pp. (квартальний збірник, повне видання: 1874–1917 pp. з перервою в 1884–1892 pp.);
- Университетские известия / Ун-т св. Владимира. – Киев, 1.^{4*}1861 – 59.1918 (повне видання);
- Труды Императорской Киевской Духовной Академии. – Киев, 1.1860 – 58.1917 (щомісячник, виходив у 1860–1917 pp.);
- Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1.1844 – 33.1915 (у Бібліотеці наявне повне зібрання);
- Записки Императорского Новороссийского Университета. – Одесса, 1.1867 – 113.1914 (повне зібрання: 1853–1914 pp., 113 томів);
- Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, за 1894–1910 pp.;
- Известия Киевского политехнического института императора Александра II в Киеве. – Киев, 10.1910, 15.1915 (повне видання: 1.1901 – 17.1917).

*** Про українську періодичку в німецьких бібліотеках див.: *Bruhn P. Gesamtverzeichnis russischer und sowjetischer Periodika und Serienwerke.* – in 3 Bd. – Berlin, 1973. У цьому довіднику українська періодика розглядається як частина російської та радянської періодики.

^{4*} Тут і далі цифри з крапками перед роком вказують на порядковий номер року виходу того чи іншого видання.

Це лише невелика вибірка з наявних у берлінській Бібліотеці різноманітних серій наукових повідомлень та праць не тільки гуманітарного, а й природознавчого, технічного профілю, що виходили у світ на українській території в XIX – на початку XX ст. Крім них, варто згадати також такі відомі історичні серії та журнали з фондів Бібліотеки, як “Записки Наукового товариства ім. Шевченка” (1892–1937 рр., з 1990 р.), журнал “Киевская старина” (1.1882 – 25.1906 – мікрофільми), “Архив Юго-Западной России” Київської Археографічної комісії, чч. 1–8 (1859–1914 рр.).

Серед періодичних видань науково-популярного, та громадсько-політичного спрямування заслуговують на увагу:

- Украинский вестник³⁹. – Харьков, 1.1816;
- Киевлянин: Литературная и политическая газета Юго-Западного края. – Киев, 44.1907–1917 (повне видання: 1864–1918 рр.);
- Украинский вестник⁴⁰. – С.-Пб., 1906, №№ 1–14;
- Вопросы политики, права, морали, общественной жизни. – Харьков, 1.1906 (у наявності лише один номер. – Т. С.);
- Вестник Юго-Западной и Западной России: Историко-литературный журнал. – Киев, 1.1862 – 3.1864;
- Искусство в южной России: Графика, живопись, художественная промышленность. – Киев, 5.1913 – 1914 (1915);
- Руска Рада⁴¹: Газета для руського народу. – Чернівці, 9.1906 – 11.1908;
- Landesgesetz- und Verordnungsblatt für das Königreich Galizien und Lodomerien samt dem Großherzogtume Krakau⁴². – Lemberg, 1869–1917 (наявні не всі номери. – Т. С.).

Період Першої світової війни та Визвольних змагань відображено у збірці україніки доволі хаотично. При ознайомленні з каталогами стає очевидною стихійність формування фондів Бібліотеки, особливо з тих країн, які перебували у стані війни з Німеччиною. З цієї причини в Бібліотеці дуже мало періодичних видань згаданого періоду особливо за 1915–1916 рр.

Можливо, внаслідок окупації України у березні-листопаді 1918 р. німецькими військами до Бібліотеки потрапив цілий ряд одеських газет: *Одесские новости* (1914–1918), *Рабочая мысль: Орган Одесского комитета Объединенной европейской социалистической рабочей партии* (1918), щотижневий німецькомовний журнал *Odessaer Rundschau* (Одеський оглядач) – номери за 22.03. – 4.04.1918, *Вільне життя: Політично-громадський часопис*⁴³ (1918, 5–23 квітня), журнал *Южная мысль* (1918), журнал *Родная страна: Орган независимой политической и церковно-общественной национальной мысли* (1918); а також київська періодика: *Последние новости* (9.1915), *Киев: Ежедневная газета* (2.1915), *Киевская мысль* (1914, № 331 – 1918, № 31), *Око*⁴⁴: *Ілюстрований український журнал* (Київ: вид-во Київ–Берлін, 1918, №№ 1–18).

Уся складність періоду Першої світової війни та Визвольних змагань відображена у збірці періодики цього часу. Серед них – німецькомовні газети, що друкувалися для солдатів австрійської та німецької армій:

- Ostgalizische Feldzeitung. – Lemberg, 1.1917 – 2.1918 (з 20.01.1917 р. по 30.03.1918 р.);

- *Ukraine-Zeitung: Neuste Nachrichten für die Heeresgruppe Kiew.* – Kiew, 1918 (газета, що видавалася для київської групи військ Німеччини); Тут же – періодичні видання для українських військовополонених з російської армії, які перебували в таборах Німеччини:
- Селянин: Журнал полонених українців у Зальведелі⁴⁵ / Український секретаріат, табір у Зальведелі. – Зальведель, січень-лютий 1918 р.;
- Розсвіт⁴⁶: Часопис громади “Самостійна Україна”. – Раштат, 1.1916 (січень) – 3.1918 (травень).

Ідею української самостійності, яка почала втілюватися в життя після розпаду Російської імперії 1917 р., пропагували німецькомовні та україномовні періодичні видання Союзу Визволення України^{5*}, що виходили у Відні в 1914–1918 рр.:

- *Ukrainische Nachrichten*⁴⁷: Mitteilungen des Bundes zur Befreiung der Ukraine. – Wien, 1.1914 (15 вересня) – 3.1916/1917 (12 січня) = №№ 1–100, 1.1917 (21 липня) – 2.1918;
- Вісник⁴⁸. – Відень, 1.1914 – 4.1917 (№№ 1–183).

Викликають інтерес німецькомовні видання, що видавалися коштом українських видавців або організацій:

- *Ukrainische Blätter*⁴⁹: Zeitschrift für die politischen und kulturellen Bestrebungen des ukrainischen Volkes”. – Wien, Juni-Juli 1918;
- *Ukrainische Korrespondenz*⁵⁰: Organ des Ukrainischen Nationalausschusses in Galizien. – Wien, 4.1917 (січень) – 5.1918;
- *Ukrainische Rundschau*⁵¹. – Wien, 4.1906 – 13.1915.

У 1920-х рр. з’явилися видання “першої хвилі” емігрантів⁵². Загалом українські емігрантські видання 1920–1930-х рр.⁵³, що знаходяться в Бібліотеці, слід розглядати разом з емігрантськими виданнями другої половини 1940–1980-х рр., оскільки останні після Другої світової війни продовжили традиції, започатковані емігрантами “першої хвилі”^{6*}.

Періодику 1920–1930 рр. української еміграції у фондах Бібліотеки репрезентують, передусім, видання таких еміграційних центрів, як Берлін, Прага, Відень, Париж, Варшава⁵⁴. Це науково-літературні, громадсько-політичні періодичні видання, низка видань закордонних бюро української преси. В окремих випадках важко провести чітку межу між напрямками періодичних видань. Деякі з них поєднували в собі риси наукової, літературної та громадсько-політичної періодики.

Громадсько-політичні видання:

- Українське слово: Щоденник⁵⁵. – Берлін, 1.1921 – 3.1923;
- Хліборобська Україна⁵⁶. – Відень, 1.1920 – 5.1925;

^{5*} Союз Визволення України (1914–1918) – політична організація українських емігрантів з Російської імперії в Австро-Угорщині й Німеччині, яка виступала за державну самостійність України. Короткий час місцеперебуванням Союзу визволення України був Львів, потім Відень. До складу президії СВУ входили О. Скоропис-Йолтуховський, В. Дорошенко, А. Жук, А. Меленевський. СВУ розпушено 1.05.1918 р. (ЕУ. – Т. 8. – Львів, 2000. – С. 2971–2972).

^{6*} Огляд радянських періодичних видань 1920–1980-х рр. з фондів Бібліотеки свідомо опускаємо, оскільки всі вони добре відомі з українських бібліотек.

- Розбудова нації⁵⁷: Орган Проводу українських націоналістів. – Прага, 1.1928 – 4.1931;
- Український вісник: Орган Українського Національного Об'єднання^{7*}. – Берлін, 1937–1938 (виходив у 1936–1945 рр. неперіодично, з 1938 р. став щомісячником, потім двотижневиком і тижневиком; відп. ред. Т. Омельченко, ред. В. Маруняк в 1940–1945 рр.⁵⁸);
- Тризуб⁵⁹: Тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва. – Париж, 4.1928 – 8.1932, 13.1937 – 14.1938 (виходив у 1925–1940 рр.);
- Далекосхідний націоналіст: Періодичний орган Української Далекосхідної Січі. – Сінгдао, серпень 1937 р.;
- Плуг та меч: Періодичне видання Українського Союзу (гетьманців-державників) “Плуг та меч” в Республіці Аргентині. – Буенос-Айрес, чч. 1–9 (1936–1940);
- Ukrainische Nachrichten. – Berlin, №№ 1–56 (1922–1923);
- Die Ukraine: Monatsschrift für deutsch-ukrainische Volks-, Wirtschafts- und Kulturpolitik / Organ der Deutsch-Ukrainischen Gesellschaft. – Berlin-Fridenau, 1.1918/1919–4.1922 (щомісячний часопис Німецько-українського товариства^{8*}, виходив у 1918–1926 рр., усього 40 номерів. – Т. С.).

Закордонні бюро української преси:

- Bureau ukrainian de presse. – Paris, 1919 (№№ 1–91);
- Bulletins from the Ukrainian Press-Bureau. – Copenhagen, 1919 (№№ 1–10);
- Ukrainischer Pressedienst. – Berlin, №№ 133–280 (1934–1940), виходив з 1919 р.

Наукові видання:

- Науковий збірник Українського вільного університету^{9*} в Празі. – Прага, 1.1923 – 2.1930 (неперіодичне видання, виходило в 1923, 1930, 1942 рр., всього 4 томи⁶⁰);
- Програма викладів: Каталог курсів / Український вільний ун-т у Празі. – 1940–1942 (відсутні перші номери, повне видання: 1939–1942);

^{7*} Українське національне об'єднання (УНО) – українська громадська організація в Німеччині, заснована в 1933 р. у Берліні. Очолювали УНО до 1937 Ф. Королів, І. Драбатий, в 1938–1945 рр. – Т. Омельченко. В 1942 р. УНО нараховувала 42000 членів (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3411).

^{8*} Німецько-українське товариство – утворено у березні 1918 р. в Берліні П. Рорбахом та А. Шмідтом для розвитку німецько-українських відносин. Після закінчення Другої світової війни Німецько-українське товариство було відновлено у Мюнхені в 1948 р. з ініціативи Г. Прокопчука. В 1960 р. об'єдналося з Німецько-українським товариством ім. Гердера (ЕУ. – Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1768).

^{9*} Український вільний університет (УВУ) заснований 17.01.1921 р. у Відні з ініціативи Товариства українських журналістів та письменників, Українського соціологічного інституту та Товариства прихильників освіти. Першим ректором було обрано О. Колесу. Восени 1921 р. УВУ переїхав до Праги, де діяв до 1945 р. Відновив свою діяльність у 1946 р. в Мюнхені (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3418–3420).

- Праці Українського наукового Інституту в Варшаві^{10*}. – Варшава, чч. 1–46 за 1931–1938 рр. (повне видання);
- Ukrainische Kulturberichte des Ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1.1933 – 7.1939 (Повідомлення Українського наукового інституту в Берліні^{11*}, виходили в 1933–1940 рр. за ред. З. Кузелі, М. Масюкевича).

Літературно-художні журнали:

- Нова Україна⁶¹: Місячник письменства, мистецтва, науки й громадського життя. – Берлін, Прага, 1.1922 – 7.1928;
- Літературно-науковий вісник⁶². – Львів, 22.1923;
- Вістник⁶³: Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 4.1936 – 6.1938;
- Дзвони⁶⁴: Літературно-науковий журнал: Трьохмісячник української Християнської літературної творчості / Український катол. ун-т. – Львів, Рим, 1932–1933, 1935–1937, 1939, 1977–1980 рр.

Друга світова війна також знайшла своє відображення у збірці української періодики. Йдеться про органи як німецької окупаційної влади на території України, так і місцевих управлінь:

- Deutsche Ukraine-Zeitung. – Luzk, 1.1942 – 3.1944;
- Український голос: Орган Кіровоградського обласного та міського управління. – Кіровоград, серпень 1941 р. – грудень 1941 рр. (повне видання – Т. С.);
- Український православний вісник. – Холм, 1.1941;
- Український державник: Альманах. – Берлін, 1.1942 – 2.1943;
- Краківські вісті^{12*}: Народний часопис для Генерального губернаторства^{13*}. – Відень, 1.1940 – 4.1943.

^{10*} Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939) заснований за сприяння екзильного уряду УНР при польському Міністерстві віросповідань та освіти як автономна українська наукова установа. Директором Інституту до 1938 р. був О. Лотоцький (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000.– С. 3434).

^{11*} Український науковий інститут у Берліні (1926–1945) заснований з ініціативи гетьмана П. Скоропадського для поширення серед німецького наукового світу знань про Україну, дослідження взаємин України з західними державами, зокрема Німеччиною. Директором Інституту у 1926–1930 рр. був Д. Дорошенко. З 1931 р. Інститут перейшов до Міністерства освіти, але тематику своєї роботи не змінив (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000.– С. 3433–3434).

^{12*} Повний випуск “Краківських вістей” (1940 – 29.03.1945, №№ 1–1401) знаходиться в Німецькій центральній бібліотеці економічних наук при Інституті світової економіки (Deutsche Zentralbibliothek für Wirtschaftswissenschaften des Institutes für Wirtschaft – www.zbw-kiel.de) в м. Кіль. Тут зберігаються також повні випуски журналів Український хлібороб: Журнал українських селян. – Рівне, 1942–1944 рр.; Волинь: Часопис для Волині. – Рівне, 1941–1943 рр., які в інших бібліотеках Німеччини відсутні.

^{13*} Генеральне губернаторство – адміністративно-територіальна одиниця, утворена за наказом Гітлера 12.10.1939 р. на території чотирьох колишніх польських воеводств – Варшавського, Люблінського, Краківського та Радомського, які стали називатися дистриктами. Окремим, п'ятим дистриктом до Генерального губернаторства 1.08.1941 р. було приєднано Галичину. Резиденцією генерального

У Бібліотеці відклалися також окремі номери адміністративних вісників з наказами та розпорядженнями нацистської окупаційної влади на території Рейхскомісаріату Україна^{14*} – вісники рейхскомісара України, генеральних комісарів Житомира, Миколаєва, Києва. Проте, ця збірка дуже бідна. Набагато більшою є збірка адміністративних вісників окупаційної влади, що знаходиться у Федеральному архіві в Берліні. Це майже повна збірка розпоряджень та повідомлень усіх генеральних комісарів та рейхскомісара України. Мова про неї йтиме нижче.

Після Другої світової війни українські науково-культурні центри перемістилися на південь Німеччини (Мюнхен), до Лондона, за океан – до Америки, Канади, Австралії та інших країн. Так сталося з Українським вільним університетом у Празі, що після війни заново відкрився у Мюнхені; до канадського міста Вінніпег переїхала з Аугсбурга (Німеччина) Українська вільна академія наук^{15*}, до Нью-Йорка – Наукове товариство ім. Шевченка.

У Бібліотеці зберігається лише один номер Наукових записок Українського вільного університету в Мюнхені (№ 9/10 за 1967/68) та німецькомовна серія студій з національних питань – *Studien zu Nationalitätenfragen* / Hrsg.: In-t zur Erforschung der Nationalen Probleme, Ukr. Freie Un-t. – München, 1.1985–9.1993, водночас наявні майже всі серії Української вільної академії наук у Вінніпезі:

- Літопис. – Вінніпег, 2.1971 – продовжується;
- Series Ukrainian scholars. – Winnipeg, 10.1961 (виходила в 1949–1961 pp.);
- Збірник заходознавства. – Вінніпег, 4.1957 – 6.1959;
- Series bibliography. – Winnipeg, 1.1954 – 20.1973;
- Серія “Українські вчені”. – Вінніпег, 1.1949 – 16.1969;
- Серія літератури. – Вінніпег, 5.1959 – 9.1964.

губернатора Ганса Франка (1900–1946) та столицею новоствореного Генерального губернаторства став Краків (Werner Hilgemann. Atlas zur deutschen Zeitgeschichte 1918–1968. – München, 1984. – S. 104–105; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 pp.: Зб. документів. – К., 1963. – С. 25–27).

^{14*} Рейхскомісаріат Україна (1941–1944) – адміністративно-територіальна одиниця німецького цивільного управління на чолі з рейхскомісаром Еріхом Кохом, утворена 20.08.1941 р. нацистською Німеччиною на частині території України і півдні Білорусі, поділялася на шість генеральних округ: Волинь і Поділля, Житомир, Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв та Крим (частина Таврії), проте сам Крим до рейхскомісаріату не входив, він залишився під владою військового управління (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 pp.: Зб. документів. – С. 34–36; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів, 1993. – С. 175).

^{15*} Українська вільна академія наук (УВАН) утворена 15.11.1945 р. українськими вченими-емігрантами в Аугсбурзі. Статут УВАН визначав її як спадкоємця традицій і продовжувача діяльності ВУАН у Києві 1920 – початку 1930 pp. Першим президентом було обрано Д. Дорошенка. В 1947 р. УВАН мала 17 фахових наукових груп та об'єднувала 150 науковців. 1949 р. президію УВАН перенесено до Вінніпегу (ЕУ. – Т. 9. – Львів. – С. 3342–3343).

Серед видань українських наукових інституцій за кордоном – *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, що виходили у Нью-Йорку (тт. 156–207 за 1948–1987 рр.), *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка*. – Париж, тт. 60–73 (1914–1937), т. 77 (1949–1953/1954) та Вісті із Сорелю / Наукове товариство ім. Шевченка в Європі. – Париж, тт. 1–32 (1963–1988 рр.). У Мельбурні коштом емігрантів “другої хвилі” виходив альманах *Новий обрій: Література, мистецтво, культурне життя*, чч. 1–2 (1954–1960 рр.).

До Бібліотеки продовжують надходити сучасні україномовні газети з інших країн, наприклад, *Українське слово*⁶⁵, що виходить у Парижі з 1933 р., однойменний часопис *Українське слово*, який видає з 1996 р. Товариство української мови, літератури та культури Воєводини у м. Новий Сад (Сербія).

Наприкінці 2003 р. газетний відділ мав отримати з Праги велику збірку газет кириличного шрифту першої половини ХХ ст. Які саме газети, у якій точці кількості, повноті номерів і якою мовою – російською чи українською – невідомо. Для розбору та каталогізації цієї збірки планувалося організувати окремий проект.

Наведені приклади української періодики, звичайно, не охоплюють всіх наявних у берлінській Бібліотеці видань, і лише свідчать про різноманітність цієї збірки. До того ж, не зважаючи на багатство збірки української періодики, вона, за нашими оцінками, доволі неповна. В Бібліотеці знаходиться приблизно 60 % українських періодичних видань, що виходили в 20–80 рр. минулого сторіччя за кордоном. Порівняно з нею набагато повніше представлена періодика радянської України.

Завдяки електронному універсальному каталогу періодики ZDB можна завжди зорієнтуватися, в якій бібліотеці Берліна, а також Німеччини знаходяться потрібні видання і наскільки вони повні. Таким чином, при роботі в Бібліотеці лакуни у збірці української періодики можна легко заповнити за рахунок видань, наявних в інших бібліотеках Берліна.

Відділ рукописів

SBB-PK, Handschriftenabteilung,
Potsdamer Str. 33, D-10785 Berlin

Відділ має цінну збірку середньовічних рукописів та рукописних видань XVII–XVIII ст. (18 300), грамот (600), особових архівів (780), автографів (250 тис.), інкунабул (4 400), листівок (25 тис.), портретів (100 тис.), театральних програмок (300 тис.) та екслібрисів (50 тис.).

Цей відділ цікавий також тим, що при ньому знаходиться архів Бібліотеки, де зберігаються особові справи колишніх і нинішніх співробітників Бібліотеки. Під час окупації Києва тодішню Бібліотеку АН УРСР (тепер Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського)⁶⁶ очолював д-р Йозеф Бенцінг^{16*}, який свого часу був співробітником Пруської державної

^{16*} Josef Benzing (4.02.1904, Neuses (Hessen) – 18.05.1981, Mainz) – бібліотекар, бібліограф, дослідник історії книгодрукування в Німеччині. В університеті вивчав романську філологію. В 1934–1941 рр. працював у Пруській державній бібліотеці. З січня 1942 р. до кінця лютого 1942 р. – співробітник Головної робочої групи

бібліотеки. Його справа містить лише сухі біографічні дані до кінця 1941 р., оскільки з січня 1942 р. він був співробітником Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга, а з березня 1942 р. – адміністрації генерального комісара Києва. Його архів зберігається сьогодні в університетському архіві в м. Майнці⁶⁷.

В архіві Бібліотеки вдалося переглянути книги нових надходжень за період 1941–1945 рр. Лише одна книга надійшла з колишньої Бібліотеки Академії наук УРСР у червні 1942 р. Вона була направлена д-ром Бенцінгом. Це була книга: *Шведов. Историки СССР. – Москва, 1941*. Взагалі, крім видавничих та книготоргових фірм, книги надходили також від Головного імперського управління безпеки, Рейхсміністерства зовнішніх справ, Рейхсміністерства пропаганди, Гестапо та ін. У липні 1943 р. від Колоніальної бібліотеки в Берліні надійшло чотири книги харківських видавництв російською та українською мовами з питань народного господарства. Цікаво, що в перші дні німецько-радянської війни, як відгук мирних днів, продовжували надходити книги з України, відправлені напередодні війни. Так, 26.06.1941 р. від Української академії наук надійшли 2 книги – “Вісті Академії наук УРСР”. З колишніх радянських республік досить велика кількість книг, в основному 1940–1941 рр. видання, надійшла в 1943 р. з Латвії, а саме з Державної бібліотеки у Ризі. Щодо надходжень літератури з українських бібліотек в 1941–1944 рр., то крім згаданих вище, інших виявлено не було.

Картографічний відділ

SBV-PK, Kartenabteilung,

Unter den Linden Str. 8, D-10117 Berlin

Potsdamer Str. 33, D-10785 Berlin (карти з 1940 р.)

Відділ володіє найчисленнішою та найціннішою картографічною колекцією в Німеччині. Вона налічує 960 тис. карт, 29 тис. атласів, 170 глобусів (найдавніший – 1572 р.), 154 тис. топографічних листівок та більш ніж 1 200 картографічних видань в електронному вигляді на компакт-дисках, а також картографіку у кількості близько 34 тис. томів. Давні карти та атласи, видання до 1850 р., можна знайти в спеціальному міжбібліотечному

України Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга. Працював у Києві у складі робочої групи Західної України, відповідав за бібліотечний напрямок. З 1 березня 1942 р. перейшов працювати до адміністрації генерального комісара Києва, у якій керував бібліотечним напрямком роботи. З 6.06.1942 р. очолив Центральну бібліотеку рейхскомісара України, створену на базі колишньої Бібліотеки АН УРСР у Києві та бібліотеки Київського університету. Після утворення 7.12.1942 р. Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв при рейхскомісарі України перейшов працювати до цього відомства, у якому з 1.03.1943 р. очолив Крайову бібліотеку (нова назва Центральної бібліотеки). Після війни, у 1946–1966 рр., працював в університетській бібліотеці м. Майнц (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 62; там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57; Deutsche biographische Enzyklopädie. – Bd. 1. – München, 1995. – S. 432).

електронному каталозі *IKAR* – <http://ikar.staatsbibliothek-berlin.de>. До цього каталога внесено інформацію про картографічні колекції шести німецьких бібліотек – усього 230 тис. карт, з них 125 тис. карт знаходиться в Бібліотеці.

У картографічній колекції Бібліотеки є карти України, та її окремих регіонів – Галичини, Поділля, Волині і т. д. XVIII–XX ст., публікація 1935 р. перших карт України XVII ст. Цікавим є німецькомовне видання демографічно-економічних карт України XIV–XIX ст., підготовлене в 1936 р. Інститутом географії при Університеті ім. Фрідріха-Вільгельма та Українським науковим інститутом у Берліні⁶⁸.

Музичний відділ

SBV-PK, Musikabteilung,
Unter den Linden Str. 8, D-10117 Berlin

Музичний відділ зберігає всесвітньо відоме та найбільше в Німеччині зібрання нотних видань, автографів музичних творів, архівів відомих німецьких композиторів, лібретто, книг, звуконосіїв. Збірку відділу складають близько 67 тис. музичних автографів та копій, 430 особових архівів, 90 тис. книжок, 450 тис. нотних видань, 14 тис. лібретто та 43 тис. звуконосіїв.

Для нас цей відділ цікавий тим, що в ньому на зберіганні знаходиться архів Берлінської академії співу (Archiv der Singakademie Berlin) (в інших перекладах – Академія співу в Берліні. – *Т. С.*), який донедавна як трофейний фонд під умовною назвою “Архів Баха” зберігався в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва (далі – ЦДАМЛМ) України.

У серпні 1943 р. 90 пакунків цього архіву було вивезено з Берліну в безпечне місце, до замку Уллерсдорф у Сілезії. Яким чином архів після війни потрапив до Києва – невідомо. Але, як свідчать документи, вже у листопаді 1945 р. цей архів було передано на зберігання Комітетом у справах мистецтв при РНК УРСР до Київської державної консерваторії, а звідти 1973 р. – до ЦДАМЛМ України, де був оформлений як фонд № 441: Колекція рукописів діячів західноєвропейської літератури і мистецтва XVII–XIX ст. Лише 2001 р. архів Берлінської академії співу було повернуто Німеччині⁶⁹.

Фотоархів

Bildarchiv
Märkisches Ufer 16-18, D-10179 Berlin

Колекція Фотоархіву за своїм складом є універсальною. Вона відбиває всі сторони суспільного та духовного життя людства – історію, політику, культуру, науку, техніку, народне господарство, країни, населення і т. д. Колекція налічує близько 12 млн. ілюстраційних оригіналів, тобто негативів, позитивів, слайдів, фотографій.

Усі оригінали зберігаються пофондово згідно з принципом походження (провенієнції^{17*}), наприклад, фонди окремих фотокореспондентів, фотографів, видавництв і т. д., а їхні відбитки – зберігаються у предметному каталозі. Наприклад, один з розділів предметного каталога: *Історія/Друга світова війна/Радянський Союз/Німецький Вермахт/Головна квартира фюрера/Вінниця або Історія/Друга світова війна/Радянський Союз/1941/План “Барбаросса”/Бої за Київ/Вересень 1941 р.* Окремий підрозділ “Радянський Союз” у розділі каталога “Історія/Друга світова війна” повністю займає два великих ящики. Кожен з таких ящиків може містити близько 1 тис. і більше фотографій. Усередині йде розмежування за населеними пунктами та періодами війни.

Серед фотографій міст Києва, Харкова, Полтави періоду нацистської окупації зустрічається дуже багато повторів. Київські світліни відбивають, наприклад, вступ німців 19 вересня 1941 р. до Києва. Харківські та полтавські фотографії – це переважно побутові сцени на вулицях окупованих міст. Умовно можна сказати, що у Фотоархіві зберігається приблизно 2–3 тис. фотографій періоду Другої світової війни, що висвітлюють бойові дії та господарювання нацистів на території колишнього Радянського Союзу.

Цікавим є розділ “Види міст”, в якому можна знайти фотографії з видами, наприклад Києва, кінця XIX – початку XX ст. та більш пізні. Загалом, детальне ознайомлення з фондами Фотоархіву, безсумнівно, уможливило несподівані та цікаві знахідки щодо української тематики.

До уваги читачів пропонуємо перелік особових фондів фотокореспондентів періоду Другої світової війни, які перебували у складі Вермахту або проводили зйомки на окупованій території:

- Вінценц Енгель (Vinzencz Engel),
- Артур Грім (Arthur Grimm),
- Ганс Губманн (Hans Hubmann),
- Бернд Лозе (Bernd Lohse),
- Гільмар Пабель (Hilmar Pabel),
- Р. М. Валлісфурт (R. M. Wallisfurth),
- Бенно Вундсхаммер (Benno Wundshammer),
- Зігфрід Лаутервассер (Siegfrid Lauterwasser),
- Лейф Гейгес (Leif Geiges).
- архів періодичного видання “Фольк унд Вельт” (Volk und Welt).

---

^{17*} Провенієнція (лат.) – proveniens – народження, виникнення, походження. Один з двох принципів фондоутворення в архівній справі. За принципом провенієнції (походження) фонди створювалися на основі вже сформованих архівів установ, закладів, приватних осіб тощо, не змінюючи при цьому структури цих архівів. Першим, більш раннім принципом фондоутворення, був принцип пертиненції (відношення, приналежність) від pertinere (лат. – стосуватися, відноситися), за яким фонди формувалися як за територіальною, так і предметною приналежністю (ознакою).

ФЕДЕРАЛЬНИЙ АРХІВ У БЕРЛІНІ

www.bundesarchiv.de
Bundesarchiv
Finckensteinallee 63,
D-12205 Berlin-Lichterfelde

Федеральний архів у Берліні є одним з відділень Федерального архіву Німеччини, центральний офіс якого знаходиться у м. Кобленці. Федеральний архів було утворено у ФРН 1952 р. Його організатором та першим директором став д-р Георг Вінтер^{18*}, який у роки Другої світової війни працював у Рейхскомісаріаті “Україна”, очолюючи в ньому Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв⁷⁰.

Сьогодні Федеральний архів Німеччини має численні відділення, що розкидано по всій країні. Серед них найбільшими є Федеральний архів у Кобленці, Військовий архів у Фрайбурзі, Фільмархів у Берліні та Федеральний архів у Берліні.

Федеральний архів у Кобленці містить документальні матеріали періоду т. зв. Священної римської імперії німецької нації (1495–1806), документацію цивільних центральних установ західної зони окупації Німеччини та ФРН, організацій центрального підпорядкування ФРН, архіви партій, союзів та судових установ, особові фонди, сучасні архівні колекції, публікації протоколів засідань федерального уряду, фотографії, плакати, карти, фономатеріали та комп’ютерні банки даних.

Військовий архів у Фрайбурзі зберігає військові документальні матеріали різних періодів історії Німеччини. Тут знаходяться документи Пруської армії, збройних сил Північно-Німецького Союзу (1866–1870), Імператорського флоту, охоронних військ (Schutztruppen) і підрозділів добровольців (Freikorps), Рейхсверу (1919–1935), Вермахту, Ваффен-СС, німецьких робочих підрозділів під командуванням союзників, Національної народної армії Німецької Демократичної Республіки (НДР), включаючи прикордонні війська, збройних сил ФРН – Бундесверу.

^{18*} Georg Winter (1895, Neuruppin – 1961, Koblenz) – відомий німецький архівіст. До Другої світової війни у 1921–1939 рр. був співробітником одного з найстаріших архівів Німеччини – Пруського державного таємного архіву. Під час війни у 1941–1944 рр. працював в Україні – з жовтня по грудень 1941 р. як вищий радник військового управління при штабі командуючого тилом групи армій “Південь”; з травня по серпень 1942 р. – як держархівдиректор при Головній робочій групі України Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга; з другої половини серпня 1942 р. – в Рейхскомісаріаті Україна, де з 7 грудня 1942 р. до березня 1944 р. очолював Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв. Після війни був організатором і першим директором (1952–1960) новоствореного Федерального архіву ФРН у Кобленці. (Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 2. – К., 1997. – С. 538–539; Rohr W. Georg Winter // Der Archivar. – 14. Jahrgang. – Heft 3. – München, 1961. – S. 179–190. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 205, 223).

Під час Другої світової війни, в 1945 р., внаслідок бомбового удару багато документів Військового архіву загинуло у Потсдамі. Було втрачено велику частину документів Пруської армії, документацію центральних служб Вермахту, повітряних сил нацистської Німеччини – Люфтваффе, керівництва армії, військових армійських підрозділів на рівні дивізії. Проте збереглися у великій кількості воєнні щоденники командування армії та штабів дивізій до 1943 р., архів Військово-Морського флоту.

Фільмархів зберігає та збирає фільми всіх жанрів (документальні, ігрові, мультиплікаційні, а також кіножурнали) лише німецького виробництва. На сьогодні фонд Фільмархіву складають 110 тис. документальних, 20 тис. ігрових фільмів та велика кількість супроводжуючих матеріалів (фотографії (456 тис.), програмки, афіші (23 тис.), сценарії та інші документи щодо виробництва того чи іншого фільму). При Фільмархіві існує спеціальна фахова бібліотека з історії кіно (більш ніж 30 тис. томів). Для українських дослідників становлять інтерес хронікальні та документально-пропагандистські фільми періоду Другої світової війни, що зберігаються в цьому архіві.

Адреси, номери телефонів і факсів названих архівів можна легко знайти на вказаній вище веб-сторінці Федерального архіву в Інтернеті.

Федеральний архів у Берліні було утворено 1996 р. на основі Федерального архіву в Потсдамі (колишній Центральний державний архів НДР), Берлінського документального центру^{19*}, а також фундації (утворена 1992 р.) “Архів партій та масових організацій НДР у Федеральному архіві”, фонди яких було перевезено до нового місця зберігання за адресою *Берлін-Ліхтерфельде, Фінкенштайналеє, 63*. Сюди ж, до нового берлінського відділення, з Федерального архіву в Кобленці було передано документи німецького рейху (1867–1945 рр.).

Отже, у Федеральному архіві в Берліні зберігаються документи німецького рейху (1867–1945), що становлять окремий відділ “R” (Reich). Фонди відділу “R” складають такі документи: Північно-Німецького Союзу (1867–1871), кайзерівської імперії (1871–1918), Веймарської Республіки (1918–1933), Третього рейху⁷¹ (1933–1945). Окрім документів німецького рейху, у Федеральному архіві в Берліні знаходиться документація німецьких установ та організацій радянської зони окупації Німеччини, НДР, партій і громадських організацій НДР середнього рівня, документальні збірки цивільних центральних установ та партій, а також особові фонди й архівні колекції цього періоду. Всі вони належать до компетенції відділу документів НДР. На правах окремого відділу при архіві знаходиться фундація “Архів партій та масових організацій НДР у Федеральному архіві” та бібліотека цієї фундації.

---

^{19*} Берлінський документальний центр (англ. – Berlin Dokument Center) – з кінця війни до 1994 р. перебував під управлінням Міністерства внутрішніх справ (Department of States) США. Тут зберігалися документи нацистської партії, партійної канцелярії, особові справи членів НСДАП, архів колишнього нацистського Імміграційного центру (1939–1945).

Згідно з німецькою традицією архівні фонди не мають поділу на описи, і поділяються лише на справи. При цьому досить багато справ не мають поаркушної нумерації і можуть бути не зшитими.

З точки зору україніки важливими для нас у цьому архіві є документи німецького рейху (1867–1945), зокрема нацистського рейху періоду Другої світової війни. Документальна збірка даного періоду торкається широкого спектру тем, безпосередньо пов'язаних з історією України за часів війни, а саме різноманітних сторін окупаційної політики та діяльності нацистів на окупованій території України – в Рейхскомісаріаті Україна, дистрикті Галичина Генерального губернаторства та областях військового управління.

У відділі німецького рейху зберігаються документи цілої низки німецьких консульств, що діяли у великих українських містах наприкінці XIX у першій половині XX ст. Документи цих установ відображають міграцію українського населення та політичне становище в Україні в цей період. Серед консульських фондів слід назвати:

- R-9305 – Deutsches Generalkonsulat in Charkow (Генеральне консульство Німеччини у Харкові) – 1928–1937 рр. (15 од. зб.);
- R-9308 – Deutsches Konsulat in Czernowitz (Консульство Німеччини у Чернівцях) – 1921–1938 рр. (49 од. зб.);
- R-9313 – Deutsches Konsulat in Kiew (Консульство Німеччини у Києві) – 1882–1914 рр., 1923–1940 рр. (24 од. зб.): – у спр. 1 та 2 “Звіти про політичне становище в Росії та Польщі – 1902–1913 рр.”;
- R-9319 – Deutsches Konsulat in Lemberg (Консульство Німеччини у Львові) – 1926 р. – серпень 1939 р. (36 од. зб.);
- R-9327 – Deutsches Konsulat in Odessa (Консульство Німеччини в Одесі) – 1923–1939 рр. (37 од. зб.).

Питання міграції етнічних німців (фольксдойче) висвітлює фонд Імміграційного центру в Ліцманштадті⁷² – R 69 (Einwandererzentralstelle Litzmannstadt) – документи за 1925–1945 рр. (1 262 од. зб.). Імміграційний центр (1939–1945) займався реєстрацією, оформленням німецького громадянства та розселенням етнічних німців, які прибували на постійне поселення до нацистського рейху, переважно зі Східної та Південно-Західної Європи. Тут, наприклад, можна простежити переселення до рейху в 1939–1944 рр. етнічних німців з Галичини, Волині, Буковини та території колишньої радянської України.

Архів Імміграційного центру складають три групи документів. До *першої групи* належать особові справи етнічних німців, що систематизовано по країнах і регіонах, а в середині цих груп – в алфавітному порядку за прізвищами. Кожна справа може містити кілька документів. Ця група налічує більш ніж 400 тис. особових справ, з яких близько 110 тис. тисяч складають справи етнічних німців-емігрантів з Радянського Союзу (за винятком країн Прибалтики) – розділ EWZ-50. На другому місці за кількістю – особові справи емігрантів з Польщі (близько 100 тис. справ) – EWZ-52. Загалом, у першій групі документів зареєстровано етнічних німців також з країн Прибалтики, Румунії, Югославії та Болгарії.

Другу групу документів архіву Імміграційного центру складає персональна картотека з основними даними осіб, які отримали німецьке громадянство. Картотека налічує близько 2,9 млн. карток. Цікава деталь – в ній не значиться, звідки прибула та чи інша особа.

Третю групу документів репрезентують анкети походження, які впорядковано за номерами. Їхня кількість сягає близько одного мільйона. Ці анкети за своєю інформативністю посідають проміжне місце між особовими справами та персональною картотекою. В анкетах походження зафіксовано інформацію про близьких та далеких родичів особи, що заповнювала анкету.

Найбільша кількість особових справ належить етнічним німцям, які прибували з окупованих областей колишнього Радянського Союзу (більшість – з України). Оскільки документи особових справ висвітлюють переважно історію міграції сім'ї або окремої особи протягом великого проміжку часу, як правило – кінця ХІХ – 30–40-х рр. ХХ ст., архів Імміграційного центру є важливою джерельною базою для дослідження міграційних процесів в Україні в цей період.

Різноманітні сторони окупаційної політики нацистів на території Рейхскомісаріату Україна висвітлюють документи фондів Рейхскомісара України – R-94 (Reichskommissar Ukraine) – 1941–1944 рр. (31 од. зб.) та Рейхсміністерства окупованих східних територій^{20*} – R-6⁷³ (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete) – 1941–1945 рр. (701 од. зб.). Фонд R-94 за своїм обсягом, а звідси – й інформативністю значно поступається подібному фонду Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України – 3206: Рейхскомісаріат Україна (близько 700 од. зб.). Його слід розглядати як виділену в окремий фонд частину документів з архіву Рейхсміністерства окупованих східних територій (фонд R-6).

Документальну збірку фонду R-6 складають документи численних підрозділів Рейхсміністерства окупованих східних територій, серед яких вирізняються чотири великі групи документів – канцелярії міністра, І головного відділу політики, ІІ головного відділу управління, ІІІ головного відділу господарства⁷⁴. Тут знаходяться документи про економічне та політичне становище на підпорядкованій рейхсміністерству території, звіти про настрої населення, заходи щодо військовополонених та остарбайтерів, списки етнічних німців і дані про переміщення їх до Німеччини.

Окремі групи Рейхсміністерства окупованих східних територій займалися питаннями права, церкви, школи, культури, юнацтва, жіноцтва і т. д. В архіві Рейхсміністерства відклалася документація зондеркоманди д-ра Карла Штумппа (Karl Stumpp), яка діяла при ньому, проводячи за наказом рейхсміністра А. Розенберга облік та дослідження німецьких поселень в

^{20*} Рейхсміністерство окупованих східних територій (липень 1941 р. – квітень 1945 р.) утворено за наказом фюрера 17.07.1941 р. як центральне цивільне управління для окупованих територій Радянського Союзу під керівництвом рейхсміністра А. Розенберга. Рейхсміністерство мало у своєму складі два рейхскомісаріати – Рейхскомісаріат Остланд і Рейхскомісаріат Україна (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: Зб. документів. – К., 1963. – С. 14–16).

Україні⁷⁵. Частина документації зондеркоманди др. Штумппа зберігається в ЦДАВО України у фонді 3676: Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей, 4-й опис. Ретельне опрацювання фонду Рейхсміністерства окупованих східних територій (R-6) безперечно принесло чимало цікавих відкриттів.

Усе ще маловивченим лишається фонд рейхсархіву R-1506⁷⁶ (Reichsarchiv) 1914–1956 рр. (660 од. зб.), який містить документи імперського архівного управління (Reichsarchivverwaltung), рейхсархіву та його керівника д-ра Ернста Ціпфеля^{21*}, влада якого поширювалася на архіви всіх окупованих нацистською Німеччиною країн. Він обіймав посади генерального директора державних архівів Пруссії, директора Потсдамського рейхсархіву та комісара із захисту архівів. Саме Е. Ціпфель та його відомство не тільки втілювали в життя, а й визначали архівну політику на окупованих територіях. Доля багатьох архівів та їхніх фондів вирішувалася саме в його відомстві.

Численні документи фонду R-1506 висвітлюють архівну політику та практику нацистського архівного керівництва в окупованих країнах Європи, в тому числі в дистрикті Галичина Генерального Губернаторства, Рейхскомісаріаті Україна та українських областях військового управління. В названому фонді знаходиться, наприклад, листування з архівним управлінням Рейхскомісаріату Україна, роль якого виконувало Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв, та його керівником д-ром Георгом Вінтером. Багато цих документів дублюються в архіві Крайового управління, що зберігається нині у ЦДАВО України, у фонді 3206 *Рейхскомісаріат України, опис 5*.

Сліди українських архівів з Тернополя, Станіслава, Львова у цьому фонді простежуються у справах:

- № 67 – перелік метричних книг єврейської громади в Державному архіві Тернополя (арк. 54–67),
- № 68 – звіт про поїздку до Тернополя (26.09.1941 р.) та перелік архівних фондів Державного архіву Тернополя (арк. 1–7),

---

^{21*} Ernst Zipfel (23.03.1891, Dresden – 17.04.1966, Bad Pyrmont) – керівник архівного відомства у Третньому рейху. Розпочав свою кар'єру з військової служби, на якій перебував десять років. Після листопадової революції 1918 р. у Німеччині у ранзі капітана пішов у відставку і розпочав навчання на архіваріуса, одночасно працюючи в новоствореному Рейхсархіві у Потсдамі. Після навчання захистив докторську дисертацію у Вюрцбурзі і в 1923 р. отримав посаду архівного радника. Вступ у 1932 р. до нацистської партії значно посприяв його швидкій кар'єрі на архівній службі. В 1935 р. одержав посаду вищого державного радника, восени 1936 р. його призначили директором Рейхсархіву в Потсдамі, у жовтні 1938 р. – генеральним директором державних архівів Пруссії, у травні 1940 р. – комісаром із захисту архівів. З січня 1944 р. очолив новостворений підвідділ архівної справи та документознавства при I-му відділі Рейхсміністерства внутрішніх справ. Після війни повернутися на архівну службу Е. Ціпфелю не вдалося. Для багатьох він був занадто одіозною фігурою. Хоча фахівці вважають, що завдяки його діяльності на посаді комісара із захисту архівів підпорядковані йому німецькі архіви майже повністю зберегли склад своїх фондів (*Wilhelm Rohr. Nachruf: Ernst Zipfel // Der Archivar. – 20. Jahrgang, Heft 2. – München, 1967. – S. 206–210*).

- № 69 – документи щодо архівів Станіслава та Тернополя,
- № 73 – опис архіву Міністерства зовнішніх справ Української Народної Республіки, 1918–1926 рр. (арк. 1–18),
- № 74 – перелік фондів Державного архіву в Станіславі.

Документи стосовно архівів у Станіславі та Тернополі можуть дублювати документи фонду № 755 *Архівне управління м. Львів, 1940–1944 рр.* Центрального державного історичного архіву України у м. Львові.

Наприкінці 90-х років минулого сторіччя в країнах, які постраждали від нацистської окупації, активно досліджувалася т. зв. тема “нацистського золота” – документальні свідчення економічного пограбування нацистами окупованих країн, вилучення ними у населення і військовополонених матеріальних цінностей, використання підневільної праці. В Україні ця тема спричинила появу серії “Нацистське золото” з України”, у рамках якої побачили світ два випуски⁷⁷. Для нашої публікації представляє інтерес перший випуск, оскільки в ньому подається огляд джерельної бази з даної проблеми. У 3-му розділі – “Архіви окупаційної влади” цього випуску розглядаються, крім іншого, окремі фонди Федерального архіву в Берліні щодо окресленої теми. Це, зокрема, вже згадуваний нами фонд R-6 (Рейхсміністерство окупованих східних територій), а також фонди:

- R-58⁷⁸ (Reichssicherheitshauptamt), XVII ст. – 1960 р., 6 737 од. зб. – Головне імперське управління безпеки;
- R-2 (Reichsfinanzministerium), 1849 р., 1879–1945 рр., 1961 р., близько 45 тис. од. зб. – Рейхсміністерство фінансів;
- R-3901 (Reichsarbeitsministerium), 1879–1970 рр., 24 803 од. зб. – Рейхсміністерство праці;
- R-2104 (Reichshauptkasse – Beutestelle), 1940–1945 рр., 88 од. зб. – Головна каса рейху – Пункт приймання трофеїв;
- R-2501 (Deutsche Reichsbank), 1862 р., 1876–1954 рр., близько 14 тис. од. зб. – Німецький рейхсбанк;
- R-70 (Polizeidienststellen in der Sowjetunion), 1941–1945 рр., 67 од. зб. – Поліцейські служби в Радянському Союзі;
- NS-4 (Konzentrationslager), 1933–1945 рр., 433 од. зб. – Концентраційні табори⁷⁹.

Тематика документів таких фондів, як R-58 (Головне імперське управління безпеки), R-70 (Поліцейські служби в Радянському Союзі), NS-4 (Концентраційні табори), далеко виходить за межі теми “нацистського золота”. Це, передусім, великі масиви документів щодо політики і практики терору та гноблення, які провадила нацистська Німеччина, зокрема на окупованій території України.

Долю українських культурних цінностей⁸⁰ в роки Другої світової війни висвітлюють документи фондів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга NS-30 (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) – 1940–1945 рр. (199 од. зб.) та Навчально-дослідницького товариства “Спадщина” NS 21 (Lehr- und Forschungsgemeinschaft „Das Ahnenerbe”) – 1928–1945 рр. (961 од. зб.).

Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга⁸¹ (далі – Оперативний штаб) – одна з нацистських організацій, яка діяла на території Рейхскомі-

саріату України та в українських областях військового управління в 1941–1944 рр., досліджуючи заклади культури і науки на предмет політичних та ідеологічних матеріалів. В Україні Оперативний штаб мав розгорнуту мережу своїх підрозділів – п'ять робочих груп (у Києві, Харкові, Херсоні, Дніпропетровську та Сімферополі). З відступом нацистів групи Оперативного штабу вивозили численні археологічні, етнографічні, бібліотечні колекції та збірки творів образотворчого мистецтва з окремих музеїв і бібліотек України. У порівнянні з документацією Оперативного штабу, що зберігається у ЦДАВО України у фонді 3676 *Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей* (описи, 1, 2, 3), берлінський фонд NS-30 містить дуже мало документів стосовно діяльності Оперативного штабу в Україні. Якщо розглядати ці документи з точки зору “переміщення культурних цінностей” в останні півтора роки війни, то його документи допомагають встановити шляхи подальшого вивезення Оперативним штабом українських культурних цінностей углиб рейху наприкінці 1944 р. – на початку 1945 р.

Науково-дослідницьке товариство “Спадщина” було засновано Гімлером 1 липня 1935 р. До його завдань належало дослідження “північної індо-германської раси та її здобутків”. Товариство “Спадщина” налічувало більш як 40 наукових відділів, які працювали в галузі лінгвістики, етнології, географії, астрології, давньої історії, біології, генетики, медицини і т. д.⁸² В Україні від т-ва “Спадщина” з грудня 1941 р. діяла зондеркоманда Герберта Янкуна (Herbert Jankuhn), що мала досліджувати шляхом розкопок готських поселень та поховань на півдні України і Росії сліди індо-германського впливу. Їй вдалося здійснити це, зокрема, лише влітку 1943 р. у районі м. Дніпропетровська⁸³. Матеріали щодо діяльності зондеркоманди Янкуна, крім фонду NS-21, знаходяться також серед архівних документів колишнього Берлінського документального центру, що був інтегрований до Федерального архіву в Берліні. Це фонд “Research Ahnenerbe”.

Для дослідження означеної теми необхідно було б опрацювати вже згадуваний нами фонд Головного імперського управління безпеки – R-58 (Reichssicherheitshauptamt, далі – РСХА). У відомстві РСХА діяли дві організації, які також були причетні до вивезення культурних цінностей з України – Воєнізовані геологічні групи СС (SS-Wehrgeologengruppe)⁸⁴ та відділ VI “G”⁸⁵. Діяльність цих організацій відома історикам з документів, що знаходяться в Центрі зберігання документів ШТАЗІ (Der Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen), у фонді “Колекція документів про пограбування німецькими фашистами художніх цінностей на тимчасово окупованій території СРСР”⁸⁶ (Dokumentensammlung über geraubte Kunstschatze auf dem zeitweilig okkupierten Territorium der UdSSR durch die deutschen Faschisten). У названому фонді документи розбито за групами, що мають нумерацію від I до VIII. Кожна група документів – це збірка документації окремої організації або відомства нацистської Німеччини. У свою чергу, всередині кожної групи документи пронумеровано від № 1 до № n.

Воєнізовані геологічні групи СС та VI відділ “G” активно діяли в областях військового підпорядкування, оскільки в зоні цивільного управління були свої структури, що контролювали заклади науки та культури. Вивезення

культурних цінностей названими організаціями припадає на другу половину 1943–1944 рр., оскільки вони працювали в безпосередній близькості до зони бойових дій, там, де цивільного управління вже не існувало, і всі культурні цінності залишалися в цей період повністю беззахисними, легкодоступними для безконтрольного грабіжництва.

Типовим прикладом такої поведінки є діяльність відділу VI-го “G” РСХА. На Україні діяла оперативна команда цього відділу під керівництвом унтерштурмфюрера СС доктора фон Гена (von Hehn), яка мала своїм завданням забезпечити економічною, технічною, краєзнавчою літературою та статистичними матеріалами дослідницькі інститути РСХА⁸⁷. Команда діяла за традиційною схемою – незадовго до відступу нацистів, переважно, з великого міста, туди направлялась оперативна команда, яка опрацьовувала невивезені іншими нацистськими організаціями наукові бібліотеки, відбирала потрібну літературу і направляла її до Німеччини⁸⁸. Серед українських міст, де працювала оперативна команда фон Гена, були Київ, Одеса, Львів.

Групою унтерштурмфюрера СС Йордана (Jordan) Воєнізованих геологічних груп СС⁸⁹, яка діяла приблизно за такою ж схемою, було вивезено колекції викопних решток з київського Зоологічного музею, фахову літературу, цінне лабораторне приладдя з деяких наукових інститутів Криму, археологічні колекції, окремі експонати та літературу з Історичного музею Дніпропетровська⁹⁰. Так само незадовго перед визволенням Харкова у серпні 1943 р. зондеркомандою Науково-дослідницького товариства “Спадщина” під керівництвом професора археології гауптштурмфюрера Г. Янкуна з трьох місцевих музеїв було вивезено деякі археологічні та етнографічні колекції, картини⁹¹.

З точки зору україніки, крім названих вище, можуть представляти інтерес такі фонди:

- R-50 I (Organisation Todt / Організація “Тодт”^{22*}) – 1916, 1929, 1938–1946, 1950 рр. (419 од. зб.). Її численні будівельні підрозділи діяли в усіх окупованих країнах Європи;
- R-1509⁹² (Reichssippenamt / Імперське управління генеалогії⁹³) – 1835–1945 рр. (1 430 од. зб.). Імперське управління генеалогії відповідало за дослідження генеалогічних зв’язків, переважно, етнічних німців. В центрі його уваги знаходилися церковні книги та інші генеалогічні документи;
- Окремі фонди розділу R-52 (Regierung des Generalgouvernements / Уряд Генерального губернаторства):

^{22*} Fritz Todt (Pforzheim, 1891 – Rastenburg, 1942) – інженер, член НСДАП з 1921 р., з 1931 р. штандартенфюрер, потім обергрупенфюрер СА, з 1933 р. генеральний інспектор німецьких автошляхів, засновник військово-будівничої організації “Тодт” (1938), яка широко використовувала на будівництві працю оstarбайтерів, військовополонених, в’язнів концентраційних таборів. У березні 1940 р. Фріц Тодт був призначений рейхсміністром озброєння та амуніції, в липні 1941 р. – генеральним інспектором водних ресурсів та енергетики (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упор. Д. В. Малаков. – К., 2000. – С. 168; Brockhaus Enzyklopädie. – Bd. 22. – Mannheim, 1993. – S. 214).

- R-52 II (Kanzlei des Generalgouverneurs / Канцелярія генерального губернатора) – 1939–1945 рр. (264 од. зб.). Документи про різноманітні заходи (конфіскація, переміщення, евакуація) щодо художніх та культурних цінностей музеїв, бібліотек, архівів, приватних колекцій на території Генерального губернаторства;
- R-52 III (Hauptabteilung Innere Verwaltung des Generalgouvernements / Головний відділ внутрішніх справ Генерального губернаторства) – 1940–1944 рр. (52 од. зб.). Серед документів – звіти про економічне та політичне становище у Генеральному губернаторстві, поліцейські заходи та ін.;
- R-52 IV (Institut für deutsche Ostarbeit / Ін-т німецької діяльності на Сході^{23*}) – 1940–1945 рр. (67 од. зб.). Інститут досліджував питання т. зв. “східного простору” і мав тісні контакти з Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга;
- R-52 X (Hauptverwaltung der Bibliotheken im Generalgouvernement / Головне управління бібліотек в Генеральному губернаторстві) – 1940–1944 рр. (26 од. зб.). Документи щодо Львівської державної бібліотеки (тепер Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України).

Окремий відділ Федерального архіву в Берліні становить *фундація “Архів партій та масових організацій НДР у Федеральному архіві”* (Stiftung “Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv”), при якій знаходиться окрема *Бібліотека*. Це – колишня бібліотека Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини (СЄПН). Як і інші подібні бібліотеки країн колишнього соціалістичного блоку, бібліотека СЄПН мала секретний відділ, у якому зберігалася, зокрема, збірка службових періодичних видань німецької цивільної влади на Україні (1941–1944) – центральні та місцеві вісники рейхскомісара України, генеральних комісарів Києва, Житомира, Дніпропетровська, Криму, Миколаєва та Волині й Поділля, в яких оприлюднювалися їхні накази і розпорядження, що регулювали суспільно-економічне життя на підпорядкованій їм території.

Багато уваги в цих вісниках приділялося встановленню цін на продукти харчування, оподаткуванню населення, правовим питанням. Деякі з них друкувалися трьома мовами: німецькою, українською та російською. Тримовні видання виходили в генеральних округах Києва та Житомира. При цьому вісник генерального комісара Житомира почав виходити трьома мовами лише з другої половини 1943 р. Не зважаючи на те, що збірка службових видань окупаційної влади включає не всі номери, вона все ж є досить великою. Отже, в бібліотеці Фундації знаходяться:

^{23*} Інститут німецької діяльності на Сході (1940–1945) утворено 19.04.1940 р. у Кракові під керівництвом генерального губернатора Ганса Франка (президент) для дослідження “всіх принципових питань, пов’язаних зі східним простором, якщо вони мають відношення до Генерального губернаторства”. Інститут мав у своєму складі мистецтвознавчу, етнографічну, правову, економічну, краєзнавчу, сільськогосподарську, геологічну, хімічну, фізичну секції, а також секції з садівництва та лісового господарства і дві історичні секції (BAV, R 52 IV, Findbuch).

- Amtsblatt des Generalkommissars Kiew. – Kiew, 1942–1943 (Вісник генерального комісара Києва);
- Amtsblatt des Generalkommissars in Nikolajew. – Nikolajew, 1943 (Вісник генерального комісара Миколаєва);
- Amtsblatt des Generalkommissars in Shitomir. – Shitomir, 1941–1943 (Вісник генерального комісара Житомира);
- Amtsblatt des Generalkommissars für Wolhynien und Podolien in Luzk. – Luzk, 1943 (Вісник генерального комісара Волині та Поділля);
- Amtsblatt des Gebietskomissars in Rowno. – Rowno, 1942 (Nr. 1–3, 5–17), 1943 (Nr. 1–9) (Вісник окружного комісара м. Рівного);
- Amtliche Mitteilungen des Generalkommissars für die Krim. – Melitopol, 1943 (Nr. 1, 2) (Офіційні повідомлення генерального комісара Криму);
- Amtsblatt des Generalkommissars in Dnjepropetrowsk. – Dnjepropetrowsk, 1942 (Nr. 1), 1943 (Nr. 2–5) (Вісник генерального комісара Дніпропетровська);
- Amtliche Mitteilungen des Reichskommissars für die Ukraine^{24*}. – Rowno, 1941 (Nr. 1–8); 1942 (Nr. 9–19) (Офіційні повідомлення рейхскомісара України);
- Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine^{25*}. – Rowno, 1943: Teil I (Nr. 1–23), Teil II (Nr. 1–17, 19–24) (Вісник розпоряджень рейхскомісара України);
- Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine^{26*}. – Rowno, 1943 (Nr. 1–42, 44–46, 49–52) (Центральний вісник рейхскомісара України);
- Der deutsche Landwirt in der Ukraine: Mitteilungsblatt der deutschen landwirtschaftlichen Verwaltung in der Ukraine. – 1942 (Nr. 1–3), 1943 (Nr. 1–24), 1944 (Nr. 1) (Німецький господар в Україні: Вісник Німецького сільськогосподарського управління в Україні);

---

^{24*} Amtliche Mitteilungen des Reichskommissars für die Ukraine (Офіційні повідомлення рейхскомісара України) – неперіодичний німецькомовний друкований орган наказів, розпоряджень і повідомлень рейхскомісара України. Виходив з 1941 р. (№№ 1–8) до квітня 1942 р. (№№ 9–19).

^{25*} Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine (Вісник розпоряджень рейхскомісара України) – неперіодичний німецькомовний друкований орган розпоряджень рейхскомісара України, виходив з квітня 1942 р. по 1943 р. З 1 травня 1943 р. “Verordnungsblatt ...” почав виходити в двох частинах: перша частина (I) – “Verordnungen des Reichskommissars für die Ukraine” (Розпорядження рейхскомісара України) – продовжила послідовну нумерацію “Verordnungsblatt...” і почала виходити з № 9; друга частина (II) – “Bekanntmachungen des Reichskommissars für die Ukraine” (Повідомлення рейхскомісара України) – почала виходити з № 1.

^{26*} Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine (Центральний вісник рейхскомісара України) – щотижневий німецькомовний друкований орган рейхскомісара України, який видавався у Рівному з 1 травня 1942 р. (№№ 1–35) до кінця 1943 р. (№№ 1–52).

- Agrarstatistisches Jahrbuch für die Ukraine. – 1942 (Аграрно-статистичний щорічник України);
- Zentralwirtschaftsbank Ukraine: Geschäftsbericht. – 1942 (Звіт Центрального господарського банку України за 1942 р.);
- Amtsblatt der Reichsverkehrsdirektion Kiew. – 1943, 1944 (Вісник Київського відділення Імперської дирекції залізниць);
- Amtsblatt der Reichsverkehrsdirektion Dnjepropetrowsk. – Dnjepropetrowsk, 1943 (Вісник Дніпропетровського відділення Імперської дирекції залізниць).

Службові періодичні видання нацистської цивільної влади все ще залишаються малодослідженими. Деякі з цих видань, як, наприклад, Офіційні повідомлення, Вісник розпоряджень та Центральний вісник рейхскомісара України, заслуговують, на наш погляд, повної публікації, оскільки накази, розпорядження, повідомлення, які вони містять, є важливим свідченням окупаційної політики нацистів в Україні в 1941–1943 рр.

¹ Про долю фондів Бібліотеки під час війни див.: Verlagert, Verschollen, Vernichtet: Das Schicksal der im 2. Weltkrieg ausgelagerten Bestände der Preußischen Staatsbibliothek / SBB-PK. – Berlin, 1995.

² *Joachim Pastorius*. Bellum Scythico-Cosacicum, seu De conjuratione Tartarorum Cosacorum et plebis Russicae contra regnum Poloniae. – Dantisci, 1652; *Johann Benedikt Scherer*. Geschichte der ukrainischen und saporogischen Kosaken. – Leipzig, 1789; *Johann Christian von Engel*. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken, wie auch des Königreiches Halitsch und Wladimir. – Halle, 1796.

³ *Скальковский А. А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Изд. 2, исправ. – Ч. 1-3. – Одесса, 1846.

⁴ *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч. 1. – С.-Птб., 1888; *Эварницкий Д. И.* История запорожских козаков. – Т. 1. – С.-Птб., 1892.

⁵ *Антонович В. Б.* Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 год. – Киев, 1863; *Антонович В. Б., Иловайский Д. И.* История Великого княжества Литовского от найдажнейших часов аж до упадку удельной системы в Литовской Руси. – Тернополь, 1887; *Антонович В. Б.* Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895.

⁶ У Бібліотеці наявні томи 1 (т. 8 у названій серії) та 5 (т. 12).

⁷ *Летопись Григория Грабянки* / Изд. Киевской временной комиссии для разбора древних актов. – Киев, 1854.

⁸ “Летопись Самовидца” о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти: Доведена продолжателями до 1734 года / Изд. Императорской комиссии истории и древностей российских. – Москва, 1846; “Летопись Самовидца” по новооткрытым спискам с приложением 3-х малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического” / Изд. Киевской временной комиссии для разбора древних актов. – Киев, 1878.

⁹ *Сказание Самийла Величка о войне казацкой с поляками* / Археогр. комісія УАН. – Київ, 1926 (Пам’ятки українського письменства. – Т. 1).

¹⁰ *Конисский Г.* История руссов и Малой России. – Москва, 1846.

¹¹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – 4 изд. – С.-Птб., 1903. – (Репринтне вид. – Київ, 1993).

¹² *Левицький І. С.* Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. – Львів, 1876.

¹³ *Владимировский-Буданов М. Ф.* Население юго-западной России от половины XIII до половины XVII века. – Киев, 1886.

¹⁴ *Максимович Г. А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссии. – Нежин, 1913.

¹⁵ *Лазаревский А. М.* Указатель источников для изучения малороссийского края. – Вып. 1. – С.-Птб., 1858; Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). – Киев, 1908.

¹⁶ *Батюшков П. Н.* Волянь: Исторические судьбы юго-западного края. – С.-Птб., 1888.

¹⁷ *Бочкарев К. П.* Очерки Лубенской старины. – Вып. 1. – Москва, 1900.

¹⁸ *Полетика В. Г.* Записки о малороссийском дворянстве. – Киев, 1893.

¹⁹ *Ефименко А. Я.* Южная Русь: Очерки, исследования и заметки / Изд. Общества им. Т. Г. Шевченка. – Т. 1, 2. – С.-Птб., 1905.

²⁰ *Грушевский М. С.* Киевская Русь: Извлечения из 2-го украинского издания. – Т. 1. – С.-Птб., 1911; *Hruschewskyj M.* Geschichte des ukrainischen Volkes: Autoris. Übersetzung aus der 2. ukr. Ausgabe. – Bd. 1: Urgeschichte des Landes und des Volkes: Anfänge des Kijewer Staates. – Leipzig, 1906 (переклад 1-го тому “Історії України-Руси”); *Hruschewskyj M.* Ein Überblick der Geschichte der Ukraine. – Wien, 1914 (Огляд історії України); *Hruschewskyj M.* Geschichte der Ukraine. – Wien, 1916 (переклад “Очерка истории украинского народа”).

²¹ *Берлинский М. Ф.* Краткое описание Киева. – С.-Птб., 1820; *Закревский Н. В.* Описание Киева. – Т. 1, 2. – Москва, 1868; *Сементовский Н. М.* Указатель святынь и священных достопамятностей Киева. – Изд. 2. – Киев, 1853; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Изд. Временной комиссии для разбора древних актов. – Киев, 1874; *Ляскоронский В. Г.* Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. – Киев, 1913; *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). – Т. 1, 2. – Харьков, 1905–1912; *Редин Е. К.* Церкви города Харькова. – Харьков, 1905; *Редин Е. К.* И. Е. Бецкий и Музей изящных искусств и древностей Харьковского университета. – Харьков, 1901.

²² The Ukraine. Reprint of a lecture delivered on Ukrainian history and present-day political problems / By Bedwin Sands. – London, 1914; *Jablonowskie A.* Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków, 1912; *Rawita-Gawroński F.* Historia ruchów hajdamackich. – Т. 1, 2. – Lwów, 1901.

²³ *Маєвський В. А.* Повстанці України (1918–19 р.р.). – Новий Сад, 1938; *Fedenko P.* Der nationale und soziale Befreiungskampf der Ukraine. – Berlin, 1923 (Національна та соціальна визвольна боротьба України); *Дорошенко Д.* Історія України: 1917–1923. – Т. 1, 2. – Ужгород, 1930, 1932; *Лотоцький О.* Симон Петлюра. – Варшава, 1936; *Эрст фон Валь.* Значение и роль Украины в вопросе освобождения России от большевиков на основании опыта 1918–20 г.г. – Таллин, 1937;

²⁴ Die Probleme der Sowjet-Ukraine. – Berlin, 1920 (Проблеми советської України); *Mazepa I.* Der Bolschewismus und die russische Okkupation der Ukraine. – Berlin-Stuttgart, 1923 (Більшовизм та російська окупація України); Die Ukraine unter Fremdherrschaft. – Berlin, 1928 (Україна під ворожою владою); *Ковалевський М.* Україна під червоним ярмом: Документи, факти. – Варшава, 1936.

²⁵ *Masurenko W.* Die Wirtschaftliche Selbstständigkeit der Ukraine in Zahlen. – Berlin-Wilmersdorf, 1921 (Економічна самостійність України в цифрах); *Борщак І.* Ідея соборної України в Європі в минулому: По невідомих документах і стародавніх

працях. – Париж, 1923; *Терлецький О.* Історія української держави. Т. 1. – Львів, 1923; *Evain E.* Le Problème de l'indépendance de l'Ukraine et la France. – Paris, 1931.

²⁶ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923; Показчик нової української літератури в Росії за 1798–1897 роки. – Чернівці, 1917; Курс історії України для вищих класів середніх шкіл. – Відень-Київ, 1921; Мої спомини про недавнє минуле. – Львів, 1923–1924.

²⁷ *Липинський В.* Україна на переломі: 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. – Відень, 1920.

²⁸ *Огієнко І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – Катеринослав–Ляйпціг, 1923.

²⁹ *Яковлів А.* Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в. – Прага, 1929.

³⁰ *Калинович І.* Українська мемуаристика 1914–1924. – Львів, 1925.

³¹ *Лотоцький О.* Автокефалія. – Варшава, 1935; На ріках Вавілонських: Збірник статей. – Львів, 1938; Сторінки минулого. – Варшава, 1932; Справа правосильності анатемування гетьмана Івана Мазепи. – Варшава, 1938.

³² *Борщак І.* Наполеон і Україна. – Львів, 1937.

³³ Bessarabien, Ukraine, Krim: Der Siegeszug deutscher und rumänischer Truppen / Hrsg. von der Abt. I с einer Ost-Armee. – Berlin, 1943 (Фотоальбом), Höschen H. Zwischen Weichsel und Wolga. – Gütersloh, 1943; Gaa J. Gebirgsjäger erleben Serbien und die Ukraine. – München, 1942.

³⁴ *Kubijowytsh W.* Landwirtschafts- und Waldgeographie der Ukraine. – Bd. 1. – Berlin, 1943 (Економічна та природнича географія України).

³⁵ *Doroschenko D.* Die Ukraine und das Reich: 9 Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen. – Leipzig, 1941 (перевидано під назвою: Die Ukraine und Deutschland: 9 Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen. – München, 1994); *Winter E.* Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine 955–1939. – Leipzig, 1942; *Antonowytsh D.* Deutsche Einflüsse auf die ukrainische Kunst. – Leipzig, 1942; *Jakowliw A.* Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16.-18. Jahrhundert. – Leipzig, 1942.

³⁶ *Lang F.* Die Ukrainer Galiziens im Kampf um die Aufrichtung des ukrainischen Staates. – Berlin, 1943.

³⁷ Про чотиритомну публікацію документів Теофіла Горникевича див.: *Курасєв О. О.* Маловідомий комплекс джерел Австрійського державного архіву у Відні про події в Україні 1914–1922 (за публікацією Т. Горникевича) // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 97–102.

³⁸ Див.: Українські літературні альманахи і збірники XIX – початку XX ст: Бібліографічний показчик / Упор. І. З. Бойко. – К.: “Наукова думка”, 1967. – 371 с.

³⁹ “Украинский вестник” – перший на Україні літературно-художній, науковий і громадсько-політичний щомісячний журнал. Виходив у 1816–1819 рр. у Харкові з ініціативи І. Срезневського під ред. Є. Філомафітського, Р. Гонорського, Г. Квітки-Основ'яненка (Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / Наук. Т-во ім. Т. Шевченка у Львові (далі ЕУ). – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3305).

⁴⁰ “Украинский вестник” – орган Української думської громади, громадсько-політична, економічна тижнева газета. Виходила 21.05. – 7.09.1906 р. (усього 14 номерів) під редакцією М. Славинського (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3305).

⁴¹ “Руська Рада” (1898–1908) – двотижнева, потім тижнева газета, заснована Т-вом “Руська Рада”. Виходила в 1898–1908 рр. під ред. І. Созанського (ЕУ. – Т. 7. – Львів, 1998. – С. 2648).

⁴² “Landesgesetz- und Verordnungsblatt für das Königreich Galizien...” – Вісник державних законів та розпоряджень, що виходив у 1866–1917 рр. німецькою та польською мовами в Королівстві Галичини та Лодомерії, утвореному після першого поділу Польщі в 1772 р. на землях, що відійшли до Австрії. Це була територія Руського воєводства без Холмщини, Белзького та окраїни Подільського й Волинського воєводств, а також південні частини Краківського та Сандомирського воєводств і окраїна Люблінського (ЕУ: Перевидання в Україні / Ін-т української археографії НАН України. – Т. 2. – Київ, 1995. – С. 484).

⁴³ “Вільне життя” – видання т-ва “Просвіта” в Одесі 1918 р. під редакцією В. Чехівського (ЕУ. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 281).

⁴⁴ “Око” – ілюстрований щотижневий журнал під ред. Ф. Лінденів, виходив у 1918 р. українською і російською мовами, з № 7 виходив паралельно двома мовами (ЕУ. – Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1836). У Бібліотеці є номери: 1–6, 8, 10–11, 13–18 – російською мовою і 7, 9, 12 – українською.

⁴⁵ Зальведель – нім. місто Salzwedel (земля Саксонія-Ангальт).

⁴⁶ “Розсвіт” (1916–1918) – тижнева, згодом двотижнева газета полонених українців у таборі в німецькому місті Раштаті (Rastatt). Виходила в 1916–1918 рр. під ред. В. Сімовича, Г. Петренка, П. Мороза (ЕУ. – Т. 7. – Львів, 1998. – С. 2555).

⁴⁷ “Ukrainische Nachrichten” – німецькомовна двотижнева газета Союзу Визволення України, виходила в 1914–1919 рр. під ред. О. Бачинського, з 1916 р. – В. Біберовича (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3306).

⁴⁸ “Вісник” – орган Союзу Визволення України, двотижнева, з 1915-тижнева газета. Виходила у Відні в 1914–1918 рр. під ред. В. Дорошенка, М. Возняка, А. Жука. З 1918 р. виходила під назвою “Вісник політики, літератури й життя” (ЕУ. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 288).

⁴⁹ “Ukrainische Blätter” – німецькомовна газета під ред. О. Грицяя, видавець В. Калинович. Виходила в 1916–1918 рр. (всього 42 номери). Підзаголовок перекладається як: “Часопис політичних та культурних змагань українського народу” (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3306).

⁵⁰ “Ukrainische Korrespondenz” – орган Головної Української Ради, тижнева газета. Виходила в 1914–1918 рр., до 1916 р. під назвою “Ukrainisches Korrespondenzblatt”. Редактори: В. Панейко, Р. Сінгалевиц, з 1917 р. – В. Кушнір (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3306).

⁵¹ “Ukrainische Rundschau” – місячник, що висвітлював політичні та культурні події в Україні. Виходив у 1903–1915 рр. під ред. В. Кушніра, з 1909 р. – О. Турянського. До 1905 р. включно виходив під назвою “Ruthenische Revue” (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3307).

⁵² Про українську еміграцію див.: *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – Прага, 1942. – 367 с.; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939: Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / Упор. Л. Яковлева та ін. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – 272 с.

⁵³ Див.: *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліографії. – Львів, 1998. – 297 с.; *Романюк М. М., Галушко М. В.* Українські часописи Північної Буковини (1870–1940 рр.): Історико-бібліографічне дослідження / НАНУ, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Львів, 1999. – 425 с. – (Серія: Періодичні видання регіонів України).

⁵⁴ *Вішка О.* Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2002. – 479 с. – (Серія: Українська періодика за кордоном).

⁵⁵ “Українське слово” – газета однойменного видавництва в Берліні, виходила в 1921–1923 рр., спочатку тижнева, потім двотижнева, з 3.02.1922 щоденна (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3413; *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліографії. – Львів, 1998. – С. 220).

⁵⁶ “Хліборобська Україна” – журнал, орган Українського союзу хліборобів-державників, неперіодичне видання, виходив у Відні в 1920–1925 рр. (8 номерів) під ред. В. Липинського (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3590).

⁵⁷ “Розбудова нації” – щомісячний журнал під ред. В. Мартинця, заснований у січні 1928 р. у Празі, з 1931 р. – двомісячник. Припинив виходити восени 1934 р. (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3413).

⁵⁸ *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліографії. – Львів, 1998. – С. 222.

⁵⁹ “Тризуб” – орган УНР, заснований з ініціативи С. Петлюри. Гол. редактор В. Прокопович, ред. Б. Ольхівський, в 1940 р. О. Шульгин. Мав додатки: “Наша жінка на чужині”, “Трибуна молодих”, “Пласт на чужині”, “Наші діти на чужині” (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3258; *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліографії. – Львів, 1998. – С. 210.).

⁶⁰ *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліографії. – Львів, 1998. – С. 129.

⁶¹ “Нова Україна” – щомісячний журнал. Виходив у 1922–1928 рр. (в 1922–1923 рр. в Берліні) під ред. М. Шаповала (він же й засновник), в 1922 р. – тижневик (ЕУ. – Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1778); *Мартинюк М.* Українські періодичні видання ... – С. 145.

⁶² “Літературно-науковий вісник” – заснований за ініціативою М. Грушевського в 1898 р., виходив у Львові в 1898–1906 рр., у Києві – 1907–1914, 1917–1919 рр., у Львові – 1922–1932 рр., Мюнхені – 1948–1949 рр. (ЕУ. – Т. 4. – Львів, 1994. – С. 1364–1365).

⁶³ “Вістник” – продовження Літературно-наукового вісника, виходив у 1933–1939 рр. під ред. Д. Донцова, вид. О. Бачинська (ЕУ. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 287; *Мартинюк М.* Українські періодичні видання... – С. 50).

⁶⁴ “Дзвони” – журнал католицького напрямку, в 1931–1939 рр. виходив у Львові за підтримки митрополита А. Шептицького і ректора Й. Сліпого, відп. ред. П. Ісаїв (ЕУ. – Т. 2. – Львів, 1993. – С. 508; *Мартинюк М.* Українські періодичні видання ... – С. 71).

⁶⁵ Українське слово – тижнева газета, неофіційний орган Проводу ОУН (А. Мельника). Не виходила в 1941–1948 рр. (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3413).

⁶⁶ Про Національну бібліотеку України ім. В. І. Вернадського в роки Другої світової війни див. *Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І.* Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії Наук УРСР // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – Вип. 5. – К., 2000. – С. 139–172.

⁶⁷ Archiv an der Universität Mainz, NL 18 (Josef Benzing).

⁶⁸ Die Ukraine in Karten und Diagrammen: Ausstellung demographisch-wirtschaftlicher Karten und Diagramme / Veranст. vom Geogr. Inst. d. Friedrich-Wilhelms-Univ. und vom Ukrain. Wiss. Inst. – Berlin, 1936.

⁶⁹ *Грімстед П. К.* Одісея “Берлін – Уллерсдорф – ? – Київ”: До історії переміщення архіву Академії співу в Берліні під час і після Другої світової війни //

Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 25–39; Одиссея архіву Академії співу в Берліні: Ланка, якої бракувало. – 2001. – № 4–5. – С. 133–135.

⁷⁰ Про Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв (7.12.1942–1944) див.: Дубик М. Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997.

⁷¹ Про документи нацистської Німеччини див.: Inventar archivalischer Quellen des NS-Staates / Hrsg. von H. Boberach. – Teil I. – München, 1991. – Teil II. – München, 1995.

⁷² Ліцманштадт – німецька назва польського міста Лодзь (Łódź).

⁷³ Опис фонду R-6 див.: Hagner H. Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete (Bestand R 6). – Bd. 26. – Koblenz 1987.

⁷⁴ Структура Рейхсміністерства окупованих східних областей за станом на 12.07.1943 р. (Російський державний військовий архів, ф. 1358-К, оп. 4, спр. 10, арк. 63–70).

⁷⁵ Наказ рейхсміністра окупованих східних областей від 7.11.1941 р. згадується в “Підсумковому звіті від 4.05.1943 р. про діяльність зондеркоманди д-ра Штумпа за час з грудня 1941 р. по 31 березня 1943 р.” (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 4, арк.134).

⁷⁶ Фонд R-1506 – це об’єднання двох фондів: R-146 (Reichsarchivverwaltung) з Федерального архіву в Кобленці та 15.06 (Reichsarchiv) з Федерального архіву в Потсдамі.

⁷⁷ Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. “Нацистське золото” з України: У пошуках архівних свідчень. – Випуск 1. – К., 1998; Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. “Нацистське золото” з України: У пошуках архівних свідчень – Випуск 2: Матеріали до реєстру вилучених у населення коштовностей. – К., 2000.

⁷⁸ Опис фонду R-58 див. Boberach H. Reichssicherheitshauptamt (Bestand R 58). – Bd. 22. – Koblenz 1982 (Nachdruck 1992).

⁷⁹ Там само. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 40–41, 44–45.

⁸⁰ Названу тему висвітлюють публікації: Грімстед Патріція К. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Боряка Г. – 2-е вид. – Львів, 1992; Grimsted P.K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Harvard Ukrainian Research Institute etc. – Cambridge, 2001. – (Harvard Papers of Ukrainian Studies); Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань. 20-х–40-х років XX століття / В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. – К., 2000; “Betr.: Sicherstellung”: NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. W. Eichwede, U. Hartung. – Bremen, 1998; Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941–1943. – Bremen, 1997.

⁸¹ Про Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга див.: Себта Т. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга // Арх. України. – 1997. – № 1–6. – С. 53–73; Себта Т. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис...канд. іст. наук: 07. 00. 06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000.

⁸² Freitag G., Grenzer A. Der deutsche Umgang mit sowjetischem Kulturgut während des Zweiten Weltkrieges: Ein Aspekt nationalsozialistischer Besatzungspolitik // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1997. – Bd.45 – Heft 2. – S. 249. Про Науково-дослідне т-во “Спадщина” див.: також Kater M. H. Das “Ahnenerbe” der SS 1935–1945: Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches”. – Stuttgart, 1974.

⁸³ *Christian H. Gottenforschung und Denkmalpflege: Herbert Jankuhn und die Kommandounternehmen des "Ahnenerbe" der SS // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. W. Eichwede, U. Hartung. – Bremen, 1998. – S. 89–90.*

⁸⁴ Щодо діяльності Воєнізованих геологічних груп СС в Україні див.: Der Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen, фонд: Dokumentensammlung über geraubte Kunstschatze auf dem zeitweilig okkupierten Territorium der UdSSR durch die deutschen Faschisten, Gr.VI-c.

⁸⁵ Відділ VI "G" був створений у 1943 р. на чолі з гауптштурмфюрером СС др. Краллертом (Krallert) (Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen, "Dokumentensammlung über geraubte Kunstschatze ...", Findbuch, S. 24).

⁸⁶ Детально див.: *Себта Т.* Колекція документів ШТАЗІ як джерело дослідження долі українських культурних цінностей під час Другої світової війни // Архіви України. – 1995. – № 1–3. – С. 69–76.

⁸⁷ Там само, Gr.VI-d, Nr. 1.

⁸⁸ Наприклад, з бібліотеки Київського політехнічного інституту ними було вивезено до Берліна близько 50 тис. примірників, з бібліотеки Інституту геології АН УРСР – майже 15 тис. Все це було здійснено з 28 жовтня по 5 листопада 1943 р., тобто перед самим визволенням міста (Ibidem).

⁸⁹ Група Йордана, яка мала завдання "досліджувати питання давньої історії", почала діяти в Україні з грудня 1942 р. Використовуючи складне економічне становище місцевого населення, група скуповувала або вимінювала на продукти харчування у вчених, їх близьких античні та давньоруські археологічні знахідки, напівкоштовне каміння тощо. Вивезені групою Йордана з України цінності зберігалися в школі СС "Дім Вевельсбург" (SS-Schule "Haus Wewelsburg") під Падеборном (Padeborn) (Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen, "Dokumentensammlung über geraubte Kunstschatze ...", Gr. VI-c, Nr. 3, 4, 10, 17).

⁹⁰ Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen, "Dokumentensammlung über geraubte Kunstschatze ...", Gr. VI-c, Nr. 17, 20–22; Російський державний військовий архів, ф. 1275-К, оп. 6, арк. 3–7, 7зв.–9зв.

⁹¹ Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen, "Dokumentensammlung über geraubte Kunstschatze ...", Gr. VI-a, Nr. 19.

⁹² Старий номер R-39.

⁹³ Про Імперське управління генеалогії див.: *Schulle D.* Das Reichssippenamt: Eine Institution nationalistischer Rassenpolitik. – Berlin, 2001.

**XXXIX МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ
КРУГЛОГО СТОЛУ АРХІВІВ***

Членам Міжнародної ради архівів

Шановні колеги,

У додатку Ви знайдете резолюції, прийняті на Щорічних загальних зборах XXXIX Міжнародної конференції Круглого столу архівів, що проходила на Кюрасао 24 листопада, та прес-реліз конференції. Ці рішення є спільною розробкою усіх членів СІТРА, які брали участь у дискусійних групах, і я дуже вдячний учасникам за виявлений ентузіазм. Тепер я прошу не лише членів СІТРА, а й усіх членів МРА допомогти у втіленні цих рішень.

Буду вдячний, якщо ви звернете особливу увагу всіх установ, яких це стосується, на виконання загальних рішень, а саме: відповідального міністерства чи вищого органу вашої установи, представників вашої національної комісії в ЮНЕСКО, та Ради й учасників програм *Інформація для всіх* та *Пам'ять світу*. Бюро СІТРА, зі свого боку, намагатиметься забезпечити виконання резолюцій. Нам необхідна ваша допомога для подальших дій та починань.

Дуже прошу поінформувати мене стосовно успіхів у реалізації цих рішень у вашій країні, щоб ми змогли представити першу повну оцінку їхнього застосування на наступному засіданні СІТРА у Квебеку 2007 р. Для поліпшення роботи Бюро СІТРА прошу призначити особу, яка відповідатиме за подальшу діяльність. Повідомте її ім'я та надішліть контактну інформацію Перріне Канаваджіо, секретарю СІТРА, до 15 січня 2007 р. (факс: +33 01 42 72 20 65, e-mail: canavaggio@ica.org).

Будь ласка, знайдіть у додатках форму оцінки конференції СІТРА 2006. Прохання до всіх учасників СІТРА, які ще не заповнили форми, надіслати їх до Секретаріату МРА в Парижі за електронною адресою: ica@ica.org. Дозвольте нагадати, що ваші коментарі дуже важливі при плануванні майбутніх конференцій СІТРА.

Дякую за співробітництво.

З найкращими побажаннями,

Міцуокі Кікучі,
Віце-президент СІТРА

---

* Переклад документів з англійської Олени Лісняк.

Спільна пам'ять через глобалізацію
XXXIX Міжнародна конференція Круглого столу архівів
Кюрасао, Антільські острови (Нідерланди),
21–23 листопада 2006 р.

Прес-реліз

“Жодна людина не є самодостатнім островом; кожен є частиною континенту, складовою цілого”. Ця фраза Джона Донна, англійського поета XVII ст., процитована паном Шрідатом Рамфалом, колишнім Генеральним секретарем Британської Співдружності, в його вступній промові на XXXIX Міжнародній конференції Круглого столу архівів (CITRA), була особливо значимою цього року з огляду на місце проведення та тему конференції: до Кюрасао, Антільського острова (Нідерланди), на якому співіснують багато культур, з'їхалося понад 200 учасників із 77-ми країн, членів CITRA та CARBICA (Карибського відділення МРА), аби зустрітися й обмінятися думками на актуальну тему: *“Спільна пам'ять через глобалізацію”.*

Однією з головних цілей конференції було визначення стратегій та проектів для отримання максимальної користі від можливостей, що їх надає глобалізація.

Доповіді на пленарних засіданнях було сфокусовано на трьох темах: міграція, рабство та деколонізація. Ці теми обрано через їх безпосередній вплив на Карибський регіон та через те, що більшість країн також має досвід у цих питаннях, активний чи пасивний. Усі три явища залишили слід в архівах, і їхню історію не можна написати об'єктивно, не враховуючи численних джерел – національних та міжнародних, суспільних та особистих.

Кожному пленарному засіданню передувало загальне відображення ситуації щодо кожного явища; наводилися приклади успішної співпраці: архівні довідники (наприклад, *“Французький путівник джерел з історії рабства”*), програми, що надають доступ до джерел та ресурсів (наприклад, *“Світ Атлантики та голландці”*), чи такі, що розвинулися між латиноамериканськими країнами та націями португаломовної Африки (*“Визволення, зустріч...”*). Успіх цих починань свідчить про те, що інтереси національних архівів виходять далеко за межі державних кордонів та що розумне використання нових технологій може сприяти в подоланні нерівності та заповнити прогалини.

Новий формат конференції, базований на роботі послідовних пленарних засідань та приблизно 15-ти паралельних дискусійних груп, дозволив учасникам вперше продовжити їхні роздуми, довільно розділившись на групи за темами, які вони вважають важливими, та пропонувати проекти резолюцій і співробітництва.

Дві з тринадцяти резолюцій, прийнятих наприкінці конференції, стосуються ролі архівістів у збереженні пам'яті; вони підкреслюють важливість

використання послуг професіоналів у часи постійного збільшення проєктів *спільної пам'яті* та захищають цих професіоналів від тиску, якого вони можуть зазнавати.

Ще дві резолюції – це звернення до ЮНЕСКО щодо поширення проєкту “*Работоргівля*” на всі зацікавлені країни та заохочення до інтеграції архівної спадщини, що має відношення до кількох країн, оскільки існують країни, які колись мали колонії, та країни, які колись були колоніями. План багатосторонньої співпраці запропоновано для полегшення доступу до їхніх архівів, і зацікавлені організації та держави запрошуються підтримати його.

Сподіваємося, що динаміка, започаткована на Кюрасао, не зникне, і ці резолюції буде швидко втілено в життя. Обнадійливим є те, що Аллен Вайнштайн, Архівіст Сполучених Штатів, уже проголосив свою особисту підтримку проєктів, які сприятимуть об'єднанню джерел.

У той час, як у нашому суспільстві й досі точаться напружені дебати щодо цих, завжди болючих, періодів нашого спільного минулого, учасники довели, що можна розглядати дані питання безпристрасно та професійно. Рішенням поєднати свої зусилля в намаганнях поставити архіви на службу сучасникам вони продемонстрували бажання поглиблювати історичні знання та сприяти культурі обміну.

Більш детальну інформацію можна знайти на веб-сайті МРА (www.ica.org) або сконтактувавшись з такими особами:

Перін Канаваджіо, Секретар CITRA
Email: canavaggio@ica.org

Нолда Рьомер Кенепа, Генеральний директор Національного архіву Антільських островів (Нідерланди)
Email: norm@cura.net

Міцуокі Кікучі, Віце-президент CITRA
Email: yumiohara@archives.go.jp

**Резолюції Щорічних загальних зборів
Міжнародної ради архівів
Кюрасао, 24 листопада 2006 р.**

Загальні резолюції

1. Резолюція щодо захисту архівістів

Враховуючи виключну роль архівістів у збиранні та розповсюдженні всього, що уможливорює документування та розвиток історії та спільної пам'яті,

Враховуючи, що відтворення історії та спільної пам'яті потребує використання багатьох різноманітних джерел,

Усвідомлюючи, що спеціалісти архівної галузі подеколи стають суб'єктами політичного та економічного тиску, який змушує поступатись етичними принципами,

Просимо переглянути Кодекс етики МРА як базовий посібник для архівістів,

Шукаємо нових стратегічних інструментів, які одночасно сприятимуть популяризації ролі архівістів та захищатимуть їх від політичного та економічного тиску,

Звертаємося до ООН та інших організацій для підтримки впровадження Кодексу етики та нових стратегічних заходів.

2. Резолюція щодо ролі архівістів у збереженні Пам'яті

Беручи до уваги особливі навички та досвід архівістів, пов'язаний із процесом зберігання документів, завдяки яким людство накопичує свою пам'ять,

Зважаючи на їхню роль у діловодстві та в таких сферах, як експертиза, комплектування, зберігання та доступ до архівів, коли вони виступають гарантами цілісності архівів,

Усвідомлюючи важливу роль архівів у збереженні пам'яті, а також зважаючи на фрагментаризацію архівів, спричинену появою численних неархівних установ, що зосереджуються на специфічних документах,

Вимагаємо, щоб держави створювали або підтримували справді професійні архівні служби.

3. Резолюція щодо захисту архівної спадщини у разі збройного конфлікту

Надзвичайно занепокоєні грабіжництвом та руйнуваннями під час останніх конфліктів,

Рекомендуємо, аби:

- Уряди, які досі не ратифікували Конвенцію про захист культурних цінностей, прийняту в Гаазі в 1954 р., та її Другий протокол 1999 р., зробили це якнайшвидше;
- Члени МРА заснували у своїх країнах національні комітети *Блакитного щита* для захисту культурного надбання у разі збройного конфлікту чи стихійного лиха, якщо такого комітету досі немає.

4. Резолюція щодо проекту ЮНЕСКО “Архіви работоргівлі”

Просити ЮНЕСКО:

- Продовжити надання підтримки країнам, що брали участь у першому етапі проекту;
- Поширити проект на зацікавлені країни, враховуючи загальну систему рабства;
- Налагодити координацію вже існуючої мережі;
- Сприяти проектам щодо оцифрування, ініційованим країнами-учасницями.

Підтримати країни-учасниці

- Розпочати програми з описування архівів, що стосуються работоргівлі;
- Сприяти співпраці між ними в усіх сферах;
- Активно продовжувати проект.

Просити МРА

- Вивчити можливості для мобілізації ресурсів країн-учасниць для підтримки проектів;
- Заохотити колишні колоніальні держави вжити всіх заходів щодо збереження документів колоній;
- Сприяти більш тісній співпраці між регіональними відділеннями щодо обміну ресурсами та досвідом.

5. Резолюція щодо “архівів колонізації” та щодо обміну архівною спадщиною, спільною для кількох країн

Враховуючи, що концепцію архівів колонізованих країн необхідно наблизити до концепції переміщених архівів,

Усвідомлюючи складність виконання міжнародних рекомендацій стосовно переміщених архівів та самої проблеми,

Визнаючи роботу, виконану дев'ятьма країнами Французької Західної Африки та Карибського басейну щодо об'єднання їхньої архівної спадщини, та пам'ятаючи, що інші країни світу мають схожі потреби в обміні документами їхньої спільної спадщини,

Пропонуємо план багатостороннього співробітництва, який має на меті:

- Започаткувати обмін інформацією щодо джерел, які засвідчують феномен колонізації та деколонізації;
- Забезпечити [архіви] необхідним обладнанням, тренінгом та ресурсами;
- Покращити доступ до архівів, що зберігаються за межами зацікавлених країн, шляхом надання детальних довідників та обміну копіями документів.

Просимо ЮНЕСКО, організації та зацікавлені держави фінансово підтримати цей план та всі проекти, спрямовані на полегшення доступу до документів, що стосуються спільної пам'яті країн зі схожим минулим.

7. Резолюція щодо міжнародних джерел

Беручи до уваги, що держави та окремі суспільства є пов'язаними між собою, і це підтверджується фактом збереження архівними установами документів, що стосуються інших спільнот,

Пропонуємо всім архівним установам:

- Визнати, що існують моральні зобов'язання щодо подолання фінансової скрути, яка перешкоджає обміну інформацією та доступу до архівів, і, як наслідок, – разом працювати над отриманням необхідних коштів;
- Покращити доступ до цих документів шляхом:
  - опрацювання довідника на кшталт путівника ЮНЕСКО/МРА щодо архівів міжнародних організацій;
  - надання доступу до цих документів;
  - співпраці з архівними установами щодо надання копій цих документів;

Запрошуємо ЮНЕСКО підтримати ці починання фінансово.

8. Резолюції щодо архівів слідчих, пенітенціарних та розвідувальних служб

Надзвичайно занепокоєні небезпекою, що загрожує архівам слідчих, пенітенціарних та розвідувальних служб, та некоректним використанням цих документів,

Враховуючи величезну важливість даних архівів як складової спільної пам'яті, як засіб визначення відповідальності, відновлення та пропаганди загальної справедливості та як спосіб захисту особистих та суспільних прав,

Просимо МРА та ЮНЕСКО:

- Поновити дослідження 1995 року щодо архівів служб безпеки колишніх репресивних режимів;
- Координувати на міжнародному рівні програму щодо виявлення, описування та обміну інформацією про архіви слідчих, пенітенціарних та розвідувальних служб.

9. Резолюція щодо усної традиції

Беручи до уваги важливість усної традиції для збереження пам'яті світу та згідно з Конвенцією ЮНЕСКО щодо нематеріальної спадщини,

Наполягаємо на тому, щоб ЮНЕСКО підтримала програми зі збирання, зберігання та надання доступу до усної спадщини;

Просимо МРА налагодити співпрацю з іншими подібними міжнародними організаціями в узгодженні стратегічного мислення у цій сфері та сприянні у застосуванні перевіреної практики.

Резолюції, що стосуються МРА

1. Резолюція щодо встановлення Міжнародного дня архівів

Усвідомлюючи, що встановлення нових міжнародних днів у рамках ООН є малоімовірним,

Рекомендуємо МРА

- встановити власний міжнародний день архівів, дата святкування якого буде змінюватися кожного року відповідно до міжнародного календаря;
- заохотити країни встановити свій, національний День чи Тиждень архівів.

2. Резолюція щодо публікації архівних документів у режимі on-line

Враховуючи те, що програми, спрямовані на публікацію архівних документів у режимі on-line, є основними засобами представлення документів світові,

Будучи переконаними, що обмін досвідом, набутий у ході реалізації цих програм, сприяє вирішенню поточних проблем та поширенню найкращого досвіду їхнього вирішення,

Пропонуємо МРА зробити широко відомими вже існуючі проекти та ті, що перебувають у стані розробки, а також підтримувати розвиток моделей репрезентації та пошукових засобів, які полегшують доступ до архівів у режимі on-line, шляхом:

- встановлення премії МРА для відзначення проектів, що сприяють загальнодоступності архівів у режимі on-line;
- інформування членів МРА про пропозиції, представлені на конкурс;
- допомоги встановленню професійного діалогу на правові та технічні теми щодо презентації архівів у режимі on-line.

3. Резолюція щодо приватних архівів

Визнаючи, що приватні та громадські архіви є суттєвим сегментом пам'яті людства, і тому ці архіви необхідно зберігати,

Просимо МРА поширювати для загалу інформацію про важливість і цінність усіх цих архівів.

4. Резолюція щодо аудіо- та відеоспадщини

Беручи до уваги виклики, з якими зіштовхуються країни, що розвиваються, у збереженні аудіо- та відеоспадщини, та будучи занепокоєними у зв'язку зі збільшенням втрат цієї спадщини,

Закликаємо МРА налагодити співпрацю з відповідними партнерами для розвитку та впровадження раціонального інтегрованого підходу щодо збереження задля захисту світової аудіо- та відеоспадщини.

Слова подяки

Дякуємо панам Шрідату Рамфалю та Яну Вільсону за високий рівень їхніх доповідей, усім доповідачам та учасникам, чії виступи сприяли професійним дискусіям.

Висловлюємо глибоку вдячність властям Антільських островів (Нідерланди), Директору Національного архіву Антільських островів (Нідерланди) і всім його співробітникам та добровольцям за теплоту прийому, безмежність гостинності та бездоганну організацію зустрічі.

РЕКОМЕНДАЦІЇ РАДИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

від 14 листопада 2005 р.

**щодо пріоритетних дій, спрямованих на активізацію
співпраці в архівній справі в Європі***

(2005/835/ЕС)

РАДА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ,

відповідно до Угоди про заснування Європейського Союзу, зокрема другого параграфу статті 151(5), та розглянувши пропозиції Комісії, постановляє:

- (1) У результаті прийняття Резолюцій Ради ЄС, зустрічі міністрів культури Ради ЄС 14 листопада 1991 р. з питань архівів¹ та Висновків Ради ЄС від 17 червня 1994 р. щодо розвитку співпраці у галузі архівної справи² було досягнуто певного поступу в розвитку співробітництва країн – членів ЄС у галузі архівної справи.
- (2) Резолюція Ради ЄС від 6 травня 2003 р. щодо архівів країн – членів ЄС³ наголошує на значенні архівів у контексті розуміння європейської історії та культури, а також демократичного функціонування суспільства в рамках розширення Європейського Союзу з 1 травня 2004 р.
- (3) У рамках Європейського Союзу відбулися багатодисциплінарні форуми, присвячені питанням менеджменту, зберігання, забезпечення збереженості документів, приймання машиночитаних документів за участі органів державного управління, національних архівних служб та представників промислових і наукових кіл.
- (4) Резолюція Ради ЄС від 6 травня 2003 р. наголошує на необхідності подальшого розвитку та застосування інформаційних та комунікаційних технологій в архівній сфері.
- (5) Комісія підкреслює значення діяльності установ ЄС у специфічній сфері кіноархівів Європи, включаючи Резолюцію Ради ЄС від 24 листопада 2003 р.⁴ щодо депозитарного зберігання кінодокументів у країнах ЄС, Рекомендації Європарламенту та Ради ЄС щодо кіноспадщини та конкурентноздатної діяльності відповідних промислових галузей, ухвалених у кінці 2005 р.

---

* Переклад з англійської Ольги Шаленко.

- (6) У Резолюції від 6 травня 2003 р. Рада ЄС запропонувала Комісії подати звіт про сучасний стан та майбутній розвиток архівів у розширеному Євросоюзі. “Звіт про архіви в розширеному Євросоюзі”, складений групою експертів з країн – членів ЄС та прийнятий у лютому 2005 р.⁵, є надійною основою для подальшого розвитку архівної справи в Європі. На прохання Ради “Звіт” містить пропозиції щодо практичної діяльності та рекомендації, спрямовані на поглиблення співпраці у галузі архівної справи на європейському рівні.

РЕКОМЕНДУЄ:

- А. Європейській архівній групі, до складу якої входять експерти країн та установ ЄС, забезпечити взаємодію, координацію загальних архівних питань та подальший розвиток діяльності відповідно до “Звіту про архіви в розширеному Євросоюзі” (лютий 2005 р.), зокрема здійснення пріоритетних заходів, визначених у пункті Б даних “Рекомендацій”. За відповідних умов Європейська архівна група має також співпрацювати з аналогічними європейськими мережами, як-от: Національна група представників з питань оцифрування, Європейське бюро бібліотек, інформації та документації (EBLIDA).
- Б. Такі заходи у галузі архівної справи:
1. Забезпечення збереженості та запобігання втратам в європейських архівах:
    - розроблення Європейською архівною групою стандартного Плану дій з метою поліпшення заходів профілактики пошкоджень архівних документів у контексті природних катастроф та інших катаклізмів;
    - сприяння Європейської архівної групи активізації діяльності європейських країн, спрямованої на зберігання та відновлення пошкоджених архівних документів;
    - створення та розвиток національними архівними службами країн ЄС, архівними службами установ Євросоюзу стандартів та характеристик для зведення нових архівних будівель.
  2. Поглиблення європейської міждисциплінарної співпраці щодо подальшого розвитку електронних документів та архівів у рамках Робочого плану Ради ЄС у галузі культури, зокрема координації діяльності щодо оцифрування⁶:
    - активізація співробітництва у сфері автентичності, довгострокового зберігання та доступності електронних документів та архівів, зокрема шляхом поновлення і посилення існуючих вимог до створення систем управління електронними документами та архівами (наприклад, MoRe – зразки вимог до систем управління електронними документами та архівами), що сприяє поліпшенню державного управління, а також завдяки подальшій організації та

проведенню ДЛМ-форумів ⁷ з питань електронних документів та архівів.

3. Одне з пріоритетних завдань – створення та підтримка Інтернет-порталу для європейських документів та архівів:
    - забезпечення національними архівними службами країн ЄС та архівними службами установ ЄС Інтернет-порталу, який уможливить спрощений міжнародний доступ до документів та архівів країн і установ ЄС. Інтернет-портал можна розмістити на одному з серверів ЄС або національної архівної служби однієї з європейських країн.
  4. З метою поширення зразків найкращого досвіду в галузі національного та європейського законодавства з питань менеджменту, доступу до документів та архівів національні архівні служби країн ЄС та архівні служби установ ЄС повинні:
    - проводити моніторинг запровадження нових законопроектів в архівній галузі у будь-якій країні ЄС з метою виявлення зразків найкращого досвіду, зокрема стосовно вимог до управління, доступу до документів та архівів;
    - об'єднати дані архівного законодавства та інших відповідних законів на національному та європейському рівнях і, відтак, через створення загальної бази даних сприяти проведенню консультацій з метою оптимального поширення даного законодавства. База даних може бути розміщена на серверах ЄС або національної архівної служби однієї з країн ЄС. Бажано враховувати діяльність у рамках проекту з питань європейської правової бази даних за сприяння Європейського відділення Міжнародної ради архівів, ЮРБІКИ, як відзначалося у “Звіті про архіви в розширеному Євросоюзі” (пункт 4.2. “Першочергові завдання”);
  5. Ужити заходів щодо запобігання крадіжкам архівних документів:
    - національним архівним службам країн ЄС скласти план дій та розробити загальні рекомендації щодо обміну інформацією та кращим досвідом, спрямовані на протистояння архівним крадіжкам та поліпшення віднайдень викрадених документів.
- В. Країни-члени ЄС та установи Європейського Союзу, докладаючи спільних зусиль, мають сприяти започаткуванню пріоритетних заходів, визначених у “Звіті про архіви в розширеному Євросоюзі” (лютий 2005 р.) та в пункті Б даних “Рекомендацій”. Їхнє запровадження посилить діяльність робочих груп Європейського бюро національних архівів (передусім співпрацю в питаннях безпеки та консервації архівів), а також уможливить доступ до європейського інформаційного порталу. Ухвалення даних “Рекомендацій” та запровадження вищевказаних заходів не передбачає нових бюджетних асигнувань ані з боку ЄС, ані з боку жодної з країн. За можливості та згідно з відповідними

процедурами ЄС намагатиметься сприяти запровадженню необхідних заходів у межах існуючих програм.

- Г. За три роки від часу публікації даних “Рекомендацій” Європейська архівна група має подати звіт за результатами запровадження першочергових заходів, визначених у пункті Б.

Брюссель, 14 листопада 2005 р.

Президент Ради
Т. Джоуелл

---

¹ OJ C 314, 5.12.1991, с. 2.

² OJ C 235, 23.8.1994, с. 3.

³ OJ C 113, 13.5.2003, с. 2.

⁴ OJ C 295, 5.12.2003, с. 5.

⁵ COM (2005) 52 final.

⁶ Council Conclusions on the Work Plan for Culture 2005–2006 (doc. 13839/04).

⁷ DLM = Document Lifecycle Management (укр. – управління життєвим циклом документів).

ЗАГРОЗИ АРХІВАМ: ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ

Геннадій БОРЯК

КРАДІЖКИ В АРХІВАХ І НАЦІОНАЛЬНА АРХІВНА СПАДЩИНА: сучасні загрози та світовий досвід запобігання втратам

Писемні історичні пам'ятки різних народів і держав, становлять, як це не парадоксально, майже повсюдно **невизнане ядро** культурної спадщини. Ядро – тому що саме пам'ятки писемності є знаковими цивілізаційними маркерами, які позначають давність тієї чи іншої культури. А невизнане – через те, що більш виразні на перший погляд мистецькі шедеври – твори живопису, скульптури – традиційно посідають незрівнянно вищі місця в системі культурних цінностей, загалом мають порівняно більшу “суспільну привабливість” і ринкову вартість, аніж рідкісні книги і документи.

Ідеально структурованим для описування й обліку об'єктом є книжка. Тому *пам'ятки друку* загалом набагато повніше зареєстровані, їхня наявність і їхній рух (як законний, так і нелегальний) чіткіше відстежуються різними обліково-пошуковими інструментами.

Більше, ніж архівним документам, “пощастило” *рукописній книзі*. Кожна з них зареєстрована у відповідних облікових документах різного рівня в музеях, бібліотеках і архівах як окрема пам'ятка.

Що ж до *архівних документів*, то специфіка організації фондів, обсяги, прийняті системи обліку (поодиночний або облік у лінійних мірах) не дозволили досі жодному архіву у світі полічити всі свої документи. Довідково: за дуже приблизними підрахунками, Національний архівний фонд України складають від 5 до 7 млрд. одиниць документів. Подокументний облік повсюдно запроваджений лише стосовно унікальних, рідкісних документів. Масові документи як продукт діловодства різних часів, як комплекси особового або колекційного походження реєструються, як правило, поодиночно. І якщо в музеях і бібліотеках одна одиниця – це один експонат або його фрагмент, одна книга з фіксованим обсягом, де всі сторінки пронумеровані друкарським способом, то одна одиниця зберігання в архіві – а це основна одиниця обліку – може містити сотні документів на тисячах аркушів, які перенумеровуються вручну не одним поколінням архівістів. Особливості обліку, способи зберігання, характер доступу і користування (у музеях, наприклад, експонати взагалі не потрапляють до рук відвідувачів, там відсутнє саме поняття дослідник/читач), а головне – незрівнянно більші, порівняно з музейними експонатами і бібліотечними пам'ятками, обсяги (нагадаємо, в Україні на одного зберігача фондів припадає 3,5 км архівних

полиць) – усе це стало сьогодні однією з причин, без перебільшення, **екстремальних умов**, у яких перебувають архівні документи і, зрозуміло, відповідальні за них архівісти.

Глобалізація крадіжок як фактор загрози архівам

Зрозуміло, проблема безпеки архівів у всіх її вимірах здавна перебуває в центрі уваги фахівців¹. У системі загроз безпеці архівів, висунутих на порядок денний поступом цивілізації, серед інших серйозних факторів, які можна подолати за допомогою елементарних технічних засобів і достатнього фінансування архівної галузі, є й такі, що потребують спеціального розгляду. Лише зараз, на зламі тисячоліть, починаємо усвідомлювати серйозність **крадіжок як фактора загрози архівам**.

Чи не вперше на пострадянському просторі вголос про це говорилося в окремих доповідях на Всеросійській науково-практичній конференції “Безпека архівів і архівних фондів” (1999)². Теоретичного осмислення цей фактор вперше набув у проекті Концепції забезпечення національних інтересів в архівній справі (2002), розробленій К. Новохатським і Л. Скрицькою³. Крадіжки кваліфіковано як загрози змішаного характеру і поділено на три категорії: *крадіжки і терористичні акти* (тобто ті, які здійснено “зовнішнім” злодієм); *крадіжки, розкрадання, привласнення працівниками архівних установ*; *крадіжки з приватних архівів*. Спільним джерелом усіх категорій крадіжок визначено формування тіньового антикварного ринку архівних документів.

Дестабілізуючими факторами першої категорії крадіжок названо: відсутність охорони й охоронної сигналізації, перебої в роботі охоронних служб і систем, відсутність камер спостереження у сховищах, читальних залах, на прилеглий території, розміщення поряд з архівними установами ресторанів, великих торговельних закладів, автостоянок (прозорий натяк на архівне містечко по вул. Солом’янській, 24), здавання приміщень в оренду сумнівним юридичним особам, недофінансування, недотримання вимог охоронного режиму з боку керівників архівних установ. Вірогідність – реальна. Масштаб – незначний; потенційно – особливо значний. Проблематика – світова.

Щодо другої категорії – крадіжок, здійснених “внутрішнім” злодієм, то дестабілізуючими чинниками, що їх породжують, визнано: зниження рівня повного, достовірного обліку та контролю за зовнішнім і внутрішнім переміщенням документів; низький соціальний захист персоналу. Вірогідність оцінена цілком адекватно як реальна. Масштаб – незначний (на той час), потенційно – значний. Проблематика – країни СНД і Балтії.

Третя категорія – крадіжки з приватних архівів, на думку авторів Концепції, породжуються відсутністю правової норми покарання, невизначеністю у правовому полі архівних документів як об’єктів рухомого майна. Вірогідність – реальна. Масштаб – незначний, потенційно – особливо значний. Проблематика – Україна, частково країни СНД.

На жаль, життєві реалії і час наповнюють ці теоретичні формули конкретним змістом і вносять у них суттєві корективи. Зокрема, крадіжки,

скоєні саме “внутрішнім” злодієм, набувають сьогодні світового поширення і перетворюються на одну з найнебезпечніших глобальних загроз, яку в Концепції явно недооцінено. Натомість потенційна оцінка масштабів крадіжок з приватних архівів виявилась у цьому документі значно завищеною.

Серйозну загрозу фактора архівних крадіжок лише зараз починають усвідомлювати в усьому світі. Не випадково архівісти були останніми у колі своїх музейних і бібліотечних колег, хто запровадив систему грошової оцінки спадщини, яку вони зберігають. Парадоксом є, з одного боку, фізична неможливість *наперед провести грошову оцінку всіх документів* і, з іншого, – неможливість адекватно і точно оцінити *вже викрадену справу*, що містить, наприклад, кілька (десятьків, сотень або тисяч) документів і яка залишила по собі лише кілька рядків в архівному опису.

Сумним епіграфом до цього огляду може стати одне із сотень повідомлень про крадіжки в музеях, архівах і бібліотеках:

“Французька страхова група “Argos” свідчить: щороку викрадається культурних цінностей на суму 10 млрд. доларів. Повсюдно у світі, як у Старому, так і Новому, картини не є єдиною ціллю злодіїв. Будь-який документ, давній або менш давній, дуже цінний або менш цінний, все, що має потенційного покупця, перебуває в небезпеці. Злодії розумні й хитрі. [...] Такі країни, як Росія, Україна, Білорусь, Польща, колишня Чехословаччина, систематично спустошуються, грабуються організованими бандами, які викрадають культурні цінності на Сході, щоб продати їх на Заході. Крадуть задля продажу, продають тим, хто має гроші. Злодії, як правило, – із східних країн, покупці – із західних” (2002)⁴.

На початку 2005 р. електронний форум “Exlibris” сповістив, що загалом, за експертними оцінками, **бібліотеки світу лише за 2003–2004 рр. втратили через крадіжки до 6 % своїх зібрань⁵.**

Протиправні операції з культурними цінностями посідають третє місце у світі (після незаконної торгівлі зброєю і наркотиками) серед злочинів міжнародного характеру⁶. При цьому, архівно-рукописний і картографічний сегменти порівняно з викраденими мистецькими (музейними) цінностями набувають дедалі більшої ваги.

Крадіжки в архівах і бібліотеках США

Комітет з безпеки Секції рідкісних книг і рукописів Американської асоціації бібліотек (RMBS Security Committee) починаючи з 1987 р. веде поточний реєстр крадіжок з бібліотек і архівів, базований на публічних повідомленнях у пресі. Вони стосуються переважно США, Великобританії, Нової Зеландії, окремих європейських країн. Показово, що лівова частка повідомлень має відношення до бібліотек, причому не лише університетських, але й національних (як, наприклад, Британська бібліотека); двічі у 2005 р. постраждав Національний архів США. Короткий перелік викраденого у 2005 р., лише за даними цього ресурсу, змальовує масштабну картину глобальної катастрофи і включає понад 20 позицій⁷.

Найбільш гучні випадки – це викрадення карт з Бібліотеки рідкісних книг і рукописів Бінека Йельського університету (вартістю 900 тис. доларів),

118-ти документів часів Громадянської війни з Національного архіву США (61 документ досі не знайдено) та безпрецедентне за зухвалістю винесення із цього ж архіву документів з грифом “цілком таємно”; втрата рідкісних видань та близько півтора тисячі ілюмінованих рукописів з бібліотеки Університету Трасільванії (вартістю 500 тис. доларів); зникнення 8 тис. видань (у тому числі старовинних карт) з Британської бібліотеки.

Серед “жертв” – рідкісне видання з однієї з американських бібліотек вартістю до 5 тис. доларів; дві книжки XIX ст. з бібліотеки Університету штату Юта вартістю 60 тис. доларів; записник письменника з одного з музеїв Фінляндії; 483 книжки з однієї з американських бібліотек (вартість – 20 тис. доларів); рідкісне видання з Архіву Ефіопських студій Університету в Аддіс-Абебі.

Після скандальної справи Форбса Смайлі, визнаного винним у крадіжці карт із Бібліотеки Йельського університету і заарештованого у червні 2005 р., про зникнення карт повідомили також багато інших книгозбірень, у тому числі – Британська бібліотека, Бібліотека Ньюберрі (Чикаго), Бостонська і Нью-Йоркська публічні бібліотеки. Про масштаби йельської крадіжки свідчать попередні оцінки терміну ув'язнення, що загрожує Смайлі, – 60 років! Злодій почувався настільки впевнено і зухвало, що на власному сайті запропонував на продаж низку унікальних крадених карт, серед яких – військова карта 1781 р. з дислокацією військ у битві на Банкер-Хілл; рукописна карта Нової Англії 1614 р., накреслена капітаном Джоном Смітом. Відеоспостереження допомогло зафіксувати, як Смайлі вирізує ножом одну зі своїх “жертв” – карту, оцінену в 150 тис. доларів⁸.

Сотні рідкісних фотографій викрадено з Національної бібліотеки Бразилії. Групу злодіїв, що продавали крадені книжки через Інтернет, викрито в Новій Зеландії. 20-річний молодик засуджений за викрадення книг вартістю 500 тис. доларів з Бібліотеки Трансільванського університету. Бібліотека в Орегоні заявила про зникнення більш як 18 тис. одиниць (це були насамперед книжки, але серед викраденого – також CD, DVD і аудіокасети). Рідкісний фоліант розміром 53x42 см(!) вартістю 5 тис. доларів викрадено з Бібліотеки Томаса Балча в Лісбурзі, штат Вірджинія. Шестеро злодіїв з Нової Зеландії засуджено за крадіжки з бібліотек і продаж викраденого через Інтернет-аукціон упродовж шести років; поліція віднайшла 1600 книжок вартістю 500 тис. доларів. Сотні книжок з бібліотеки університету Норвіч продано до Інтернет-книгарні “Amazon.com”. Фрагмент рукопису Артура Конан-Дойля (1887) зник з Бібліотеки рідкісних книг та рукописів Бінека. Нічний охоронець бібліотеки Кеніон Коледжу (штат Огайо) звинувачений у викраденні з бібліотеки книжок на 26 тис. доларів. Серед викраденого і запропонованого на продаж через Інтернет-аукціон “eBay” – копія XVI ст. праці Птолемея “Альмагест”. Злодій “люб’язно” погодився допомогти поліції віднайти деякі книжки. Його ув'язнено на два роки; штраф – 250 тис. доларів. Четверо 20-річних юнаків викрали рідкісні книги з бібліотеки Університету Трасільванії на 500 тис. доларів (серед них – стародрук XVI ст. з рукописними малюнками і дереворитами, а також близько 1500 ілюмінованих рукописів).

Від часу переїзду до нового приміщення (1997) Британська бібліотека заявила про зникнення 8 тис. книжок, включно із старовинними картами і працями Горація (друки XVI ст.). Пошук триває, бібліотекарі не виключають, що матеріали не викрадено, а просто “закладено”.

Національний архів США у Вашингтоні. Самуеля Бергера, колишнього радника Національної безпеки адміністрації Клінтона, визнано винним і оштрафовано на 10 тис. доларів за винесення з архіву п'яти цілком таємних (!) урядових документів. Улітку 2005 р. оприлюднено скандальну справу про викрадення 118-ти документів часів Громадянської війни Говардом В. Хамером із штату Вірджинія впродовж 1996–2002 рр. Факт крадіжки виявлено в 2003 р., під час спроби продати лист генерала Льюїса Армистеда вартістю 5 тис. доларів. Загалом Хамер “заробив” на краденому 47 тис. доларів, за що отримав два роки ув'язнення і був оштрафований на 10 тис. доларів. Поблажливе покарання пов'язане з тим, що засуджений погодився допомогти віднайти досі відсутній 61 документ із 118-ти викрадених.

Приголомшуюча архівна крадіжка шокувала Америку кількома роками раніше. У лютому 2000 р. було виявлено першу за всю майже 70-річну історію Національної служби архівів і документації (National Archives and Records Administration, NARA) крадіжку історичних документів, **скоєну архівістом**. Американське суспільство пережило шок. Для багатьох хранителів Пам'яті міфи довічної безпеки і благополуччя були розвіяні. На зламі тисячоліть фактично завершилась епоха благополучного, *забезпеченого* та *убезпеченого* існування американських архівів.

Розшуки злодія тривали два роки, аж поки Національна архівна служба оголосила, що вона віднайшла 59 історичних документів із 500-га, викрадених із Середньоатлантичного архіву у Філадельфії і згодом проданих колекціонерам. Один з архівістів випадково натрапив на чотири документи, виставлені на продаж популярним онлайн-аукціоном “eBay”, і висловив думку про їхню приналежність до Національного архіву. Злодієм же виявився його колега, архівіст з 14-річним стажем Шон П. Обіц, що мав безпосередній доступ до унікальних документів (він займався виставками) і якого звинуватили у викраденні 71-го президентського помилювання часів Громадянської війни, двох десятків документів щодо пожалування земель, документів щодо работорівлі, а також 316-ти фотодокументів, зроблених астронавтами у космосі та на Місяці. Серед викрадених документів – п'ять автографів Президента А. Лінкольна, документи за підписами Президентів Джона Адамса і Джеймса Медісона. Вартість викраденого оцінено у 200 тис. доларів. Тодішній Національний архівіст Джон Карлін заявив: “Я шокований цим викраденням федеральних документів колишнім архівістом. Нашим архівістам довірено зберігати найважливіші свідчення національної історії, а ця особа дискредитувала цю довіру... Я створив робочу групу на найвищому рівні задля перегляду внутрішніх заходів безпеки”. Голова цієї групи, заступник Дж. Карліна Том Мілз, розгублено пояснював: “Загалом, наша система безпеки є дуже доброю, але завжди можливе її покращання”.

Гучна крадіжка вдарила по репутації “eBay”, – зрозуміло, що адміністрація аукціону не проводила експертизи запропонованих їй документів. Усі покупці (крім скандально відомого Інтернет-аукціону, серед них були

й приватні колекціонери) довели, що вони не знали про походження придбаних документів, і повернули їх безоплатно. Очевидно, видимих ознак приналежності до Національного архіву на цих документах таки не було (на відміну, скажімо, від львівських документів, вилучених у колекціонерів українськими правоохоронцями). Водночас американські слідчі скаржилися на відсутність детальних подокументних (саме *подокументних*) інвентарів архівних зібрань Національного архіву. Том Мілз пояснював це величезним – **мільярдним** – масивом документів, що зберігається в Національному архіві – центральному сховищі на молу у Вашингтоні, найбільшому сховищі в Коледж Парку та 13-ти регіональних відділеннях архіву. Забезпечити **подокументний захист і контроль** – це нездійсненне завдання з огляду на його вартість, заявив Т. Мілз. Робоча група звернула увагу на необхідність посилення фізичного контролю за рухом документів, інструктування працівників архівів; встановлено контакти з колекціонерами, продавцями автографів, клубами любителів історії Громадянської війни; серед головних дилерів, що працюють з автографами, поширено листа, в якому, зокрема, роз'яснюється, чому покупець завжди має встановити походження документа. Ця банальна істина, зрозуміло, стосувалася передусім аукціону “eBay”¹⁰.

Протидія крадіжкам: досвід США

Досвід Сполучених Штатів у протидії архівним і бібліотечним крадіжкам є типовим і показовим з прагматичної точки зору. Крім зазначених вище заходів, владою було зроблено й цілком адекватні “оргвисновки”: після крадіжки 2005 р. Національний архівіст отримав у бюджеті на 2006 р. на 15 млн. доларів більше, ніж просив у Конгресу для потреб архіву Президент США, і на 20 млн. доларів більше, ніж у бюджеті попереднього року. Бюджетом 2006 р. передбачено також на 100 тис. доларів більше, ніж попереднього року, на розширення можливостей офісу Генерального інспектора для допомоги слідству в розшуку і поверненні втрачених або викрадених документів¹¹.

Американське суспільство демонструє блискавичну реакцію на загрози не лише на владних рівнях, але й у професійній сфері. Активно включається в боротьбу з крадіжками впливове Товариство американських архівістів (The Society of American Archivists, SAA). На черговому щорічному зібранні в Новому Орлеані (серпень 2005 р.) воно вперше провело спеціальну сесію – “Архівні крадіжки і безпека: Що робити з неймовірним?”.

На іншій сесії зібрання – з проблем безпеки – було визнано, що проблеми архівних крадіжок виходять за рамки суто професійних кіл. Щоразу частіше вони фігурують у ЗМІ. Виникають традиційні питання, які залишаються без відповіді у непідготовленому середовищі: хто? скільки? що робити? Серед іншого, привертає увагу одне принципове застереження, власне, знов-таки, прагматичний аспект заходів протидії пограбуванням архівів, який варто запозичити в американських колег: *правила роботи з документами для дослідників мають повною мірою поширюватися на персонал.*

Спеціальному обговоренню, на думку експертів SAA, підлягають правила безпеки документальних виставок, безпека електронних архівів¹².

SAA підготувало “Інструкцію для персоналу з безпеки щодо крадіжок”, вперше представлену на щорічному зібранні у Денвері, штат Колорадо (2000). Цей короткий документ із 12-ти пунктів цілком може слугувати пам’яткою і для українських архівістів¹³.

На сайті SAA в окремому розділі подано корисну бібліографію ресурсів з безпеки, підготовлену Річардом Страсбургом.

Звісно, не лише професійні організації архівістів стривожені ситуацією. Про серйозне занепокоєння урядових кіл США проблемою крадіжок свідчить поява на порталі Національного архіву США звернення (до речі, на жодному іншому веб-порталі національних архівів немає такого діалогу з громадянами) під назвою *Допоможіть Національному архіву відновити втрачені і викрадені документи* з детальною інформацією в таких підрозділах: *Нам потрібна ваша допомога; Подивіться, чого бракує; Що ви можете зробити? Чому вам треба потурбуватися про інформування уряду США щодо втрачених документів? Що відбувається, коли ви допомагаєте Національному архіву, інформуючи про втрачені документи?*¹⁴

У розділі “Втрачені документи” знаходимо короткий перелік викрадених матеріалів – близько 100 листів діячів періоду Громадянської війни та приблизно стільки ж – президентських амністій того самого періоду¹⁵.

До серйозних кроків вдалися й найбільші бібліотеки США. Передусім після скандальної крадіжки в Бібліотеці Йельського університету розпочалася перевірка картографічних та інших спеціальних фондів у різних великих книгозбірнях, чого не робилось упродовж десятиліть. З’ясувалось, як уже зазначалось, відсутність старовинних карт у Бостонській та Нью-Йоркській публічних бібліотеках та Бібліотеці Ньюберрі в Чикаго.

Йельський університет заклав для публіки свою величезну колекцію античних і модерних карт і розпочав ретельну інвентаризацію з поаркушною перевіркою. Слідом за ним перевірку спеціальних колекцій розпочали бібліотеки Гарвардського університету, Нью-Йоркського історичного товариства, Меморіальна бібліотека Стрілінга, де зберігаються, зокрема, понад 220 тис. карт, з яких 15 тис. походять з періоду до Громадянської війни.

Масштабні крадіжки стали поштовхом до кардинальних висновків: бібліотечними колами остаточно опанувала ідея тотального оцифрування колекцій. Для порівняння: архіви загалом лише починають говорити про це як про перспективний шлях забезпечення зібрань. Картографічним колекціям, що, на відміну від архівних, мають цілком осяжний обсяг, так би мовити, “пощастило”: ставши об’єктом крадіжок, вони водночас стали предметом масштабного оцифрування, що з часом, очевидно, приведе до повного ізолювання оригіналів від публічної зони – читального залу. Отже, оцифруючи карти з метою передусім їх удоступнення, бібліотеки усвідомили важливість також і фактора безпеки: створення фонду користування карт дасть змогу обмежити рух оригіналів.

Опрацьовуючи концепцію і технології оцифрування, Йельський університет консультується з колекціонером карт із Сан-Франціско, мистецтвознавцем і випускником університету Давідом Рамзеєм, який оцифрував свою

приватну колекцію і виставив 12 тис. карт на власному сайті¹⁶. Вражаючи перспективи оцифрування демонструє і колишній зберігач картографічних колекцій Британської бібліотеки Тоні Кемпбелл. На власному сайті він подає значний масив оцифрованих картографічних пам'яток разом із вичерпним переліком дотичних Інтернет-ресурсів¹⁷.

Значні кошти витрачають на оцифрування Бібліотека Конгресу США та Британська бібліотека (остання намагається прискорити темпи робіт, адже на сьогодні оцифровано лише мізерну частину з її величезної колекції у 4,5 млн. карт). Створюючи копії високої якості, бібліотеки обмежують рух оригіналів і, відповідно, вживають заходів безпеки: якщо карту все-таки викрадено, цифрову копію можна використати для розшуків і подальшої ідентифікації у дилерів, довівши приналежність оригіналу до даної колекції¹⁸.

Серйозна увага в архівах і бібліотеках США приділяється плануванню дій із запобігання втратам при надзвичайних ситуаціях, профілактиці цих ситуацій, включно з крадіжками.

Починаючи з 80–90-х рр. створюється значний масив спеціальної літератури з проблеми. Більшість розробок і рекомендацій присвячено передусім технічним аспектам безпеки будівель, організаційним питанням системи безпеки, аналізу найчастіше повторюваних інженерних і програмних помилок стосовно убезпечення т. зв. “спеціальних колекцій” – архівних і рідкісних бібліотечних зібрань; боротьбі з біологічними шкідниками тощо¹⁹. Але всі рекомендації, по суті, сходяться в одному: треба мати писаний план дій, персонал повинен систематично ознайомлюватися з ним і, головне, неухильно його дотримуватися. Традиційно рекомендації охоплюють ситуації із затопленням, пожежами, наслідками діяльності біологічних агентів, іншими надзвичайними ситуаціями.

Крадіжки як фактор загрози стали предметом спеціальних публікацій дещо пізніше, вже у 1990-х рр. У 2000 р. у спеціалізованому часописі “Безпека бібліотек і архівів” (2000, т. 15, ч. 2) опубліковано аналітичний огляд Абігела Мартіна “Говорячи і діючи: Література і реальність про заходи щодо запобігання крадіжкам в архівах США”²⁰.

У 2001 р. Асоціація бібліотек коледжів та наукових бібліотек (ACRL) оприлюднила нову версію популярної праці Уільяма Моффета “Правила стосовно крадіжок у бібліотеках” (опубліковано на сайті Секції рідкісних книг і рукописів). 2003 р. вийшла її нова редакція²¹.

Правила складаються з двох основних розділів. Перший містить рекомендації щодо запобігання крадіжкам, другий – щодо реагування на них.

У блоці *Запобігання крадіжкам у бібліотеках* детально розписано схему організації безпеки: а) призначення керівника служби безпеки; б) формування групи планування безпеки; в) встановлення контактів із департаментом громадських зв'язків; г) зв'язок з правоохоронними органами; е) робота за підтримки відповідних місцевих інституцій та законодавчих структур; ф) звітування перед відповідними робочими групами з книг та рукописів; г) обізнаність із запобіжними заходами безпеки та їх виконання.

У розділі *Реагування на крадіжку в бібліотеці* – рекомендації щодо дій співробітників у випадках: а) якщо вони особисто стали свідками крадіжки

або були повідомлені про це під час крадіжки; б) якщо крадіжку виявлено після того, як вона сталася.

Ці та інші розробки і рекомендації містять, як правило, переліки основних ресурсів щодо захисту зібрань і запобігання втратам²².

У додатку до “Правил стосовно крадіжок у бібліотеках” вміщено важливий документ – текст законопроекту “Про крадіжки та пошкодження бібліотечних матеріалів” (Draft of Model Legislation: Theft and Mutilation of Library Materials), у якому, зокрема, зазначено, що він потребує узгодження із законодавством кожного штату і гармонізації на загальнонаціональному рівні. Законопроект є важливим і для архівів. Загалом, інтеграція архівів та бібліотек на понятійному, змістовному та інституційному рівнях у західному світі досягла високого рівня. Це засвідчує, наприклад, те, що посада Національного архівіста Канади з вересня 2004 р. називається: “Бібліотекар і Архівіст Канади”, а Національний архів і Національну бібліотеку Канади у травні 2004 р. було об’єднано в одну інституцію – Бібліотека і Архів Канади²³.

Класичною стала праця Джона Дженкінса “Крадіжки рідкісних книг і рукописів: Система безпеки для бібліотекарів, продавців книг і колекціонерів” (Нью-Йорк, 1988)²⁴. З огляду на видавця (Асоціація торговців антикварною літературою), на жаль, важко уявити, щоб якась Асоціація колекціонерів антикваріатом випустила подібну працю у нас.

Специфічно представлено проблему крадіжок у праці Гея Робертсона “Біографію Елвіса шойно винесли з будівлі, і ніхто цього не зауважив” (1998) – у жартівливому забарвленні, але із серйозним описом різних видів крадіжок у бібліотеках і архівах, з рекомендаціями, як цього уникати²⁵.

Правові аспекти запобігання крадіжкам, виявлення і ліквідації їхніх наслідків представляє Вінсент А. Тотка у праці “Захист від крадіжок користувачів в архівах: Правова перспектива і проблеми” (1993)²⁶.

Низку корисних рекомендацій пропонує бібліотекарям і архівістам Асоціація бібліотек коледжів та наукових бібліотек США. Це, зокрема: “Правила безпеки колекцій рідкісних книг, рукописів та інших спеціальних колекцій” (Association of College and Research Libraries. Guidelines for the Security of Rare Book, Manuscript, and other Special Collections); “Правила відбору матеріалів із загальних до спеціальних колекцій” (Association of College and Research Libraries. Guidelines on the Selection of General Collection Materials for Transfer to Special Collections); “Стандарти етики для бібліотек і бібліотекарів колекцій рідкісних книг, рукописів та інших спеціальних колекцій” (Association of College and Research Libraries. Standards for Ethical Conduct of Rare Book, Manuscript, and Special Collections Libraries and Librarians, with Guidelines for Institutional Practice in Support of the Standards).

Важливі посібники видає Товариство американських архівістів: “Бібліотеки і архіви: Огляд ризиків і запобігання втратам” (1994) (Society of American Archivists. Libraries and Archives: An Overview of Risk and Loss Prevention); “Захист Ваших колекцій: Посібник архівної безпеки” (1995) (Society of American Archivists. Protecting your Collections: A Manual of Archival Security)²⁷.

Спеціальні рекомендації “Надзвичайні ситуації: запобігання втратам при затопленні й пожежі, від біологічних агентів, крадіжок і вандалізму” розроблено Північно-Східним центром консервації документів (Northeast Document Conservation Center) – найбільшим у США регіональним осередком реставрації і консервації документів. Окремий розділ присвячено крадіжкам і вандалізму. Показово, що викладені в ньому елементарні правила, технічні й організаційні норми із запобігання злочину мають вигляд чітких рекомендацій, обов’язкових для вивчення персоналом. Серед іншого, рекомендується посилювати охорону в години, коли приміщення закрито для публіки, встановлювати по всьому периметру будівлі датчики, що реагують на вторгнення. У робочі години, йдеться в посібнику, краще мати одні двері (вхід/вихід), якими користуються як дослідники, так і співробітники, решту дверей тримати під сигналізацією.

Є й такі рекомендації: “При звільненні з роботи співробітники не повинні забувати про повернення ключів”; “Дослідників не можна залишати наодинці з документами, тобто без нагляду”²⁸.

Фахівці Північно-Східного центру консервації Карен Е. Браун та Бет Ліндблом Паткус підготували фундаментальний посібник “Безпека колекцій: Планування і запобігання [втратам] у бібліотеках і архівах” (Collections Security: Planning and Prevention for Libraries and Archives, by Karen E. Brown and Beth Lindblom Patkus)²⁹. Варто зупинитися на цьому важливому посібникові детальніше, оскільки він наштовхує на деякі роздуми.

Передусім, віддаючи належне ретельному опрацюванню всіх аспектів проблеми захисту, всіх складових системи захисту, можна по-різному, зокрема й скептично, оцінювати можливості практичного застосування досвіду американських колег: в принципі, за винятком технічних аспектів і можливостей, усе це чітко регламентовано й вітчизняними Основними правилами роботи державних архівів. Водночас величезний масив спеціальних правил, на відміну від наших поодиноких рекомендацій (Основні правила роботи державних архівів, Правила користування документами НАФ у читальних залах), створює специфічний інформаційний простір, стрижневим блоком якого є безпека. Цей простір “працює” на безпеку вже своєю наявністю, він “тисне” не лише на архівістів і бібліотекарів, але й на користувачів і створює своєрідне біополе, середовище, в якому злагоджено функціонують усі елементи складної системи: документ – зберігач – користувач.

У документі наголошується, що основними загрозами для архівів і бібліотек є крадіжки і вандалізм, що, попри всі переваги, автоматизована система безпеки не може бути єдиним інструментом захисту в інституції. Оскільки більшість крадіжок трапляється *в робочий час і через людський фактор* (помилки людей), надзвичайно важливо мати широкий план, по суті – цілу стратегію захисту документів.

Складовими цієї стратегії мають бути: регулярна інвентаризація; оперативний доступ і легке інспектування матеріалів у сховищі; окреме зберігання особливо цінних матеріалів; фізичне описування особливо цінних матеріалів, яке допоможе ідентифікувати їх у випадку крадіжки; запровадження спеціальних ідентифікаційних позначок, засобів фіксації руху особливо цінних документів під час видавання для дослідження, експо-

нування, консервації, мікрофільмування, тимчасового користування тощо; пропонується уникати доступу дослідників (читачів) до невпорядкованих матеріалів; слід пам'ятати, що довідники для службового користування (топографічні покажчики тощо) містять важливу інформацію щодо колекцій, і вони також є об'єктами ризику з точки зору викрадення або втрати. Обов'язковою є перевірка справ і коробок до і після видачі.

Значна увага приділяється систематичному і безперервному навчанню персоналу, неформальному ставленню до перепідготовки, атестації, екзамнування, інших форм роботи з персоналом. Цей напрям роботи має свою назву – *staff management* (робота з персоналом), і йому приділяється не менша увага, ніж *patron management* (роботі з користувачами/клієнтами).

Рекомендується передбачати і “програвати” всі нестандартні ситуації (наприклад, що робити у випадках, коли користувач відмовляється повторити інформацію про себе або надати для інспектування свої речі).

Цілком зрозуміло, багато уваги приділяється правам користувача в контексті здійснення заходів безпеки – не торкатися підозрюваного, супроводжувати його для догляду в окрему кімнату, обов'язково мати не менш як одного свідка, взагалі, без явних підстав для обвинувачення у крадіжці не висувати йому претензій.

Загалом, – і це принципово, – в документі йдеться виключно про крадіжки, здійснені користувачами в читальних залах (по гарячих слідах виявити факт відсутності документів або аркушів – на це спрямовано всі заходи). Запобіжні заходи також мають на меті недопущення проникнення до приміщення сторонніх осіб у позаробочий час. Тож не дивно, що американськими колегами не пропонується нічого спеціального у плані добору кадрів.

Крім Плану дій у надзвичайних ситуаціях (*Disaster plan*), доцільно мати План безпеки (*Security plan*), що повинен включати відомості про всі системи безпеки, систему контролю доступу до ключів, рекомендації щодо порядку користування документами не лише дослідниками, але й персоналом. План безпеки, зрозуміло, має бути службовим документом з обмеженим доступом. Водночас він не повинен бути інструкцією, що вкривається пилом на полиці, це – “живий” документ, що має систематично доповнюватися, з яким постійно працюють.

Європейський “досвід”: крадіжки та реагування

Останніми роками європейська архівна спільнота була змушена констатувати свою неготовність і навіть розгубленість, коли віч-на-віч зіштовхнулася з проблемою архівних крадіжок; останні дедалі більше набувають рис масового явища і на європейському континенті.

Брутально викрадаються документи, унікальні рукописи, цінні стародруки, старовинні карти з архівосховищ і бібліотек Амстердама, Києва, Кракова, Лондона, Львова, Москви, Парижа, Санкт-Петербурга, Риги, причому подеколи – просто у фантастичних масштабах: з Національної бібліотеки в Парижі зникло 30 тис. одиниць рідкісних книг та рукописів, це – вагон матеріалів! Постраждали від крадіжок картографічні зібрання Гельсінкі, Стокгольма, Копенгагена³⁰.

Кілька років тому в Кракові з Державного архіву (зі сховища в Королівському замку на Вавелі) викрадено 60 одиниць документів XVII ст. вартістю 25 тис. доларів. Факт викрадення документів (злодієм, як з'ясувалося згодом, був архівіст) було викрито випадково, лише тоді, коли виникла потреба звернутися до документів³¹. Адміністрація закрила архів для дослідників і розпочала перевірку наявності. Після повної інвентаризації було повідомлено поліцію.

Французький бібліотекар Ф. Лапер'є (Бібліотека Середземноморського університету, Марсель), автор однієї з останніх публікацій з проблеми крадіжок і незаконної торгівлі книжками і документами під назвою "Копернік, Галілей, Птолемей та інші автори. Рух крадених книжок зі Сходу до Європи", наголошує саме на західному векторі трафіку викрадених на Сході цінностей і доходить невеселого висновку: сьогодні не можна покладатися на найновітніші технології і на дослідників, що зовні пристойно виглядають; не довіряти, на жаль, доводиться й своїм колегам...³²

Як відповідь на масові викрадення з музейних, бібліотечних і архівних сховищ у Великобританії 1998 р. з'явився практичний посібник "Безпека в музеях, архівах і бібліотеках", виданий Групою безпеки музеїв і галерей під егідою Комісії музеїв і галерей.

Нове, адаптоване до умов сьогодення видання посібника (2003) орієнтує спеціалістів передусім на запобігання крадіжкам. Крім того, це видання розширено і доповнено. Електронну версію Правил розміщено на сайті Ради музеїв, бібліотек та архівів Великобританії³³.

У квітні 2002 р. спеціальний семінар під промовистою назвою "Відповідаючи на крадіжки" проведено Національною бібліотекою Уельсу³⁴.

2003 р. розроблено "Нові рекомендації з безпеки колекцій у музеях, архівах, бібліотеках Великобританії"³⁵ – фундаментальний посібник, результат об'єднання зусиль 70-ти установ країни, спеціалісти з яких інтегрували свій багатий досвід зі збереження культурної спадщини. Цей практичний посібник охоплює максимально широкий спектр проблем. Злочинна діяльність і пожежі, персонал служби безпеки, сигналізація, фізичний захист, догляд сумок, попередження про закладення вибухівки, безпека виставок та інших імпрез, планування катастроф – ось лише деякі з них.

Спеціальні розділи присвячено крадіжкам. Фахівці зазначають, що, незважаючи на поступ у посиленні безпеки, крадіжки трапляються і далі, а на антикварних ринках підтримується стійкий попит на документи.

На сайті Ради музеїв, бібліотек та архівів Великобританії представлено допоміжні сторінки щодо дій у надзвичайних ситуаціях у музеях, архівах, бібліотеках, зокрема "Правила щодо дій у випадку крадіжки чи злочинного або випадкового пошкодження (включно із застрахованими матеріалами)"³⁶. Є готові форми, які підлягають оперативному заповненню в онлайн-режимі у випадку катастрофи, виявлення факту крадіжки³⁷.

Поступове усвідомлення жахливої загрози для архівів приходить у Європі і до міжнародної архівної спільноти.

Вперше всерйоз і відкрито про архівні крадіжки заговорили на всесвітньому професійному форумі – Конгресі МРА у Відні (серпень 2004 р.), зокрема на спеціальному засіданні круглого столу "Міжнародне співробіт-

ництво у захисті від крадіжок та незаконної торгівлі архівами” (25 серпня 2004 р.)³⁸. На зібранні, що відбулося під головуванням французького архівіста Паскаля Евена, відзначалося, що однією з причин почастищення крадіжок є стрімке зростання чисельності відвідувачів, суттєві зміни в їхньому складі (до архівів “пішов” “масовий” користувач), зростання колекційної вартості певних груп документів (передусім – автографів). Розглядалися типові приклади втрати документів.

Серед причин безповоротних втрат документів називалася й поширена, зокрема у Франції та Росії, практика вилучення документів правоохоронцями в якості речових доказів. У Федеральному законі “Про архівну справу Російської Федерації” передбачена норма, що зобов’язує в таких випадках повертати документи на місце³⁹.

Учасники зібрання одноставно визнали необхідність ретельнішого вивчення приватного ринку продажу предметів культурної спадщини, в тому числі – через Інтернет, наголосили на необхідності збільшення терміну, впровадж якого злочин переслідується за крадіжку (у Франції – це три роки).

Відзначався великий попит на французькому ринку на *нотаріальні документи* (у Франції вони зберігаються в нотаріальних конторах 100 років, після чого надходять до державних архівів). Пропонувалося поглиблювати співпрацю з нотаріусами.

Впадає в око, що в Україні спостерігається подібний інтерес колекціонерів до цієї, здавалося б, другорядної категорії масових документів. Більше того, до цього можна додати надзвичайно запитувані нашим ринком *банківські документи* початку ХХ ст. Що рухає вітчизняними колекціонерами – тонке реагування на міжнародний попит або просто недбала нерозбірливість – важко сказати. Зрозуміло лише одне: жодних практичних цілей збирачі таких документів не можуть переслідувати, такі документи не можуть слугувати легітимними доказами приналежності майна чи маєтків.

На “круглому столі” обговорювалася й проблема антикварного ринку. При цьому доповідачами з різних країн майже одноставно констатовано, що держава позбавлена можливості жорстко впливати на ринок. Утім, тут слід діяти обережно, оскільки реакцією на тиск з її боку може стати подальша тінізація ринку і неможливість встановлення ділових контактів з колекціонерами з метою виявлення кримінальних обсягів. (Йдеться, очевидно, про цивілізований ринок, тож для нас це застереження не є актуальним.)

Бельгійський досвід засвідчує безпорадність поліції у спробах контролювати ринок через брак переліків документів, що підлягають охороні.

Наголошувалося на необхідності поглиблення міжнародної співпраці, вироблення адекватних заходів, зокрема створення спостережних рад із захисту архівних фондів різних країн світу.

Про заходи щодо запобігання крадіжкам говорив керівник архівної служби Росії В. Козлов. Він запропонував науковий підхід до класифікації крадіжок і злочинів, що, на його думку, зробить заходи із запобігання крадіжкам більш ефективними⁴⁰.

Попри деякі позитивні напрацювання й обмін думками, загальне враження від обговорення проблеми на “круглому столі” можна кваліфікувати як невтішне: професійна спільнота просто розвела руками... До певної міри відчувалося або неусвідомлення загрози, або розгубленість перед нею; в усякому разі, подібна безпорадність перед крадіжками не дуже відповідала іміджу благополучного європейського соціуму.

Але вже наступного року європейські архівісти почали діяти енергійніше.

У квітні 2005 р. на засіданні Європейського бюро національних архівів (EBNA) у Люксембурзі було створено робочу групу з вивчення проблеми крадіжок в архівах Євросоюзу.

У вересні 2005 р. у Стокгольмі відбувся семінар, на якому підсумовано результати дискусії і проголошено про підготовку масштабного європейського форуму з цієї проблеми у 2007 р.

У жовтні 2005 р. за підписом Томаса Лідманна, директора Національного архіву Швеції, було поширено Звіт до Європейського бюро національних архівів про стокгольмський семінар під назвою “Захист архівних зібрань від крадіжок”.

Рекомендації для архівів ЄС викладено у п’яти блоках (їх опрацювали п’ять відповідних робочих груп):

1. Правова практика і досвід повернення викрадених документів;
2. Запобіжні заходи і захист власності;
3. Поглиблення вивчення й усвідомлення проблеми;
4. Нинішня ситуація з крадіжками в архівах;
5. Організаційні питання.

Наводимо їх повністю.

1. Правова практика і досвід повернення викрадених документів

Більшість архівів потерпають від зовнішніх та внутрішніх крадіжок через труднощі щодо повернення викрадених матеріалів.

Основні перешкоди: норми щодо законного придбання документів, запроваджені в багатьох країнах; проблеми доведення права власності в суді; тривала процедура розслідування. Є, однак, приклади й успішного повернення.

Пакет “Правова практика і досвід повернення викрадених документів” спрямований на вивчення відомих прикладів крадіжок з архівів і повернення документів. Мета: створити “довідник” щодо правових систем, традицій і практик європейських країн, що застосовуються у випадку доведеної на міжнародному рівні незаконної торгівлі і повернення через правові дії документів, придбаних законним шляхом.

Має бути зібрана практична інформація, щоб допомогти установам повернути документи або довести право власності. Мають бути представлені вироки у відповідних судових справах. Мають бути зібрані дані щодо доказів, необхідних для доведення права власності.

Добрий початок цього завдання – запитальник “Крадіжки в архівах і право на їх повернення”, підготовлений Дирекцією архівів Франції.

2. Запобіжні заходи і захист власності

Архіви слід заохочувати використовувати кращий досвід запобігання крадіжкам і завданню збитків їхнім колекціям як з боку користувачів, так і з боку співробітників через запровадження відповідних заходів безпеки. Як правило, ці заходи включають: суворий контроль доступу до архівосховищ, процедури замовлення та віднайдення матеріалів, використання найбільш цінних частин колекцій, а також реєстрацію дослідників; фізичний догляд користувачів і контроль за їхнім пересуванням; видавання користувачам і співробітникам [sic!] фотокопій, мікрофільмів, цифрових копій замість оригіналів, наскільки це можливо; зберігання верхнього одягу та сумок за межами читальних залів. Потрібні реєстрація інцидентів та відсутніх документів. Ризик крадіжки має ретельно оцінюватися та регулярно ставати предметом розгляду.

Архіви мають заохочуватися вживати всіх можливих заходів для встановлення переконливих доказів права власності або факту зберігання ними матеріалів, незаконно вилучених у них. Ці заходи мають включати: детальне фотографування, маркування, каталогізацію, зазначення фізичних особливостей матеріалів у їхніх колекціях, особливо ж – цінних частин колекцій та документів, уразливих з точки зору викрадення.

Від поліції та інших радників з безпеки мають бути отримані інструкції щодо відповідних стандартів доказів для поширення (із дотриманням безпеки інформації) між архівними службами та установами у країнах – членах ЄС. Потрібні подальші дослідження щодо методів маркування рукописів та інших архівних матеріалів для забезпечення довготермінового зберігання і цілісності таких колекцій.

3. Поглиблення вивчення й усвідомлення проблеми

Вивчення та повсюдне усвідомлення проблеми має фокусуватися на двох пунктах:

- розвиткові правил безпеки та запобіганні крадіжкам;
- сприянні співробітництву між різними партнерами.

Вони мають бути адресовані кільком адресатам, відповідно до трьох груп:

- **Персонал архівних служб:** поновлення і дотримання правил безпеки доступу до різних частин архівних будівель; контроль за рухом документів;
- **Користувачі:** правильне поводження в читальних залах; правильне користування документами;
- **Зовнішні партнери** (адміністрація, відповідальні за архівні служби, працівники служби безпеки, професіонали, що працюють на ринку мистецтва): інформація про легальні структури, що стосується документів; співробітництво з компетентними органами; ідентифікація злодіїв; участь у виявленні відсутніх/втрачених документів.

Бажаним є співробітництво між службами безпеки для досягнення скоординованих і ефективних дій.

Співробітництво у цій сфері має бути спрямоване на створення пакетів інформації та матеріалів для поширення між різними групами за інтересами з пропозицією схем або пакетів для семінарів з навчання, тематичних семінарів, конкретних прикладів та ілюстрацій щодо кращого досвіду.

4. Нинішня ситуація з крадіжками в архівах.

Стан дослідження

4-та рекомендація, запропонована EBNA, – дослідити, наскільки крадіжки становлять основну проблему для національних архівів. Ми знаємо напевно, що деякі зі споріднених з нами інституцій у бібліотечній сфері жорстоко постраждали від крадіжок упродовж останніх двох–трьох років. Національні бібліотеки Великої Британії, Шотландії, Нідерландів, Фінляндії і Данії зазнали як внутрішніх, так і зовнішніх крадіжок. Але якою є ситуація з архівами? Ми рекомендуємо провести дослідження, в якому було б висвітлено ряд питань. Які типи крадіжок ми пережили (внутрішні, зовнішні)? Які матеріали найбільш привабливі для злодіїв? Чи відомі нам ознаки злодіїв? Як ми встановлюємо факт пошкодження або втрати (через каталоги, аукціони, Інтернет тощо)? Чи знаємо ми що-небудь про торгівлю краденими матеріалами? Хто є дилерами і хто є покупцями?

Ми рекомендуємо, щоб EBNA зініціювало дослідження, в якому ці питання дістали б подальшого дослідження на базі ширших домовленостей щодо реституції культурних цінностей з музеями, бібліотеками, так само як і з архівами.

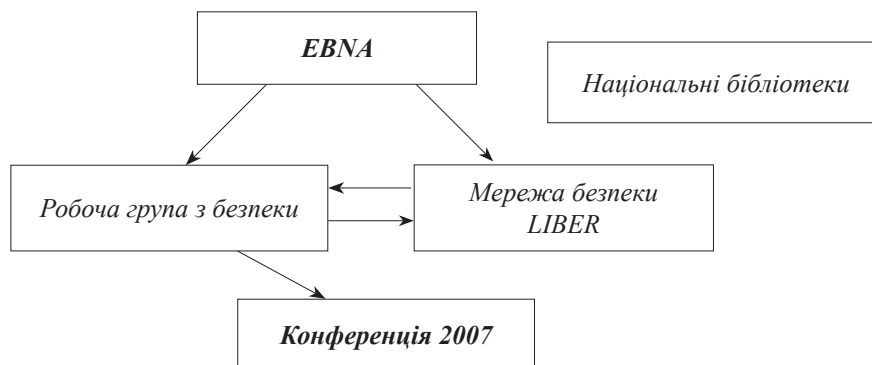
5. Організаційні питання

5-та рекомендація – не дублювати мережу, запроваджену 2002 р. і створену національними та більшими науковими бібліотеками, під назвою Мережа безпеки Лібер (The Liber Security Network), а швидше налагодити співпрацю з існуючою мережею. Вона працює до сьогодні вже три роки. Членство є відкритим лише для членів Лібер, це коштує приблизно 200 євро щороку. Це означає, що ми не повинні будувати нову структуру спеціально для себе, ми не маємо коштів на утримання і можемо скористатися з існуючого досвіду. Участь має бути безперечно добровільною. Ширшу інформацію можна отримати за адресою: www.kb.dk/liber/news/library-security.htm. Адже крадіжки – це насправді проблема АБМ (архівів, бібліотек, музеїв).

Ми також пропонуємо провести спільну конференцію (архівів і бібліотек) восени 2007 р., на якій буде оцінено результати наших зусиль, де ми побачимо, чи варте уваги продовжуване співробітництво архівів і бібліотек у цій сфері.

Що ми **наполегливо** рекомендуємо, так це створення робочої групи з питань безпеки, якій треба доручити проведення ґрунтовних різнопланових досліджень. У випадку згоди робоча група може бути тотожною з членами семінару.

Це означає, що ми пропонуємо таку організаційну побудову:

Рекомендації для архівів ЄС перекладено українською мовою й опубліковано на порталі “Архіви України”, видруковано в часопису “Архіви України” № 5–6 за 2005 р., а також роздано учасникам розширеного засідання колегії Держкомархіву в Полтаві у лютому 2006 р.⁴¹

Звіт Томаса Лідманна покладено в основу його доповіді на конференції “Європейські архіви: Формуючи партнерство у цифрову епоху”, проведеної під егідою EBNA в Національному архіві Великобританії (К’ю, 17–18 листопада 2005 р.)⁴².

Майже одночасно із зустріччю у Стокгольмі проблема крадіжок в архівах обговорювалася (також уперше на форумі такого формату) на Шостій загальній конференції Євразіки у Львові (вересень 2005 р.).

Керівники архівних служб десяти європейських і азіатських країн прийняли Заяву, в якій, зокрема, в контексті недавніх європейських архівних крадіжок констатувалося, що архівні цінності стають предметом дедалі більш активної купівлі-продажу. Серед причин цього названо: порушення нормативних документів, що регулюють умови доступу і руху документів, низьку соціальну захищеність архівістів, застарілість засобів охорони. З метою організації протидії незаконному обігові сторони взяли на себе такі зобов’язання: взаємного інформування про випадки виявлення архівних цінностей, що незаконно перебувають на території їхніх держав; обміну підсумковою інформацією за результатами завершених слідством справ про крадіжки; звернення до урядів своїх країн з пропозицією проаналізувати чинні законодавчі бази, передбачити посилення відповідальності за викрадення і незаконний обіг архівних цінностей, вжити додаткових заходів щодо посилення охорони архівів, підвищення соціальної захищеності та престижу професії. Запропоновано спеціально розглянути проблему на одному з архівних саммітів⁴³.

У листопаді 2005 р. з’явився підсумковий документ “Звіт про архіви у розширеному Євросоюзі”, підготовлений на замовлення Ради Європи. Він містить спеціальний розділ – “Заходи щодо запобігання крадіжкам”. Це – наступний крок на шляху протидії викраденню документів⁴⁴. Але у цьому 180-сторінковому документі загальний рівень представлення всіх інших аспектів діяльності архівів та архівних служб різко контрастує із розділом

“Практичні аспекти доступу. Стандарти читальних залів”, де йдеться про загрози викрадення. На відміну від загалом високої оцінки рівня готовності практично всіх без винятку архівів країн ЄС відповідати на виклики часу, зазначений розділ знову залишає відчуття певної безпорадності – автори обмежилися поки що констатацією нової загрози для архівів. Текст цього документа в українському перекладі також оприлюднено на колегії у Полтаві⁴⁵ та видруковано в часопису “Архіви України” № 5–6 за 2005 р.; наводимо його повністю.

**Розділ “Практичні аспекти доступу.
Стандарти читальних залів”**

[...]

II. Заходи щодо запобігання крадіжкам

Дедалі більше архівні документи набувають комерційної цінності і, хоча багато архівів покращили безпеку зберігання документів, крадіжки лишаються серйозною проблемою.

Існують кілька причин цього явища.

З одного боку, упродовж останніх десятиліть істотно збільшилася кількість і змінився склад дослідників, що користуються архівними документами.

З іншого, ринкова вартість, якої набули документи, заохочує кримінал. Високі ціни на аукціонах на певні категорії документів сприяють розвитку торгівлі автографами, вони набувають інвестиційної цінності.

Крім того, останніми роками сформувалися цілі мережі “спеціалістів”: торгівців книжками, отримувачів крадених цінностей, злодіїв і професіоналів-архівістів із сумнівною репутацією, які можуть створювати ринки збуту для документів, вилучених із публічних колекцій. Нещодавні випадки свідчать, що викрадення документів з явними ознаками приналежності до публічних колекцій може бути виконано корумпованими професіоналами на замовлення.

а) безпека читальних залів

Можна посилити безпеку за рахунок відповідної архітектури і більш жорстких засобів безпеки. Крім ідентифікації всіх відвідувачів та видавання копій замість оригіналів, є багато запобіжних заходів – камери спостереження, залишення сумок/портфелів чи папок, вимірювання ваги паперів, які заносяться і виносяться (треба взяти до уваги, що вага паперу змінюється залежно від вологості) тощо. Налагодити чітку систему фіксації дослідників, щоб навіть з часом можна було встановити особу дослідника, який користувався певними документами. Детальний опис документів завжди допоможе при доведенні права власності на викрадені документи.

б) запобігання крадіжкам та незаконній торгівлі архівними документами

- зобов’язання торгівців антикваріатом вести реєстр об’єктів із зазначенням їхнього походження;
- вимога нотаріального посвідчення наявності та походження важливих документів приватних архівів;

- формування спеціалізованих поліцейських груп, які вже існують у деяких країнах;
- моніторинг каталогів антикварних продажів;
- спеціальна реєстрація користувачів, які замовляють особливо цінні документи;
- звільнення від податків сумлінних громадян, які придбали крадені цінності і повернули їх до архіву.

Очевидною є потреба проведення порівняльного аналізу стосовно ефективності зазначених заходів. Має бути поліпшено обмін інформацією про крадіжки між архівами і бібліотеками.

Особлива небезпека загрожує приватним архівам, які не завжди безпечені так, як публічні. У деяких країнах існує ринок на приватні архіви. На цих ринках часто фігурують також документи, викрадені з публічних архівів.

Боротьба з незаконним обігом архівних документів як на національному, так і європейському рівні лише починається.

Досвід повернення, набутий, наприклад, Дирекцією французьких архівів, демонструє, наскільки більшість архівних служб на сьогодні є невідготовленими, коли стикаються з крадіжкою або необхідністю повернути викрадене. Стало очевидним, що національні архівні адміністрації мають у своєму розпорядженні вкрай обмежений арсенал засобів для відновлення невід'ємних частин своєї національної спадщини. На практиці документи, навіть якщо вони мають беззаперечне публічне походження, не можуть бути повернуті, якщо їх виставлено на продаж за кордоном. Навіть якщо директиви ЄС дозволяють виконувати такі операції [з повернення] у випадку, коли документ залишив країну походження після 1993 р., практично неможливо достовірно визначити час, коли це сталося, за винятком випадків очевидних крадіжок. Загроза полягає в тому, що, з метою уникнення повернення до країни походження, несумлінні торгівці виставляють документи на продаж за кордон, і ця практика буде поширюватися через брак засобів з боку архівних адміністрацій щось із тим зробити.

с) Європейське співробітництво

Бажано і навіть необхідно за цих умов скоординувати зусилля по всій Європі, аби привернути публічну увагу до такої практики і уможливити для країн повернення у власність об'єктів, вилучених із публічних колекцій. Це співробітництво має включати такі елементи:

- обмін точною інформацією щодо заходів, яких вживають у кожній країні – члені ЄС для повернення цих матеріалів;
- створення загальноєвропейської бази даних викрадених документів, подібно до бази викрадених мистецьких творів;
- поглиблення співробітництва між архівними службами, юридичними та правоохоронними службами з метою взяття на облік створюваних мереж отримувачів [викрадених архівів і документів];

Спеціальна секція працюватиме на цьогорічній XXXIX Міжнародній конференції Круглого столу архівів “Спільна пам'ять через глобалізацію” (20–26 листопада 2006 р., Кюрасао, Ангільські острови, Нідерланди).

Європейська архівна спільнота, як і світова загалом, серйозно стурбована новою глобальною загрозою архівам. При цьому вона сповнена рішучості розробити дієздатну й гнучку систему безпеки.

Крадіжки в архівах Росії: причини, наслідки, протидія

В останні роки почастишали крадіжки документів з російських архівів. Після резонансного викрадення з фондів РДАЛМ у 2000 р. малюнків І. Рєпіна, М. Врубеля, інших документів не припиняються повідомлення про подальші крадіжки: з фондів РДВА – автографів Й. Сталіна; РДАСПІ – поштівок, конвертів з марками початку ХХ ст.; з фондів РДАЛМ (2005): автографи поетів “срібної доби” – рукописи поеми О. Блока “Возмездие”, автографи творів А. Ахматової, М. Гумільова, О. Мандельштама, малюнки С. Судейкіна, фотографії з автографами А. Чехова, І. Тургенева, П. Чайковського, ноти М. Мусоргського.

Надзвичайно масштабну крадіжку (бл. 2000 одиниць унікальних малюнків видатного авангардиста Якова Черніхова) викрито у РДАЛМ у липні 2006 р.⁴⁶

Найбільш зухвалою стала крадіжка експонатів з Виставкового залу федеральних архівів у Москві, з архівного містечка на Великій Пироговській влітку 2005 р., – напередодні закриття виставки до 60-річчя Перемоги злочинець, здолавши чотири рубежі захисту, блискавично викрав дев'ять експонатів, у тому числі – з Центрального архіву ФСБ. Характерними особливостями російських архівних крадіжок є:

по-перше, незаперечний факт, що майже повсюдно злодіями є архівісти;

по-друге, викрадаються майже виключно поодинокі документи (навіть під час скоєння масової крадіжки злочинною групою пітерських колекціонерів на чолі з Файнбергом з фондів РДІА, коли було викрадено понад десять тисяч цінних документів, злочинці працювали ретельно, вночі, при відключеній сигналізації; тоді було підкуплено одного з працівників служби охорони). При цьому ретельно відбираються найунікальніші матеріали – переважно автографи видатних діячів;

по-третє, в результаті слідчих дій повертається лише частина документів.

Масового викрадення документів донедавна не було зафіксовано; впадає в око наявність серед справді раритетних речей, що апріорно мають високу ринкову вартість, матеріалів, здавалося б, випадкових і малоцінних, зокрема не змістовних, а зовнішніх атрибутів поштової кореспонденції – марок, конвертів зі штемпелями⁴⁷ (показово, що документи саме такого характеру з фондів львівських архівів було вилучено й у львівських колекціонерів). Найчастіше ж серед викрадених документів фігурують саме автографи видатних діячів, на які існує сталий попит на антикварному ринку.

Як російські колеги оцінюють причини цієї біди, що зловісно загрожує архівам? Тут, як і на всьому пострадянському просторі, вони визначаються спеціалістами майже одноставно: основна причина – в тому, що “фактично

державна власність не забезпечена державним захистом”, тобто, за умови повсюдного подорожчання послуг охорони, керівники музеїв, бібліотек, архівів змушені знімати позавідомчу (міліцейську) і пожежну охорону, в результаті чого в охороні опиняються випадкові люди, без досвіду і відповідних навичок, кваліфікації. Знайома картина, чи не так?

Друга глобальна причина – у низькій заробітній платі, що створює “систему кадрової кризи” і провокує “внутрішні” крадіжки в закладах культури. При цьому, у федеральних архівах Москви заробітна плата працівників у 2–3 рази нижча, ніж у архівістів Московської області. Саме такими вважають глибинні причини частих крадіжок колеги-музейники і бібліотекарі, які викладено в резолюціях Всеросійської конференції “Безпека музеїв і бібліотек” (Тула, жовтень–листопад 2003 р.)⁴⁸.

У наказі Федерального архівного агентства Росії “Про викрадення документів у РДАМЛ” від 07.06.2005 відмічаються й факти грубого порушення чинних правил забезпечення збереженості документів та організації їх використання – видавання унікальних документів без поаркушного перевіряння; їхнє копіювання без постійного контролю з боку спеціалістів архіву; несвочасне повернення документів до сховищ; неопечатування коробок за результатами перевіряння наявності тощо.

Порушення цих нормативних вимог, власне, і є третьою причиною крадіжок⁴⁹. Крім того, відмічається й “понаднормативне” обслуговування – неврахування реальних “пропускних можливостей” читальних залів за умов браку штатної чисельності працівників архівів⁵⁰.

Ще одна причина – бурхливий (і майже неконтрольований) розвиток “чорного” антикварно-букіністичного ринку.

Не можна не відзначити влучної думки керівника Росархіву Володимира Козлова, що найбільш серйозна загроза для інформаційної і культурної безпеки будь-якої держави пов’язана з “професійною зрадою”. На відміну від зовнішнього нападу на архівосховище чи виставкову експозицію (розкриття такого злочину має певні оперативні перспективи), у більшості випадків до архіву (бібліотеки, музею) “засилається” такий собі “кріт” або ж він “виховується” з різних причин усередині колективу. Поживним середовищем цього явища однозначно є *соціальна незахищеність* працівників сфери. Професійний архівний “кріт” може докласти максимум зусиль, щоб зламати численні технологічні та інструктивні бар’єри, які регулюють процеси збереженості документів, а згодом віртуозно замести сліди злочину, до виправлення довідково-облікової документації включно. Мотиви переважної більшості таких злочинів – виключно матеріальні. Запобігання їм знаходиться у площині радикального підвищення соціальної захищеності представників професії, у вихованні не просто фахівця, а високоморального професіонала⁵¹.

На цих причинах наголошувалося, зокрема, у виступах директорів федеральних архівів Росії, у т. ч. тих, що постраждали від крадіжок, на VI Загальній конференції Євразіки у Львові (вересень 2005 р.)⁵².

Якщо ж врахувати, що рівень фінансування російських архівів є незрівнянно кращим, ніж українських⁵³, то з наведеними вище висновками можна лише мовчки погодитись.

Серед заходів, розроблених архівною службою РФ з метою недопущення викрадення документів, слід назвати: встановлення більш жорстких норм щодо умов зберігання фондів, запровадження близько десяти профільних методичних розробок, серед яких, зокрема, “Методические рекомендации по проведению по листной проверки наличия и состояния документов” (вересень 2004 р.) та “Порядок работы по обеспечению сохранности экспонатов при организации и проведении выставок в Выставочном зале федеральных государственных архивов” (серпень 2005 р.)⁵⁴. Особлива увага приділяється поаркушному перевірянню справ, у яких можуть бути документи, що становлять інтерес для колекціонерів; збільшується бюджет часу на проведення подібних робіт, зокрема, з унікальними документами; проводяться колегії за участю правоохоронних органів та МНС Росії.

Російські колеги вважають одним із найперспективніших напрямків цієї роботи запровадження сучасних комп'ютерних технологій контролю за рухом документів і фондів. На сьогодні у ДА РФ та РДАЕ розробляється відповідне програмне забезпечення.

Із хроніки крадіжок документів і цінних книг, музейних експонатів⁵⁵:
1994 р. – 89 рукописів XII–XVIII ст. з Російської національної бібліотеки в Петербурзі (загальна вага – 100 кг);

1995 р. – РДІА – конверти та інші філателістичні матеріали з фонду коменданта Шліссельбурзької каторжної в'язниці (бл. 4 тис. арк.);

1996 р. – майже 100 раритетних видань XV–XVIII ст. з Історичної публічної бібліотеки в Москві, загальна вартість – 400 тис. доларів;

листопад 1998 – січень 1999 рр. – зникли 23 рідкісні книги XVI–XVII ст., у тому числі два примірники праць Коперніка та дві книги астронома Йоганна Кеплера, з Бібліотеки РАН у Петербурзі.

Правоохоронні органи Росії нині розшукують близько 40 тис. викрадених творів мистецтва, серед них – шедеври Родена, Малевича, Шагала.

У березні 2001 р. сталася крадіжка в Ермітажі. Цього ж року із США повернуто до Росії 100 викрадених ікон, з Німеччини – 180 ікон; за повідомленнями ЗМІ, досягнуто домовленості про повернення з Італії понад 700 ікон⁵⁶.

На спеціальному семінарі “Безпека закладів культури, сховищ культурних цінностей” (2003) професіонали з безпеки відзначали, що саме архіви, музеї, бібліотеки в перехідні періоди, за доби економічних негараздів, суспільно-політичних трансформацій стають об'єктами кримінальних інтересів.

Зазначено, що 2002 р. скоєно 37 злочинів на об'єктах культури (включно з архівами) РФ. Останніми роками постраждали архіви Москви, Санкт-Петербурга, Уфи.

Визнано, що однією з найважливіших складових безпеки є позавідомча охорона об'єктів.

Щодо технічних засобів охорони, то ними у РФ забезпечено майже всі об'єкти культури (у тому числі архіви) – 97,5 % (!), на відміну, зокрема, від України. Органами внутрішніх справ РФ опрацьовувалися заходи щодо

зниження тарифів на охорону об'єктів культури в окремих областях (наприклад, у Брянській області); проводиться інспектування позавідомчої охорони; в окремих регіонах (у 58-ми) складаються переліки об'єктів, що підлягають обов'язковій охороні.

Статистика розкриття таких злочинів є невтішною: розкрити вдається лише кожну третю крадіжку⁵⁷.

Україна: “особливості національної крадіжки”

Оскільки нині триває слідство у справі викрадення документів з двох львівських державних архівів, – серії масштабних крадіжок, що мали місце, ймовірно, з початку 90-х років до 2004 р., – позначимо лише пунктирно основні параметри і деякі специфічні особливості львівських крадіжок. (На жаль, вони не є винятковим явищем і в Україні.)

“Чорний” список пограбованих українських архівів лише за останні півтора–два десятиліття включає:

Державний архів Львівської області – наприкінці 80-х рр. викрадено документи з нацистською символікою;

Державний архів Львівської області; ЦДІА України, м. Львів – у 1990-х – 2004 рр. викрадено значний масив документів. На червень 2006 р. встановлено відсутність бл. 500 одиниць зберігання у ЦДІАЛ та бл. 500 – у держархіві області;

ЦДІА України, м. Київ – у листопаді 1991 р. викрадено 64 одиниці зберігання; усі віднайдені і повернуті;

Держархів Одеської області – у квітні 1993 – травні 1994 рр. викрадено 327 справ; слідство позитивних результатів не дало;

ЦДІА України, м. Львів; Державний архів Львівської області – у лютому 1994 р. викрадено 92 справи із фондів ЦДІАЛ (20 з них залишилися в розшуку), а також 43 справи з держархіву області. Частина справ повернуто;

ЦДАМЛМ України, відділ у Плютах – у січні та грудні 2005 р. двічі пограбовано відділ; викрадено картини і малюнки, в т. ч. Миколи Глуценка, особисті речі О. Корнійчука. Триває слідство;

Державний архів Миколаївської області – у серпні 2005 р. встановлено факт зникнення чотирьох справ. Триває слідство⁵⁸.

Звичайно, не можна розглядати крадіжку у львівських архівах як локальну подію. В Україні, як свідчить моніторинг “чорного” ринку, існує стійкий попит на т. зв. автографи видатних діячів, документи з поштовими атрибутами (конверти, марки, поштівки із печатками й поштовими штемпелями, адресами), документи часів Другої світової війни, особливо з нацистською символікою, фотодокументи, нагородні документи, нотаріальні й фінансові документи довоєнного часу, раритетні карти, рідкісні книги.

Не виключено, що у Львові діє добре злагоджений (міжнародний?) синдикат з викрадення певних груп документів на замовлення залежно від попиту на ринку.

Очевидно, не випадково стали об'єктом викрадення скарби й інших львівських сховищ. Ідеться про пограбування Львівської картинної галереї, викрадення 600 одиниць стародавніх карт із фондів Львівської наукової

бібліотеки ім. В. Стефаніка. Минулого року серед матеріалів, що були вилучені в колекціонерів і надійшли на ідентифікацію, виявлено книжки з фондів Наукової бібліотеки Львівського державного університету.

Інтенсифікації крадіжок в Україні останніми роками сприяє бурхливе функціонування книжкового й архівного ринку. Очевидно, торгувати краденими музейними картинами стає дедалі небезпечнішим, – західні мистецькі аукціони мають відпрацьовані механізми протидії їх незаконному обігові, мистецькі шедеври здебільшого закаталогізовано, їх одразу “розпізнають”. Натомість документи безперешкодно скуповуються антикварними салонами й на “чорному” ринку без попередньої експертизи і беззастережно виставляються на продаж. Про це дещо детальніше – пізніше.

Загалом, у плані незахищеності перед крадіжками українські архіви, бібліотеки і музеї майже нічим не відрізняються від інституцій Пам’яті інших країн. Більшість крадіжок здійснюється внутрішнім злодієм (за винятком викрадення музейних експонатів). Фактор професійної зради архівіста, очевидно, став фатальним і для львівських архівів.

Архівний і книжковий “чорні” ринки в Україні, на відміну від мистецького й антикварного ринків, є найбільш хаотичними і нерегульованими. Абсолютно не працюють ті статті Закону “Про Національний архівний фонд та архівні установи”, що мають запобігати або протидіяти незаконному обігові документів.

Але ключовою зовнішньою ознакою крадіжки з фондів ЦДІАЛ, на відміну від усіх інших крадіжок, стала безпрецедентна за масштабами, спрямованістю і заангажованістю кампанія у ЗМІ, переважно – львівських, з електронними мас-медіа включно.

Аналіз понад двох сотень публікацій у шести десятках ЗМІ упродовж останнього року, сповнених брудних інсинуацій і, очевидно, небезплатних, матеріалів прес-конференцій, круглих столів, звернень до вищого керівництва держави і уряду дає всі підстави для однозначного висновку: одним із мотивів крадіжки була свідомо і цілеспрямована дискредитація керівництва архіву з метою його заміни. Група працівників архіву та інші особи, *безпосередньо причетні до незаконного обігу архівних документів*, доклали і докладають досі всіх зусиль до усунення керівництва архіву. Саме це є стрижньювою ідеєю абсолютної більшості публікацій, а не причини, умови й обставини, що призвели до крадіжки, не наслідки, зрештою, не загальний стан архівної справи в державі.

Безпрецедентним у світовій практиці можна назвати і демонстративне проголошення з трибуни Парламенту вимоги щодо заміни керівництва *окремої архівної установи, нехай навіть і центральної*. Саме це прозвучало у червні 2005 р. у зверненні одного з народних депутатів до уряду. Його пафос зводився до “необхідності заміни керівництва архівними службами”, і першою серед кандидатів на посаду директора архіву названо особу, що належить до кола причетних до незаконного обігу архівних документів, виступає ініціатором львівської кампанії у ЗМІ, організовує і бере участь у пікетах, круглих столах, слуханнях. Зрозуміло, що будь-які слідчі або службові дії стосовно цієї особи та її однодумців сприймаються як репресії з боку керівництва або слідства проти архівістів й істориків, які “першими підняли свій голос” на захист архівної спадщини.

Певним наслідком цієї – *особистісної* – заангажованості стала й *політизація* кампанії шельмування архіву, що гармонізувалася з перевиборчою кампанією і проходила в унісон з останньою. Серед мотивів необхідності заміни “архівного керівництва” називалася й “політична доцільність” – “ефективність впливу партій на посадових осіб, ними ж поставлених”. В особі чинного директора архіву проглядалася пряма загроза демократичним силам Галичини в переддень виборів. Між тим, добре зрозуміло: політизація архівної сфери призведе до загибелі архівів у вирі політичної боротьби.

Відповіді на запитання, хто став “внутрішнім” злодієм, коли і як викрадалися документи із львівських архівів, має дати слідство. Його проведення серйозно ускладнено обстановкою “архівної істерії” у Львові, приховуванням від “неупередженого” ока громадськості низки кричущих фактів, як-от: передання архівістом архівних документів (під виглядом макулатури) до рук колекціонерів; незаконне оприлюднення службових документів – переліків викраденого; спроби уточнення окремими особами шифрів певного масиву викрадених документів до того, як про крадіжку стало відомо керівництву архіву і правоохоронним органам. Утім, це не може перешкодити розкриттю злочину.

Централізований облік викрадених культурних цінностей

На відміну від архівних документів, музейні і книжкові раритети, що стали об’єктами крадіжок, ретельно реєструються не лише установами, що постраждали. Централізований і систематичний облік викрадених музейних і бібліотечних цінностей ведуть спеціальні організації й електронні форуми, зокрема, такі, як *Інтерпол*, *Інтерлок*, “*Екслібріс*”, “*Мережа безпеки музеїв*”⁵⁹, *Комітет з безпеки Секції рідкісних книг і рукописів Американської асоціації бібліотек США*⁶⁰, “*Історія карт/Історія картографії: Введення до предмета*” (*Реєстр викрадених раритетних книг і карт*)⁶¹, *Музей картографічної спадщини*⁶² тощо. Як приклад непрофесійного і навіть зневажливого підходу до реєстрації викрадених раритетів можна навести ресурси *Міжнародної асоціації торгівців антикварними картами*⁶³.

Доступ до згаданих реєстрів здебільшого адмініструється (це не стосується аматорських сайтів). Документи і писемні пам’ятки потрапляють до цих баз спорадично, переважно в тих випадках, коли їх викрадають з музеїв та бібліотек. Прикладом може слугувати *Інтерпол*, у базі даних якого серед викрадених творів мистецтва значаться лише кілька одиниць рукописів і карт. Це – фрагменти Атлантичної біблії XII ст. – три ілюміновані пергаментні аркуші, викрадені в Італії 2006 р.; фоліант Корану XI ст. (239 арк.), викрадений у Туреччині 1999 р.; ілюміновані тантри XVII–XVIII ст., викрадені в Непалі 2003 р.; дві карти з атласу Блау 1662 р., викрадені у Фінляндії 2001 р. і знайдені в Англії⁶⁴.

Як бачимо, серед мистецьких об’єктів, що потрапили до поля зору міжнародної кримінальної поліції, є ілюміновані середньовічні рукописи, але немає автографів американських президентів, викрадених з Національного архіву США; водночас, з точки зору ринкової вартості, між цими

документами немає принципових відмінностей, різниця – лише в порядку цифр. Отже, втрачений архівний документ ще не посів свого місця в системі викрадених культурних цінностей. Централізована реєстрація таких об'єктів не ведеться ні міжнародними кримінальними структурами, ні професійними чи громадськими організаціями. Нелегальна ж міграція творів мистецтва постійно перебуває в полі зору останніх. Зокрема, нещодавно Генеральний Секретаріат Інтерполу у своїй штаб-квартирі в Ліоні провів 6-й Міжнародний симпозіум з крадіжок та незаконного обігу творів мистецтва, пам'яток культури й антикваріату.

Увага!

Архівні документи на аукціонах

У респектабельному світі західних колекціонерів, що займаються книжковим, картографічним і документальним антикваріатом, вироблено певні правила гри, які декларує і яких намагається цивілізовано дотримуватися принаймні частина з них. Боротьбу зі злочинами і пошук викраденого в цій сфері вести до певної міри простіше, оскільки потенційно злочинне середовище – ринок антикваріату – на Заході є організованим: тут функціонують професійні організації колекціонерів, торгівців антикваріатом, у тому числі – книжковим, зокрема такі, як *Асоціація торгівців антикварною книжкою* (The Antiquarian Booksellers Association of America; нещодавно Асоціація відзначила 50-річний ювілей), *Міжнародна ліга торгівців антикварною книжкою*, що проводить щорічні конгреси (у вересні 2006 р. у Нью-Йорку відбудеться 38-й конгрес).

Показово: на сайті Асоціації торгівців антикварною книжкою⁶⁵ серед запитань, з якими найчастіше звертаються до книготоргівців, є таке: “Як переконатися в тому, що автограф є автентичним?”; натомість немає запитання: “Як переконатися в тому, що автограф не є краденим?”.

Водночас декларовано, що члени асоціації серйозно ставляться до професійного Кодексу етики⁶⁶. У ньому, зокрема, наголошується, що члени асоціації категорично засуджують спроби купити, переховувати та перепродувати крадені книжки і дотичні матеріали. Також докладаються зусилля до співпраці з правоохоронними органами у віднайденні і поверненні крадених матеріалів, переслідуванні підозрюваних у крадіжці.

Отже, американським правоохоронцям є з ким працювати в потенційно небезпечному середовищі. Чи можна уявити щось подібне в Україні? На жаль, поки що ні. Ані писаних, ані неписаних кодексів етики для “чорних” колекціонерів і торгівців в Україні не існує.

Як засвідчує життя, наявність подібних структур не виключає архівних і бібліотечних крадіжок, але, принаймні, стримує їх, а організоване середовище полегшує розшуки викраденого.

Що ж відбувається насправді у світі колекціонерів? Чи є він настільки втаємниченим, як здається на перший погляд? У жодному разі! Тут вирує неприховано бурхливе життя. Серед сотень тисяч документів, що пропонуються на продаж, зокрема в Інтернеті, майже всіма торгівцями раритетами, включно з такими поважними фірмами, як “Сотбіс”, “Крістіс”, “Бонамс”, “Котте-Автографс”, “Свон Гелеріз”, “Бонамз енд Баттерфілдз” та

сотнями інших, особливої популярності (і, відповідно, ринкової вартості) набувають останнім часом саме автографи видатних діячів, переважно минулого століття. Торгівля цими документами стає дедалі загрозливішою і поширюється в небачених масштабах. На “Сотбіс” у Лондоні продаються рукописи М. Лермонтова, листи І. Тургенева, укази російських царів⁶⁷. Нещодавно через нез’ясованість усіх обставин походження “Сотбіс” зняв з торгів авторську партитуру Другої симфонії Сергія Рахманінова (за експертними оцінками, за рукопис могли запропонувати до 950 тис. доларів)⁶⁸, а “Крістіс” змушений був зняти лот з викраденими із РДАЛІ малюнками Якова Чернихова (загальна сума лота зі 125-ти малюнків склала понад 5,8 млн доларів)⁶⁹.

У Берліні продається лист О. Пушкіна (прибл. за 300 тис. доларів). У Москві продано альбом літографій П. Пікассо з автографом художника (2003)⁷⁰. На аукціоні у графстві Корнуолл майже за 10 тис. доларів продано акварель роботи Адольфа Гітлера⁷¹. Його портрет з особистим автографом у Лондоні продано за 22 тис. доларів⁷². Шаленою популярністю користуються старовинні карти, що сотнями виставляються на продаж. Приклад – галерея “Свон” (США)⁷³.

Рукописи стають популярними в якості благодійних подарунків. Американський мільярдер Брюс Ковнер нещодавно подарував Нью-Йоркській музичній академії Джулліард колекцію партитур видатних композиторів на суму в десятки мільйонів доларів. Колекція збиралася протягом 10 років.

Характерно, що ціни на автографи за останні п’ять–сім років зросли у 100–200 разів: якщо у 2000 р. стартова ціна на документи за підписом Г. Жукова або Й. Сталіна на німецькому аукціоні “Котте-Автографс” ледь сягала 150 доларів⁷⁴, то нині такі документи оцінюються в десятки тисяч доларів.

Елементарний пошук в Інтернеті за трьома ключовими словами англійською мовою – “автограф” + “онлайн” + “аукціон” – дав ... **1 млн. 800 тис. посилань!** (Зрозуміло, такий обсяг інформації фізично неможливо опрацювати з метою пошуку викрадених документів.) У це важко повірити, але у світі на продаж пропонуються не десятки, а **сотні тисяч лише автографів визначних діячів**. Цим видом документів, звичайно, не вичерпується асортимент архівних ринків.

На одному з європейських Інтернет-аукціонів автограф Льва Троцького продавався за 6 тис. євро. Це – остання сторінка, вилучена з якогось більшого машинописного німецькомовного тексту задля підпису автора, з датою: 1927 р. Максимальне збільшення документа на екрані комп’ютера не дало жодних свідчень щодо ознак його приналежності до державного архіву. Але факт вандалізму був безспірним. Де решта машинопису, очевидно, позбавлена у такий спосіб жодних ідентифікаційних ознак, напевно, вже ніхто не дізнається. Цікаво, що за тиждень жодної згадки про цей документ уже не було, – мабуть, знайшовся покупець⁷⁵. До речі, стільки ж коштувало фото Альберта Ейнштейна з його власноручним підписом.

На сайті одного американського аукціону, який привертає увагу відверто цинічною рекламою (“**180 тисяч автографів на продаж. Автентичність – 100 %. Помірні ціни. Доступні всі категорії [документів]**”) і промовистою

назвою – **“Історія на продаж”**⁷⁶ – були вивчені пропозиції. І тут не обійшлося без кримінально-сенсаційних знахідок – на продаж пропонувалося як мінімум сім документів, вилучених з архівних справ, з явними ознаками приналежності до одного з державних архівосховищ.

Ідеться про три автографи Й. Сталіна (1936 р. – за 45 тис. доларів; 1938 р. – за 25 тис.; 1931 р. – за 30 тис.)⁷⁷ та один В. Молотова (1939) – за 999 доларів⁷⁸. Три наступних документи – це окремі аркуші, явно вилучені з одного, ймовірно, цілісного архівного масиву за 1947 р.: лист секретаря Запорізького обкому Л. Брежнєва до секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича за 2,5 тис. доларів⁷⁹; два документи за підписом Голови Ради Міністрів УРСР М. Хрущова – за 4,4 тис. та 4,9 тис. доларів⁸⁰.

Без подібних явних ознак перебування на державному зберіганні (втім, для остаточного висновку, зрозуміло, потрібна професійна експертиза) виставлено на продаж автографи Л. Берії (1926) за 5 тис. доларів⁹¹, вітальна картка “З днем Радянської Армії” з підписом О. Косигіна за 1,9 тис. доларів⁸².

Переважну більшість т. зв. “автографів” являють собою по-варварськи вилучені (скоріше – видерті!) зі справ перші аркуші офіційних документів з резолюціями адресатів або їх останні аркуші – з підписами авторів. З огляду на “технологію” викрадення це, ймовірно, зроблено дослідниками в читальних залах (зберігач фондів, маючи час, діяв би, напевно, не так грубо і більш вдумливо).

Респектабельний власник антикварного салону, шанована у світі колекціонерів людина, президент кампанії “Історія на продаж” Тодд М. Аксельрод скромно називає свою колекцію однією з найбільших у світі, яку він збирає протягом 38 років. Тодд Аксельрод є автором кількох книг з питань антикваріату, зокрема – “Практичного посібника з історичних документів” для колекціонерів з підзаголовком: “Як заволодіти історією”⁸³. Посібник на 253-х сторінках із сотнями кольорових ілюстрацій крок за кроком роз’яснює читачам: що збирати, як оцінити вартість та інвестиційні можливості історичних документів, як виглядає сьогодні історія колекціонування цих документів, які перспективи це хоббі/бізнес має у майбутньому. Книга розрахована як на новачків, так і досвідчених колекціонерів і, за задумом автора, відкриває “захоплюючий світ” зупинення миттєвостей історії. Як це робиться? Шляхом інвестицій в історичні документи, в тому числі й ті, що не пройшли професійної експертизи перш ніж потрапити з державних архівів іншої країни в яскравий і привабливий світ “Історії на продаж”.

Взагалі, у США існують дві потужні асоціації колекціонерів: Загальний клуб колекціонерів автографів (The Universal Autograph Collectors Club, UACC) і Товариство рукопису (The Manuscript Society). Крім любові до історії, колекціонерів об’єднує й дещо інше: у їхньому середовищі культивується думка, що збирання автографів – це надійний спосіб довготермінового інвестування. Залишається почекати лише 3–5 років – й інвестиції починають приносити прибуток. З фінансової точки зору історичні документи – це статок, що ніколи не знецінюється. Зрозуміло, з подібним підходом – не до таких тонкощів, як експертиза походження документів.

Щодо “Історії на продаж”, то турботливий антиквар забезпечує тексти всіх російськомовних документів кваліфікованим перекладом англійською мовою. А для зручності пошуку надає повний список авторів автографів (понад 15 тис. прізвищ)⁸⁴.

Одразу після віднайдення на аукціонах оригіналів документів зі слідами видирання з архівних справ Держкомархівом було дано відповідні доручення щодо експертизи документів і посилення контролю за користуванням документами з підписами політичних лідерів ХХ ст. у читальних залах архівів. Про знахідку поінформовано російських колег.

За даними попередньої експертизи, згадані документи можуть походити з фондів архівів Російської Федерації. Українські документи 1947 р., походження яких з’ясувалося київськими, запорізькими, дніпропетровськими і кіровоградськими колегами, ймовірно, входили до складу архіву Микити Хрущова, свого часу вивезеного до Москви, або ж взагалі з різних причин не були передані на державне зберігання до партархівів.

Судячи з усього, архівні документи виставляються і на **російських Інтернет-аукціонах**. Потужний ринок уже фактично сформований у Москві. Серед найбільш популярних – “Антикварні книги і рукописи”⁸⁵ – мережевий аналог торгового залу антикварного об’єднання “Телос”; аукціон під такою самою назвою⁸⁶ – філія найбільшого букіністичного магазину в Росії; спеціальний аукціон для торгівлі старовинними гравюрами⁸⁷ – дочірнє підприємство компанії “Djerald Benjamn Company”; аукціон “Antik.Wariat.Ru”⁸⁸ тощо.

Формально власники Інтернет-аукціонів і тут дотримуються правил “хорошого тону”. На сайті “Антикварні книги і рукописи” у розділі “Оголошення” знаходимо застереження: *“Книга должна находиться в полной и безраздельной собственности предлагающего ее лица. Книга не должна иметь печатей государственных библиотек или музеев либо следов от стертых печатей”*⁸⁹. Більше того, аукціони вважають себе джерелами комплектування музейних і бібліотечних зібрань: *“Комплектование государственных и корпоративных собраний – одно из профильных направлений нашего магазина”*.

На сайті одного з аукціонів – “Antik.Wariat.Ru”⁹⁰ – знаходимо три автографи: К. Шульженко, Олександра І і “Анкету Ильича”⁹¹.

Останній документ – власноручно заповнена В. Леніним анкета делегата партійної конференції 1921 р. з типовою для колишніх партійних архівів штапованою пагінацією у правому верхньому куті. Документ професійно відреставрований. Стартова ціна на 20 березня склала всього 500 доларів; на початку квітня вона піднялася до 2 тис. доларів. Кінець торгів – 19 квітня. Пропонується колекціонером з м. Актобе (Казахстан)⁹².

Автограф Олександра І пропонується колекціонером з м. Архангельська... усього за 30 доларів, причому початкової ставки за тиждень торгів не досягнуто⁹³. Водночас, на відміну від імператорського підпису, за автограф відомого хокеїста Анатолія Тарасова просять 1 тис. доларів⁹⁴.

Автограф Клавдії Шульженко 1972 р. – на звороті фотографії співачки. Мінімальної ставки – 100 доларів – не досягнуто.

В Україні на тлі бурхливого розквіту “чорного” ринку аукціонна торгівля (в тому числі – документами) лише починає розвиватися, але впевнено набирає обертів. За влучною характеристикою експертів, “Україна поростає аукціонами, як дерево листям” (цит. за: “Український портал”⁹⁵). Зрозуміло, передусім ідеться про торгівлю мистецькими творами. Спостерігається стрімке зростання цін на аукціонах (у кілька разів за останні роки). З огляду на світові тенденції найближчим часом на українських аукціонах слід очікувати масової появи документів, передусім – т. зв. “автографів”. Популярними стають аукціони київської галереї “Антик-центр” (виступає також як “Андреевский спуск, 3”, “Епоха”), “Азбука”, “Лоток”, “Галерея L-art” тощо. Характерна особливість моменту – те, що власники, як правило, не дуже широко афішують продаж, повідомляють про проведення акцій лише “своїх”, перевірених покупців. По дві–три антикварних лавки працюють в кожному містечку України (у великих містах до десяти). У Києві їх 20. Для порівняння: у Москві – 200, у Парижі – 1500⁹⁶. Отже, перспектива розвитку в нас є.

З останніх новин: на аукціоні “Лоток” відбувся благодійний розпродаж автографів трьох Президентів України – Л. Кравчука на книзі “Маємо те, що маємо”, Л. Кучми на книзі “Україна – не Росія”⁹⁷, фотоальбому з автографом В. Ющенка. Ярослав Ющенко продав карту Харкова 1875 р. за більш як півмільйона грн.⁹⁸ Виручені кошти пішли на ремонт дитячого інтернату в с. Стрілки Харківської області.

Показово: на “Лотку” наявні розділи “Книги і рукописи”, “Карти і атласи”, але вони – порожні⁹⁹. Є підстави для припущення, що зі скандальною публікацією т. зв. Комітетом захисту архівів у січні 2006 р. переліку викрадених із ЦДАЛ документів (“Вісник” Комітету захисту архівів, число 1) власники колекцій, будучи попередженими, “залягли” і сховали свої документи.

На сайті міжнародного аукціону “Аукционы-SU”¹⁰⁰, що оперує на пострадянському просторі, вражають цинічно відверті назви розділів (“Документи, фотографии, литература”, “Орденские книжки и грамоты к орденам”, “Удостоверения к медалям”, “Красная Армия, СА, ВМФ, ВВС, ПВО...”, “ВЧК–КГБ, НКВД–МВД”, “Дипломы, грамоты”, “Прочие документы”). Вони промовисто свідчать про наміри організаторів продавати буквально все, на що існує попит. Тут, зокрема, є постери епохи Л. Брежнєва, надзвичайно популярні сьогодні фотографії часів Другої світової війни, інші раритети часів Радянського Союзу, імператорської Росії.

На цьому аукціоні з’явилася колекція під назвою “Feldpost”, в архівному походженні якої немає жодних сумнівів. Ідеться про 400 одиниць (!) листів німецьких вояків періоду Другої світової війни, запропонованих на продаж за безпрецедентно малу ціну (140 доларів!) колекціонером із Запоріжжя¹⁰¹. По-перше, упродовж майже півстоліття такого роду документи були надбанням виключно архівних спецфондів. Подекуди вони протягом тривалого часу зберігалися в архівах як розсип – у непорядкованому і необлікованому вигляді. По-друге, обсяг колекції свідчить про її цілісний характер, досягти якого за рахунок спорадичного придбання окремих одиниць просто неможливо. По-третє, мінімальна ціна свідчить про бажання

власника у будь-який спосіб якнайшвидше позбутися документів. Відповідне доручення Державним архівом Запорізької області вже отримано. На 10 квітня торги, що тривали всього два дні, завершилися, мінімальної ставки досягнуто не було.

На цьому самому аукціоні колекціонером з Києва за 100 доларів пропонується особова справа Героя Радянського Союзу, полковника Івана Сергійовича Кіпотя (із закресленим архівним номером на обкладинці та тисненням: “Министерство Вооруженных Сил СССР”). Подібні справи зберігаються в Центральному архіві МО РФ¹⁰². Щоразу тут з’являються нові аналогічні документи¹⁰³.

Звичайно, цим скромним переліком не вичерпується масив “легальних” операцій (у сенсі – інформація про які є публічно доступною) з продажу документів в Україні. Решту масиву документів, що є предметом купівлі-продажу, можна порівняти з величезним айсбергом, схованим від водою.

З початку 2006 р. на порталі Держкомархіву систематично подаються відомості про дотичні документи ймовірно архівного походження, пропонувані на продаж Інтернет-аукціонами (див. Розділ: “Увага! Архіви на аукціонах”)¹⁰⁴.

Що робити? Осмислення досвіду

Отже, немає сумнівів у тому, що крадіжки архівних документів і їхній незаконний обіг – це нова глобальна загроза для національних писемних скарбів. Це – новий виклик і серйозне випробовування для архівної галузі, сумний, але реальний висновок.

Отже, архівна спільнота поступово починає усвідомлювати, що викрадення архівних документів стає реальною і надзвичайно серйозною загрозою для архівів.

Спробуємо сформулювати **основні причини посилення цієї загрози**:

- депрофесіоналізація користувача (у читальних залах архівів з’явився “масовий”, “неакадемічний” дослідник);
- понаднормативне обслуговування користувачів;
- неспроможність читальних залів архівів вмістити всіх бажаючих;
- зростання попиту на архівні документи, особливо – на автографи видатних діячів на ринках; у східно-європейській частині європейського континенту – бурхливий розвиток “нецивілізованого”, “чорного” ринку;
- відсутність або недієздатність жорстких норм у національному законодавстві, що зобов’язували б антикварні салони провадити обов’язкову експертизу походження документів;
- низька соціальна захищеність архівістів в архівах Східної Європи, що створює систему кадрової кризи і провокує “внутрішні” крадіжки;
- недостатній рівень технічних засобів захисту в окремих східноєвропейських країнах;
- недосконалість внутрішніх норм, що регулюють доступ до документів та їхній рух усередині архівів;
- наявність порівняно незначного обсягу копійного фонду користування документів, що призводить до інтенсивного видавання оригіналів як

до читальних залів, так і в робочі кімнати співробітників. В архівах України, наприклад, він становить менш як 3 % від загального масиву документів Національного архівного фонду.

Як протистояти цій загрозі? Як забезпечити наше адекватне реагування? Над цим слід міркувати разом, і деякі моменти потребують переосмислення.

Насамперед, більшість елементів існуючих систем безпеки архівів (як технічних, так і організаційно-процедурних) спрямована на недопущення до документа “зовнішнього” злодія. Водночас сьогодні **майже 100 % архівних крадіжок здійснюється корумпованими архівістами, тобто “внутрішніми” злодіями.** Це, до речі, фатально вирізняє архівні крадіжки серед музейних і бібліотечних. Якщо із зовнішнім злодієм в особі дослідника можна ефективно боротися засобами технічної безпеки, а також шляхом обмеження руху оригіналів в архіві за рахунок видавання для роботи цифрових та інших копій, то перед “внутрішнім” злодієм архівні документи є беззахисними. Тому ключова позиція в переліку заходів, яких необхідно вжити задля запобіганню крадіжкам, – це стратегічна **переорієнтація із “зовнішнього” на “внутрішнього” злодія.** Тобто слід змінити **філософію запобіжних заходів** і, як мінімум, поширити на персонал архіву якнайширше коло заборон і обмежень, які досі були майже виключно спрямовані на дослідників або ширше – на зовнішніх користувачів. Це стосується передусім контролю за рухом документа на всіх етапах його шляху від коробки у сховищі до повернення на місце. Очевидно, варто ще раз переглянути “Основні правила роботи державних архівів”, запровадити єдині для користувачів у читальних залах і співробітників архіву “Правила користування документами НАФ”. Можливо, з огляду на необхідність додаткового часу на ці заходи, доведеться обмежити кількість справ, що видаються до читальних залів, імовірно – запровадити інші обмеження, причому, виключно кількісного характеру, не змінюючи, звичайно, загалом дуже ліберального характеру системи доступу до документів.

Зокрема, докорінній зміні підлягає **організація роботи зберігачів фондів**, осіб, які мають безпосередній доступ до документів. Доцільно подумати над створенням спеціальних бригад охоронців, які б колективно, а не поодиночці обслуговували сховища. Цікавий факт: після грандіозної крадіжки (або крадіжок) в Національній бібліотеці у Парижі (нещодавно там виявили зникнення 30 тис. одиниць унікальних рукописів і книг) адміністрація запровадила систематичну ротацію кадрів зберігачів та іншого персоналу, закріпленого за різними відділами і сховищами.

Цілком очевидно, що потребують **доопрацювання правові норми**, які регулюють відповідальність за пошкодження або втрату документів. На сьогодні ми впритул наблизилися до необхідності внесення змін не лише до Цивільного, але й до Кримінального кодексу. Зрозуміло, чинне на сьогодні в Україні правове поле є недієздатним у сенсі запобігання крадіжкам і покарання причетних до незаконного обігу документів. Сьогодні відомі й респектабельні колекціонери, в яких вилучено значні обсяги викрадених у двох львівських архівах документів (маючи гуманітарну освіту, ці особи не могли не усвідомлювати, що торгують краденим) і які спокійно і безкарно

продовжують свою “збирацьку” діяльність, відкривають нові галереї, проводять презентації своїх приватних колекцій.

Видається за доцільне розпочати **державну реєстрацію документів НАФ саме з приватних колекцій**, тобто зареєструвати спочатку публічні приватні колекції, а вже потім звертатися до домашніх скарбів колекціонерів. І в останню чергу – займатися реєстрацією державних архівів. В усякому разі, без широкої роз’яснювальної роботи серед різних верств наших співвітчизників тут не обійтись.

Необхідно змусити “працювати” ті законодавчі норми щодо торгівлі антикваріатом, які б не дозволяли здійснювати прийом на продаж в антикварних салонах і галереях, на аукціонах документів **без попередньої фахової експертизи їхнього походження**.

З іншого боку, повсюдно в державі має бути запроваджений не лише **систематичний моніторинг** Інтернет-аукціонів, але й регулярні обстеження “чорних” ринків та антикварних салонів.

Загалом слід ліквідувати “чорний” ринок, звичайно, не шляхом фізичного знищення “чорних” колекціонерів, а шляхом легалізації тінювих ринків антикваріату. Ми спромоглися суто муніципальними засобами досить просто заборонити роздрібну торгівлю газетами на станціях метро, але не можемо позбутися стихійних ринків старовини, що процвітають, зокрема, в Києві. Зрозуміло, для цього потрібні час і наполеглива праця всіх причетних до збереження національної писемної спадщини.

На міжнародному рівні цілком очевидно є доцільність запровадження і ведення централізованого обліку викрадених документів і пам’яток. Така база даних з адміністрованим, а не відкритим для широкої публіки доступом може бути створена спільними зусиллями міжнародної архівної спільноти на порталі однієї з професійних міжнародних організацій або, зрештою, навіть на порталі “Архіви України”. До бази можна включати всі об’єкти, зареєстровані в різних країнах як викрадені, на різних рівнях – подокументному або поодиночному – на основі Міжнародного стандарту архівного описування документів ISAD (G). Доступ до бази має бути суворо обмеженим, лише, наприклад, для представників правоохоронних органів, для спеціальної групи експертів, можливо, керівників національних архівів та архівних служб. З цією ініціативою державна архівна служба України виступатиме невдовзі разом із Генеральною дирекцією польських архівів, яка підтримала цю ідею. Таким чином ми запровадимо централізований облік викрадених архівних цінностей на зразок обліку музейних і бібліотечних раритетів, викрадених зі сховищ різних країн світу. Паралельно доцільно запровадити іншу базу, з цілком відкритим доступом іззовні, що акумулюватиме усі підозрілі з точки зору походження документи, виявлені на аукціонах світу. З іншого боку, сюди можуть включатися також дані про всі випадки віднайдених і повернутих документів/справ. За цією базою кожен архів може шукати і розпізнавати “свої” викрадені цінності. Такий проект може забезпечити якісно новий рівень міжнародної координації у протидії крадіжкам і віднайденні викрадених документів.

Не слід як спрощувати, так і ускладнювати проблему крадіжок. Цілком очевидно, що для забезпечення від крадіжок варто мати в арсеналі дій елементарний “джентльменський набір”, а саме:

1. Забезпечити кожен архів, кожне архівосховище системами охоронної сигналізації.
2. Забезпечити кожен архів спеціалізованою позавідомчою охороною;
3. Обладнати читальні залі надійними системами відеоспостереження і постійного фізичного (візуального) контролю. Взяти за правило, як цілком слушно зазначено в одному американському посібнику, “ніколи не залишати дослідника наодинці з документами”;
4. Максимально обмежити рух оригіналів документів усередині архіву. Нині в усьому світі у зв’язку з крадіжками серйозні надії покладаються – передусім бібліотекарями – на оцифровування. Цифрові копії фонду користування цілком можуть (і мають) з часом замінити оригінали. Архівістам варто замислитися над цим. В усякому разі, єдина перешкода на даному шляху – відсутність обладнання та часові виміри, необхідні для реалізації таких масштабних проєктів. Щодо обладнання, то його придбання частково передбачається в рамках Державної програми розвитку архівної справи на 2006–2010 рр. Тож, не полишаючи страхового мікрофільмування, треба вже зараз, там, де є така можливість, розпочинати масштабне оцифровування;
5. Суворо дотримуватися чинних норм і приписів щодо руху документів усередині архіву;
6. Ретельно добирати кадри зберігачів.

Звичайно, для перших чотирьох складових потрібні кошти. Є надія, що в рамках згаданої Державної програми розвитку архівної справи на 2006–2010 рр. ці питання вдасться вирішити в повному обсязі. А решта пунктів – то виключно наші відповідальність і професіоналізм.

Прагматичні американці праві ще й у тому, що на всі випадки катастроф (включно з крадіжками) мають існувати чіткі приписи, обов’язкові до виконання всіма співробітниками установи. До того ж, персонал систематично опановує їх під час спеціальних тренінгів, перепідготовки.

Ще одне принципове спостереження. У світовій практиці не зафісовано жодного випадку заміни керівництва бібліотеки чи архіву після виявлення факту крадіжок або навіть після завершення слідства, – очевидно, намагання знайти і негайно адміністративно покарати крайнього – це релікти радянського менталітету, яких важко позбутися в короткий термін пострадянського існування суспільства.

Очевидно, для українських архівістів настав час узагальнити світовий досвід і підготувати власні рекомендації, вірніше, чіткий *План дій*, живий і гнучкий документ на всі випадки, на всі нестандартні ситуації, пов’язані із загрозами документам та запобіганням катастрофам і крадіжкам.

До перспективних заходів можна додати маркування унікальних та особливо цінних документів спеціальними штампелями, голограмами, електронними чіпами та інші технологічні новації. Але базовими є, очевидно, названі вище чотири складові. За умови їх дотримання у нас залишиться, по суті, **єдиний фактор, з яким людство, очевидно, ніколи не дасть собі ради, – фактор “внутрішнього” злочина, або, іншими словами, – фактор професійної зради.** Перед ним безсилі всі технічні засоби захисту й охорони. Найсучасніші системи спостереження не дають змоги простежити

за кожним рухом архівіста. А встановити електронний захист мільярдів документів **поаркушно** не може собі дозволити навіть Національний архів США – не найбідніший архів у світі.

¹ Див., наприклад: Планирование на случай бедствий: Обеспечение подготовленности к бедствиям и ликвидация их последствий в библиотеках и архивах: Исследования и руководящие принципы РАМП / Подгот. С. А. Бьюканан для общей программы по информации и ЮНИСИСТ. – Париж: ЮНЕСКО, 1988. – VI. – 151 с.; Archivum / ICA. – Munchen; New Providence; London; Paris, 1996. – Vol. XLII: Memory of the World at Risk Archives Destroyed, Archives Reconstituted. – 359 pp.; Сохранность культурного наследия: наука и практика. Библиотеки и архивы в экстремальных ситуациях: Материалы междунар. обучающего семинара (Санкт-Петербург – г. Пушкин, 2–6 окт. 1995 г.): Сб. статей. – СПб., 1996. – Вып. 1; Tarasov V. P. Co-operation in Crisis: international actions to save archives // Archivum / ICA. – Munchen, 1997. – Vol. XLIII. Proceedings of the 13 th International Congress on Archives (Beijing, 2–7 September, 1996). – P. 91–97; Сотрудничество в кризисных ситуациях: международные действия по спасению архивов // Отечественные архивы. – 1996. – № 6. – С. 105–109; Проблемы безопасности библиотек и библиотечных фондов: Материалы Всероссийского семинара (Санкт-Петербург, 22–24 апреля 1997 г.). – СПб., 1997; *Лиурс Дж., Вехтер В., Бекер Э.* Сохранение культурного наследия в библиотеках и архивах – иллюзия или возможность // Теория и практика сохранения памятников культуры: Сб. науч. тр. / РНБ. – СПб., 1998. – Вып. 19. – С. 67–71; Сохранение библиотечных и архивных материалов: (Руководство): [Пер. с англ.] / Сев.-Вост. центр консервации документов (NEDCC), С.-Петерб. гильдия реставраторов (СПБГР); под ред. Ш. Огден; Науч. ред. Ю. П. Ньюша. – СПб.: Европ. дом, 1998. – 257 с.; *Привалов В. Ф.* Обеспечение сохранности документального наследия в современных условиях // Отечественные архивы. – 1999. – № 2. – С. 12–16; Безопасность архивов и архивных фондов: Докл. и сообщ. на Всероссийской науч.-практ. конф. (30 нояб. – 1 дек. 1999 г.). – М., 2000. – С. 21–35; *Банасюкевич В. Д., Устинов В. А.* Актуальные научные проблемы обеспечения сохранности архивных документов // Отечественные архивы. – 2000. – № 1. – С. 10–18; *Кобякова В.* Моніторинг екологічного стану сховищ культурних цінностей і стану збереженості фондів // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2000. – Т. 6. – С. 95–97; *Місюра А., Шурубуря А., Корчемна І.* Моніторинг стану збереженості документів Національного архівного фонду України // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2000. – Т. 6. – С. 97–101; *Осин В. М.* Безопасность архивов и архивных фондов // Отечественные архивы. – 2000. – № 1. – С. 102–110; Планирование действий на случай бедствия в вашей библиотеке: Метод. руководство / Авт. и сост.: С. А. Добрусина и др. – СПб., 2000. – 32 с.; Сохранность культурного наследия: наука и практика. Будущее прошлого: расширение доступа и сохранность коллекций: Материалы междунар. науч.-практ. конф. (Санкт-Петербург, 20–22 сент. 2000 г.): Сб. статей. – СПб., 2000. – Вып. 3; *Kovacevic M.* Suffering in War – Continuation in Peace // Archives in the Information Society: Papers of the International Conference (Popowo, May 31– June 1, 2002). – Warszawa, 2002. – P. 186–190; *Матяш И.* Проблема катастроф и гуманистическая функция архивов в современном мире // Archives in the Information Society: Papers of the International Conference (Popowo, May 31– June 1, 2002). – Warszawa, 2002. – P. 179–185; *Новохатський К., Скрицька Л.* Концепція забезпечення національних інтересів України в архівній справі (проект) // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 53–79; Память мира:

Общие руководящие принципы сохранения документального наследия / Отдел по вопросам информационного об-ва Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры; Подготовлено для ЮНЕСКО Реем Эдмондсоном. – Париж: ЮНЕСКО, 2002. – 72 с.; *Хорхордина Т.* Архивы и война // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць.* – К., 2002. – Вип. 5. Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 80–86; *Сохранение культурного наследия библиотек, архивов и музеев: Материалы науч. конф. (С.-Петербург, 14–15 февр. 2003 г.).* – СПб., 2003; *Форд Э.* Аварии и катастрофы: контроль и реакция (Великобритания) // *Отечественные архивы.* – 2003. – № 3. – С. 45–51; *Шандра В. С.* Від культури архівної справи до державної політики в архівній справі: шляхи реконструкції втрачених фондів // *Архіви України.* – 2003. – № 1–3. – С. 42–47; *Качковський О.* Методика ідентифікації справ та реконструкції інформаційного масиву ушкоджених фондів // *Архіви України.* – 2004. – № 4–6. – С. 61–70; *Матіш І.* Архів у техногенному суспільстві: загрози і шляхи їх подолання // *Студії з архів. справи та документознавства.* – К., 2004. – Т. 11. – С. 137–140; *Збереження бібліотечних і архівних фондів у несприятливих екологічних умовах: Інструктивно-методичні рекомендації / НАН України. НБУВ; Уклад.: А. Г. Бровкін, Л. М. Волосатих, Л. П. Затока та ін.* – К., 2005. – 33 с.

² Див., зокрема, доповіді: *К. Е. Новохатський, Л. А. Скрицька.* Безопасность архивов Украины в общей системе защиты национальных интересов в архивном деле // *Безопасность архивов и архивных фондов: Докл. и сообщ. на Всероссийской науч.-практ. конф. (30 нояб. – 1 дек. 1999 г.).* – М., 2000. – С. 54–59; *И. Б. Огурцов.* Актуальные проблемы профилактики и раскрытия преступных посягательств на культурные и исторические ценности // *Безопасность архивов и архивных фондов.* – С. 78–84;

Порівн. матеріали розділу “Катастрофи в архівах: підготовленість і подолання наслідків” веб-порталу “Архіви України” (<http://www.archives.gov.ua/NB/Accident.php>), зокрема: “Перший європейський семінар із проблем запобігання катастрофам та збереження архівів” (2004); перелік Інтернет-ресурсів на порталі ЮНЕСКО “Disaster: Preparedness and Recovery” (http://www.unesco.org/webworld/portal_archives/pages/Resources/Preservation_and_Conservation/Disaster_Preparedness_and_Recovery/index.shtml)

³ *Новохатський К., Скрицька Л.* Концепція забезпечення національних інтересів України в архівній справі. – С. 61–62.

⁴ <http://palimpsest.stanford.edu/byform/mailling-lists/exlibris/2002/02/msg00044.html>. Статистика ФБР є скромнішою: воно оцінює цінності, що викрадаються щороку, в суму 5 млрд. доларів: <http://te.verweg.com/pipermail/cpprot/2006-January/thread.html>

⁵ <http://palimpsest.stanford.edu/byform/mailling-lists/exlibris/2005/02/msg00226.html>

⁶ *И. Б. Огурцов.* Актуальные проблемы профилактики и раскрытия преступных посягательств на культурные и исторические ценности // *Безопасность архивов и архивных фондов: Докл. и сообщ. на Всероссийской науч.-практ. конф. (30 нояб. – 1 дек. 1999 г.).* – М., 2000. – С. 78–84.

⁷ http://www.rbms.nd.edu/committees/security/theft_reports/theft_reports_2005.shtml#2005

⁸ http://www.boston.com/news/local/articles/2005/08/09/dealer_faces_probe_in_map_thefts/

⁹ <http://www.archives.gov/press/press-releases/2002/nr02-17.html>

¹⁰ http://www.civilwarnews.com/archive/articles/document_theft.htm

¹¹ <http://www.archives.gov/press/press-releases/2006/nr06->

- ¹² Див.: <http://www.ferris.edu/library/SpecCollections/SAA/SecurityRoundtable.html>
- ¹³ <http://www.ferris.edu/library/SpecCollections/SAA/Securityinstructions.pdf>
- ¹⁴ <http://www.archives.gov/research/recover/>
- ¹⁵ <http://www.archives.gov/research/recover/missing-documents.html>
- ¹⁶ Див.: www.davidrumsey.com
- ¹⁷ Тоні Кемпбелл доводить, що технологічна революція дає можливість історикам і географам робити відкриття, не виходячи з кабінету; див.: www.maphistory.info.
- ¹⁸ Див. публікацію кореспондента “Courant” Кіма Мартіно від 15 січня 2006 р.: <http://www.courant.com/>
- ¹⁹ Див.: Barton, John P. and Johanna C. Wellheiser (eds). *An Ounce of Prevention: A Handbook on Disaster Contingency Planning for Archives, Libraries and Record Centres*. Toronto: Toronto Area Archivists Group Education Foundation, 1985;
- Bohem, Hilda. *Disaster Preventions and Disaster Preparedness*. Berkeley, CA: Office of the Assistant Vice-President, Library Plans and Policies; University of California, Berkeley, 1978;
- Greenfield, Jane. *The Care of Fine Books*. New York: Nick Lyons Books, 1988;
- Jenkins, John J. *Rare Books and Manuscript Thefts: A Security System for Librarians, Book-sellers and Collectors*. New York: Antiquarian Booksellers Association of America, 1988;
- Morris, John. *Managing the Library Fire Risk*. 2nd ed. Berkeley, CA: Office of Risk Management and Safety, University of California, 1979;
- Nyberg, Sandra. “The Invasion of the Giant Spore.” *SOLINET Preservation Program Leaflet No.5*. Atlanta, GA: SOLINET (November 1987): 19 pp.;
- RBMS Security Committee, Gary L. Menges, Chair. “ACRL Guidelines for the Security of Rare Books, Manuscript and other Special Collections.” *College and Research Libraries News* 51(3) (March 1990): 240–244;
- Trinkaus-Randall, Gregor. “Preserving Special Collections Through Internal Security.” *College and Research Libraries News*. 50(4) (July 1989): 448–454;
- Trinkaus-Randall, Gregor. *Protecting Your Collections: A Manual of Archival Security*. Chicago: The Society of American Archivists;
- Waters, Peter. *Procedures for the Salvage of Water-Damaged Library Materials*. Washington, DC: Library of Congress, 1979;
- Zycherman, Linda (ed). *A Guide to Museum Pest Control*. Washington, DC: The American Institute for Conservation of Historic and Artistic Works (AIC), Assoc. of Systematics Collections, 1988, 205 p.;
- Chaney, Michael, and Alan F. MacDougall. *Security and Crime Prevention in Libraries*. Aldershot, Hants.; Brookfield, VT: Ashgate Publishing Company, 1992;
- Fennelly, Lawrence J., ed. *Effective Physical Security*. 2nd ed. Boston: Butterworth-Heinemann, 1997;
- Keller, Steven R., and Darrell R. Willson. “Security Systems.” In *Storage of Natural History Collections: A Preventive Conservation Approach*, Vol. I, eds. Carolyn L. Rose, Catharine A. Hawks, and Hugh H. Genoways, 51–56. Iowa City, Iowa: Society for the Preservation of Natural History Collections, 1995;
- Keller, Steven R. “Conducting the Physical Security Survey.” Deltona, Florida: Steven R. Keller and Associates, Inc., 1988. This and many other excellent documents on security of cultural resources by Steven Keller are available online at <http://www.horizon-usa.com>. See especially the following:
- “The Most Common Security Mistakes That Most Museums Make.” Deltona, Florida: Steven R. Keller and Associates, Inc., 1994. <http://www.horizon-usa.com/horizon/common.txt>

“Securing Historic Houses and Buildings.” Deltona, Florida: Steven R. Keller and Associates, Inc., 1994. <http://www.horizon-usa.com/horizon/histhous.txt>

“A Dozen Things You Can Do to Improve Your Security Program.” Deltona, Florida: Steven R. Keller and Associates, Inc., 1993. <http://www.horizon-usa.com/horizon/dozen.txt>

“A Plan for Achieving Internal Security.” Deltona, Florida: Steven R. Keller and Associates, Inc., 1990. <http://www.horizon-usa.com/horizon/internal.txt>

Liston, David, ed. *Museum Security and Protection*. ICOM (International Committee on Museum Security). New York: Routledge Inc., 1993.

Shuman, Bruce A. *Library Security and Safety Handbook: Prevention, Policies and Procedures*. Chicago: American Library Association, forthcoming.

“Designing Personal Safety into Library Buildings.” *American Libraries* 27.7 (August 1996): 37–39. Practical guidelines for improving public library spaces and procedures to help ensure patron and staff safety.

O’Neill, Robert Keating, ed. *Management of Library and Archival Security: From the Outside Looking In*. Binghamton, NY: The Haworth Press, Inc., 1998.

Patkus, Beth Lindblom. “Collections Security: A Preservation Perspective.” *Journal of Library Administration* 25.1 (1998): 67–89.

Wyly, Mary. “Special Collections Security: Problems, Trends, and Consciousness.” *Library Trends* 36 (1987): 241–56.

²⁰ Martin, Abigail Leab. “The Saying and the Doing: The Literature and Reality of Theft Prevention Measures in U.S. Archives, Part 1, in: *Library & Archival Security*, 2000, vol. 15. Issue 2, pp. 27–75.

²¹ Moffett William. *Guidelines Regarding Thefts in Libraries*, in: *College and Research Libraries News*, March 1988, pp. 159–62; *ACRL Guidelines Regarding Thefts in Libraries* http://www.rbms.nd.edu/standards/theft_guidelines.shtml#top. Переглянута версія: <http://www.ala.org/ala/acrl/acrlstandards/guidelinesregardingthefts.htm>.

²² Серед них, зокрема, називаються:

– Міжнародна асоціація професійних консультантів з безпеки (<http://iapsc@iapsc>). Подає список експертів із зазначення сфери, в якій консультант має конкретний досвід;

– Ресурси з бібліотечної безпеки: Бібліографія (“*Library Security Resources: A Bibliography*”): <http://www.libraryreference.org/security.html>. Спеціальні онлайнві публікації Американської асоціації бібліотек (ALA) та Асоціації бібліотек коледжів та дослідницьких бібліотек (ACRL);

– Комітет Безпеки Асоціації бібліотек коледжів та дослідницьких бібліотек, Секція рукописів та рідкісних книг (Association of College and Research Libraries, Rare Books and Manuscripts Section, ACRL/RMBS: <http://www.ala.org>). Кілька публікацій щодо методики розробки систем безпеки;

– Товариство американських архівістів (Society of American Archivists, SAA: (<http://www.archivists.org>). Публікації щодо безпеки архівних та спеціальних бібліотечних колекцій;

– Електронний список працівників служби безпеки бібліотек. Контакт: sallen@library.getty.edu;

– Exlibris – популярний електронний форум (Електронні новини і дискусії для тих, хто цікавиться рідкісною книгою, спеціальними колекціями, та бібліотекарів спеціальних колекцій: (<http://palimpsest.stanford.edu/byform/mailling-lists/exlibris/>). Має потужний веб-архів щодо проблем безпеки. Містить сотні повідомлень про крадіжки (див., наприклад: <http://palimpsest.stanford.edu/cgi-bin/AT-exlibrissearch.cgi>);

– Архіви і архівісти: електронний форум. Часто дискутуються теми щодо проблем безпеки. Звертатися: archives@listserv.muohio.edu;

– Мережа безпеки музеїв (Museum Security Network, MSN): <http://www.museum-security.org/indexdefinitief.html>? – корисний ресурс щодо захисту культурних цінностей. Містить список консультантів, надає доступ до публікацій, інших ресурсів із запобігання катастрофам;

– INTERPOL (International Criminal Policy Organization). Інтерпол поширює інформацію про викрадені твори мистецтва з 1947 р. Нещодавно з метою полегшення пошуку і повернення запроваджено Програму щодо власності на об'єкти культури (<http://www.interpol.int/>);

– Interloc – база даних втрачених і викрадених книг, електронний книжковий ринок (штаб-квартира розташована у Саузворзі, штат Вашингтон). Онлайнова база з вільним доступом, де можна легко знайти книжки на продаж, а також розшукувані книжки. Включає також стародавні карти, фотодокументи, рукописи. Для роботи в базі слід зареєструватися (абонентська плата за базовий пакет становить 10 доларів щомісяця; “професійний” пакет коштує 100 доларів) за адресою: <http://lists.webjunction.org/mailman/listinfo/publib>. База є надзвичайно потужним ресурсом: 1994 р. вона мала 275 зареєстрованих користувачів і понад 410 тис. книжок у базі. З кожним днем кількість користувачів зростає на дві–три особи, щодня до бази додається від однієї до 50-ти тис. позицій, загалом вона налічує мільйони об'єктів. Про бурхливість “життя” всередині бази свідчить той факт, що кожної хвилини з неї на запити розсилається до 2000 позицій.

Проблемами безпеки музеїв, бібліотек, архівів займаються професійні асоціації, серед них, зокрема:

– Американське товариство промислової безпеки (The American Society for Industrial Security, ASIS), яке має Постійний комітет безпеки музеїв. Останній опублікував Пропоновані правила музейної безпеки (Арлінгтон, 1989, 21 с.) (Suggested Guidelines in Museum Security. Arlington, VA: ASIS, 1989; 21 pp.); товариство забезпечує щоденний моніторинг понад тисячі публікацій (<http://www.asisonline.org>);

– Американська асоціація ризику і страхування (American Risk and Insurance Association, <http://aria.org>);

– Safety-L – спеціальний електронний ресурс, що надає консультації з технічних аспектів безпеки будівель, а також щодо спеціального обладнання (для реєстрації необхідно надіслати запит на адресу: listproc@ala.org).

²³ Див.: http://www.pch.gc.ca/newsroom/index_e.cfm?fuseaction=displayDocume nt&DocIDc=4N0159

²⁴ Jenkins, John J. Rare Books and Manuscript Thefts: A Security System for Librarians, Book-sellers and Collectors. New York: Antiquarian Booksellers Association of America, 1988.

²⁵ Robertson, Guy. “The Elvis Biography Has Just Left the Building, and Nobody Checked It Out: A Primer on Library Theft.” *Feliciter* 44.10 (October 1998): 20–24.

²⁶ Totka, Vincent A., Jr. “Preventing Patron Theft in the Archives: Legal Perspectives and Problems.” *American Archivist* 56 (1993): 664–72). Онлайнову версію публікації можна знайти на MSN.

²⁷ Див.: http://www.rbms.nd.edu/standards/theft_guidelines.shtml#top

²⁸ Опубл. у російському перекладі: <http://user823621.sf1000.registeredsite.com/ruplam32/rusec31.htm>

²⁹ Див.: <http://www.nedcc.org/plam3/tleaf312.htm>

³⁰ Див., зокрема: <http://www.maphistory.info/europethefts.html>

³¹ <http://www.utro.ru/news/2002060516411082110.shtml>

³² Lapèlerie François. Copernic, Galilée, Ptolémée et les autres. Trafics de livres précieux en Europe de l'Est // BBF (Paris). – 2001. – Т. 46, No 6. – Р. 6–13; <http://www.enssib.fr/bbf/bbf-2001-6/01-lapelerie.pdf>

³³ <http://www.resource.gov.uk/action/managingrisk/managingrisk.asp>

³⁴ Див. звіт: <http://www.maphistory.info/aberseminar.html>

³⁵ Див.: <http://te.verweg.com/pipermail/msn-list/2003-June/000055.html>; також: <http://www.swmlac.org.uk/print.php?ID=28&SID=444>

³⁶ [http://www.mla.gov.uk/webdav/harmonise?Page/@id=73&Document/@id=19259&Section\[@stateId_eq_left_hand_root\]/@id=4332&Session/@id=D_YKcr786sGgWDv1bptIWb](http://www.mla.gov.uk/webdav/harmonise?Page/@id=73&Document/@id=19259&Section[@stateId_eq_left_hand_root]/@id=4332&Session/@id=D_YKcr786sGgWDv1bptIWb)

³⁷ [http://www.mla.gov.uk/webdav/harmonise?Page/@id=73&Document/@id=19293&Section\[@stateId_eq_left_hand_root\]/@id=4332&Session/@id=D_YKcr786sGgWDv1bptIWb](http://www.mla.gov.uk/webdav/harmonise?Page/@id=73&Document/@id=19293&Section[@stateId_eq_left_hand_root]/@id=4332&Session/@id=D_YKcr786sGgWDv1bptIWb)

³⁸ Див.: <http://www.wien2004.ica.org/fo/programmes.php?ctNv1=1&ctNv2=29&id=358&dt=&vd=1093437000>

³⁹ Тюрина Е. Кражи в архивах и их предупреждение // Отечественные архивы. – 2004. – № 6. – С. 13–14; http://www.rusarchives.ru/publication/icaiv_i.shtml

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Див.: <http://www.archives.gov.ua/News/EuroUnion/>

⁴² Див. стенограму конференції: Transcript of the Conference European Archives: Forming Partnerships in the Digital Age. The National Archives, Kew, 17–18 November 2005. European Board of National Archivists (EBNA), яку представлено на сайті Національного архіву: http://www.nationalarchives.gov.uk/interactivity/pdf/ebna_transcript.pdf

⁴³ Опубл.: <http://www.archives.gov.ua/News/EVRAZIKA.php#3>

⁴⁴ Опубл. на сайті Єврокомісії: http://europa.eu.int/comm/secretariat_general/edoc_management/introreportArch_en.htm

⁴⁵ Див.: <http://www.archives.gov.ua/News/EuroUnion/>

⁴⁶ Див., наприклад: http://www.rg.ru/2006/08/09/rgali_Krazha.html; www.ng.ru/regions/2006-08-09/1_rgali.html; www.radiomayak.ru/culture/06/08/08/53945.html; www.grani.ru/Culture/m.109725.html; www.gazeta.ru/2006/08/08/last211124.shtml

⁴⁷ Кражи в архивах. Факты, комментарии, мнения // Отечественные архивы. – 2005. – № 5. – С. 52–69.

⁴⁸ Резолюция Всероссийской конференции “Безопасность музеев и библиотек–2003” // <http://www.rosizo.ru/life/events/library-security/resolution.html>; Кражи в архивах. Факты, комментарии, мнения // Отечественные архивы. – 2005. – № 5. – С. 52–69; <http://www.archives.gov.ua/News/Ros.php>

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Шабанова Т. Е. О мерах по предотвращению хищений архивных документов // Отечественные архивы. – 2005. – № 5; <http://www.archives.gov.ua/News/Ros.php>

⁵¹ Козлов В. П. Профессиональное предательство – самая опасная угроза // Отечественные архивы. – 2005. – № 5; <http://www.archives.gov.ua/News/Ros.php>

⁵² Опубл.: <http://www.archives.gov.ua/News/EVRAZIKA.php#3>

⁵³ 70 % коштів, передбачених державними цільовими програмами “Культура Росії” на розвиток архівної справи (2001–2005; 2006–2010 рр.), спрямовуються саме на забезпечення матеріально-технічної бази – технічне оснащення архівосховищ, охорону та пожежну сигналізацію, відновлення страхового копіювання, встановлення систем відеоспостереження в читальних залах тощо.

⁵⁴ Шабанова Т. Е. О мерах по предотвращению хищений архивных документов // Отечественные архивы. – 2005. – № 5; <http://www.archives.gov.ua/News/Ros.php>

⁵⁵ <http://www.ytro.ru/articles/2002060601482282176.shtml>

⁵⁶ <http://www.utro.ru/news/2002042609572175174.shtml>

⁵⁷ Див.: <http://www.tbforum.ru/print.php?id=248&funky=print>

⁵⁸ <http://www.archives.gov.ua/Archives/Arhivy-Ukr.php#1>

⁵⁹ Museum Security Network (MSN). Підтримується Міжнародною радою музеїв (ICOM) та Міжнародною радою безпеки музеїв (ICMS) (<http://www.museum-security.org/>). Штаб-квартира MSN розташована у Роттердамі (Нідерланди). Портал має підзаголовок: “Останні новини про інциденти: Музеї, бібліотеки, архіви, антикваріат, церковне мистецтво”. На ньому збирається інформація, щодня – до сотні повідомлень (<http://www.museum-security.org/latest.html>). Згодом поточна інформація обробляється й оформлюється у щомісячні звіти про інциденти, переважно крадіжки (див.: <http://te.verweg.com/pipermail/cpprot/>). Архів випадків ведеться з 1997 р.

⁶⁰ http://www.rbms.nd.edu/committees/security/theft_reports/

⁶¹ <http://www.maphistory.info/theftlinks.html#libraries>. Сайт підтримується колишнім бібліотекарем Британської бібліотеки, спеціалістом-картознавцем Тоні Кемпбеллом.

⁶² <http://www.carto.com/mapthefts.html>

⁶³ <http://www.antiquemapdealers.com/>. Тут, “для годиться”, вміщено мінімальну інформацію з проблеми.

⁶⁴ Див. спеціальний розділ сайту: “Stolen Works of Art” (<http://www.interpol.int/Public/WorkOfArt/Default.asp>).

⁶⁵ <http://www.abaa.org>

⁶⁶ <http://www.abaa.org/cgi-bin/abaa/abaapages/code-of-ethics>

⁶⁷ <http://www.express-k.kz/2002/12/05/05.php>

⁶⁸ <http://www.cultcorp.ru/doc.html?id=8666&sid=122&date=08-12-2004>

⁶⁹ http://www.rg.ru/2006/08/09/rgali_Krazha.html

⁷⁰ <http://www.grani.ru/Culture/m.24724.html>

⁷¹ http://www.proza.com.ua/news/05-11-2005_1_950c.shtml

⁷² http://www.hoolig.chat.ru/num2_1.html

⁷³ http://www.swanngalleries.com/maps_atlases.cgi

⁷⁴ Див.: <http://www.archives.gov.ua/News/ArchAukcion/#pr-1>

⁷⁵ Для порівняння щодо порядку цифр: Галерея Фрейзера (Великобританія) пропонує інший автограф діяча (1926) за 1,7 тис. фунтів стерлінгів. Знаменитий американський аукціон “еБей” – оригінал Наказу Револьюційної Військової Ради від 15.12.1919 № 343 за підписом Л. Троцького за 8–9 тис. доларів (до речі, з ознаками приналежності до державного архіву). Німецький “Котте-Автографс” автограф Л. Троцького (1933) оцінив у 4,6 тис. доларів.

⁷⁶ <http://www.historyforsale.com/html/default.asp>

⁷⁷ <http://www.historyforsale.com/html/printfriendly.asp?documentid=217253>;

<http://www.historyforsale.com/html/printfriendly.asp?documentid=262319>;

<http://www.historyforsale.com/html/printfriendly.asp?documentid=262313>

⁷⁸ <http://www.historyforsale.com/html/prodetails.asp?documentid=261568&start=1>

⁷⁹ <http://www.historyforsale.com/html/printfriendly.asp?documentid=264499>

⁸⁰ <http://www.historyforsale.com/html/printfriendly.asp?documentid=258501>

<http://www.historyforsale.com/html/printfriendly.asp?documentid=258503>

⁸¹ <http://www.historyforsale.com/html/printfriendly.asp?documentid=262802>

⁸² <http://www.historyforsale.com/html/prodetails.asp?documentid=264577&start=1>

⁸³ <http://www.historyforsale.com/html/prodetails.asp?documentid=263034>

⁸⁴ <http://www.historyforsale.com/html/displaysigners.asp>

⁸⁵ <http://www.user.cityline.ru/~als/index.htm>

⁸⁶ <http://www.rarebook.ru/index.htm>

⁸⁷ <http://www.gravura.ru/>

- ⁸⁸ <http://www.antikwariat.ru/>
- ⁸⁹ <http://www.rarebook.ru/u029.htm>
- ⁹⁰ <http://www.antikwariat.ru/>
- ⁹¹ За адресою: <http://www.antikwariat.ru/categoriesparent2112>
- ⁹² http://www.antikwariat.ru/showpic.php?pic=uplimb101135_456764408_main-pic.img
- ⁹³ <http://www.antikwariat.ru/lot118902>
- ⁹⁴ <http://www.antikwariat.ru/lot11925>
- ⁹⁵ <http://www.uaportal.com/>
- ⁹⁶ <http://www.alpha-avizo.com/index.php?page=art&file=ET7/a>
- ⁹⁷ Див.: <http://www.lotok.com.ua/>
- ⁹⁸ http://www.okna.org.ua/section_archive.php?Nomer=97&Division=near&Nomer2=97
- ⁹⁹ <http://lotok.com.ua/categories.php?parent=238>
- ¹⁰⁰ <http://auction-su.com/aboutus.php>
- ¹⁰¹ <http://auction-su.com/auctiondetails.php?id=101643>
- ¹⁰² <http://auction-su.com/auctiondetails.php?id=101669>
- ¹⁰³ <http://www.archives.gov.ua/News/ArchAukcion/#pr-4>
- ¹⁰⁴ <http://www.archives.gov.ua/News/ArchAukcion/>

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Безпека архівних, бібліотечних
та музейних зібрань:
Рекомендації щодо запобігання крадіжкам,
планування заходів
(291–307)

Моніторинг крадіжок, повідомлення
про зникнення раритетів, реєстрація втрат
(308–320)

Аукціонна торгівля документами,
картами, рідкісними книгами
(321–334)

Зразки виставлених на Інтернет-аукціонах
документів, що ймовірно є архівними
(335–363)

**Безпека архівних, бібліотечних
та музейних зібрань:
Рекомендації щодо запобігання крадіжкам,
планування заходів**

**TECHNICAL
LEAFLET
EMERGENCY
MANAGEMENT**

Section 3, Leaflet 12

**COLLECTIONS SECURITY: PLANNING AND
PREVENTION FOR LIBRARIES AND ARCHIVES**

by Karen E. Brown
Field Services Representative
Northeast Document Conservation Center and
Beth Lindblom Perkins
Preservation Consultant
Wapole, MA

Northeast Document
Conservation Center
100 Brimrose Square
Andover, MA 01810-1494
www.nedcc.org
Tel: (978) 470-1010
Fax: (978) 475-6021

INTRODUCTION

Many archives and libraries fail to recognize the vulnerability of their collections to loss. Collections can be threatened not just by theft and vandalism, but by disasters (e.g., fire or flood) and changes from careless handling or poor environmental conditions. Any emergency seeking to provide the best possible security for its collections must put in place coordinated policies that address all of these threats. Since other leaflets in this series can be consulted for information on disaster planning, environmental control, and proper storage and handling, this leaflet will focus on the problems traditionally associated with collections security: theft and vandalism.

Most library and archives staff members have heard stories describing trusted patrons, other outsiders, or even valued staff who have pilfered collections (for personal gain, to sell to private collectors, or perhaps for moral or official reasons), but many do not believe such things could happen in their repository. While most libraries and archives have basic security policies, universal enforcement can be difficult. Some patrons (and indeed some staff) see security measures as unnecessary inconveniences.

If a security program is to be effective, there must be widespread understanding of the importance of security to the mission of the repository. It seems obvious that missing or damaged collections cannot be made available for use, but too often staff and management do not recognize the importance in the effects of theft and vandalism. It is important to understand that while some damage or loss can be alleviated (for example, a stolen journal might be replaced through purchases, books missing to one library may be loaned from another, or missing pages may be photocopied), other materials may be irreplaceable (if the material is unique, rare, or difficult and expensive to replace).

<http://www.archivists.org/publications/leaflets>

Rare Books and Manuscripts Section
 Association of College and Research Libraries
 A Division of the American Library Association

OFFICE OFFENSE 7

ACRL Guidelines Regarding Thefts in Libraries

Draft version; document revised and posted 12/6/2001; revised posting 1/13/2002. Hearing scheduled for Saturday, January 20, 8:00 - 10:00pm, during the ALA Midwinter Meeting in New Orleans, location TR3.

Section I. Preventing Library Theft

- A. **Appoint a Library Security Officer (LSO)**
 The LSO should be given authority by the library and the parent institution to act on their behalf while working with the institution's legal counsel and security force.
- B. **Form a Security Planning Group**
 A Security Planning Group, made up of the LSO and other appropriate personnel, will be responsible for developing a security plan to prevent theft and a detailed plan of action to follow when a theft is discovered. The plan may be a part of the institution's disaster plan or constitute a separate plan. The plans should not be public documents (e.g., they should not be posted on a website), but accessible only to appropriate library and institutional personnel.
- C. **Communicate with the Public Relations Department**
 Establish a working relationship with the institution's public relations office so that timely and accurate announcements can be made to the press when a theft is discovered.
- D. **Communicate with Law Enforcement Agencies and Work for Institutional and Legislative Support**
 Establish contact and foster good working relations with law enforcement agencies -- institutional, local, state, and/or federal -- and determine which of them has original jurisdiction over the library (e.g., campus security, local or state police, etc.) and under which circumstances they should be called. The library should maintain a list of contacts in each level of law enforcement and discuss the plan of action with each. (See Appendix I for "Networking Resources Directory for Protection and Recovery") The FBI, as well as U.S. Customs or Internal, might become involved if stolen items are suspected of being taken across state lines or of being smuggled into or out of the country.
http://www.rlms.acrl.org/resources/theft_guidelines.sth.pdf

ALA American Library Association

Association of College & Research Libraries
A Division of the American Library Association

[Search ALA](#)   [Contact ALA](#)   [Login](#)
[contact us](#)   [search ACRL](#)   [sitemap](#)   [home](#)   [join ACRL](#)

50 East Huron Street • Chicago, Illinois 60611
 Telephone: 606-545-7433, ext. 2523 Fax: 312-280-2520

About ACRL

Standards & Guidelines

[Standards & Guidelines](#)

[Request a copy](#)

[Email this URL](#)

[Print this Page](#)

Guidelines Regarding Thefts in Libraries

Approved by ACRL and ALA, January 2003

Section I. Preventing Library Theft

A. Approve a Library Security Officer (LSO)

The LSO should be given authority by the library and the parent institution to act on their behalf while working with the institution's legal counsel and security force. Consult Section II of the ACRL Guidelines for the Security of Rare Books, Manuscripts, and Other Special Collections for a fuller description of the LSO's role, available from the ACRL office and published in *C&R News* (October, 1998); see also the *REFS Website/Guidelines*.

B. Form a Security Planning Group

A Security Planning Group, made up of the LSO and other appropriate personnel, will be responsible for developing a security plan to prevent theft and a detailed plan of action to follow when a theft is discovered. The plan may be a part of the institution's disaster plan or constitute a separate plan. The plan should not be public documents (e.g., they should not be posted on a website), but accessible only to appropriate library and institutional personnel.

C. Communicate with the Public Relations Department

Establish a working relationship with the institution's public relations office so that timely and accurate announcements can be made to the press when a theft is discovered.

D. Communicate with Law Enforcement Agencies

Establish contact and foster good working relations with law enforcement agencies—federal, state, local, and/or county—and determine which of them has original jurisdiction over the library (e.g., campus security, local or state police, etc.) and under which circumstances they should be called. The library should maintain a list of contacts in each level of law enforcement and discuss the plan of action with each. (See Appendix I for "Networking Resources Directory for Protection and Recovery.") The F.B.I., as well as U.S. Customs or Homeland Security, might become involved if stolen items are suspected of being smuggled into or out of the country.

[Home](#)   [Standards & Guidelines](#)   [Publications](#)
[Curators](#)   [GO](#)

<http://www.ala.org/ala/acrl/standards/guidelines.asp#guiding>

ALA American Library Association

ACRL
Association of College & Research Libraries
A Division of the American Library Association

Search ALA Contact ALA Login

contact us search ACRL sitemap home [Join ACRL](#)

50 East Huron Street • Chicago, Illinois 60611
Telephone: 800-545-2433, ext. 2523 Fax: 312-280-2520

Issues & Advocacy Events & Conferences Professional Tools Publications

Awards Give to ACRL President's Page Guidelines

Web • [Directory & Addresses](#)

Standards & Guidelines

Standards R Guidelines

[Franklin D. Roosevelt](#)

[Prohibition](#)

[The 1918 Flu](#)

Guidelines for the Security of Rare Books, Manuscripts, and Other Special Collections

Prepared by the ACRL Rare Books & Manuscripts Section's Security Committee. Final version approved July, 1999.
Originally published in *CSRL News* October, 1999

I. Introduction

II. The Library Security Officer

III. The Security Policy

IV. The Special Collections Buildings or Area

V. The Staff

VI. The Researchers

VII. The Collections

VIII. Transfers from the General Collection

IX. Legal and Procedural Responsibilities

X. Conclusion

Appendix I - Guidelines for Handling Books, Manuscripts, and Other Special Collections Materials

Appendix II - Addresses for Reporting Theft

Appendix III - Related Guidelines

Abstract

In a climate where theft of special collections materials is an ever-day possibility, security must be a major concern of the entire library staff; special collections curators with special collections administrative addressing to the best of their abilities within their institutional context.

The ACRL/RBMS Security Committee's Guidelines for the Security of Rare Book Manuscript and Other Special Collections published here, is the principal ACRL document dealing with the security of library materials. These guidelines identify important areas that collector administrators should address in developing adequate collection security. While directed primarily toward rare books, special collections, and manuscripts, the topics are also applicable to general collections. The RBMS Security Committee strongly urges implementation of these guidelines, including the unique identification marking of materials and the appointment of a Library Security Officer (LSO).

<http://www.ala.org/alel/alel.cfm?id=standards&guidelines&security>

 				
Society of American Archivists Security Roundtable				
<u>Mission</u>	<u>Leadership</u>	<u>Projects</u>	<u>Meetings</u>	<u>Resources</u>
Mission The roundtable focuses on issues relating to the preservation of their archival and manuscript collections.				
Return to Menu				
Leadership Co-Chairs				
Deborah R. Hall, University of Colorado Library Special Collections Denver, CO 80202 Denver, CO 80202-7144 303-492-3910 dhall@colorado.edu dhall@colorado.edu		M. Kelly McMorris University Archivist Special Collections Librarian Fort Hays State University 1015 Kansas Ave. S. 7776-100 Hays, KS 67601 785-621-3741 kmorris@fh.edu kmorris@fh.edu		
Return to Menu				
Projects				
The Security Roundtable is currently seeking proposals for projects which address archival security and preservation. Two projects will be chosen to receive a portion of the funding available. <ul style="list-style-type: none"> • Core archival security • Reading Room security • Electronic records security Any project can be used to help roundtable chairs. Successful proposals will be presented at the roundtable meeting next year. <p>The Security Roundtable is also seeking suggestions for other projects which would be most useful to the membership. If you have any ideas, please contact them at our roundtable meeting, or contact the roundtable leadership.</p>				
Return to Menu				
Message Events at the SAA Annual Convention, New Orleans- August 2005				
http://www.keris.archlib.org/SpecialCollections/SAA/SecurityRoundtable.html				

Staff Security Instructions

Presented at the 31 August 2000 Security Roundtable meeting
Denver, Colorado

- 1) **Maintain professional demeanor**- Remain calm and exercise restraint. Do not accuse the suspect of theft or attempted theft.
- 2) **Notify supervisor**- If a supervisor is present, inform the supervisor of what you have observed.
- 3) **Approaching the suspect**- Do not touch or search the patron; however, if no supervisor is present, you may ask that the material be returned. If we think that is appropriate, the staff member should probably be provided with some script or pre-learned language.
- 4) **Maintain chain of custody for material**- In case of a suspected theft or known theft, the documents and/or boxes from which documents came should be taken into custody by a staff member and placed in a secure area, preferably a safe or vault, in the event that staff must vouch for an "unbroken chain of custody" after the material was handled by the researcher. It may also be necessary to take fingerprints off the container or items. Any videorecording of the incident should also be retrieved and placed into a secure area until it can be given to the proper authorities.
- 5) **Give warning and/or bring in police/security personnel** If the patron returns the material undamaged he/she might simply be asked to leave and a warning issued. It would be good to have a policy in place about the kinds of actions that are illegal or unacceptable and the amount of time the patron should be banned from the premises for various kinds of activities. Another option is to contact security (or local police if no security force is on site) and ask them to talk with patron, emphasizing the seriousness of taking or damaging material and the possible consequences. In either event, a report should be written with all the details of the incident and circulated among staff members who work in the area so that they can be alert to any future problems with this particular patron. If the reading room is simply one among several other research areas in a library, it is also useful to notify other areas of the library or archives about the incident, providing a name and description of the patron and information about the incident. In some cases, it might be appropriate to contact other repositories on an informal basis.
- 6) **Summon the police/security officer** If the patron is uncooperative or the material is damaged, or the patron leaves the reading room with the material, the security office should be contacted immediately. There should be a prior agreement with that office that, in these circumstances, an officer will be dispatched to the scene in haste. Provide the staff with the telephone number of the security office in your written instructions. It would also be useful to program

<http://www.ferris.ac.uk/libr/yjs/ps/Collection/SIAA/SecurityInstructions.pdf>

- your telephone with a single speed dial digit for the security office or a panic button that sends an alarm to the security office, if that is appropriate.
- 7) **Provide a good description of the suspect and the events-** Do not try to follow the patron, however, staff should think in terms of developing a good description of the person and events that transpired to provide to the security force. A written report should be started as soon as the incident as possible in order to recall the most detailed information about the events that transpired. It is also useful to have a specific form that can be filled out to make sure that all the pertinent facts are included.
  - 8) **Know laws, regulations and other written rules-** Staff should be knowledgeable about the laws, regulations and other written rules that govern the theft of material in their institution and the pertinent sections should be clearly stated on the registration information handed out to researchers. As an example, researchers visiting the Library of Congress Manuscript Reading Room must sign a form that includes the following statement: "It is a violation of federal law punishable by fine and/or imprisonment to steal or willfully damage or destroy manuscripts, books or other Library property. 18 USC 641; 18 USA 1361; 18 USC 2071; 22 DC Code 3106; and LCR 610 S 5, LCR 1812."
  - 9) **Investigating and prosecuting-** Once a report is taken by the Security personnel, the case can be turned over to the FBI for investigation and the U.S. Justice Department for prosecution if Federal property is concerned or to the local police and county district attorney if state property is involved. Decisions to prosecute are made jointly by these law enforcement agencies in cooperation with the library or archival institution.
  - 10) **Notify other research areas or institutions-** If a charge is filed against a patron, in addition to notifying other research areas in the same institution, a notice alerting other libraries or archival institutions should be sent out to the archives listserv and/or Exlibris.
  - 11) **Theft suspected but staff member uncertain-** If a staff member suspects that someone may be stealing material, it might be useful to request that another staff member, who does not work with the public, pose as a researcher and sit in the research room in a place where they can observe the actions of the suspect (professional thieves will quickly learn the faces of public services staff). It may also be necessary to find some way to detain a suspect until the proper authorities arrive. If a staff member knows ahead of time that a suspect wants to examine a particular box or file, photocopying the file before it is served to the patron and then checking originals against the photocopies when the file is returned, is a useful method. While this has been used with success in at least one instance, institutions rarely have enough warning ahead of time to put this option into action.
  - 12) **Be prepared to testify in court-** Staff must be prepared to testify if a theft case goes to court, so detailed notes written as close to the time of the incident are very helpful, especially since it may take years before the case actually goes to trial.

The screenshot shows the UNESCO Archives Portal interface. At the top, there is a navigation bar with the UNESCO logo and the text "Communication and Information". Below this is a banner with the text "UNESCO Archives". The main content area is titled "UNESCO Archives Portal" and lists search results for "Disaster Preparedness and Recovery (22)".

The search results are organized into categories:

- A Primer on Disaster Preparedness, Management and Recovery: Paper-Based Networks**
  - Background Paper prepared by the Disaster Emergency, Studies, Analysis and Training Unit (DASTAT) in May 1999 (also available in Arabic and Chinese), October 1999. Categories: including 2 links. Report and report details: [index](#) [disaster preparedness and recovery](#) [preparedness](#) [disaster preparedness and recovery](#) (Added 28 Dec 2002 - 464 x 117)
- Australia - Standard on Disaster Management for Records (Draft)**
  - Categories: including 2 links. Report and report details: [index](#) [disaster preparedness and recovery](#) [disaster preparedness and recovery](#) [disaster preparedness and recovery](#) [disaster preparedness and recovery](#) (Added 21 Dec 2002 - 464 x 117)
- Canada: Plan de Disaster Risk**
  - Categories: including 2 links. Report and report details: [index](#) [disaster preparedness and recovery](#) [disaster preparedness and recovery](#) (Added 22 Mar 2002 - 464 x 117)
- Contingency Planning and Management**
  - Categories: including 2 links. Report and report details: [index](#) [disaster preparedness and recovery](#) [disaster preparedness and recovery](#) (Added 20 Dec 2002 - 464 x 117)

At the bottom of the search results, there is a URL: <http://www.unesco.org/webworld/portal/index.php?page=Resources/PreservationAndConservation/DisasterPreparednessandRecovery/index.html>.

On the right side of the page, there is a sidebar with the following sections:

- Metadata tools**
  - Advanced Search
  - Metadata
  - Metadata
  - Metadata
- Advanced Search**
  - Go to the end of Directory
  - Only this directory
- By Country**
  - Go to the end of Directory
- Metadata tools**
  - Metadata
  - Metadata
  - Metadata
  - Metadata

There are also several small images and logos in the sidebar, including the UNESCO logo and the text "UNESCO Web Action Directory".

International Congress on Archives 2004
13-17 August - Vienna - Austria
Archives, Memory and Knowledge

[Supporters & Sponsors](#)
 [Congress Home](#)
 [TCA Home Page](#)

News:

Archived News:

Home / International Programmes

[Programme](#)

Add to your Schedule

International Cooperation for Protection against the Theft and Illicit Trade of Archives
3. ARCHIVES AND SOCIETY - S. Loge (author)
 Professional cooperation
 Round Table

Wednesday, August 25 / 14:00 - 15:45
 Multi

For many years, public and professional archivists are victims of thefts of archival documents. Several factors explain this phenomenon: on the one hand, a fast pace of obsolescence and change in legislation in the last 20 years; in recent decades, on the other hand, the increasing volume of newly created documents due to their character as autographs or electronic objects is ever being increased. A huge amount of data is being produced and stored in a relatively short time span in the past. The study of measures to combat theft in archival documents and to enable better cooperation of an international level for the preservation of the heritage of public archival heritage.

Organizer	Archives de France
Keywords	Professional
Language	English / German / Russian / French
Simultaneous translation	English / German / Russian / French
Code	06-05.01
Equipment	Computer presentation / Internet connection / Overhead projector

[English](#) / [Russian](#) / [French](#) / [German](#) / [Polish](#)

- **Welcome**
  - Welcome to the Congress
  - 2004 Theme
  - Welcome to the Congress
- **Outcomes and Reports**
  - Technical and Recommendations
  - Publications Online
  - Audio Archives
  - Proceedings in Comm
  - Contact Selection
- **Photo Gallery**
- **Programme**
  - Technical Programme
  - Social Meetings
  - Social Programme
  - Special Events
  - Presses/Books
  - Sport Programme
- **Speakers**
- **General Assembly**
- **Exhibition**
- **Extended Congress**
  - Worldwide
  - UNESCO
  - Associated Events
- **Pre- and Post-Congress Meetings**

[Calendar](#)

[Vienna Links](#)

[Your schedule](#)

---

http://www.ica2004.aica.org/programme.php?idNyt=6e0652-29&id=158&id=2vd=102040700

[MSN] New Guidelines to Safeguard Collections in UK Museums, Archives and Libraries

CallPrepFredNet / MailSectNetwork: security at xslal.nl
Tue Jun 10 22:55:06 CEST 2003

- Previous message: [MSN] The Sun News | 06/07/2003 | Works stolen from art festival
- Next message: [MSN] museum head of security stole exhibits for more than 10 years
- Messages sorted by: [date] [thread] [subject] [author]

New Guidelines to Safeguard Collections in UK Museums, Archives and Libraries

Tuesday 10 June 2003

Works of art, antiquities and books are still being stolen from museums, galleries and reference institutions in this country. Resourcer, as the lead advisory body for security matters, has launched major guidelines to help prevent theft and secure our heritage for future generations.

Specialist security staff from over 70 museums, archives and libraries across the country have pooled their extensive experience of protecting collections against criminal activity to produce a comprehensive set of practical recommendations, procedures and information to safeguard the collections in museums, archives and libraries. Security in Museums, Archives and Libraries - A Practical Guide covers a wide range of security issues including: original activity and fire; security staff, alarms and CCTV; physical defenses; bag searching; bomb warnings; event and exhibition security; disaster planning, to name but a few.

Tain Alwan, Resourcer's Regional Security Advisor, said: "Security is such an important issue for museums, archives and libraries. Despite advances in modern security methods thefts continue to happen. There is an established market for the stolen items, and they usually retain their value. Museums, archives and libraries need to strike a balance between keeping their collections safe and making them accessible and enjoyable to the public without endangering them.

[http://www.resourcer.com?subject=security2003](mailto:info@resourcer.com?subject=security2003) [info@resourcer.com]

MLA PROGRAMMES

Search

Go

Access Options ▾
?

About us
News
Policy
Programmes
Information
Help
Links

People & Network

- Framework for the Future
- Libraries and Disability
- Research
- Collaborative Jobbing Networks

Partners and allies

- Water Library bases
- International
- Oslo/Stockholm
- Inspiring Learning for all
- Cultural Property
- Archives Task Force
- Online initiatives
- OCUS/Wellcom

Guide on the Action to be taken in Cases of Theft, Criminal or Accidental Damage (including unidentified material)

Fairly Steps

It needs to be established that the object has actually been stolen or damaged either intentionally or accidentally. In cases of suspected theft enquiry needs to be made to ensure that it has not been removed from display for cleaning, renovation, study or change of exhibition without proper notification. A search of the premises may show that the item has been removed from display and hidden to be collected later.

Any recovered items or damaged items should be left where found until examined by police but must be protected, if necessary by closing and locking the gallery/building. Emergency precautions may be necessary to avoid further damage to the items or injury to persons.

Conservation

A conservator's advice must be taken immediately to minimise any effect of damage. An Institute of Conservation leaflet "Choosing a Conservator" should be used to contact a suitably experienced conservator from the Conservation Register. Existing condition reports should be annotated to show the extent of damage. In the absence of a report one must be prepared. Photographs, with a scaled ruler alongside, should be taken of the damage, in situ if possible. Photographs need to pay particular attention to the area of damage and the effect of the damage both physically and visually in relation to the whole object.

No remedial conservation work should be undertaken before informing the lender and the Manager of the Government Emergency Scheme at NLA (in the case of unidentified material), unless emergency action is essential to prevent further damage. If this action is taken, it must be fully documented. A copy of this report will be required if an insurance claim arises from this incident.

Conservation Register
c/o ICCM, The Institute of Conservation
3rd Floor, Dringthorpe Building
1 London Bridge
London
SE1 9EG
Tel: 020 7788 3804

<http://www.mla.gov.uk/webarchive/manager/record.jsp?documentId=1527&search=theft+and+and+of+id=1527&search=1527>

D:\MS\2004\04_30\040415.D11

Crime File Form: for Museums and Galleries

The purpose of this form is to report security related incidents to the Security Adviser. ALL incidents, including successes, and however trivial they appear should be reported.

The completion of the form will:

- Assist with the identification of collections under threat because of the activities of an individual or group.
- Share knowledge of the modus operandi of criminals as a training aid and warning to all museum staff.
- Identify the problems and risks posed by the use of particular display systems and/or reliance on particular security devices.
- Assist with the recovery of stolen property.

Museum Details

Name of Museum:

Address:

Postcode:

Tel:

Fax:

Email:

Date/Time of Incident (if approximate details if exact unknown)

Type of Incident

- Theft
- Attempted Theft
- Vandalism
- Arson
- Assault
- Suspicious Persons
- Other (Please describe)

Page 1 of 3

Resource: The Council for Museums, Archives and Libraries

Has the incident been reported to the police?

Reported
 Not reported (reason - too difficult/complex)

State of museum at time of incident?

Museum Open
 Museum Closed - unoccupied
 Museum Closed - with staff present

Perimeter alarms

Set
 Activated

Time and nature of response to alarm:

Not activated

Reason for non-activation:

Not set
 Not installed

Area/room of building in which the incident occurred?

Displays
 Stores
 Reception
 Shop
 Office
 Other (Please describe)

Page 2 of 3

Form 1001 The Council for Museums, Archives and Libraries

Nature of incident (Use separate sheet if necessary)

- Give full details including any method of gaining entry to the building.
- Include any physical protection defeated.

Description of stolen item(s) and approximate values (Use separate sheet if necessary)

Description of any suspects

- Include any detail of age, height (e.g. tall), build (e.g. slim), colour of hair, clothing and any unusual features

---

Details of person the Security Adviser may contact for further details

Name: _____

Position: _____

Tel: _____ Fax: _____

Email: _____

Name and designation of person completing this form

Name: _____

Position: _____

Signed: _____ Date: _____

Please return completed form to: Security Adviser, Resources, The Council for Museums, Archives and Libraries, 16 Queen Anne's Gate, London SW1H 9AA

March 2003 Page 3 of 3

Report on Archives in the enlarged European Union

Increased archival cooperation in Europe: action plan

2e PRACTICAL ASPECTS OF ACCESS: READING ROOM STANDARDS

Proposed concrete actions :

1. To examine and coordinate proposed reading room standards for archives services throughout the European Union
2. To co-ordinate measures preventing the theft of archival documents

Future orientations:

3. To examine the possible establishment of comparable reading room standards and the introduction of a general user card for archives in the EU-Member States and at the European level.
4. To examine the establishment of a virtual reading room (see also chapter 2 h).

II. MEASURES AGAINST THEFT

More and more archival documents have a commercial value and although most archives services have improved their safety measures, theft remains a serious problem.

There are several reasons for this phenomenon. On the one hand there is the considerable increase in the number and the nature of the readers using archive material over recent decades. On the other hand, the market value attained by such documents encourages criminality. The prices realised by certain documents at public auctions can only encourage the development of a trade in autographs now that they have an investment value.

In addition, in recent years, specialist networks have developed. These networks whose existence has only just come to notice, bring together thieves, receivers of stolen goods, and professionals of doubtful reputation who can provide a commercial outlet for documents removed from public collections. Recent cases have shown that the theft of documents, clearly listed as being in public archive services, can be carried out to order for corrupt professionals.

a. Reading room security

It is possible to make improvements in security by means of appropriate reading room architecture and stricter security measures. Apart from asking for proof of identity from all visitors and providing duplicates instead of original documents, there are various precautionary measures that can be taken in reading rooms like camera observation, not allowing bags or folders in the reading room, providing the visitors with special paper, weighing the amount of paper taken in and out of the reading room (but note that the weight of paper can vary depending on the environment conditions), etc.

It is recommended that visitors always identify themselves with their archives card (with photograph) when getting documents and that careful registration of all requests for consultation of documents is kept, so that even after a longer time it is clear which documents were consulted by which visitor. Reading room staff should keep close observation. A

<http://www.scau.kiev/News/EuroUnion/>

detailed description of archival holdings is helpful when proof of ownership of stolen documents has to be given.

b. Prevention of theft and illegal trade of archival documents

For the prevention of theft there are a number of measures that can be taken, such as:

- an obligation for antiqua dealers to keep a register of their objects and the provenance of these;
- a request that notaries report the existence and whereabouts of (important) private archives found in bequests;
- the formation of a specialised police force, as already exists in certain countries;
- the unauthorising of catalogues of antiqua sales;
- registration of the consultation of valuable archives in reading rooms of archives services;
- immunity for bona fide people who have come into possession of stolen archives and bring these back to the archives services.

It is urgently recommended that a comparative study of the effectiveness of the various measures is carried out. Between archives and libraries the exchange of information on theft and thieves can be improved.

A special danger threatens private archives, which are not always meant to be kept in public archives services. In some countries there is a market for trade in private archives. At these antiqua fairs also documents stolen from public archives can be found.

The struggle against illegal traffic in old documents whether at national or at European level has seriously begun. Experiences with various reclaiming processes, for instance those by the Directorate of French Archives, show the acute lack of preparedness of most archive services when faced with a theft, or with the need to make a claim.

It would appear from recent experiences that national archival administrations have only limited means at their disposal for the recovery of those constituent parts of their national heritage. In practice these documents, even if they are of an indisputably public nature cannot be reclaimed if they are put up for sale abroad. Even though the European Union directive allows the exercise of such a claim in the case of documents which left their land of origin after 1995, it would seem practically impossible to determine as a matter of fact the date on which the document left the country, except in the case of obvious theft.

The danger is that in order to avoid the process of claim in the country of origin, unscrupulous traders will put documents up for sale abroad, and that this practice will expand for lack of means on the part of archive administrations to do anything about it.

c. European co-operation

It is desirable and even urgent in these circumstances that there should be Europe wide co-ordination in drawing public attention to such practices, so as to enable countries to regain possession of heritage items which have been removed from public collections.

This co-operation could include the following elements:

- a sharing of precise information about arrangements in place in each member state of the Union for reclaiming such material;
- creating a European database of stolen documents, comparable to the database of stolen works of art;
- greater co-ordination between archive services, and judicial and police authorities so as to counter the setting up of networks of receivers;
- a collective approach to the different governments in Europe with a view to drawing their attention to this worrying situation, and to investigating ways in which the national heritage can be better protected.

Taking the European Report Forward – Updates from the Five Working Groups "Measures to prevent theft of archives"

Tomas Lidman – Director of the National Archives of Sweden

Tomas Lidman presented the conclusions of the working group appointed at the EBNA meeting in Luxembourg to discuss the protection of archival holdings from theft. The discussion has been summarised, with recommendations, under five headings:

1. **Legal practice and experience in restitution of stolen archival documents** aiming at creating a guide of the European countries' legislation and practices applied in case of proven international illicit trade and restitution of stolen documents purchased "in good faith".
2. **Preventive measures and proof of ownership** consisting of a set of best practices related to the implementation of security measures that could prevent theft and damage to archival collections. Amongst others, these measures include tightly controlled access to storage areas, registration of readers, close monitoring of readers' movements and the provision of photocopies, microfilms or digital copies instead of the original for use in the reading rooms. Archival institutions should also be encouraged to take the necessary measures to establish conclusive proof of ownership (including detailed cataloguing of the physical features of their collections).
3. **Training and developing awareness of the problem** aiming at developing security rules and facilitating co-operation between partners. Information packs should be compiled and disseminated to relevant interest groups, proposing schemes for training sessions, providing case-studies, concrete examples and illustrations of best-practices.
4. **Study on the present situation regarding theft from archives** which could answer questions related to the type of thefts experienced by archival institutions (internal or external) and which material was most attractive to thieves, the trace in stolen material, the profile of the dealers and buyers of stolen material, etc.
5. **An organisation that would not duplicate the network** introduced in 2002 and organised by national and larger scientific libraries (The Liber Security

Network), but rather fit with this existing framework for co-operation. Mr. Lidman recommended that EBNA creates a working group for security matters with the remit of developing the different studies included in the recommendation.

One delegate asked Mr. Lidman whether the proposal of this working group would take into account the fact that thefts are also committed internally by archivists. He replied that, in his opinion, libraries were more vulnerable to thefts than the archives themselves. Despite the fact that libraries suffered both internal and external theft, Mr. Lidman considered that the latter was more prevalent in these institutions.

<http://www.eneb.it/cv/News/Euro07/1.htm>

Моніторинг крадіжок, повідомлення про зникнення раритетів, реєстрація втрат

The screenshot shows a web browser window displaying the National Archives website. The page title is "Recover Lost and Stolen Documents". The main heading reads "Help the National Archives Recover Lost and Stolen Documents". Below this, there are several bullet points and paragraphs providing information on how to report missing or stolen documents, why it's important, and what happens next. The page includes a left sidebar with navigation links, a top navigation bar, and a footer with the URL <http://www.archives.gov/press/lost-recover/>.

RECOVER LOST AND STOLEN DOCUMENTS

Help the National Archives Recover Lost and Stolen Documents

- We need your help!
- See what's missing!
- What can you do?
- Why should you bother reporting lost historical documents of the U.S. government?
- What happens when you help the National Archives by reporting lost documents?

• We need your help to ensure that United States government documents (Federal, congressional, and essential records) that have been lost or stolen are returned safely and securely to the National Archives, where they will be preserved, described, and made available to all citizens and scholars. [Learn more about our mission.](#)

Over time, U.S. government documents, which record our shared national experience from 1776 to the present, are removed from our holdings. When such records are stolen — sometimes for resale on web auction sites — our shared history is lost and our ability to maintain accountability in our government is lessened. [Reporting](#) government documents is illegal theft, prohibited by law. The consequences for perpetrators of such theft can be significant, as illustrated by this [page from 2005](#).

- What can you do if you are a document collector, dealer, or a staff member at another archives, library, or museum, you care:
  - avoid buying, selling, or trading in lost or stolen [historical U.S. government documents](#).
  - identify lost or stolen U.S. government documents and report them to the National Archives.
- Why should you bother? National Archives staff experts will work with you to determine whether historical documents belong to the United States, saving you time, the loss of your money, and potential lawsuits, and [ensuring that we as Americans always continue to see the records of our own government](#).
- What happens if you help the National Archives by reporting missing U.S. government documents? National Archives staff members will follow through to determine if the document in question is a lost or stolen historical U.S. government document. If it is found to be so, National Archives staff will request the return of the document. Contact the National Archives to report a lost or stolen historical U.S. government document. You may be contacted for additional information, and will receive a thank you from the National Archives for your assistance.

[TOP OF PAGE](#)

[View original item](#) [Contact Us](#) [Privacy Policy](#) [Accessibility](#) [Terms of Use](#) [Feedback](#)

<http://www.archives.gov/press/lost-recover/>

[Home](#)
[About](#)
[Contact](#)
[FAQ](#)
[Help](#)

Recover Lost and Stolen Documents

[Home](#)
[Recovering Documents](#)
[Missing Documents from the National Archives](#)

[Print Page](#)
[Email Page](#)
[Bookmark Page](#)

Missing Documents from the National Archives

- [Missing Civil War Documents](#)
- [Missing Presidential Records](#)

Missing Civil War Documents from the National Archives, Organized by Author

John Adams

- Document dated January 22, 1861, San Francisco, CA.
- Document dated April 4, 1861, Fort Creek, F.O.
- Document dated May 31, 1861, Fort Creek, CA.

James Jay Archer

- Document dated July 17, 1861, Fort Yamhill, Oregon.

Lewis J. Amistead

- Letter dated September 1, 1859, relative to examination and settlement of company funds.
- Letter to W. W. Mackell dated New San Diego, Cal., February 15, 1861, received February 24, requests certain explanations in reference to G.O. 22 War Dept. of 1859, and Dept. Order No. 3 of 1861.
- Letter to Commanding General dated New San Diego, Cal., February 20, 1861, received February 24, charges ordered against enlisted men of Amistead's command.
- Letter to W. W. Mackell dated New San Diego, March 21, 1861, received March 22, in reference to troubles in Lower California, his action in the matter, and suggests that two pieces of artillery be sent to the post.
- Letter to J. C. Bull, dated New San Diego, June 4, 1861, received June 14, endorses post return and requests copies of Dept. Order No. 4.

M. Bryant

- Letter dated December 20 or 21, 1858, San Joaquin Depot, Proceedings of board of Survey returned at Barstow Depot on November 21, pursuant to Department L.S.O. No. 23 C. Series, endorsed by R.B. Gamett.

Stiles Casey

- Letter dated January 14, 1861, requesting a leave of absence.

George Cronk

- Document dated December 26, 1857, CA.

George Armstrong Custer

- Letter dated October 9, 1865, Weekly Station & Effective Force, Report of 2nd Cavalry Division (signature clipped).
- Telegram dated October 18, 1865.
- Document dated September 23, 1865, weekly station of effective force.
- Document dated October 2, 1865, weekly station of effective force.
- Document dated October 9, 1865, weekly station of effective force.

Jefferson Davis

- Letter dated May 17, 1854, Boston recommendation for final pay.
- Letter to John Wood, dated May 30, 1854, approving expenditure to build stone house.
- Letter dated Sept 2, 1856, Protection of public property.

John B. Ford

<http://www.reelinfo.gov/mcscv/3/3new/missing-documents.html>

RESEARCH AT THE NATIONAL ARCHIVES
[Home Page](#)
[Getting Started](#)
[About the NAW](#)
[What is Research?](#)
[Using Research Tools and Aids](#)
[Using Archives](#)
[How to Research](#)
[How to Research](#)
OPEN BY CATEGORY
[A-Z](#)
[A-Z](#)
[A-Z](#)
[A-Z](#)
[A-Z](#)
[A-Z](#)
[A-Z](#)
[A-Z](#)
[A-Z](#)
[A-Z](#)
RESEARCH BY FORMAT
[A-Z](#)
[A-Z](#)
[A-Z](#)
[A-Z](#)
OPEN
[A-Z](#)
[A-Z](#)
[A-Z](#)
Washington, DC Area

[Go to the About the National Archives Home Page](#)

The screenshot shows the National Archives website interface. At the top, there is a navigation bar with links for Home, Search, and Contact. Below this, the page title is 'Press/Journals'. The main content area is titled 'Press Release February 11, 2004' and contains the following text:

National Archives Recovers Stolen Documents

College Park, MD. – The National Archives and Records Administration announced that it has recovered 59 historical records that were taken from the National Archives Mid Atlantic Regional Archives in Philadelphia, PA and subsequently sold to manuscript dealers and collectors.

The U.S. Attorney in Philadelphia has charged Steven E. Aubitz on February 11, 2004 with one count of theft of government property. Mr. Aubitz is a former National Archives employee. The estimated dollar value of the theft is approximately \$200,000.

Mr. Aubitz is charged with taking 73 Presidential pardons signed by Presidents James Madison, James A. McKim, Andrew Taylor, Millard Fillmore, Franklin Pierce, James Buchanan, Abraham Lincoln, Andrew Johnson, Ulysses S. Grant, and Rutherford B. Hayes. Mr. Aubitz is also charged with stealing two dozen other historical documents relating to land grants and two slave trade and approximately 20 photographs taken by seismographs in space and on the moon.

The loss of documents was discovered in March 2003, when a National Park Service employee notified the National Archives that a possible item from its holdings was for sale on eBay, an online auction site. Investigations assigned to the National Archives Office of the Theater General discovered that National Archives documents had been offered for sale through eBay. To date, 59 documents belonging to the National Archives have been recovered, efforts to locate the remaining items are continuing.

"I am outraged by the theft of Federal records by a former National Archives employee," said U.S. Attorney John W. Corbin. "Our employees are entrusted with the most important documentary evidence of our nation's history and this individual has abused that trust. I applaud the efforts of the investigators and the U.S. Attorney's Office and hope that Mr. Aubitz will be prosecuted to the full extent of the law."

"In the meantime, I have appointed a high-level management task-force to review internal security measures. A preliminary set of recommendations are under review and a number of new measures are already in place."

For additional PRESS information, please contact the National Archives Public Affairs Staff at (301) 837-1700 or by [e-mail](mailto:email). Visit the National Archives Home Page on the World Wide Web at <http://www.archives.gov>.

02-17

At the bottom of the page, there is a footer with navigation links: Home, Contact Us, Privacy Policy, Accessibility, and a 'Top of Page' link. The URL at the bottom of the browser window is <http://www.archives.gov/press/press-releases/2004m02-17.html>.

Rare Books and Manuscripts Section
 Association of College and Research Libraries
 A Division of the American Library Association

UNFRAME   REFRAME   ? HELP

RBMS Security Committee: Theft Reports 2005

This is a list of incidents reported in the public media and on open listservs, such as Exlibris. The "Incidents of Theft" list was begun in 1987 and is updated by a member of the RBMS Security Committee. Although known to be incomplete, the list does provide an indication of the extent and variety of reported and alleged thefts. For reports in the Exlibris electronic discussion list since April 1991, consult the [list archives](#).

The following list contains notices of thefts that occurred or were reported from January 2005 to December 2005. For additional coverage or for information on how to report notices for possible inclusion on the list, please consult the [cumulative index](#).

2005

November 2005

Matthew Brooke was charged in the theft of a bound volume of the *Pennsylvania Evening Post* newspaper from the Wisconsin Historical Society Library in Madison. The volume, valued at \$3,000-\$5,000, contained issues of the newspaper from January to April 1777. Brooke is charged with breaking into the glass bookcase where the volume was displayed and concealing the volume in his pants.
 Source: *American Libraries*, November 2005.

Two rare editions of the Book of Mormon printed in the 1840s have been reported missing from the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints' Institute near the University of Utah. The sale in which the material was housed was discovered missing. It is suspected the sale was taken sometime between Oct. 24 and Nov. 8. The 1840 edition is valued at \$35,000 and the 1841 edition at \$25,000.
 Source: Story by Justin Hill from *The Salt Lake Tribune* of November 11, 2005, posted on Exlibris electronic discussion list.

A notebook belonging to the late Finnish writer Mika Waltari was recovered after having been stolen from the Paivleyhti Museum's 60th Anniversary Exhibition of Waltari's novel *The Egyptian*. Surveillance showed two men breaking into a locked glass cabinet and taking the notebook. Authorities suspect the publicity generated from the theft led to the return of the material.
http://www.uhms.edu/communitex/cisco/mythlib/ft_reports/ft_reports/ell_reports_2005.shtml

eXcite FOR WEB SERVERS 1.0
Search

Grouped by Confidence Subject

Your concept search was: **Thefts** [New Search](#)

- Scores with a red icon show confidence in the match between the document and your search.
- Search for similar documents by clicking on the red or black icons next to each score.
- Show a short summary for a document by clicking the (summary) link.

Documents found by matching keyword prefixes and concept-based associations:

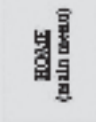

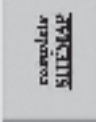

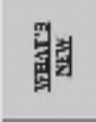

- 70% [\[EXLIBRIS:30718\] More on recent map thefts \(summary\)](#)
- 70% [Re: Library criticised over map thefts \(summary\)](#)
- 70% [\[EXLIBRIS:30714\] More on recent map thefts \(summary\)](#)
- 70% [thefts of rare maps \(summary\)](#)
- 68% [LoC thefts \(summary\)](#)
- 68% [\[EXLIBRIS:31622\] Insider thefts \(summary\)](#)
- 68% [Map thefts \(summary\)](#)
- 68% [UK: Library criticised over map thefts \(summary\)](#)
- 68% [Re: thefts of rare maps \(summary\)](#)
- 66% [\[EXLIBRIS:29286\] Library Thefts \(summary\)](#)
- 66% [Re: Library criticised over map thefts \(summary\)](#)
- 66% [\[EXLIBRIS:30713\] Map theft, insider thefts \(summary\)](#)
- 66% [Re: LoC thefts \(summary\)](#)
- 66% [Re: LC thefts \(summary\)](#)
- 66% [\[EXLIBRIS:31625\] RE: Insider thefts \(Powerpoint hand-out\) \(summary\)](#)
- 66% [\[EXLIBRIS:30719\] Map theft, insider thefts \(summary\)](#)
- 66% [\[EXLIBRIS:31623\] RE: Shakespeare association copies \(summary\)](#)
- 66% [\[EXLIBRIS:31626\] Re: Insider thefts \(summary\)](#)
- 66% [Re: Library criticised over map thefts \(summary\)](#)
- 66% [Re: Bland thefts \(summary\)](#)
- 66% [\[EXLIBRIS:31621\] Re: Insider thefts \(summary\)](#)
- 66% [\[EXLIBRIS:29314\] RE: Library Thefts \(summary\)](#)
- 66% [Re: Gilbert Bland - thefts \(summary\)](#)
- 66% [Gilbert Bland - thefts \(summary\)](#)
- 64% [thefts \(summary\)](#)
- 64% [\[EXLIBRIS:31619\] Insider thefts \(summary\)](#)
- 64% [\[EXLIBRIS:31220\] New Yorker article on map thefts \(summary\)](#)
- 64% [\[EXLIBRIS:31230\] More on recent map thefts \(summary\)](#)
- 64% ['Map and Book Theft' - new webpages \(summary\)](#)
- 64% [Yale thefts \(summary\)](#)
- 64% [\[EXLIBRIS:31624\] Re: Insider thefts \(summary\)](#)
- 62% [Added Thefts Reported \(summary\)](#)
- 62% [Re: Scanners/Thefts \(summary\)](#)
- 62% [The Royal Library Thefts \(summary\)](#)
- 62% [\[EXLIBRIS:29017\] Transylvania University thefts solved \(summary\)](#)
- 62% [re: fwd: Atlas thefts in the midwest \(summary\)](#)

<http://pdh.moset.stnfb.com/odmgj/om/41-excite/ess/search.cgi>

The screenshot displays the MLA Programmes website interface. At the top, there is a navigation menu with links for 'About us', 'News', 'Fellow', 'Programmes', 'Information', 'Help', and 'Links'. A search bar with a 'GO' button is positioned on the right side of the header. The main content area is divided into two columns. The left column features a 'People's Link' section with sub-links for 'Programmes for the Future', 'Libraries and Disability', and 'Resources'. Below this is a 'What's new in our work' section listing various initiatives such as 'Partnerships with Museums', 'Academics', 'Designation', 'Training Learning and Skills', 'Cultural Property', 'Asian Street Project', 'Online Exhibitions', and 'Open Museum'. The right column contains a 'Theft monitoring' section with a sub-link 'Zoo Exhibitions (World 2008)', a 'Placing Advertisements' section with a sub-link 'Antiques Trade Gazette', and contact information for 'Art Loss Register' and 'Coliva'. A footer at the bottom provides the website URL 'http://www.mla.gov.uk/whatsnew/080908/antiques.htm#id=1922485&sr=1&ip=antiques' and the address 'Unit 13, 175 St. Vincent Street, Glasgow G2 3JF, Scotland'.

WWW.NATIONAL LIBRARY OF WALES
Map History / History of Cartography: THE Gateway to the Subject

---

European map thefts, 2001

Related pages:

- [What can the International Map Collectors' Society do to deter map thieves?](#) (monited February 2006)
- [Issues arising out of the Forbes Smiley affair](#) (2003)
- [How should we respond to early map thefts?](#) (2002)
- [Links relating to the theft of early books and maps](#)
- [Report of the Resurrection to Theft, Learning National Library of Wales, 25 April 2002](#)

Page revised 4 May 2002. Please send comments, or further links to Tony Coopers: info@maphistory.info

---

From January 2001 onwards, a sequence of thefts from rare map collections in various parts of Europe was reported. The libraries known to have been affected were in Aberystwyth, Copenhagen, Helsinki, Stockholm and The Hague. An Englishman, Melvin Nelson Perry (born 1956), was convicted of the theft from Helsinki University Library (the six maps involved were listed in the *ABC&S Journal*). The links below, arranged in chronological order, comprise the online announcements so far identified. Much of the information they contain about the way the thieves operated remains relevant.

The web and the Internet discussion lists provide an excellent medium for spreading information, far and widely. Several messages about the European thefts were cross-posted, among others to Ex Libris, MapHist and the Map Trade list. The Royal Library in Copenhagen used their web site to post a CCTV image of the suspect, and some of the links below include pictures of Melvin Perry.

However, the random nature of such distribution meant that many who needed the information never received it, or only after their own library had suffered. For suggestions as to how matters could be improved in future, see [How should we respond to early map thefts?](#)

For links to the North American map thief, Gilbert Hland, see -

- [Missing Books and Manuscripts \(Section 3 Maps\)](#)
- [Miles Harvey, The Friend of Loer Meier \(Random House, 2000\)](#) (the author's website includes a stage of comments on the book)

<http://www.maphistory.info> can update the list.

WWW.BRITISHLIBRARY.ORG/History

Map History / History of Cartography: THE Gateway to the Subject

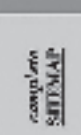
HOME
(main menu)

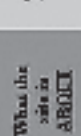
Thrifts
menu

INDEX

comp/Map
SITEMAP

WHAT'S
NEW

Report of the 'Responding to Theft' seminar, held at the National Library of Wales on 25 April 2002

Related pages:

- [What can the International Map Collectors' Society do to deter map thieves?](#) (annotated February 2006)
- [Ismses arising out of the Forth's Smiley affair](#) (2005)
- [How should we respond to early map thefts?](#) (2002)
- [Links relating to the theft of early books and maps](#)
- [European map thefts](#) (2001)

This one-day meeting was organised by the British and Irish Committee for Map Information and Catalogue Systems (BRIMICS) and Antiquarian Booksellers' Association (International) (ABIA) to discuss the recent growing problems of map thefts from libraries in the UK and Europe. It was attended by over 30 representatives of a range of institutions, particularly map libraries, and included five main presentations and a detailed discussion of future strategies for dealing with this problem.

Following a welcome by Andrew Green, Librarian of National Library of Wales (NLW), Tony Campbell, as Chairman, explained the background to the day, and described the three main groups that need to be involved in discussing what responses to theft should be: libraries, the map and antiquarian book dealers, and the police. Whilst the libraries themselves were well represented at this meeting, only three dealers were present, whilst unfortunately the police representative had had to pull out at a late stage. He also noted that we also had no representatives from the Museums, Libraries and Archives Council (MLA) (formerly Resource: the Council for Museums, Archives and Libraries), the art insurance world, nor many international representatives. Despite these omissions, he hoped this meeting could be a concrete stage in rebuilding trust between the various groups, evolving better codes of practice, and assist in reducing library thefts and the steady apprehension of thieves.

The first speaker was Tom Moulton, Head of Security at the British Library, London, on 'The British Library Experience'. First, he described what was known about the two main map thieves who had operated at the British Library: Mr Mervyn Perry (also presenting himself under the names Nelson, Cook and West) and Mr JP Bellwood. Both had various reader passes issued to them between 1993-5, both were regular visitors to the BL, and both were subsequently convicted in 1995 and 1996 of stealing various BL materials, particularly illustrated colour plates. It was also noted that following Mr Perry's initial thefts, the then Head of Security had managed to install Closed Circuit Television (CCTV), and CCTV evidence was used in bringing Mr Bellwood to trial.

<http://www.maplib.org/infocentre/wine.html>

		Home Search Contact Top
<p>Basic Information</p> <p>Type: DOCUMENT Title (English): ROMAN Period: LOCAL (187 OF HECIRA) Author(s): BUNHUSEN GAZNEVI</p>		
<p>Description</p> <p>238 PAGES. THE PHOTOS SHOWS PAGE 11 - ESTHER BINGOVS - AT THE BEGINNING OF THE BOOK SOME TEXTS FROM WITH E. KANTON I AM THE AREA COVERS THE TOP OF THE 2511 VOLUME IS THE 'HALL' SOLICITATE - SOME PARAGS HAVE STAINS, SOME VERY HEAVY</p>		
<p>Material: PAPER/PAPER MADE - GRIN, HEC. LEATHER</p> <p>Height (cm): 34 Width (cm): 25,5</p>		
<p>Administrative Information</p> <p>Code Indexed in: TURKEY Folder: 1999/26SEP-1.1 Control No: E 152/30 1999 Number: 790</p> <p>Recovered on: 07 May 2000 Recovered in: COBLENZ Page(s): ERZELAY SUBREPORT</p>		
<p>http://www.interpol.int/public/Docu/Words/Docu/Forms/Docu/1005/1/0222.asp</p>		

<http://www.interpol.int/public/Data/Arch/OI/4/Item-Data/1002/002220.asp>

Museum Security Network

new articles
in this
network
help you find
the latest
information
on museum
security

organizers
of the
conference
are
interested
in your
input

the conference
is open to
all
museum
professionals

subject
matter
includes
museum
security
and
collections
management

more
information
at
www.msn.org

THE ART LOSS REGISTER™

Helping the victims of art theft

▶ Report a Loss ▶ Search The Database

Member Services
• Mail & Delivery
• Gift Orders
• Books
• Dealers
• Museum
• Auction Houses
• Loss Prevention
• The Insurance Industry
• University Libraries
• Art Schools
• News & Features
• Contact
• About Us

▶ Confidentiality Statement

Royal Society agrees return of Honke folio

The Royal Society has announced that it has returned a private collection of 10 folios from the Honke (Honke) folio, which were due to be auctioned on March 28th, 2006...

ALR Wins £20m Bakwin Case

Download Full Press Release (Web Format)
Download Full Press Release (Print Format)

Ramsbury Manor Theft

Museum Dumbly Oaks, St Albans, Hertfordshire, England, has been hit by a burglary, with a number of items stolen from the museum, including a number of valuable items, on Wednesday, 1st February 2006.

ALR Wins £20m Bakwin Case

Judge awards costs after Coventry Museum 20 Year Mystery Solved as envelope revealing suspected location after seven years.

Download Full Press Release (Web Format) Download Full Press Release (Print Format)

ALR Logo

Аукціонна торгівля документами, картами, рідкісними книгами

HOME

FIND A BOOK

OUR BOOKSELLERS

FOR COLLECTIONS

WHAT'S NEW

FAIRS & EVENTS

MEMBER SERVICES

ABOUT ABA

ONLINE STORE

SUPPORT

CONTACT

LAB CONGRESS

ANTIQUARIAN BOOKSELLERS' ASSOCIATION OF AMERICA

CELEBRATING MORE THAN 60 YEARS OF PROFESSIONAL BOOKSELLING EXCELLENCE

MEMBERS

For existing Member Services to you if you are an irregular bookshop and you'd like to become a new member. Participate in the ABA's Web site's potential membership.

NEWS

Read about the past, present, and future of antique bookbinding and the book trade industry in this issue. Review some of the best New Britain...

FAIRS & EVENTS

The LAB Congress Book Fair will be held at the Jacob Avner Center in New York City from September 15-17, 2008. Please visit our website at www.abanews.com for more info about exhibiting and attending.

LOADING FOR A BOOK: USE OUR QUICK SEARCH:

BY Author

OR GO TO OUR ADVANCED SEARCH

Copyright ©2008 Antiquarian Booksellers' Association of America. All Rights Reserved. Reproduction in whole or in part without permission is prohibited. powered by Bibliobyte

<http://www.abanews.com> | <http://www.abanews.com> | <http://www.abanews.com> | <http://www.abanews.com> | <http://www.abanews.com>

History For Sale™ The Autograph & Manuscript Dealers

Home | Links | Contact Us | Help | Info | My Account | 1-800-455-5378\$ 12.11

Gift Locator Tool
Send Us Your Comments
 Complete Signer Listing

U.S. Leaders

- ▶ Presidents
- ▶ Vice Presidents & First Families (2155)
- ▶ U.S. Politicians (1584)
- ▶ Supreme Court (543)

World Leaders

- ▶ Foreign Politicians (817)
- ▶ Royalty (356)

Military

- ▶ Civil War (617)
- ▶ World War I (402)
- ▶ World War II (2184)
- ▶ Other Wars (1215)

Exploration & Science

- ▶ Aviation & Space (1671)
- ▶ Explorers & Western Americana (578)
- ▶ Scientists, Inventors & Medicine (1984)
- ▶ Nobel Prize Winners (1384)
- ▶ Social Reformers
- ▶ Black Americana (678)
- ▶ Famous Women (747)
- ▶ Religion (602)
- ▶ Humanitarians (177)
- ▶ Achievers & Bad Guys

Your Shopping Cart

Item Name	Unit Price	Qty.	Discount	Extended Price
Your Shopping Cart is Empty				
Total, Less Tax, Shipping & Handling:		0	-\$0.00	\$0.00

Click [here](#) to pop open a floating Shopper's Currency Converter™ window.

Great News! When you buy 2 or more documents, shipping is often discounted due to the fact that certain items can be packaged together.

May We Also Suggest...

**OUR 3RD & BEST HANDBOOK...
The One You Want On Historical Documents! For the experienced and novice collector and for those who just love learning history this beautiful hardcover book is for you! Its 263 pages filled with text and hundreds of color photographs lead you in a step-by-step way to the facts of What to collect... How to assess value and investment opportunities in historical documents... How to preserve, maintain and display your collection... Where the history of collecting documents has been and trends for its future!**

Only \$29.95

http://www.historyfor-sale.com/html/advsearches/vfitem2714_31-01-04

History For Sale™ The Autograph & Manuscript Dealers

Home | Links | Contact Us | Help | My Account | 320.426.0379

Free Signer Name at Stamp **Stamp** **Cart**

Want to read in your language?
[English](#) [German](#) [Dutch](#) [Español](#) [Français](#) [Italian](#) [Portuguese](#) [Russian](#) [Ukrainian](#)
[Slovenian](#) [Svenska](#) [Tagalog](#) [Türkçe](#) [Українська](#)

Questions about authenticity? [Click Here](#)

Enhances Detail | Standard Detail

Print-Friendly Page Email this document

FOREIGN MINISTER VYACHESLAV M. MOLOTOV - AUTOGRAPH ENDORSEMENT
SIGNED CO-SIGNED BY ANASTAS S. MIKOYAN - DOCUMENT 261368

Click Here to Enlarge Image or
 Drag Magnifying Glass
 To View Closeup

VYACHESLAV MOLOTOV and ANASTAS MIKOYAN, Autograph Endorsement signed "V. Molotov" in Russian, 1p, 8x11". No place, no date written at the top of a telegram received from Tihomirov at the Russian chess in New York regarding morale. Not fully translated. In part: "To ask this morale...has not been possible...in case we are not able to act under these circumstances, I ask permission to divert the excess to the city of Moscow. To send it back to the SSR or to state it would cost us to ten thousand dollars." At top, Molotov writes in indelible pencil: "We must agree to divide it!" There is a small autograph endorsement signed "A. Mikoyan" M.M. OTCOV was Chairman of the Council of People's Commissars from 1935-1947, when he was succeeded by Stalin. MIKOYAN was Chairman of the Presidium of the Soviet Union (President) from 1964-1965 succeeding Brezhnev. A scarce combination of important Russian signatures. Lightly creased, ink and pencil notes, some touching printed text. 4 torn file holes at blank left margin. 2 file holes at upper blank margin. Vertical diagonal crease at upper edge. Ink notes (inked over hand) and ink stain on verso (light show through). Ink stain at upper right blank edge. Overall, fine condition.

This website image contains our company watermark.
 The serial document date and number are indicated.

[Return to Home Page](#) | [Home](#) | [About Us](#) | [Contact Us](#) | [Help](#) | [My Account](#) | [320.426.0379](#)

Gift Locator Tool
 Send Me Your Comments
 Complete Signer Listing

U.S. Leaders

- ▶ Presidents
- ▶ Vice Presidents & First Families (2166)
- ▶ U.S. Politicians (494)
- ▶ Supreme Court (247)
- ▶ World Leaders
- ▶ Foreign Politicians (881)
- ▶ Royals (888)

Military

- ▶ Civil War (317)
- ▶ World War I (409)
- ▶ World War II (7854)
- ▶ Other Wars (1215)

Exploration & Science

- ▶ Aviation & Space (841)
- ▶ Explorers & Scientists
- ▶ Western Americana (897)
- ▶ Colonial, Frontier & Pioneer (894)
- ▶ Medicine (854)
- ▶ Naval/Post-Warships (1224)
- ▶ Social Reformers

Black Americana (870)

- ▶ Civil War (1471)
- ▶ Religion (429)
- ▶ Historical Icons (172)
- ▶ Architects & Builders
- ▶ Business & Finance (306)
- ▶ Non-US (1217)
- ▶ Law & Order (137)

Sports

- ▶ Baseball (2213)

[Return to Home Page](#) | [Home](#) | [About Us](#) | [Contact Us](#) | [Help](#) | [My Account](#) | [320.426.0379](#)

History For Sale™ The Autograph & Manuscript Specialists

Home | List | Contact Us | e-mail: info@autographs.com | 1-800-451-7272

Want to read in your language?
[English](#) [German](#) [Dutch](#) [French](#) [Italian](#) [Portuguese](#) [Spanish](#)
 Society of English Auctioneers

Questions about authenticity? [Click here](#) [Contact Us](#) [Contact Us](#) [Contact Us](#)

[Print Friendly Format](#) [Email This Document](#)

CHAIRMAN JOSEPH STALIN - AUTOGRAPH NOTE SIGNED 08/11/1931 - DOCUMENT 217253

Click here to Enlarge Image or Drag Resizing Glass To View Document

JOSEPH STALIN Born AMS "I. Stalin" in Russian in light given period at upper left of first page of Types DS by two entries: 2p. 3x6.17x. U.S.S.R., 1879 January 13. Headed: "Report" Stalin has written, in full: "To Comrade Voroshilov/What does this mean?" The report had internally concerned the necessity of an increased director with military applications. Untranslated notes in red and blue pencil at top of first page. JOSEPH STALIN (1879-1953) was General Secretary of the Central Committee of the Communist Party from 1922-1953. Allen Levine death in 1924, so eliminated his opposition and established himself as director. Stalin's "Great Purge" from 1936-1939 did the Communist Party of all the people who had brought him to power. Soviet Union Purges Prize winner Andrei Sacharov estimated that more than 1.2 million party members (more than half the party) were arrested between 1936 and 1939, of which 100,000 died by various means in political in the Gulag. Soviet forced labor (concentration) camps. KLIMKAJ VOLOSINOV (1881-1968) was a member of the Politburo (1920-1921) and People's Commissar for Defense (1934-1940) and was personally involved in the Great Purge. He was named a member of the Soviet Union in 1936. Voroshilov was removed from his post as Defense Commissar after setbacks in the Russo-Finnish War (1939-1940). From 1953-1957, he was Chairman of the Presidium. Stalin's autograph is one of the most of all 20th century world leaders.

<http://www.autographs.com/item/details.asp?Item=168&documentid=217253>

Gift Locator Tool
 Send Us Your Comments
 Complete Signer Listing

U.S. Leaders

- President
- Vice Presidents
- First Families
- U.S. Politicians
- Supreme Court
- Moral Leaders
- Foreign Politicians
- Rivalry

Military

- Civil War
- World War I
- World War II
- Other Wars

Exploration & Science

- Explorer & Space Travel
- Explorers
- Western Expeditions
- Columbus
- Mercury
- Hubble
- Nobel Prize
- Social Reformers

Other Americans

- Famous Americans
- Religion
- Humanitarianism
- Artists & Book Guys
- Lawrence & Justice
- Religious
- Law & Order
- Scientists
- Baseball
- Football

The screenshot shows the website for the SWAN Digital Library. The top header includes the 'SWAN' logo and navigation tabs: 'HOME', 'ABOUT SWAN', 'SERVICES', 'CONTACT', 'GALLERY', and 'HELP'. The main content area is titled 'Maps & Atlases' and features a sidebar with various category links (e.g., 'General', 'Historical', 'Geographical'). The main text describes the collection of maps and atlases, mentioning that they cover various geographical areas and are available in both print and digital formats. A 'Connect to Specialists' section lists contact information for Greg Seward and Avery Weinstein. Below this, there are several featured items with images and descriptions: a map of the British Empire (1875), a map of the Eastern Hemisphere (1780), and a map of the New World (1500). The bottom of the page contains the URL http://www.swanlibraries.com/maps_atlases.cfm.

KOTTE
Archives

HOME ABOUT ARTS SERVICES LIBRARY HELP MOBILE DONORS

1. Search for Categories:
Please select a category above.

2. SEARCH BY NAMES:
Enter a name or part of a name and click on "Search".

© by KOTTE, All Rights reserved. Updated: 30 - 04 - 2020

Commissarij degli
(1845)
Regolamento e Statuto
MILANO

http://aai.com-photographs.com/eng/kotte/ogf/ma_kzaleq.htm

СТАРИННЫЕ

ГРАВЮРЫ

www.Softy.com.ua/ua/Starinnye-Sovetskij, вышлю бесплатно каталог
старинных гравюр из архивохранилищ Украины для

 Добавляйте фототрафариты с разрешениями 7-12 марта каталог "Старинные"

60100, Киев, 8-00-529-00-11, 206-5002

http://www.softy.com.ua

старинные гравюры

СТАРИННЫЕ

АРХИВЫ НА УКАЗАННОМ

САЙТЕ

ДОБАВЛЯЮТСЯ

ПРИ ПОКУПКЕ

СТАРИННЫХ

Каталог и трафариты

О НАШЕЙ ФАБРИКЕ

ПОМОЩЬ ПРИ ПОКУПКЕ ТРАФАРИТОВ

НАШ ПРАЙС

ДЛЯ ЗАКАЗЧИКОВ

НАШЕ ПУБЛИЦИСТИЧ.

ИЛИ РЕКЛАМНОЕ

УВЕЩАНИЕ

АНТИКВАРНЫЕ КНИГИ И РУКОПИСИ

english version

Моторолі онлайн

Для покупки в онлайн-магазине необходимо иметь Счетную автоматизированную книгу и
 рукописей антикварного издания *Галерея. Настольный магазин* размещенный по
 адресу: Москва, 1-й Ботанический проезд, Д. 2/6.

Адрес для книги, 125284, Москва, 1-й Ботанический пр-д, Д. 2/6.
 Телефон: (7-495)-945-40-98.
 Факс: (7-495)-946-09-32.
 E-mail: al@antiquary.ru

Часы работы магазина: с 10.00 до 19.00 кроме воскресенья без перерыва на обед.

Rambler's Top

980 193

Рекомендуемые:
 "Букинист"
 "Alib.ru"

Наши книги на аукционе "Молоток.ру"
 © Dr. Alex & Mr. Evgeny, 1998-2002
<http://www.user.citeline.ru/~alib/index.htm>

Каталог рукописей для коллекционеров
 Книжки
 Как распечатать рукопись
 Аукционеры
 Подготовка к выставке
 Новые поступления
 Выставки рукописей и библиотеки
 Просто красиво
 Поиск
 Интерактивные
 Запросы об услугах
 Метки сайта

www.AntikWariat.Ru
интернет-аукцион коллекционеров

СДЕЛАТЬ СТАРТОВОЙ ДОБАВИТЬ В ИЗБРАННОЕ

ГЛАВНАЯ ПРОДАТЬ РЕГИСТРАЦИЯ ВХОД ПОМОЩЬ ФОРУМ

ПОИСК

ПЕРЕЙТИ К ЛОТОВЫМ, ВЕЩИ ЗНАЧИМОСТЕЙ

Категория: АВТОГРАФЫ, ВЕЩИ ЗНАЧИМОСТЕЙ

Картинка	Название лота	Последняя ставка	Ставок	Заканчивается в течение
	Коллекция строительных	5,000.00 USD	0	17 дн, 17ч 56м
N/A	Свисток издательства Иранского-Среднеазиатского издательства	500,000.00 RUB	0	19 дн, 02ч 25к
	Бюст портретный Александровича Л.	1,000.00 RUB	0	01 мес, 06 дн, 11ч 26м
	Автомобиль записки о состоянии здоровья Сергея Павловича А.В.	30,000.00 RUB	0	01 мес, 13 дн, 06ч 41м
	Вата сформированная по заказу с доставкой	30,000.00 RUB	0	01 мес, 24 дн, 21ч 28м

КАТЕГОРИИ

- > МОШЕНЫ (1339)
- > БАНКНОТЫ (45)
- > ПОЧТОВЫЕ МАРКИ (288)
- > СЕРВЕНА, МЕДАЛИ, ЗНАКИ (1926)
- > ПОСТИЛЫШЫ И МЕДАЛИ (23)
- > КНИЖИ (48)
- > ИЛЛЮСТРАЦИИ (6)
- > ОТКРЫТКИ, ПОЧТОВЫЕ КАРТОЧКИ (400)
- > ПОСТОУПАТВА (184)
- > АНТИКВАРИАТ (82)
- > ПЛАСТИКОВЫЕ КАРТЫ (10)

http://www.antikwariat.ru/categories/page/112

☆☆☆☆☆ Аукционы - SU ☆☆☆☆☆

» В НАЧАЛО
» РЕГИСТРАЦИЯ
» ВХОД
» ОВМЕН
» ПОМОЩЬ
» ИНСТРУКЦИЯ
» ЦЕНЫ
» О НАС
» КОНТАКТЫ
» Feedback

ПОИСК
 РАШИРЕННЫЙ

Документы, фотографии и литература

GO

» Категории: Документы, фотографии и литература

<ul style="list-style-type: none"> » Советский Союз (20) Советские книги и газеты, СССР Учебники и журналы (5) Учебники к началу (1) Книжки детей, Г.Б. Пир., Л.П.С., П.О.С., П.О.С. (1) Книжки (Б. Н.С.Р.) (1) Детские, детские Детские журналы (5) Фотографии (5) Литература (1) » Императорская и современная Россия (1) Императорские документы Учебники к началу Детские, детские Детские журналы Фотографии (1) 	<ul style="list-style-type: none"> Литература » Германия Записные книжки Детские журналы Фотографии Литература » Другие страны Императорские документы Детские журналы Фотографии Литература 	
---	---	--

» Категории: [-]

Имя	
Пользователь	
Пароль	
Вход	

» Категории: [-]

- » Филателия (162)
- » Документы, фотографии и литература (21)
- » Книжечки (6)
- » Журналы (13)
- » Книжки (1)
- » Антиквариат (24)
- » Фотографии (0)
- » Букашки (1)
- » Археология и палеонтология (9)
- » Другие книги (4)
- » Электроника (6)
- » Прочие книги (0)
- » Книжечки (0)
- » Библиография (0)
- » Прочие (2)
- » Улугу (1)

http://auction-e.com/lot/entry/16476.html?off=1

☆☆☆☆☆

Аукционы - SU

☆☆☆☆☆

[В НАЧАЛО](#)
[РЕГИСТРАЦИЯ](#)
[ВХОД](#)

[ПОИСК](#)
 расширенный

[О НАС](#)
[КОНТАКТЫ](#)
[TRANSLATE](#)

[ПОМОЩЬ](#)
[ИНСТРУКЦИИ](#)
[ЦЕНЫ](#)

[ПЕРЕЙТИ К](#)
[Выберите категорию](#)

[ТОП](#)

☆☆☆☆☆ **КАБИНЕТ** [-]

Мои
пользователи

☆☆☆☆☆ **КАТЕГОРИИ** [-]

- 1. Книжечки (362)
- 2. Документы, фотографии и
картинки (21)
- 3. Монеты (6)
- 4. Нумизматика (13)
- 5. Банкноты (7)
- 6. Бюллетени (24)
- 7. Висентиния (1)
- 8. Бразилияны (1)
- 9. Археологические находки (2)
- 10. Другие (25) (4)
- 11. Эмблемы (2)
- 12. Предметы быта (0)
- 13. Незаконность (0)
- 14. Вилло-Эдди-80-90-91-92-93-94 (2)
- 15. Прочие (2)
- 16. Уланы (4)

☆☆☆☆☆ **400 Немецких полковых (Feldpost) писем СВАСТИКА**

Лот: [Документы, фотографии и изображения](#) > [Буквечки](#) > [Прочие документы](#)

Номер лота: 101618

☆☆☆☆☆ **Вы покупаете или продаете эти лоты?**

Забудьте под своим логином

☆☆☆☆☆ **Буквечка**

Создавайте лоты

☆☆☆☆☆ **Информация о продавце**

olb (1) ☆

☆☆ Зарегистрирован с 17 Feb, 2006 in the Ukraine

☆☆ Просмотреть все его аукционы

РЕЙТИНГ ОТЗЫВОВ: 100.00%

☆☆ Пользователь: 4

☆☆ Неудачно: 0

☆☆ Не выиграл: 0

☆☆ **Действительно**

Текущая ставка:	Нет ставок
Начальная ставка:	140,00 USD [Киевлянина]
Количество:	1
Ставка:	0
Последнее время:	прямая ставка окончена
Местоположение:	ukrain, днепропетр.
Страна:	Ukraine
Намат:	06 Apr, 2005 12:14:42
Заканчивается:	08 Apr, 2005 12:14:42
Статус:	Товар закончен
 Сторона больше с германской	

☆☆☆☆☆ **Минимальная цена не достигнута**

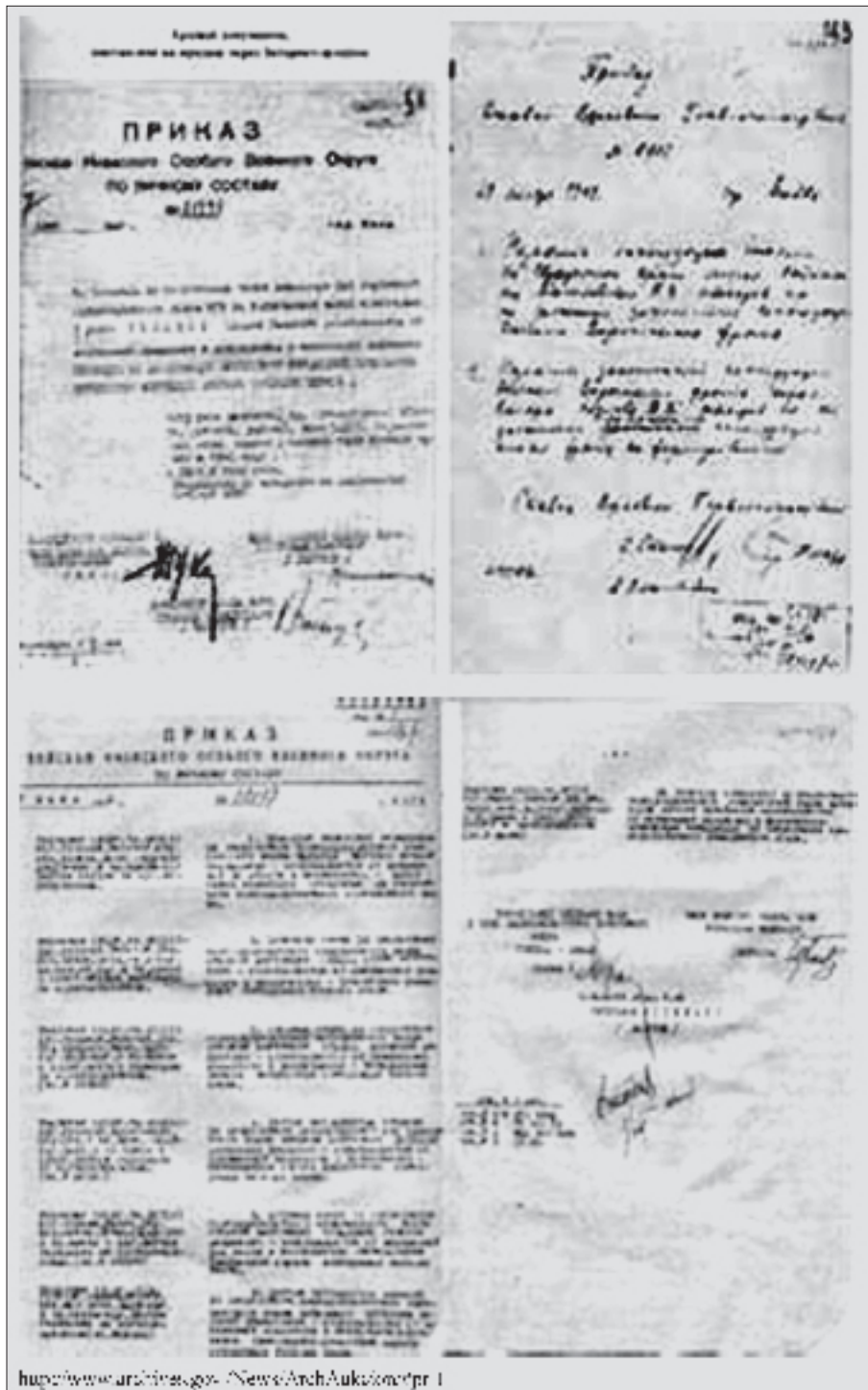
Нынешняя ставка: **нет ставок**

За этот лотом следит 0 человек

[История изменений для данного лота](#)

Зразки виставлених на Інтернет-аукціонах документів, що ймовірно є архівними

ІСТОРІЯ НА ПРОДАЖ. З ЯКИХ АРХІВІВ?

Прес-реліз Державного комітету архівів України
22 лютого 2006 р.

На сайті американської асоціації "Історія на продаж" (HistoryOnSale.com), якій присвятує свою електронну рекламу ("180 тисяч запитань на продаж. Аутентичність - 100%". Поверхні ціни. Доступні усі еталоми (документи) і пропозиції на продаж" історія на продаж" нещодавно з'явилися як тільки сім документів, які стосуються з'ясування і з'ясування справ, а деякі ознаки приналежності до державного архіву України.

Йдеться про три свідоцтва І. Сталіна (1933 р. - за 45 тис. доларів; 1938 р. - за 25 тис.; 1931 р. - за 30 тис.);

Іван Дроздович з Сходу 1886 р. №2. Миколай В. Сталін 1938 р. №3. Миколай В. Сталін 1931 р.

одні - В. Молотов (1939) - за 999 доларів ..

№4. Миколай В. Молотов 1889 р.

Тот наступні документи, - це окремі аркти, які були, з одного з'явлення тільки за 1947 р. лист свідетарів Запорозького обласного КП(б)У Л. Бреніва до свідетарів ЦК КП(б)У П. Калозина за 2,5 тис. доларів;

<http://www.usau.kiev.ua/ArchAuktsionAuktsion1.html>

Зка. № 1... Сек. секретно. 19

Т. П. Рабинович
П. К. В. К. П. / 6 / тов. СТАЛИНУ.

Масштаб № 278
19. Девят-5.

РАБОРТ.

Техника береговой обороны обогащается новыми аппаратами, увеличивающими скорость наших главных противолодочников.

Этот аппарат — теплодегидратор, разработанный, сконструированный и построенный В. С. Н.

Установленный в береговой укреплении зона теплодегидратор дает возможность обнаружить лодку из танка, захватившему дымовой трубой и после обнаружения следить за всеми передвижениями боевых морских судов в радиусе 20-25 км.

По плану управления теплодегидратора специальной прибор указывает координаты обнаруженного судна с точностью до 0,5°.

Поисковые команды двух комплектов аппаратуры, проведенные в Фромицком укреплении районе, дали результаты в 2 раза превосходящие тактико-технические условия: дальность действия 25,5 км. при скорости хода судна в 20 узлов в час и высоте 15 км. при скорости хода 28 узлов в час по заданию.

Два комплекта аппаратуры оставлены в Фромицком укреплении районе на опытную войсковую эксплуатацию, а третий комплект передан на завод для выпуска первой серии уже в 1936 году.

82/13.1.36-

1444
СОВ. СЕКРЕТНО
№ 149

ПРОТОКОЛ № 14

ЗАСЕДАННЯ ГЛАВНОГО ВОЕННОГО СОВЕТА РННА

149
1938 г.

ПРИСУТНІ: г. г. ВОРОШИЛОВ (председатель), СТАЛИН, КАЛОШИН, НАДЕЖДИН, ВАНДЕРСЛОВ, КОТЛОВ, САВЛОВ, КОТЛЯКОВ (наблюдатель).

ПРИСУТНИЙ: тов. АЛЕКСЕЕВ.

---

1. Принята необходимая:

- 1) Киевский военный округ переименовать в "Киевский Особый Военный Округ".
- 2) Для удобства управления войсками Киевского Особого Военного Округа организовать в нем три армейских группы:
  - а) Житомирскую - на базе управления 8 стрелкового корпуса;
  - б) Винницкую - на базе управления 17 стрелкового корпуса;
  - в) Одесскую - на базе управления 6 стрелкового корпуса.

В состав армейских групп включить:

- а) Житомирской - все части, учреждения и заведения, расположенные на территории Житомирской, Киевской и Черниговской областей; Управление армейской группы - г. Житомир;
- б) Винницкой - все части, учреждения и заведения, расположенные на территории Винницкой и Каменно-Подольской областей;

Секретарь: тов. ПИЩЕВ, тов. ПИЩЕВ.

1872 2/23

По истечении 48 часов с момента получения, шифровка подлежит возвратению в Секретно-Шифровальный Отдел Наркомвнешторга СССР

Место для резолюции и т.д.

ШИФРОВКА
Секретно

Сод. секретно
Сод. тайн не охраняется

18. VII. 39г.
09ч. 05 м.

Отпочат.
19. VII. 39г.
14.3 мин.

1-подлин.
2-пересылку
3-Самому
4-рабочий.

ИЗ ЦЕД-НОРКА, в № 5098.
ТИХОМИРОВ, колхоз САРЕНУ.-

На ирморокх заводях в над остаток ирморокх-возвращен около 2500 ирморокхных ирморокхных сорток ирморокх на них около половина результатом вазнеки части ирморокх облицовки иркуатурской чубби лабнага еще больших расхождов. Остальная часть ирморокх определен процент вазнеки на случай бол. Предать этот ирморокх помощи Амторга до сих пор не удалось. Цена предложена нам ниже помолки. В случае если нам не удастся добитъся продаж на ирморокхных условиях прощу разрешения пожертвовать эти остатки ирморокх городу или правительству. Отправка обратно в СССР и дальнейшее хранение будет стоить до 10.000 доллар.-

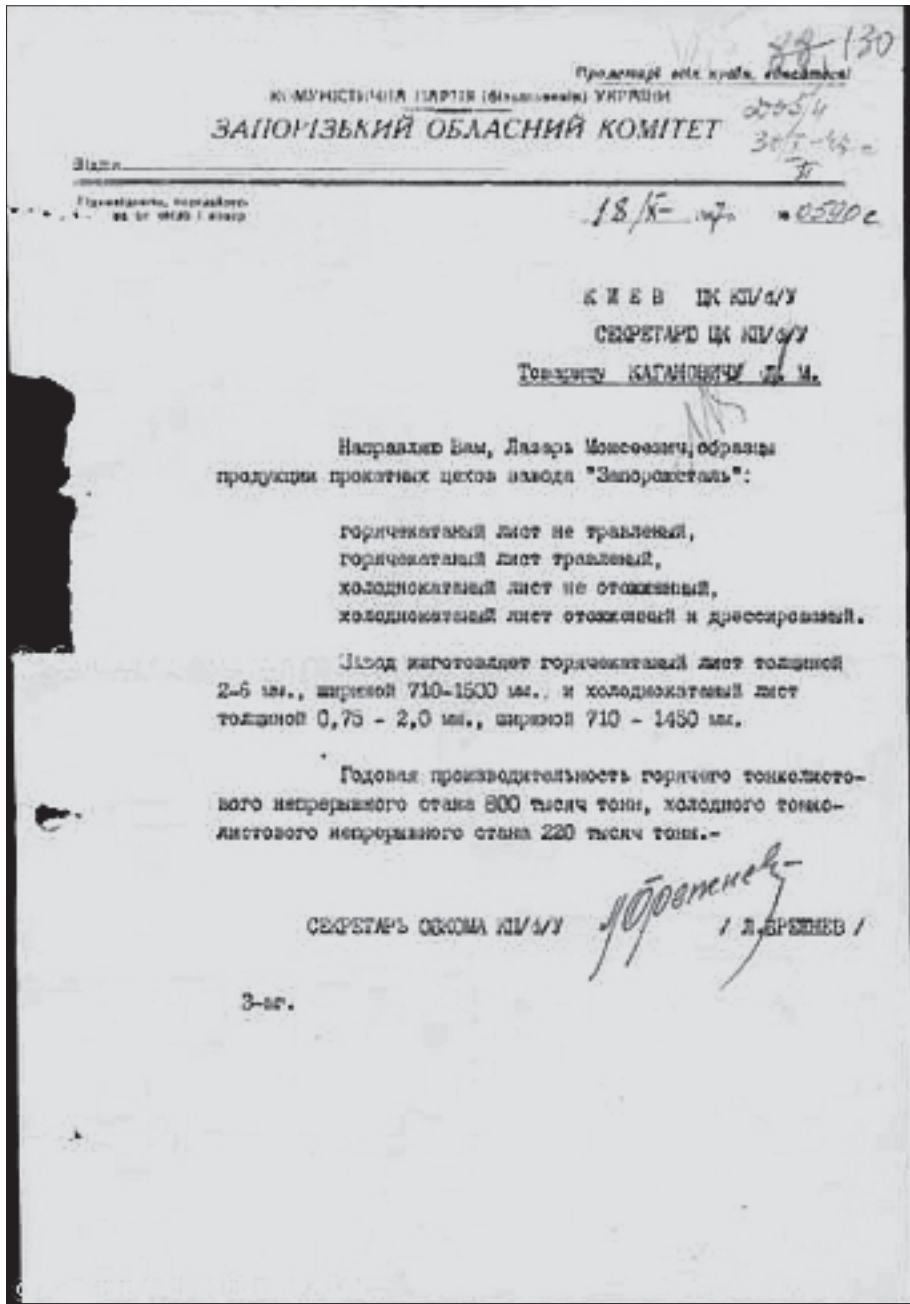
16. VII. - ТИХОМИРОВ.

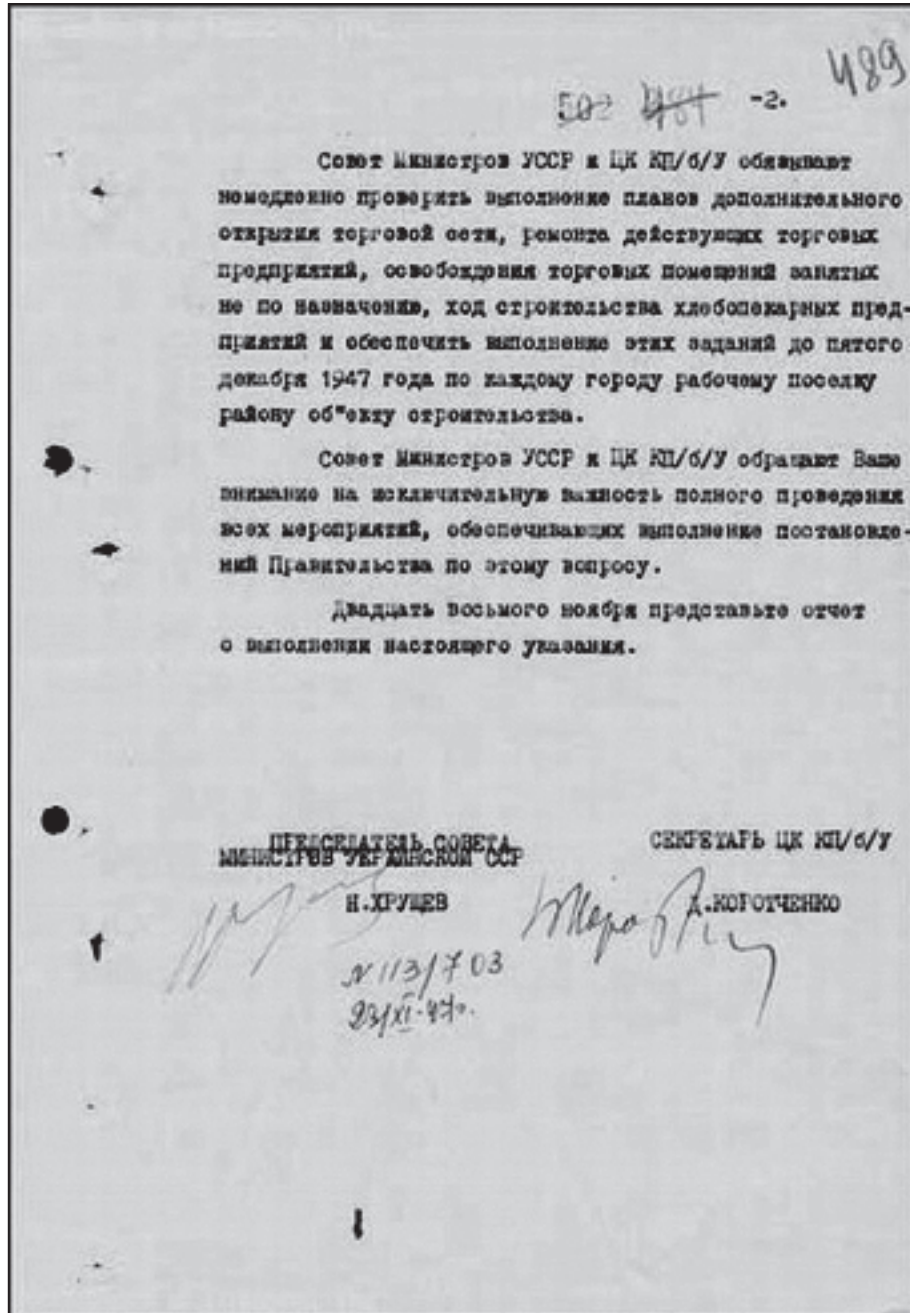
ВЕРНО: 09

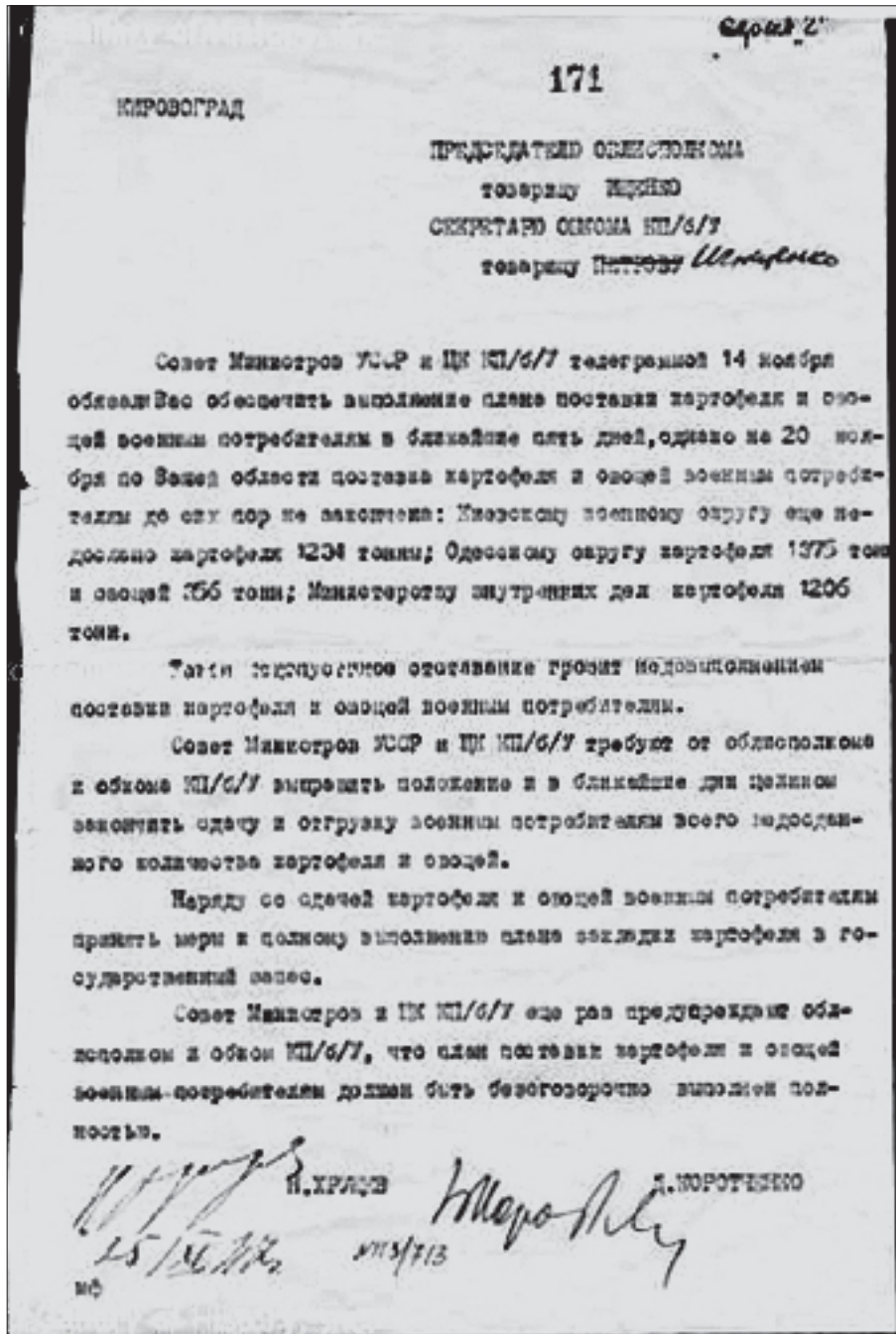
Упол. Боленькая, 18. VII. 13ч. 40м.
Отпочат. 10ч. 20 мин.

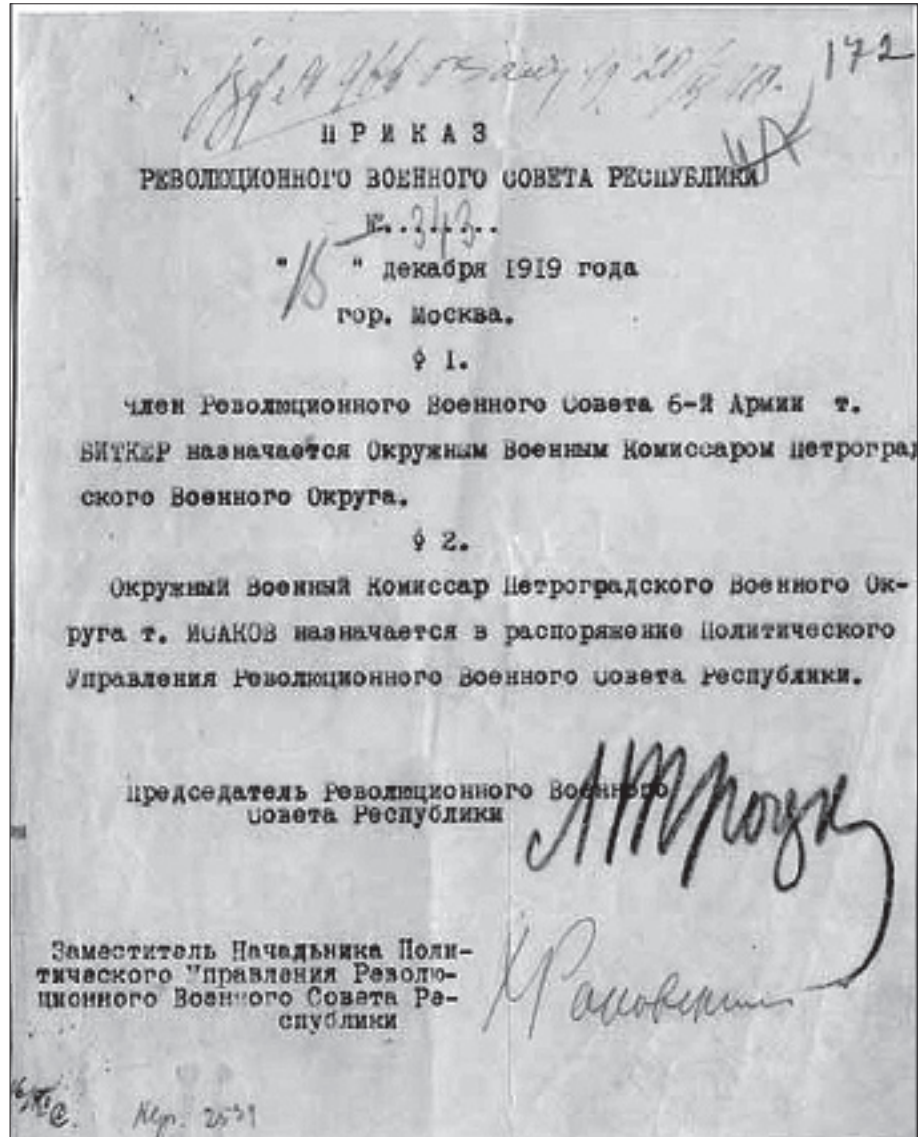
013457 и 33

Док. № 1112-428

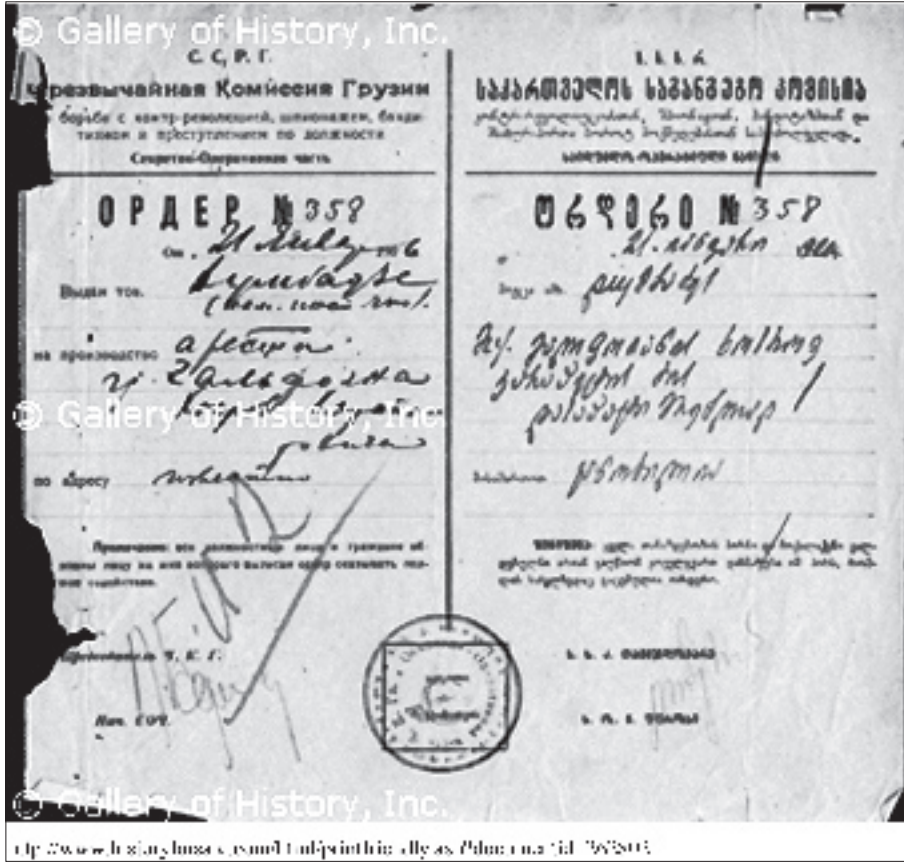

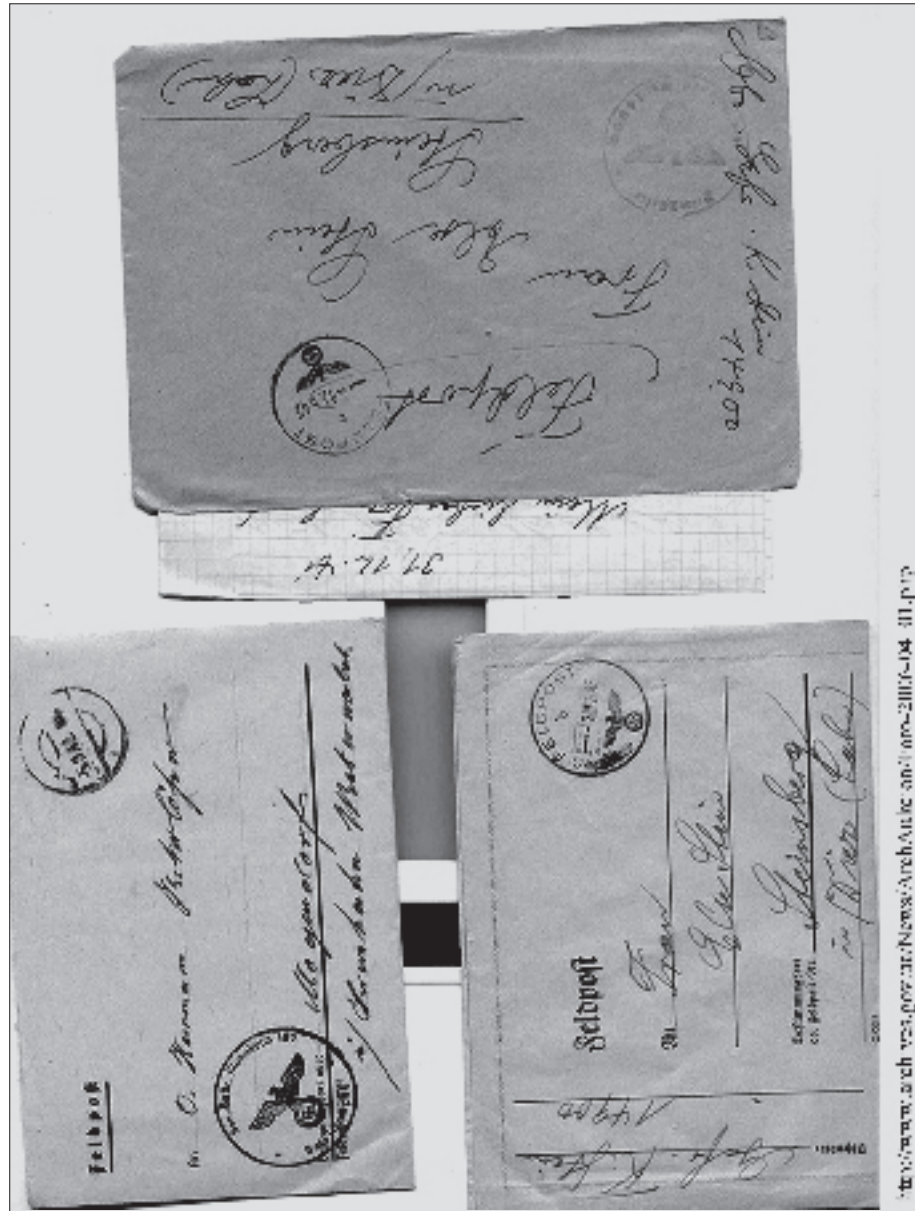

www.arch.gov.ua/News/Archivalic and non-Archivalic

Российская Коммунистическая Партия (большевиков).

Пролетарии всех стран, соединитесь! 176

ЛИЧНАЯ АНКЕТА

ДЛЯ ДЕЛЕГАТОВ ...ой ВСЕРОССИЙСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ Р. К. П. (большевиков).

1. Фамилия, имя, отчество Урицкий (Василий) Григорьевич Киселев

2. С какой целью (председатель или делегат) участвует

3. Предыдущий билет № 14

4. Какой организацией делегирован К. К. М. С. С.

5. На какой Всероссийской конференции и с какой задачей и резолюцией избран?
на 1-ю сессии, на 1-й конференции

6. Год рождения 1877 год

7. Национальность белорусы

8. Образование (полное, среднее, неполное)

9. а) Основная профессия и специальность до 1917 г. бухгалтер

б) Сколько лет работал на этой профессии с 1894 до 1917 г. 23 лет

10. а) Основная политическая работа и руководящая до 1904 г. бухгалтер, редактор, член комитета

б) в 1904-1917 гг. член комитета

в) в 1917-1918 гг. член комитета, редактор, член комитета

11. Каковы основные работы исполнены в настоящее время
бухгалтер, редактор - с. м. с.

12. Какие участки работы исполнены в настоящее время

а) в промышленности } на уральском рудном участке

б) в профессии }

13. Каковы основные работы исполнены в настоящее время бухгалтер, редактор

14. Когда вступил в Р. К. П. в 1895 году.

15. Состоял ли раньше в других партиях, когда, какие К. С. С.

16. Подписались ли раньше на революционную деятельность (какую)
арест в Москве в 1897 г. и арест в Петербурге в 1900

Сколько арестов претерпел:

1) в тюрьме 20 раз, 2-й в 1897 и 1900; 1-й раз в 1895-1897.

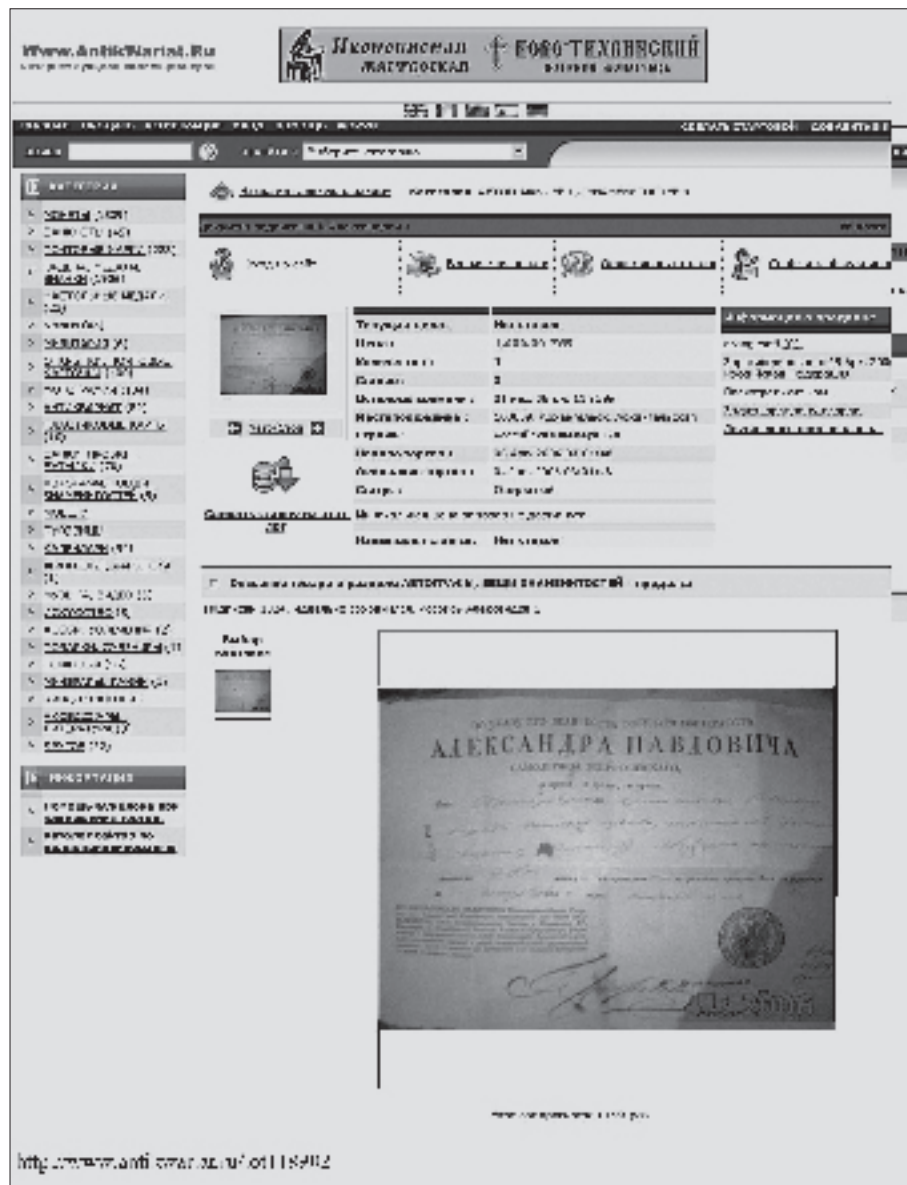
2) на каютах 10 раз

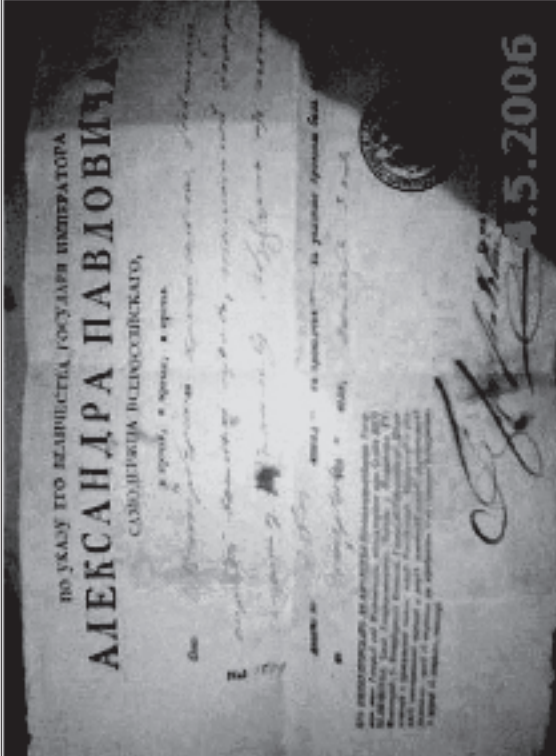
3) в ссылке три раза (Восток, Урал, Сибирь).

4) в концлагере 1900-1905 - 1907-1912

Подпись Урицкий (Василий) Григорьевич

14 июля 1918 г.

ПРО УКАЗУ ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА
АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА
САМОДЕЯТЕЛЯ ВЕЛИКОРУССКАГО,
в царств. в. гротв. в. гротв.

15.2006

Лот просмотрен 126 раз

Задать вопрос продавцу

[Покупать можно в режиме «Купить сейчас»]

мел.декада.ua.com.tr/iss.html 2006

Справка | Поиск | Регистрация | Языки | Справка | Контакты | Состояние аукциона | Вопросы

Самостоятельно позвоните: (092) 242-810-90

Каталог. Запити/Копії/Додатки/Історія запитів/Редієкція/Історія

• Активувати

Остання стор.

Пошуковий бізнес-адрес

Текущая ставка 1	50,00 USD
Стартовая цена :	50,00 USD
Ваша цена :	
Ставка :	1 доллар ставка
Начало :	5 мая 2005 г. 01:05:50
Завершение :	5 мая 2005 г. 01:05:50
Целесообразно :	Да. Да. Нет.
Результат :	Продать
Состояние товара :	Ровный

Наименование :	50,00 USD
	- Бидант (0)

Похожие товары

Похожие товары (126 шт.)

Спешите купить

Список ставок

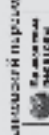
Похожие товары

Успешно! Ваш заказ принят. Мы свяжемся с вами в ближайшее время.

Ваш заказ принят

Мы свяжемся с вами в ближайшее время.

Ваш заказ принят

Мы свяжемся с вами в ближайшее время.

Информация о товаре

Страна/регион: 101

События: 101 (05.05.1905 (Украина))

Дополнительная информация:

- Участники аукциона
- История ставок
- История торгов
- Участники аукциона
- История ставок

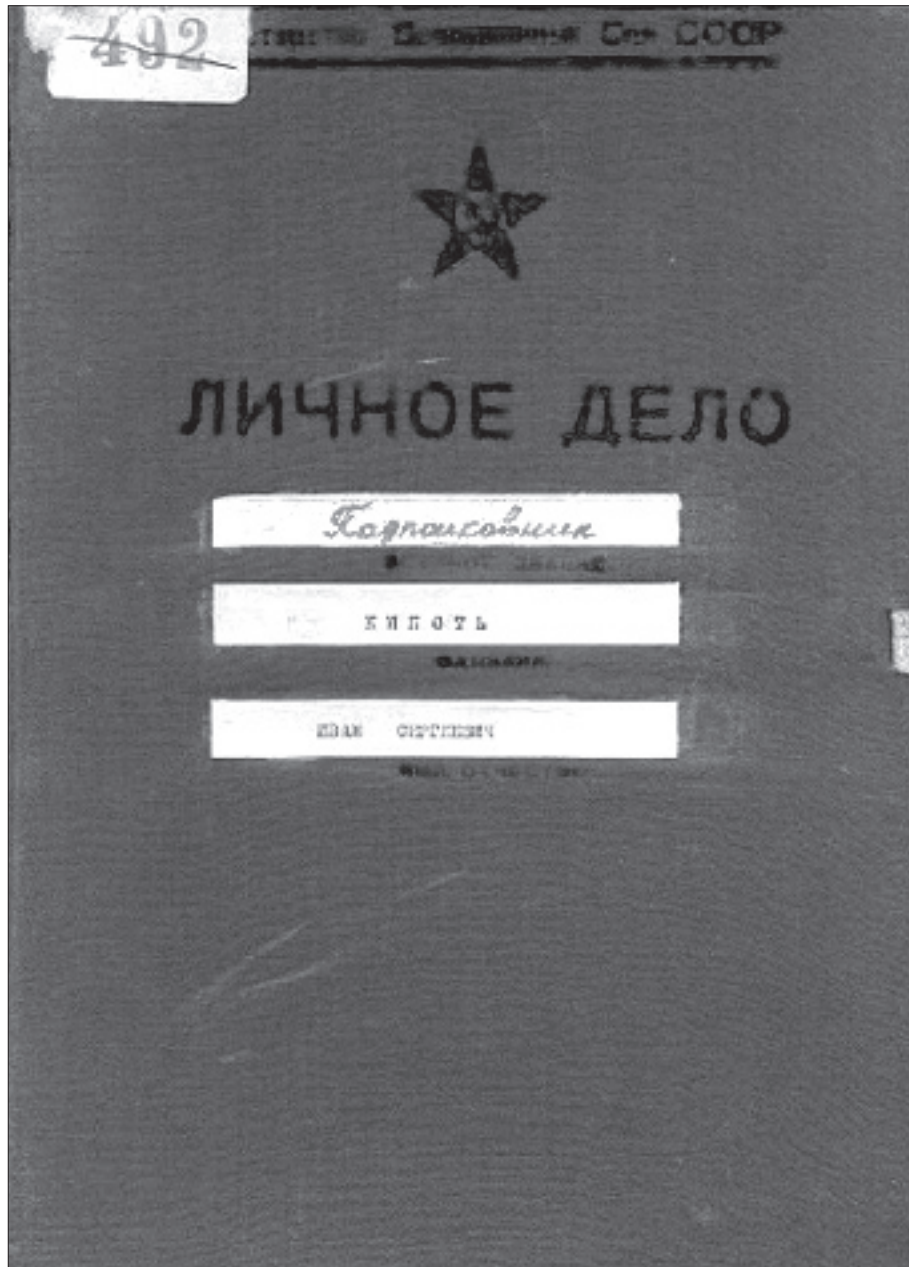
Действия

• Предложить помощь автору

[История: 0507216826140000001-0-0110-0-02](#)

- 4 -

16. Преподнесенные награды

а) Копия орденных и медалиных СССР, Союзных республик или иностранных государств награжденных, когда и за что

Наименование ордена и медали, а также за что награжден или (указать — бывшие ордены или за награду и т. д.)	Имя награжден	Дата Указа и приказов или статей в журнале и от МЭ
ЗА ВОЕННЫЕ СЛУЖБЫ :		
Орден "Красного Знамени" - №	Сталингр. фр.	№ 62/н-6.11.46г.
Медаль "за Стягу" - №	65 ЛДр.	№ 681/н-22.1.47г.
Приведено звание "ГЕРОЙ СОВЕТСКОГО СОЮЗА" Орден "ЛЕНИНА" - №	А" Указ Президиума Верхов. Совета СССР.	от 1.07.44 г.
Медаль "СЕСТАЯ ЗВЕЗДА" №		
Орден "Степашкинской войны" №	1-я кв. ТА	№ 667/н-21.2.46г.
"Александр Невского" №	1-я кв. ТА	№ 6198 -20.5.46г.
Медаль "за военные заслуги" - № за июль 46г.	Указ Президиума Верхов. Совета СССР.	от 30.04.46г.
Медаль "за оборону Ленинграда" - Уд. №	" " " " " "	от 22.12.42 г.
"за оборону Сталинграда" - №	" " " " " "	от 22.12.42 г.
"за победу над Германией" -	" " " " " "	от 9.05.45 г.
"за победу в Берлине" - Уд. № А-	" " " " " "	от 9.05.45 г.
"за освобождение Праги" - А-	" " " " " "	от 9.05.45 г.
"за освобождение Армии и флота"	" " " " " "	от 22.02.48 г.
Польская медаль - №		
ОБЩЕОТЕЧЕСТВЕННАЯ СЛУЖБА :		
Орден "КРАСНОЙ ЗВЕЗДЫ" за выслугу лет	Указ Президиума Верхов. Совета СССР	от 15.05.1951 г.
Медаль "за безупречную службу" I-ст.	Фр. №. СССР	1946 21.01.47г.

— 5 —

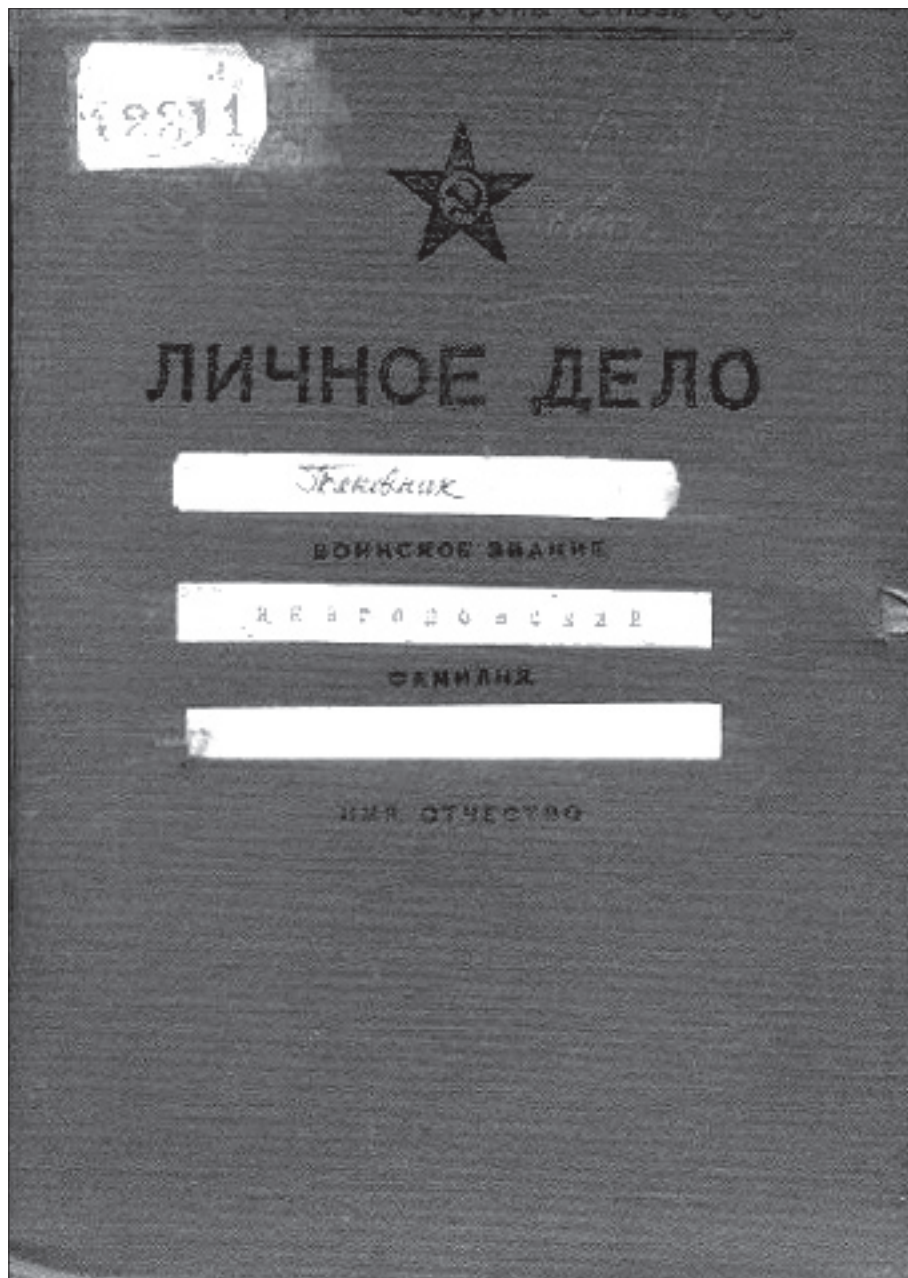
5) Друге нагородження і подяки, об'єктами яких є (особливо в складі окремих частин) в арміях НКВ, НКВМФ імк МВС СРСР, а в період Окупаційної війни — в арміях Вермаху і Гітлерівського повітряного флоту.

Чим і за що нагороджені або за що отримали подяку	Числ. грошей, дата і № аркуша	Чим і за що нагороджені або за що отримали подяку	Числ. грошей, дата і № аркуша
БЛАГОДАРНОСТІ ВЕРМАХУ І ГІТЛЕРІВСЬКОГО ПОВІТРЯНОГО ФЛОТУ:			
За звільнення г. Клясво / Польща /	№ 8 ст 13.01.45г.		
За звільнення г. Познань / Польща /	№ 227 ст 17.01.45г.		
За звільнення г. Мадрич	№ 218-23, 1.45г.		
За звільнення г. Спехови	№ 251-24, 1.45г.		
За звільнення г. Зарку Гринберг	№ 291 15.02.45г.		
За рятівні дії пр-ка рго-Зал г. Спехови	№ 0005 ст 22, 3.45г.		
За звільнення г. Давидкув-Недзві	№ 207 ст 24.03.45г.		
За звільнення г. Рагисбор Гіскоу	№ 221 ст 21.03.45г.		
За звільнення г. Лукан - зельде, Котбу	№ 240 ст 24.01.45г.		
За звільнення оточення гор Берлін	№ 242 ст 24.04.45г.		
За звільнення в часі війни союзників	№ 246 ст 27.01.45г.		
За діяльність групи супр. військ пр-ка В.В. г. Берлін	№ 257 ст 2.05.45г.		
За звільнення г. Берлін	№ 259 ст 2.05.45г.		
За звільнення г. Прага / Чехословаччина /	№ 268 ст 9.05.45г.		

- 6 -

17. Учасник на фронтах і в партизанських отрядах в період громадянської війни, в наступуючій війні і в Овчаринській війні, при ліквідації бандинізму і конфлікту Січових, на інших фронтах і на окремих учасниках в складі такої частини або партизанського отряду і на інших посадах учасника)	Середній вік (місяць, рік)	По віку (місяць, рік)
<p>На фронтах і в партизанських отрядах в період громадянської війни не учасник.</p> <p>Учасник в боях за звільнення Закарпаття в складі 209 горно-отр. полку 96 Од Київської воєнної округи - командир арт. взводу.</p>	10.9.59г	25.10.37г
в Сталінградській війні :		
<p>150-БАНАНСЬКИЙ ФРОНТ - в складі 209 горно-отрядного полку 96 горно-отр. дивізії 18 армії - командир артилерійського взводу.</p>	22.6.41г	18.10.41г
<p>КАМЕНЬ ФРОНТ - в складі 1173 моторизовано-протитанкового полку РТК-помічник х-ра батареї</p>	10.4.42г	10.6.42г
<p>СТАЛІНГРАДСЬКИЙ ФРОНТ - в складі 504 легко-артилерійського полку РТК - командир батареї.</p>	20.7.42г	25.12.42г
<p>ДОНЕЦЬКИЙ ФРОНТ - в складі 504 легко-артилерійського полку 65 легко-артилерійської бригади 18 арт. дивізії РТК прорива-пом.машиниста свого полку.</p>	10.2.43г	20.7.43г
<p>1-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ - в складі 504 легко-артилерійського полку 200 легко-артилерійської бригади 4-ї танкової армії-зам.командира полку по стр. частині.</p>	10.6.44г	9.06.46г
<p>Сталінградський фронт з 10 грудня 1942 року по лютий 1943 год ІІІІ-1 504 легко-артилерійський полк 65 легко-артилерійської бригади Донського фронту.</p> <p>З жовтня 1944 року по август 1946 год зам.командира полку по стр. частині 504 легко-арт. полку 200 легко-артилерійської бригади, 1-й Український фронт. З августа 1946 года по январь 1947 год курсант університету в місті офіцера г. Летчик РТК в місяць. З января 1947 года по январь 1948 год командир кадровой батареї (Дивізійний окрема дивізія) 15 мехбригади (Дивізійний полк), 4-й окрема танкової дивізії г. Обер-заказе-Германія.</p> <p>З января 1948 года по февраль 1948 год отдел кадров СКВ.</p> <p>З февраля 1948 года 83й артиллерийский полк 18 Отдельной стрелковой бригады, 6 стр. корпус.</p> <p>Ранен легко в 1941 году в мясницком в 1945 году, участник при взятии своего дома.</p> <p>Награды: Присвоено звання Героя Советского Союза с вручением медали "Золотая Звезда" и ордена "Дружбы" 1 жовтня 1944 году Сталинградский фронт. Орден "Степашинская жена 1 ст." - 1945 году. Орден "Красное Знамя" - 1942 году Сталинградский фронт. Орден "Александр Невский" 1945 году. Медали: "За отвагу" - 1944 году, "За боевые заслуги" - 1946 г. /за выслугу лет/, "за оборону Сталинграда", "за оборону Ленинграда" в 1948 году, "за освобождение Праги" - 1945 году, "за взятие Берлина" - 1945 году, "за победу над Германией" - 1945 году.</p>		

- 4 -

18. Преподобные и другие награды

а) Кавалеры орденов и медалей СССР, Союзных республик или иностранных государств на территории, когда и за что.

Наименование ордена и медали, а также, за что награжден или (за боевые заслуги, за заслуги лет в ВВС и т.д.)	Кем награжден	Дата указа в отношении или даты ордена, медали и т.д.
Орден "Дружина" и медаль "Золотая Звезда" за форсирование р. Днестр	Ук. През. Верж. Сов. СССР.	от 12.9.1944г.
Орден "Славы 1 ст" за расширение плацдарма на правом берегу р. Днестр	Указ 52 сеп. 1944г.	19.7.1944г.
Медаль "За боевые заслуги" за форсирование реки Прут	" "	27.8.1944г.
Медаль "За великие подвиги"	Ук. През. Верж. Сов. СССР	
Медаль "За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945гг."	" "	9.8.1945г.
МЕДАЛЬ "XV лет Советской Армии и ВВС" - " - "За боевые заслуги"	" "	30.4.1941
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> НАГРУДНЫЙ ЗНАК ОБ ОФИЦИАЛЬНОМ ВПА ВОИНА В. И. ЛЕНИНА ВОУМЛ № 1 - 1947г. </div>		
Медаль "50 лет Армии ССР"		1957г.
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> Ордена за свободу и независимость Украины Указ от 7. 3. 1968 года </div>		
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> МЕДАЛЬ "50 ЛЕТ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ССР" СССР УКАЗ ОТ 26.12.57г. </div>		

года м. Колодзів. Висока і швидка діяльність виконавця і готувалися вступити на артилерію влітку. В 1938. закончив школу 480 по спеціальності слесарь-монтажник чистоты и конструктор. С начала 1940 по август 1941г. работал на чугуно-высококачественном заводе раскиски, а потом в-командиром в гараже завода. Когда фронт подошел к городу был выслан на работу в облас. Начиная с августа-сентября 1941 года и до августа 1942 года находился на оккупированной территории. На я, на мои родственники и полицаи не служили, императорскими данными 26 июля неоправданно застрелили несколько женщин ввсего. В период оккупации я в отрыве выполняю обязанности.

Многи приходилось проходить невзгодности, чтобы не утратить в Германии.

После освобождения нашей территории от немецко-фашистских захватчиков в конце августа или начале сентября 1942 года был мобилизован в ряды Советской Армии и попал в 6-ю Одесскую дивизию 125 стрелковой дивизии.

Сначала и был в полковой разведке. В составе взвода, в составе взвода (формирован Днепр, и тогда меня перевели в стрелково роту. После этого был полк ушел на отдых на ст. Александровка. В октябре 1942 года при расформировании дивизиона в районе реки Днепростроительской области и был переведен. До января 1944 года находился по назначению в Полеском госпитале № 272,

равенна реки. Одним из первых сам перебрался на правый берег реки. Я работал не только комсоргом но и санитаром. За этот фой в числе других бойцов мне присвоили звание Героя Советского Союза. За расформирование дивизиона награжден орденом "Знамя К. ст."

В мае 1944 года меня избирают кандидатом в члены партии, а в сентябре этого года в члены партии.

В составе 423 с.п. 58 с.д. участвовал в прорыве Днестровского плацдарма и в Ясно-Княгининской операции. С боями прошли Румыния, Болгария, Югославия.

Примерно в конце сентября меня откомандировали на курс политработников 3-го Укр. фронта в г. Одессу, где я проучился с октября 1944 года по февраль 1945г. и окончил с отличными оценками.

В январе 1945 года призывом по фронту мне было присвоено звание "лейтенант". После окончания курса до мая этого года пробыл в резерве политсостава 3-го Укр. фронта, а потом был назначен на должность комсорга 3-го Подлянского Танко-ремонтного завода. С этой частью я побывал в Венгрии, Австрии, Плявжурин (во-время войны с Японией). С востока наш завод был передислоцирован в Германию, где я прослужил до декабря 1945 года. В связи с расформированием нашего завода был переведен в распоряжение Юго-Западного округа ПВО на должность комсорга 67 Отдельного батальона ВВС г. Калинин.

С августа 1947 года по октябрь 1948 года учился в Смоленском училище прапорщиков.

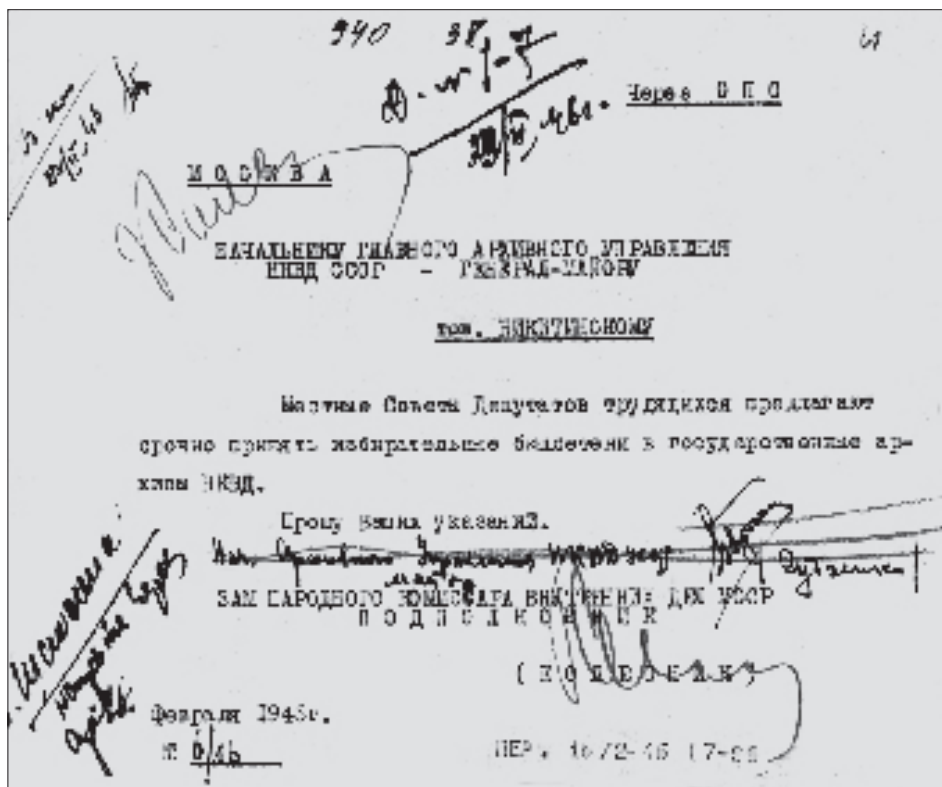
После окончания училища был назначен на должность секретари партийного бюро дивизиона 1258 арт. полк. Московского округа р-н. ПВО.

<p>UNESCO.org About us Natural Sciences Social & Human Sciences Culture Communications & Information</p> <p>Communication and Information</p> <p>Archives Preservation</p> <p>UNESCO World Heritage Centre</p>	
<p>WebWorld Communications/Information Portals</p>	
<p>UNESCO Archives Portal An international gateway to information for archivists and archive users</p> <p>Navigation: Home Archives Portal Resources Preservation and Conservation Disaster Preparedness and Recovery</p> <p>> Disaster Preparedness and Recovery (22)</p>	
<p>Links (22)</p> <ul style="list-style-type: none"> A Primer on Disaster Preparedness, Management and Response: Paper-Based Materials Selected Reports issued by the American Institute, National Archives and Records Administration, Library of Congress, and National Risk Service (NRS), October 1988. Categories) including this link. Resources/Preservation and Conservation/Disaster Preparedness and Recovery. http://www.aiaa.org/education/education/primers/primers.htm (Added 22 Dec 2009 - 16:14:11) Australia - Standard on Disaster Management for Records (Draft) Categories) including this link. Resources/Internet Resources/National Standards/National Resources/Preservation and Conservation/Disaster Preparedness and Recovery. http://www.records.gov.au/australian-standard-for-records.htm (Added 22 Dec 2009 - 16:14:17) Centre Français de Boucherville Categories) including this link. Communications/Archives/Portals/Archives Resources/Preservation and Conservation/Disaster Preparedness and Recovery. http://www.boucherville.ca/ (Added 22 Dec 2009 - 16:14:20) Contingency Planning and Management On-line journal with articles related to disaster planning and recovery. Categories) including this link. Resources/Preservation and Conservation/Disaster Preparedness and Recovery. http://www.contingencyplanningandmanagement.com (Added 22 Dec 2009 - 16:14:24) <p>http://www.unesco.org/webworld/portal_archives/pages/Resources/Preservation_and_Conservation/Disaster_Preparedness_and_Recovery/index.shtml</p>	<p>Directory Tools</p> <ul style="list-style-type: none"> Add Link Modify Link Remediate How links added this week Popular links <p>Directory Search</p> <p>By Keyword</p> <p>Advanced Search <input type="text" value=""/> <input type="button" value="GO"/></p> <p>☒ the entire Directory</p> <p>☐ only this category</p> <p>By Region</p> <p>Africa Asia Europe Latin America Middle East Oceania North America</p> <p>By Area</p> <ul style="list-style-type: none"> Africa Asia Europe Latin America Middle East Oceania North America <p>By Country</p> <p><input type="text" value="Country name"/></p> <p>Directory New Links</p> <p>Madagascar Country Madagascar Archives Added: 2009-12-12</p>
<p>UNESCO World Heritage Centre</p> <p>Adapted from the UNESCO World Heritage Centre</p> <p>Tsunami in South Asia</p> <p>Search for related links in the UNESCO Archives Portal</p> <p>UNESCO World Heritage Centre</p> <p>UNESCO World Heritage Centre</p>	

ДОКУМЕНТ БЕЗ КОМЕНТАРЯ

ВИБОРЧА ДОКУМЕНТАЦІЯ:

давня проблема*

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 94, арк. 4.

* Подала Наталія Маковська.

ЛЬВІВСЬКІ АРХІВИ, 1946 р.:

“Червоноармійці курсів військових кухарів... викрали частину документальних матеріалів і майно облдержархіву”

Т а в н о .

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛІННЯ МВС ПО ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
Комісару міліції 2 ранга

тов. Г Р У Ш К О . -
м. Львів.

Відділ державних архівів УМВС Львівської області надіслав Міністерству Внутрішніх Справ УРСР акт від 27/IV-1946 р. про те, що в ніч з 26 на 27/IV-ц.р. червоноармійці курсів військових кухарів, які містилися в будинку бывшего монастиря Бернардинів адміністрації архівосховища Облдержархіву, що знаходиться в цьому будинку і вввввв частину документальних матеріалів і майно Облдержархіву. Цього ж 27 квітня робітниками Облдержархіву, частину з викрадених документальних матеріалів була знайдена в коменді в'язнів курсів.

Крім того, в акті вказано, що червоноармійці пограбували і цівності костела.

Крадіжка документальних матеріалів стала можливою тому, що архівосховища Облдержархіву не охороняються, а штат сторожів до цього часу не укомплектований.

Для забезпечення охорони документальних матеріалів Облдержархіву пропоную:

1. Постановити питання перед Облвиконкомом про закріплення за Облдержархівом в'язнівських приміщень буаш. монастирів домініканців і бернардинів, в тм, щоб зконцентрувати в них основну масу документальних матеріалів Облдержархіву. Помогтися переведення курсів військових кухарів з приміщень в будинку буаш. монастиря бернардинів в таке приміщення.
2. Укомплектувати штат сторожів Облдержархіву і забезпечити круглодобову охорону архівосховища.
3. Постановити питання перед Прокуратурою Львівської військової округи про притягнення до відповідальності осіб, які пограбували Облдержархів і костел.
4. Про виконання цього повідомте МВС УРСР до 1/VI-ц.р.

МІНІСТР ВНУТРІШНІХ СПРАВ УРСР
ГЕНЕРАЛ - ЛЕЙТЕНАНТ

/ Мр. Ко. Бок. КС.
/ Т. СТРОКАЧ /

* 10 - травня 1946р.
В. Г. 2/1957с.
м. Київ.

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 99, арк. 1.

* Подала Наталія Маковська.

6

А К Т О Б С Л Е Д С Т В А Н И Е .

К о п и я .

гор. Львов, 27 мая 1946 года.

Настоящий акт составлен Ст. научным сотрудником Филиала ЦГА в г. Львове тов. ГРНОМ М.В. и научными сотрудниками Филиала УСТИНСКОЙ Н.В. и МОРИЦКОЙ О.Т. и заключается:

В ночь с 27 на 28 января 1946 г. во время вторжения неизвестных лиц на территорию архивохранилища Монастыря Бернардино похищена часть ценнейших документальных материалов Филиала Центрального Государственного Исторического Архива УССР в г. Львове, россыпь документов из Польши после вывоза их туда немецкими оккупационными властями.

После тщательной месячной проверки и ревизии документальных материалов, оставшихся после указанного вторжения удалось установить, что кроме других ценных документальных материалов, имеющих большую историческую и архивную ценность, похищено 126 грамот польских королей, русских князей и других должностных лиц, составленных на пергаменте. Среди этих документов ценнейшим памятником истории культуры Западной Украины является грамота средневековая.

Среди пропавших документов имеется добротный старейший документ, сохранившийся в течение сотни лет в Архиве г. Львова, с 1379 года.

Грамота Владислава князя Спольского, 1377 года; Утверждение всех предыдущих привилегий для города Львова Королем Людовиком Угорским с 1379 г., Грамота Дмитрия Великого князя Волынского для купечества г. Львова / связь с Украиной / 1779 г. и т.д.

Во время разборки указанных выше документальных материалов в папках, подобранных в подвале Монастыря найдены личные письма крестьян-армейцев. В папках этих находились грамоты, письма и книги переданы для расследования органами Военной Прокуратуры.

Что и подтверждается настоящим актом.

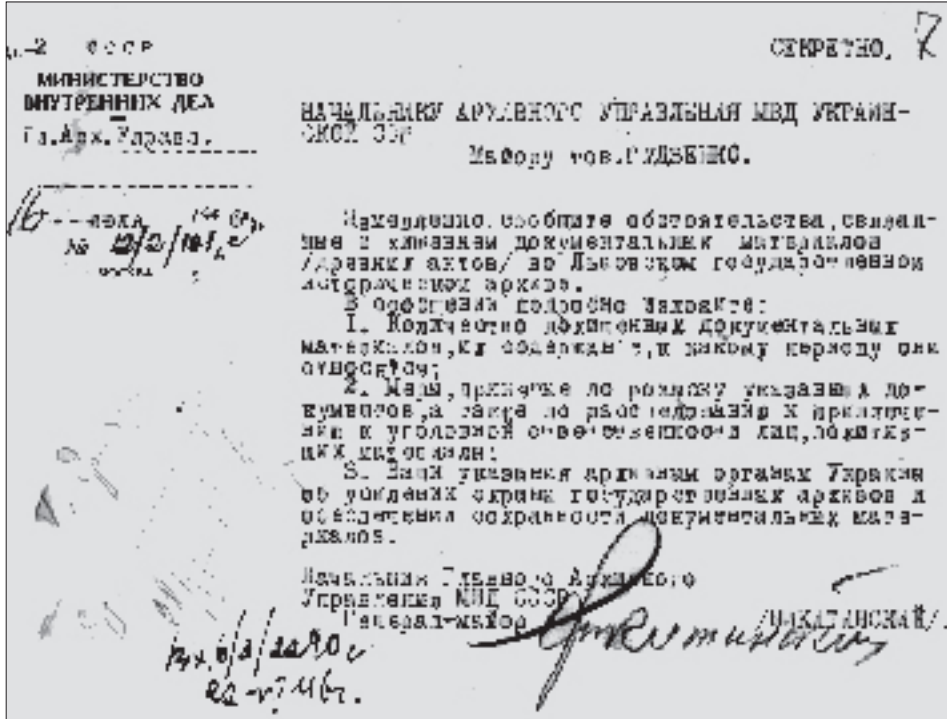
СТАРШИЙ НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК
ФИЛИАЛА ЦГА / Г Р Н О М М.В. /

НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК / У С Т И Н С К О Я Н.В. /

НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК / М О Р И Ц К О Я О.Т. /

В с в е д: Бюро Нач. Секретариата ЦГА
МВД УССР

Ситникова / С И Т Н И К О В С К А Я /

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 99, арк. 7.

СЕКРЕТНОНАЧАЛЬНИКУ ГЛАВНОГО АРХИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ
МВД СССР - ГЕНЕРАЛ-МАЙОРУтов. НИКИТ ХРУЩЕВУ

г. Москва

№ 12/2/101"С" от 16 июля 1946 г.

В соответствии с Вашим запросом, Архивное Управление МВД СССР сообщает об обстоятельствах хищения документальных материалов из Львовского филиала Центрального государственного исторического архива.

Указанный филиал находится на 3-м этаже в монастыре Бернардиния 26 апреля 1946 г. монастырь был оставлен немцами, выехавшими в Польшу. Немцы, в полевых мебели и ценных вещи, красноармейцы военных курсов пожаров, размещенных в монастырском дворе сзади сторожа, взломали дверь 3-го этажа и проникли внутрь архива. В результате этого документы и книги в двух хранилищах были разбросаны и смешаны между собой, а некоторые ценнейшие документы на пергаменте, переважированные из Польши, куда их вывели немецкие оккупанты, оказались вынесенными наружу и уничтожены.

Отдельные документы на другое утро были найдены у конюхи курсов.

После тщательной проверки удалось установить, что среди похищенных и уничтоженных документальных материалов было 128 грамот польских королей, русских князей и т.д. Грамоты относятся к XIV - XVII в.в.; среди них польская наиболее древняя грамота 1369 года.

Одновременному ограблению подвергся также и костел в монастырском дворе.

Дело расследуется органами Военной прокуратуры.

В связи с хищением и уничтожением важнейших исторических документов Львовского филиала, Архивное Управление МВД СССР поставил вопрос перед Советом министров СССР и ЦК КП(б)У об улучшении размещения расархивов в областях Украинской ССР.

Копия соответствующего постановления от 5 июля 1946г. вы подписана председателем Совета министров Украинской ССР тов. ХРУЩЕВА и секретаря Центрального Комитета КП(б)У тов. КОРОТЧЕНКО, а также копия письма по этому же вопросу от

13 июля 1946 г. Министра Внутренних Дел УССР
генерал-лейтенанта полк. СТРОКАЧА за м начальником
УМВД направилены Ван.

Указанные постановление и письмо направлены
также Архивным отделам для неужобного руководства.

10/11
НАЧ. АРХИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ МВД УССР
М А К О Р (ГРДЗЕНКО)

10/11
№ 673/4700
7. июля 1946 г. *Ван: Сивинский*

ЗАПИСКА ПО "ВІ" ²⁰

НАЧАЛЬНИКУ УМВД ПО ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ
КОММУНАЛЬНОМУ РАЙОНУ

ГЕН. С. Р. У Ш К О
г. Львов

Для задания №31 СССР о хищении документов Львовского архива, в ночь с 26 на 27 апреля с.г., прошу сообщить следующее:

1. Воспроизведение какой части (полное название части и номер) и количества лиц армянского населения.
2. Сколько всего найдено документов и характеристика их. Дать также подробную характеристику документов XIX - XVII веков.
3. Принятые меры и результаты следствия военной прокуратуры.

ЗАК. КОММУНАЛЬНОМУ РАЙОНУ
КОММУНАЛЬНОМУ РАЙОНУ

г. Львов УМВД СССР

Д. С. Ушко
Директор

(Датлаз)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 94, арк. 20.

Секретно.

ЗАМЕСТИТЕЛЬ МИНИСТРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
У С С Р
КОМИССАРУ НИКИТАХИ П РАЙТА

тов. Д Я Т Л О В У.

г. Киев.

На Вашу записку по "ВЧ" № 855/оп
от 12 августа 1946 г.

Нападение на помещение Львовского Службосархива в ночь с 26 на 27 апреля с.г. было произведено бойцами окружных курсов военных поваров в 13 Прикарпатского Военного Округа.

Согласно данным предварительного расследования Военной Прокуратуры Львовского Гарнизона в расхищении и уничтожении документов принимала участие группа бойцов в количестве около 10 человек, во главе с Командиром взвода курсов поваров младшим лейтенантом Малхионовым Николаем Тимофеевичем. По дополнительным данным Прокуратуры принимало участие две группы бойцов, одна из них во главе с Малхионовым в количестве 3-х человек, и другая, значительно большая группа, в количестве 15-20 человек.

Прокуратура Львовского Гарнизона провела только предварительное расследование, отнеслась к виновникам уничтожения документов либерально и никто из них до сих пор не предан суду. Дело об этом факте с уничтожением документов Службосархива до сих пор находится в стадии расследования и неизвестно когда будет закончено. Более того, следователь этой Прокуратуры - майор Воронский, откомандирован в другое место и дело, которое он вел по данному вопросу, оставил незаконченным, неизвестно куда задал виновные доказательства 6-ти бойцов, которые принимали участие в уничтожении документов и неизвестно куда задал протоколы допроса этих виновников. Так что дело находится в таком состоянии, что необходимо произвести новое следствие.

Командование Прикарпатского Военного Округа 26 июня 1946 г. издало специальный приказ о данном случае, в котором указало:

1. Начальника курсов майора Забелина, за отсутствие дисциплины и надзора за политико-воспитательной работой на курсах, с работы снять.
2. Зам. нач. курсов по ИТО капитана Третьубова с работы снять.
3. Младшего лейтенанта Малхионова Н.Т. предать суду Военного Трибунала.

- 2 -

Однако, хотя с тех пор как был введен приказ, прошло уже более полутора месяцев, документация до сих пор не была введена в эксплуатацию в отмененных учреждениях, и других известных учреждениях и учтенных ценных исторических документов.

Вместе указанных в предыдущем сообщении 139 документов, поглотило 99 исторических документов и материалов в отношении России около 1 сотни документов, по которым нельзя установить похищены ли и в этой массе какие-либо документы или нет, всего около 200 документов.

Документ 139 года является грамотой, данной Городом Чешской Альбы 9 января 1339 г. собранной горожан и ремесленников города Альбы об отмене в аренду плотнику Ульриху мельницы.

Другой документ за 1372 г. является грамотой короля Анджана /Арсель Венгрии и Польши/ которой он дает льготы и привилегии горожанам и торговцам городам и местечек, т.е. Персеной /усть /Западная Украина/.

Отдельные провинциальные документы являются также ценные исторические документы — чертаны там же из фонда "Универсальные города Альбы" за 1339-1390 г.г.

КАЧ. ЧИНК МИРАД БИМЛ-МИД
НА ЛИБСЭ СМ. С.А.С.И
М. БИМССАР МИЛИМИИ П. РАПГА

/СРМКИ/

12 августа 1946 г.

В.....

г. Львов.

Ведомо:

Кач. БИДУИАН
Ч.ОБ

ЗАПІСКА № "94"

НАЧАЛЬНИКУ ГЛАВНОГО АРХИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ
МВД СССР - ГЕНЕРАЛ-МАЙОРУ

гос. ЗАКЛАДЧИКОВУ

г. Москва

Вторжение в помещение Львовского Областного архива в ночь с 25 на 27 апреля с.г. было совершено бойцами окружных курсов военных поваров № 13 Прикарпатского округа.

В уничтожении архивных документов приняло участие от 15 до 20 человек во главе с командиром взвода этих курсов - младшим лейтенантом ПИЛИПЕНКОМ Владимиром Тихоновичем.

Кроме ранее указанных 128 пергаментных грамот-документов похищено еще 99 документов, что в общем количестве составляет 227 похищенных исторических документов из фонда "Управление города Львова" за 1359 - 1800 г.г.

Документ 1359 года является грамотой (пергамент), данной Городским Советом Львова 9 января 1359 года, собранной горожан и ремесленников города Львова об отдаче в аренду плотнику Ульриху мельницы.

Другой документ за 1372 год является грамотой короля Людовика (короля Венгрии и Польши) горожанам грамотой городов и местечек Червонной Руси (Западной Украины) о торговых льготах и привилегиях для них.

Прокуратурой Львовского гарнизона следствие не возбуждено и чины не привлечены к ответственности.

Записка Фролова, поданная в соответствии с письмом Шубовского 4.10.50.

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА АРХИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ
МВД СССР - КАШТАН

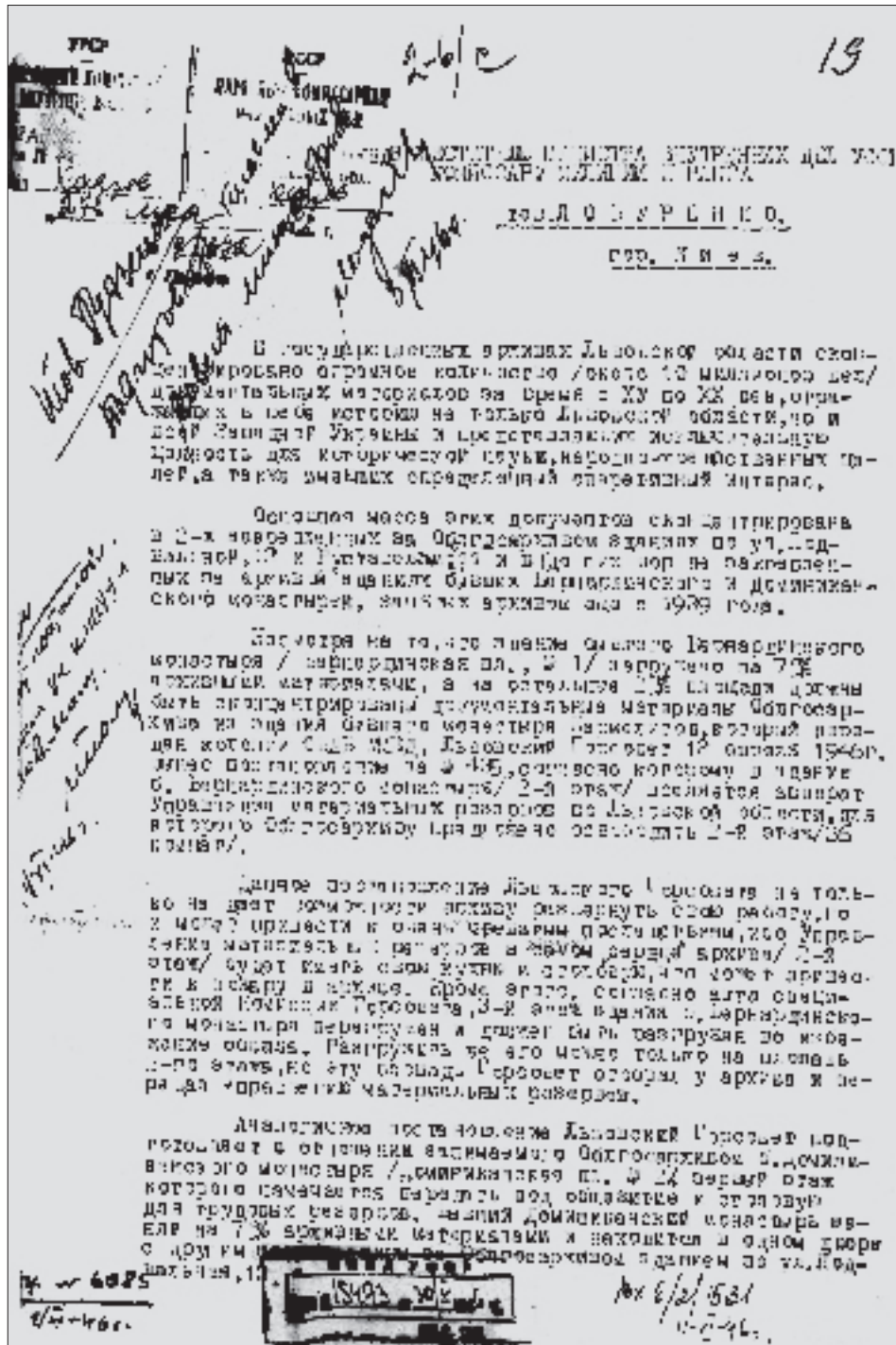
(ПАРЫК)

"18" августа 1946 г.
№ _____
Г.В.В.В.

Кривош *Винь* *Гелюра* *Аршик* *Крас*
Павел
18.08.46

Каштан
Шубовский

“...Площадь 2-го этажа... Горсовет отобрал у архива”

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 99, арк. 19.

20

2

На составивших 2/3 площади должны быть сконцентрированы документальные материалы из зданий бывших монастырей Францишканы и Францишкани, которые перешли другим организациям.

Наличие в архивах зданий объектов подпольных трудовых резервов и столовых - будет представлять угрозу безопасности и сохранности ценных исторических материалов Облгосархива.

В связи с тем, что такое постановление Львовского Горсовета о вселении в зданиях Облгосархива зданий бывш. Барнардянского и доминиканского монастырей посторонних учреждений - явно угрожает дальнейшей безопасности и сохранности важных документальных материалов, не дает возможности развернуть работу Облгосархива в соответствии с постановлением ЦК УССР № 2 от 11.10 от 31 августа 1944 года, предписывающего полностью закрепления на государственных архивах важнейших зданий - прокуратуры подрайона наряду Советом Министров Украинской ССР об отмене Постановления Львовского Горсовета № 439 от 12 октября с.г. и о полном закреплении за Львовским Облгосархивом зданий б. Барнардянского и доминиканского монастырей.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ МВД ПО
ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ
ПОЛИСОВЕТНИК П. РАЙСА

Райса

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ

Любов ГІЦЦОВА

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ: 1880–1943

I.

Історія створення та діяльність архіву в 1880–1917 рр.

2005 року минуло 125 літ від моменту заснування третього в Україні за часом створення – після Львівського архіву давніх актів (1784) і Київського архіву давніх актів (1852) – і рівного їм за значенням документів Харківського історичного архіву (далі – ХІА)¹.

Це архівосховище виникло 1880 р. за ініціативою Харківського історико-філологічного товариства (далі – ХІФТ) – громадського об'єднання професорів історико-філологічного факультету Харківського університету та громадських діячів Слобожанщини, що постало 1876 р. з метою збирання, наукового дослідження й публікації документів і праць з історії та філології Лівобережної і Слобідської України, а також сприяння поширенню гуманітарних знань. Матеріали ХІА стали надійною джерельною базою для здійснення багатьох наукових задумів.

Отже, поряд із КЦАДА в Україні у межах Російської імперії з'явилося нове архівосховище, що з часом стало місцем зберігання величезної кількості важливих і цінних документів переважно XVII–XVIII ст. Документальний склад обох архівів відбивав долю України, розподіленої між двома державами-окупантами – Річчю Посполитою і Російською імперією. Вже сучасники усвідомлювали характерну різницю щодо умов заснування цих двох інституцій, оскільки це позначилося на їхній подальшій діяльності, окреслило профіль архівів. При створенні КЦАДА співпали бажання наукових кіл, які прагнули закласти документальну базу для дослідження минулого України, передусім Правобережжя, та урядовців, які мали на меті використати ці дослідження як знаряддя в боротьбі російського царизму з ворожим йому польським ідеологічним впливом в Україні та виправдати свою участь у поділах Польщі і водночас забезпечити актові книги від підробок, щоб тим самим захистити дворянство від напливу стороннього елемента. КЦАДА було надано певних прав, забезпечено штатами і коштами для існування. Іншою була доля ХІА. Своїм виникненням він завдячував громадській ініціативі. Уряд не був зацікавлений у його створенні, і з цієї причини понад 40 років архів діяв при громадській організації – Харківському історико-філологічному товаристві – і був позбавлений правової,

фінансової і кадрової підтримки з боку держави. Заснування ХІА пов'язано з поглибленням інтересу певної частини українського суспільства до давньої історії України. Поштовхом до цього було надання російським урядом у другій половині XVIII ст. дворянських прав козацькій старшині. Для доведення причетності до верхівки суспільства Гетьманщини належало мати відповідні документи, які зберігалися в родових архівах або ж архівах державних установ. Інтерес до історії власного роду поширився й на історію тієї суспільної верстви, до якої належали предки, а також на історію країни, в якій вони жили і діяли. У першій половині XIX ст. з'явилися професійні історики, що прагнули задовольнити цей інтерес. Ними були, наприклад, Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич, О. М. Лазаревський та інші, які, на відміну від своїх попередників, для написання своїх праць, окрім літописів, залучали архівні документи, що зберігалися в Москві, Петербурзі, а також у Чернігові.

У другій половині XIX ст. царська Росія зробила крок до перетворення дворянської монархії на буржуазну. Капіталістичний розвиток посилив активність української буржуазії і дворянства, спрямовуючи їх шляхом розвою української національної культури. Для обґрунтування своїх національних вимог зацікавлені кола почали збирати архівні документи з історії України, з'явилася низка істориків, а також історичні школи, засновниками яких стали такі визначні вчені, як В. Б. Антонович, М. Д. Іванишев, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський та ін. Окрім Києва, іншим осередком, навколо якого гуртувались у той час українські науковці, став Харків, а саме його університет, викладачі якого були менше пов'язані з офіційною історіографією. Харківський університет, де панували ліберально-народницькі настрої, досліджувалася історія козацтва та селянства в Україні, став важливим центром з вивчення історії української мови, етнографії та фольклору. Цьому сприяло те, що у другій половині XIX ст. Харків як університетське місто відіграв роль своєрідної духовної столиці українського національно-визвольного руху. Тут працювало багато вчених, які плекали ідею українського національного відродження.

Займаючись вивченням історії Лівобережної і Слобідської України, харківські науковці відчували потребу в документальній базі, у концентрації історичних документів, розпорошених по відомчих архівах державних установ. Втіленням у життя цього прагнення і було створення Харківського історичного архіву. Представник українського ліберального народництва, історик, красзнавець, етнограф Петро Савович Єфименко, ознайомившись у Чернігові з документами архіву Малоросійської колегії, 1879 р. зробив доповідь на засіданні ХІФТ, запропонувавши перевезти до Харкова документальні матеріали, що зберігалися в Чернігівському губернському правлінні. Пропозицію було схвалено, і товариство спільно з університетом звернулося до відповідних урядових органів з проханням дозволити перевезення згаданих архівних матеріалів, яке було задоволено². Завдяки цьому заходів харківські вчені, по суті, врятували від загибелі величезну кількість цінних документів установ Гетьманщини XVII–XVIII ст., російських установ, заснованих у тогочасній Україні для контролю

за гетьманською адміністрацією, що зберігалися в жахливих умовах – у підвалах, на горищах, у непристосованих сховищах “присутственных мест”, де гинули від вогню, вогкості, гризунів³.

Більшість центральних і місцевих органів влади та управління Гетьманщини виникла у другій половині XVII ст., за часів Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. На жаль, їхні документи за період до 1709 р. майже не збереглися, зокрема архіви центральних установ загинули в м. Батурині, тодішній столиці України, під час взяття і знищення міста російським військом. Документи установ, перевезені до ХІА, які дійшли до наших днів, пов’язані своїм походженням із м. Глуховом, столицею Гетьманщини з 1709 до 1764 рр. Уже за тих часів при центральному органі управління – Генеральній військовій канцелярії, існував архів, або, як його називали, Генеральна архіва, що підпорядковувався генеральному писареві, мав свій невеликий штат і певну внутрішню організацію⁴.

1764 р. царським урядом в Україні було ліквідовано гетьманство. Центральним урядовим органом стала Друга Малоросійська колегія (1764–1780). У її розпорядження, фактично, перейшов Генеральний архів і поточні архіви ліквідованих Генеральної військової канцелярії, Генеральної скарбової канцелярії, Генеральної артилерії, закінчені діловодством справи Генерального військового суду та інших центральних і місцевих установ. Архів іменувався Малоросійською генеральною архівною. Приміщення, відведені для нього, не були пристосовані для зберігання документів. Сама будівля була дуже старою, її двері й вікна навіть не запиралися, через що в дощову погоду волога потрапляла всередину, спричинюючи загибель документів. У зв’язку з цим наприкінці 1770-х років за розпорядженням П. О. Румянцева, президента Малоросійської колегії, розпочалось упорядкування архіву. З тих часів маємо частково збережений опис, по берегах якого архіваріус Герасим Адамович проставив скріпу⁵. Знаходився цей архів у приміщенні Другої Малоросійської колегії, через що згодом за ним закріпилася назва – Архів Малоросійської колегії.

Великих втрат зазнали архіви під час пожеж у Глухові – 1748 р. та, особливо, 7 серпня 1784 р. Цього дня загинула більша частина архівних матеріалів і, зокрема, 12 із 22-х скринь зі справами похідної Румянцевської канцелярії⁶.

Після остаточного скасування 1780 р. на Лівобережжі полково-сотенного адміністративно-територіального поділу, й одночасно – Малоросійської колегії, та проведення губернської реформи, зі створенням намісництва та уездів*, документальні матеріали Архіву Малоросійської колегії було розподілено за територіальною ознакою і розіслано до відповідних намісницьких правлінь і судових палат. Найбільшу кількість документів було

---

* Уезд – нижча ланка в адміністративно-територіальному поділі Росії з найдавніших часів до першої чверті XX ст. Традиційно цей термін в українській історичній літературі перекладається як “повіт”, що, на погляд автора статті, не сповна відповідає справжньому значенню, оскільки в Україні повіти були лише судовими округами. Крім того, інші адміністративно-територіальні терміни, такі як губернія, провінція та інші, як правило, не перекладаються.

відправлено до м. Чернігова, туди ж потрапили документи загального характеру, зокрема генерального повіття Генеральної військової канцелярії. Менша кількість опинилась у Києві та Новгороді-Сіверському. Зберігся опис справ Архіву Малоросійської колегії за 1706–1781 рр., відісланих до Катеринославського намісницького правління, а саме документів центральних і місцевих установ, що стосувалися території намісництва, колишніх Миргородського, Полтавського та ряду сотень інших полків⁷.

Унаслідок ліквідації намісництв та створення Малоросійської губернії 1796 р. документи в основному розподілились між чернігівськими губернськими установами. На думку Є. М. Іванова, в Чернігові наприкінці XVIII ст. було зосереджено близько 750 тис. справ⁸. Але згодом, 1802 р., після чергових адміністративно-територіальних змін і створення Чернігівської і Полтавської губерній, було вилучено і відправлено до Полтави справи минулого століття, що стосувалися полтавських теренів. У Чернігові залишилася більшість документів центральних установ Гетьманщини. Давні архівні матеріали тривалий час зберігалися в підвалах та на горищах губернських установ, зокрема в архіві Чернігівського губернського правління, під наглядом малописьменних архіваріусів і реєстраторів. Після судової реформи 1864 р. справи деяких судових органів було відправлено до Московського архіву Міністерства юстиції. Вагомих втрат зазнали архіви Гетьманщини від колекціонерів, що, як правило, відбирали найважливіші та найцікавіші документи з історії України XVII–XVIII ст. Сумнозвісного розголосу в другій половині XIX ст. набула “архівна афера”, пов’язана з ім’ям Маріана Гожковського, який привласнив величезну кількість документів з монастирських бібліотек, установ та відомчих архівів Київської і Чернігівської губерній. Нині вилучені ним документи зберігаються у Відділі рукописів бібліотеки Польської Академії наук у Кракові. Подібним шляхом надходили документи до рукописних відділів бібліотек Москви (колекція М. О. Марковича в Румянцевській бібліотеці), Києва (колекція О. М. Лазаревського в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського)⁹.

Датою заснування ХІА вважається 20 серпня 1880 р.¹⁰, день, коли з Чернігова до Харкова було перевезено документи колишнього Архіву Малоросійської колегії¹¹. Три роки матеріали пролежали у мішках на хорах актового залу університету, і тільки 1883 р. їх було переміщено у дві пристосовані кімнати розміром 142 квадратних аршини, одна з яких використовувалась як робоча для архівістів і дослідників. Власне, ця подія стала поштовхом до розгортання діяльності архіву. Згодом університет асигнував 140 руб. на обладнання сховища шафами і стелажми. 1899 р. архіву було виділено інше приміщення в одній з університетських будівель – колишньої хірургічної клініки, площа якого становила 560 квадратних аршинів*, де архів і перебував до часу перевезення його фондів до Києва у 1971 р. Справи першого і другого відділів зберігалися на полицях дерев’яних стелажів у в’язках, третього відділу – в коробках, а стовбці, стародруки і рукописні книги було розміщено у книжкових шафах¹².

* Близько 785 м².

1884 р. безоплатне завідування архівом ХІФТ доручило історикові, доценту Харківського університету Д. І. Багалію, якого, за висловом одного із сучасників, слід вважати істинним творцем цієї наукової установи¹³. Крім завідувача, на якого покладалась організація і контроль за роботою установи і для якого, все-таки, основною роботою були викладання та наукові студії на історико-філологічному факультеті, архів, починаючи з 1886 р., мав постійного оплачуваного співробітника-архіваріуса. Щороку на утримання цієї посади університет асигнував 500–600 руб.¹⁴ Першим архіваріусом ХІА став О. Твердохлебов (жовтень 1886 – травень 1887 рр.), після нього цю посаду обіймали вихованці Харківського університету М. Бакай (жовтень 1887 – червень 1888 рр.) та М. М. Плохинський (листопад 1888 – жовтень 1897 рр.). Помітною особою поряд з ними став випускник історико-філологічного факультету, з часом – відомий український архівіст Є. М. Іванов, який, незважаючи на низьку оплату праці (50 руб. на місяць), обіймав цю посаду 25 років (з жовтня 1897 р.); від 1906 р., у зв'язку з обранням Д. І. Багалія ректором університету, він став, фактично, директором архіву¹⁵. На архіваріусів покладалась така обов'язки: впорядкування та описування документів, реєстрація нових надходжень, виконання запитів правового і наукового характеру – як офіційних, так і приватних осіб. Зокрема, Є. М. Іванов та М. М. Плохинський брали участь в обстеженні відомчих архівів (не лише цивільних, а й церковних), сприяли переданню до ХІА документів на зберігання та ін. Загалом, упродовж багатьох років штат архіву складався з архіваріуса і сторожа.

Проте, цього було замало, необхідно було визначитися з юридичним і фінансовим статусом архіву, на чому неодноразово наголошував Д. І. Багалій у своїх доповідях на засіданнях ХІФТ, факультету і ради університету, археологічних з'їздах, а також у низці статей¹⁶. За період з 1880 по 1920 рр. ХІА набув рівня визначного архівосховища, в якому було зібрано важливі документи з історії Лівобережної і Слобідської України. За фондовим складом та багатством документів він не поступався Київському центральному архіву давніх актів. ХІА, по суті, став центральним архівом. Водночас його не було визнано державою, він не мав ані положення, ані штатів, ані державних коштів на утримання. З часом з'явилися два проекти реорганізації архіву, згідно з якими пропонувалося: 1) ввести його до штату навчально-допоміжних установ Харківського університету; 2) офіційно реорганізувати його, перетворивши на Центральний історичний архів на зразок Київського і Віленського центральних архівів давніх актів. Багаторазові звернення до урядових кіл не мали успіху. Уряд не зважав на проекти реорганізації архіву, які висували ХІФТ, Харківський університет, запропонував XI археологічний з'їзд¹⁷. ХІА існував, по суті, на досить скромні кошти, які виділяв університет, а також на приватні пожертви та завдяки безкорисливій допомозі шанувальників історико-архівної справи, зокрема цукрозаводчика І. Г. Харитоненка¹⁸. Царський уряд обмежився тим, що дозволив створити архів при ХІФТ; будь-яких державних субсидій ХІА так і не отримав. У такому не визначеному становищі архів перебував до 1920 р.

Комплектування архіву

Архів розпочав поповнення з 1887 р. Зокрема, тоді з Новгород-Сіверського поліцейського правління надійшли справи за 1735 р. Непересічною була роль у цьому Д. І. Багалія, який особисто здійснював археографічні подорожі до міст України з метою пошуку документів. Видається, що подібні заходи не були випадковими, оскільки в них брали участь й інші працівники архіву та члени ХІФТ, зокрема Д. П. Міллер, Є. М. Іванов, М. М. Плохинський, В. І. Савва та ін. Завдяки цьому 1890 р. з архіву Полтавського губернського правління було одержано документи Генеральної військової канцелярії, Скарбової канцелярії, Генеральної лічильної комісії, Малоросійської колегії, Похідної канцелярії гетьмана К. Розумовського, Чернігівського губернського правління, Румянцевського опису та ін., що стосувалися Миргородського, Полтавського та інших полків, територія яких на початку ХІХ ст. увійшла до Полтавської губернії. Документи, перевезені з Чернігова, Полтави і Новгорода-Сіверського, утворили перший відділ – матеріалів Лівобережної України (або Чернігівсько-Полтавський), який включав приблизно 52 тис. одиниць зберігання. Таким чином, ХІА став власником найбільшого за своєю цінністю документального зібрання з історії Лівобережжя другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст.¹⁹

У згаданому відділі зосередилися: матеріали з історії адміністративного устрою, територіального поділу в межах Лівобережної України (поділ на полки, сотні, а згодом на намісництва, повіти); універсали гетьманів і полковників; царські грамоти; документи про військову організацію українського козацтва і російського війська в Україні, набір, комплектування і забезпечення війська, прикордонну службу, дотримання військової дисципліни; матеріали про участь козацтва у будівництві Ладозького каналу, Української лінії та інших прикордонних укріплень, військових походів на Дон, Терек, у Пруссію, російсько-турецьких війнах; величезна кількість документів з історії економічного стану Лівобережної України ХVІІІ ст., зокрема про козацьке, селянське і монастирське землекористування і землеволодіння, збір податків, управління ранговими мастками, стан млинарства, гуральництва, солеваріння, селітроваріння, рудництва, гутництва тощо, повстання селян і козаків, гайдамацький рух; величезний обсяг матеріалів з історії міст і сіл.

Другий відділ – Слобідсько-Український, заснований за ініціативою П. С. Єфименка 1887 р., складала документи, що надійшли з відомчих архівів установ Слобідської України, доля яких була такою ж сумною, як і доля архівів Лівобережжя. Майже не збереглися архіви ХVІІ ст., загинула половина документів ХVІІІ ст. Зникли основні матеріали воєводських ізб, Сумської і Ізюмської полкових канцелярій, усіх сотенних ратуш, комісарських правлінь і багатьох інших установ. Найбільше документів з історії Слобожанщини віднайшлося в архіві Харківського губернського правління. Це були, зокрема, матеріали установ ХVІІІ ст. Таким чином, 1886 р. до ХІА було передано справи Харківської полкової канцелярії, бригадира Банческула, який командував Слобідськими полками з 1762 р., Слобідських гусарських полків з 1765 р., Харківського слобідського

батальйону з 1770 р., Слобідсько-Української губернської канцелярії з 1765 р.²⁰ Ці справи були серцевиною Слобідсько-Українського відділу, де зосереджувалися цінні відомості з історії слобідського козацтва: про його права та повинності, закріпачення козаків і селян старшиною і великоросійськими офіцерами; про виконання козаками військової служби на форпостах, Українській лінії, у фортецях Бахмут, Ізюм та ін., участь у військових походах; більшість документів стосувалась історії землеволодіння і землекористування, захоплення козацьких земель; про соціальний стан козаків і їхніх підпомічників, селян, зокрема про остаточне закріпачення селян Слобожанщини 1764 р.; про вжиття заходів проти пожеж, епідемій, епізоотій; з історії міст і сіл; з питань освоєння південно-східних територій України та ін.

Незважаючи на відсутність вільних приміщень, тісноту і перевантаженість сховищ в Історичному архіві, ХІФТ і надалі провадив пошук та виявлення нових документів, сприяючи цим самим поповненню Слобідсько-Українського відділу. Значну допомогу архів отримував від Харківського губернського статистичного комітету та його голови Калачова (очевидно, родича відомого російського історика-архівіста М. В. Калачова). Товариству вдалося домовитися з губернськими урядовцями про попередній перегляд його членами, а також архівістами списків справ, що втратили практичне значення і підлягали знищенню, та про передання найважливіших за змістом до ХІА. Завдяки цьому 1889 р. через комітет з Ново-Білгородського волосного правління надійшли документи 5-го Харківського південно-українського поселення у кількості 299 справ. Того ж року з Біловодського волосного правління було отримано матеріали за XVIII – першу половину XIX ст. 1897 р. із Вовчанської дворянської опіки було передано справи за XVIII–XIX ст. та Охтирської міської думи початку XIX ст. Одночасно Історико-філологічне товариство опікувалося переданням справ і книг з Харківського губернського правління, виявлених там 1898 р. Д. І. Багалієм, Д. П. Міллером, Є. М. Івановим, про які не знали навіть у самому управлінні. Серед цих матеріалів були справи Харківської полкової канцелярії за 1714–1734 рр. про участь козаків у спорудженні Української лінії, в обслуговуванні Бахмутських соляних заводів, документи з історії Запорозької Січі, матеріали комісії губернатора Щербиніна за 1765 р. про реорганізацію слобідських полків у губернію. Було віднайдено величезну кількість справ Слобідсько-Української губернської канцелярії, Слобідсько-Українського вотчинного департаменту та інших установ. Їх склали документи з історії цехів, фабрик, промислів, шовківництва, селітроваріння на території Слобожанщини. Величезну цінність становили опис Слобідсько-Української губернії 1780 р. і топографічний опис Харківського намісництва 1785 р., який вважався втраченим. Усі ці матеріали починаючи з 1899 р. почали надходити до ХІА²¹.

1900 р. архів поповнили документи губернських та уездних установ кінця XVIII–XIX ст.²², які склали Харківське відділення Слобідсько-Українського відділу (згодом відділення виокремилось у самостійний третій, Харківський, відділ). Основу цього підрозділу склали документи Харківського губернського правління першої половини XIX ст., Приказу гро-

мадської опіки з кінця XVIII ст., а також Харківської духовної консисторії, Харківського, Куп'янського, Охтирського, Старобільського і Сумського духовних правлінь XVIII–XIX ст. Окрім зазначених матеріалів, до відділу ввійшли документи земських судів і поліцейських управлінь (Зміївського, Ізюмського, Охтирського, Богодухівського, Харківського)²³. З часом, зокрема в 1911 р., відбором справ для архіву в губернських та уездних установах займалась архівна комісія²⁴.

З історією Харківського відділу пов'язане виникнення ще одного підрозділу – відділу рукописів і паперів визначних діячів Харкова і Слобожанщини, що постав у 1890 р. з ініціативи професора Д. І. Багалія. До складу відділу ввійшли приватні архіви професорів Харківського університету М. Н. Петрова, І. В. Платонова, Т. Ф. Степанова, В. Ф. Циха, І. Н. Даниловича, П. В. Тихоновича, О. О. Потебні, помічників бібліотекаря Д. П. Міллера та С. Г. Чирикова й інших²⁵. У четвертому відділі ХІА зберігалися документи, придбані коштом ХІФТ або подаровані приватними особами, зокрема В. О. Соловйовим, Я. П. Зборомирським, І. П. Хрущовим та ін. Завдяки цьому до архіву надійшло 20 стовбців XVII ст. (рештки архіву Чугуївської приказної ізби), а також документи, що належали історикові П. Головинському, у т. ч. “Екстракт об изнеможении Слободских полков”, що вважався втраченим і, очевидно, тривалий час зберігався в історика Є. Альбовського²⁶. Професор Н. О. Куплевський передав справи Богодухівського суду XVIII–XIX ст., які він придбав у перекупки на базарі; князь Голіцин – частину свого родинного архіву; Н. Л. Морозова – кілька в'язок з документами XVIII–XIX ст., що стосувались управління Белгородською єпархією, церковного землеволодіння в Слобідській Україні, промисловості й торгівлі на Харківщині. Завдяки Д. І. Багалію було одержано приватний архів П. П. Флота, родові архіви Малиновських, Самборських, Ковалевських, великий архів Пассеків. Основу цих фондів складали документи, пов'язані з господарством, земельними питаннями, відомості про посіви, врожаї, списки селян, їхні повинності, документи про громадське і приватне життя членів дворянських родин тощо²⁷.

До четвертого ж відділу було передано справи, отримані від Сенатського архіву для практичних занять студентів юридичного факультету Харківського університету наприкінці 1890-х років. Ці документи стосувались історії Слобідської України, в тому числі Курської і Воронежської губерній, а також Облaсті Війська Донського, Катеринославської, Чернігівської і Полтавської губерній. Це справи про спори за землю між поміщиками і казенними селянами, однодвірцями і козаками, про утиски стосовно селян, про селянські заворушення тощо²⁸.

Заслуговує на увагу факт передання до ХІА, очевидно для тимчасового зберігання, документів Волинського єпархіального древлехранилища, зібраних Волинським церковно-археологічним товариством у другій половині XIX ст. та евакуйованих під час Першої світової війни з Житомира до Харкова. Це були, переважно, документи монастирів Волині та Правобережної України: Тригірського, Уманського, Дерманського, Жидичинського, Загоровського та інших XVI–XIX ст., які згодом лишилися в ХІА.

При архіві було організовано бібліотеку, яка виконувала довідкові функції, сприяла науковому опрацюванню архівних матеріалів. Бібліотека комплектувалася шляхом обміну видань ХІФТ з науковими установами, вченими товариствами, архівами, архівними комісіями, статистичними комітетами. Багато членів історико-філологічного товариства передали до бібліотеки архіву книги зі своїх приватних зібрань. Бібліотека ХІА набула важливого значення не лише як довідковий підрозділ, але й як сховище цінних і рідкісних видань, яких, зокрема, в 1907 р. там було понад 4300 томів²⁹.

Таким чином, хоча структура архіву не була досконалою і склалася в процесі його комплектування документами, але вона (що особливо стосувалося першого і другого відділів) значною мірою відбивала історію Лівобережної і Слобідської України.

Упорядкування документів та створення до них довідників

У перші роки існування архіву перед його працівниками постала важлива проблема – упорядкування документів, створення довідників про зміст документів та їх підготовка до використання з науковою і практичною метою. На жаль, затримувала цю діяльність відсутність приміщень і коштів. Проте, завдяки пожертвам українського цукрозаводчика І. Г. Харитоненка (2 тис. руб.) вдалося розпочати роботи. Частину коштів за рекомендацією історика-архівіста М. В. Калачова у 1881 р. було використано на відрядження до м. Харкова слухача Петербурзького археологічного інституту М. П. Рогозіна для ознайомлення з документами ХІА. Спочатку він мав намір скласти детальний огляд справ, але перша ж спроба засвідчила, що за короткий час (літні канікули) здійснити це неможливо. М. П. Рогозін, змінивши план, поставив перед собою інше завдання: “по 1-е, ознайомитися, хоч би поверхово, із змістом всього архіву; і по 2-е, розподілити справи таким чином, щоб ними можна було більш-менш зручно користуватися”³⁰. За два місяці роботи М. П. Рогозін розібрав 60 мішків з документами архіву. Про результати своєї праці він повідомив у збірнику Археологічного інституту³¹. Перше завдання – хоча б поверхово ознайомитися зі змістом архіву – було виконано, що дало можливість судити про цінність і важливість документів ХІА. На виконання другого завдання справи було згруповано за рубриками (щоправда, з використанням занадто загальних характеристик, наприклад, “97 дел административных”³², через що праця М. П. Рогозіна мало просунула питання щодо описування й підготовки документів до використання з науковою метою).

Упорядкування архіву розпочалося в 1883 р. Робота покладалася на комісію, до якої входили викладачі університету (8 осіб), за планом, що передбачав: 1) скласти каталог документів архіву, коротко визначивши зміст кожної справи; 2) паралельно з цим – занумерувати справи; 3) розмістити їх на полицях. Але невдовзі з’ясувалося, що чотири члени комісії не можуть працювати в архіві. Інші приділяли даній роботі не більше одного–двох днів на тиждень. Невідомо, наскільки б затягнулася робота з описування, якби до комісії не ввійшла стороння людина – лікар-ветеринар

С. П. Дуброва, який, зацікавившись історією України, весь вільний час віддавав архівові. Упродовж шести місяців комісією було розібрано і розміщено на полицях 4 тис. справ, при цьому при описуванні використано діловодні заголовки³³.

Невдовзі комісія розпалася. С. П. Дуброва виїхав з Харкова, і професор Д. І. Багалій фактично залишився сам (звичайно, він не міг приділяти багато часу архівові, а тим більше займатись описуванням документів). Становище змінилося, коли з 1886 р. університет почав виділяти кошти на утримання архіваріуса. З цього часу розпочалося більш-менш постійне впорядкування документів архіву; до 1892 р. матеріали першого відділу було розібрано за хронологією, складено опис за діловодними заголовками. Систематизація за фондами не проводилася, справи було зашифровано із застосуванням наскрізної нумерації, обліковано понад 30800 справ, до опису складено іменний та географічний покажчики³⁴.

Дещо простіше було з матеріалами, що надійшли з Полтави, та документами Слобідсько-Українського відділу. До частини полтавських матеріалів існували старі описи XVIII ст.³⁵, згідно з якими було підібрано справи й розкладено їх на полицях. Матеріали Слобідсько-Українського відділу до ХІА надійшли зі здавальними описами, складеними в тих установах, де документи зберігалися до передання до архіву. Історико-філологічне товариство запропонувало скласти до цих описів картковий іменний, географічний і предметний покажчики. На жаль, цю роботу так і не було завершено³⁶.

Стосовно архівних матеріалів Харківського відділення було дещо складніше, оскільки до ХІА вони надійшли без будь-яких описів, у жахливому фізичному стані. Їхнє впорядкування розпочалося в 1892 р., опис складали на картках, паралельно з описуванням документів створювалися карткові покажчики (іменний, географічний та предметний)³⁷. Робота просувалася повільно, і в 1904 р. було вирішено спочатку виділити книги, справи і журнали, які збереглися найкраще, розібрати їх за фондами й описати у хронологічній послідовності, а потім приступити до впорядкування розсипу документів. Завдяки цьому було вилучено і зареєстровано вцілілі справи і книги за XVIII ст. Харківської полкової канцелярії, журнали і протоколи Слобідсько-Української губернської канцелярії, Експедиції губернатора Щербиніна з 1765 р., харківських губернаторів XVIII ст. У цей же період було впорядковано частину документів, отриманих від Сенатського архіву. Описані справи було зашифровано, розміщено на полицях і, таким чином, підготовлено до використання.

При впорядкуванні, яке забрало багато часу і праці, було виявлено низку цінних документів, досі невідомих ученим. Але завдання не було розв'язано остаточно. Матеріалів надійшло більше, ніж вдалося розібрати й описати. Від складених в архіві описів, як писав Д. І. Багалій, важко було вимагати безумовної точності, проте вони були важливими допоміжними довідниками в архівній роботі. З огляду на це від 1893 р. архів почав їх друкувати³⁸. Окрім описів документів, в архіві практикувалося складання оглядів (найчастіше – після вдалих археографічних пошуків). Автором їх був переважно Є. М. Іванов³⁹.

Користування документами архіву

Використання документів для наукових досліджень здійснювалося ще до їхньої концентрації у ХІА, зокрема чернігівські та харківські відомчі архіви вивчали О. М. Лазаревський, М. О. Маркевич, П. С. Єфименко, І. Т. Срезневський та ін.⁴⁰

Від часу заснування ХІА наукове вивчення документів активізувалося. Попри відсутність якісного довідкового апарату до документів, необлаштованість приміщень, документи архіву викликали значний інтерес і були доступними для багатьох дослідників – як місцевих, так і приїжджих. Для роботи з документами достатньо було дозволу завідувача архіву⁴¹. Студенти працювали за рекомендацією членів ХІФТ⁴². В архіві здійснювалися облік використання документів, реєстрація дослідників і тематики досліджень. За підрахунками С. М. Романової, упродовж 1886–1914 рр. у ХІА працювали близько 40 осіб: викладачі та студенти університету, вчителі, священники, військовослужбовці. У передреволюційний період в архіві щороку працювало в середньому 4–5 дослідників⁴³. Часом на запити зацікавлених осіб документи пересилалися до інших міст, зокрема в Одеський університет, П. П. Короленку – в м. Катеринодар, що на Кубані, до Музею українських старожитностей Тарновських у м. Чернігів тощо⁴⁴. В архіві працювали В. Мякотін, який зібрав цікавий матеріал з історії посполитих селян у Гетьманщині, М. П. Василенко, що досліджував історію фінансового управління в Гетьманській Україні XVIII ст., С. І. Одинцов – дослідник історії Охтирського полку, П. П. Головинський, який вивчав історію Сумського полку. Документи архіву широко використовували у своїх роботах Д. І. Багалій, який досліджував історію колонізації та побут південно-східних регіонів України, зокрема Лівобережжя і Слобожанщини, та Д. І. Яворницький, що вивчав історію Запорозької Січі. Загалом за матеріалами архіву було підготовлено та видруковано понад 70 робіт, наукових розвідок, вагомих історичних праць⁴⁵.

Велике значення для видавничої роботи архіву мали “Сборник Харьковского историко-филологического общества” та журнал “Киевская старина”, де друкувалися огляди і документи архіву, підготовлені до публікації Д. І. Багалієм, Д. І. Яворницьким, М. М. Плохинським, І. М. Івановим, Д. П. Міллером та ін. Поширеною була практика подавати в додатках до наукових робіт найважливіші документи за темою, виявлені у фондах архіву (найпомітнішими серед них стали “Материали для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”, підготовлені до публікації Д. І. Багалієм⁴⁶).

Документи архіву використовувалися не лише з науковою, а й практичною метою, зокрема видавалися довідки приватним особам для підтвердження в дворянстві та права на володіння землею. 1912 р. архів узяв участь у виставці “Ломоносов і Єлизаветинський час”, де у спеціально організованому розділі за назвою “Малоросія” експонувалися документи періоду гетьманства К. Г. Розумовського⁴⁷.

Підсумовуючи перший етап діяльності ХІА (1880–1917), слід відмітити незвичність самого факту виникнення цього закладу – ХІА засновано

на громадських засадах. Це був другий після Київського центрального архіву давніх актів в Україні в межах Російської імперії історичний архів, в якому було зібрано найцінніші документи періоду Гетьманської та Слобідської України кінця XVII – початку XIX ст. Д. І. Багалій у виступі на Першій Всеукраїнській нараді архівних робітників (1924 р.) зазначив: “Це був єдиний Історичний архів, створений для історичної науки, а не для політичних цілей”⁷⁴⁸. Проте це було не зовсім так. Політичний підтекст документів архіву був добре зрозумілим для наукових і громадських кіл України, а також російської влади, що стримувала його розвиток.

Не маючи державної підтримки, офіційного правового статусу, належної кількості працівників, фінансового забезпечення, ХІА за сприяння Харківського університету і, у свою чергу, ХІФТ, що діяло при ньому, продовжував комплектуватися документами. Завдяки налагодженню досить сталих зв'язків з губернськими державними і громадськими установами, які надсилали до архіву на експертизу списки справ, що втратили для установ практичне значення, було врятовано велику кількість документів, важливих для історичної науки. Таким чином наприкінці першого періоду існування ХІА в ньому зберігалось понад 100 тис. справ.

Архів зумів, в основному, провести облік документів та їх наукове упорядкування, пристосовавши діловодні описи або створивши нові довідники для забезпечення обліку та використання документів. Хоча довідковий апарат був різноманітним, нерівноцінним і неуніфікованим, оскільки складався з діловодних, архівних коротких і розширених описів, каталогів, реєстрів, оглядів і покажчиків, і не всі вони були доскональними, архів продовжував шукати шляхи до їхнього покращання. Вжиті ХІА заходи сприяли введенню до наукового обігу великої кількості документів, написання ґрунтовних наукових досліджень з історії України, переважно XVIII ст.

Вагомий внесок у справу створення і розвитку архіву належить Д. І. Багалію, Є. М. Іванову, М. М. Плохинському, С. П. Дуброві та іншим історикам-архівістам. Набувши практичного досвіду в стінах ХІА, вони стали провідними теоретиками і практиками при розбудові архівної системи в Україні в першій третині XX ст.

II.

Діяльність Харківського історичного архіву в 1917–1943 рр.

Кінець XIX – початок XX ст. в історії архівної справи в Російській імперії характеризувалися намаганнями архівістів, істориків, громадських діячів здійснити в державі архівну реформу, яка забезпечила б достойне зберігання важливих історичних документів, припинила їх безоглядне знищення, створила умови для розширення джерельної бази історичної науки. В Україні це знайшло відбиття в заснуванні та активізації діяльності Чернігівської, Таврійської, Полтавської та інших губернських комісій, у прагненні Київського центрального архіву давніх актів зміцнити своє правове, фінансове, матеріальне і кадрове становище, у намаганнях Хар-

ківського історичного архіву набути статус державної або навчально-допоміжної установи, а з тим – і отримати асигнування і відповідну кількість штатних працівників.

Революційні події початку 1917 р. поклали початок здійсненню архівної реформи одночасно з іншими державними реформами. У процесі створення нових органів влади та управління за всіх режимів виникали й архівні установи, завданням яких було передусім урятування від загибелі архівів відомств поваленої Російської імперії. Проте, можливості для цього були невеликими. Звичайно, що ХІА, у стінах якого було накопичено чималий досвід роботи з документами, посів відповідне місце у новоствореній архівній системі. Його колишні і дійсні співробітники Д. І. Багалій, Є. М. Іванов, В. О. Барвінський, В. І. Веретенников та інші в 1917–1930 рр. стали провідними фахівцями українського архівознавства.

Найтяжчими для становлення архівної справи в Україні були 1917–1920 рр. Тривала військова боротьба за владу за часів Центральної Ради, Української Держави, Директорії, окупація України німецькими, польськими і російськими військами А. Денікіна, П. Врангеля та більшовиків, селянські повстання спричинили розпорошення і знищення величезної кількості архівних документів установ і майже повну втрату приватних архівних зібрань. На щастя, архівам при Київському і Харківському університетах – КЦАДА та ХІА – вдалося зберегти свої фонди. Крім того, незважаючи на складне політичне становище в країні, завжди знаходилися діячі, які розуміли значення цих архівосховищ для історії України. Так, до складу Національного архіву або Головного державного архіву України, створення яких проектували уряди Центральної Ради, Української Держави П. Скоропадського та Української Народної Республіки, мали увійти документи не тільки КЦАДА, а й ХІА. Хоч архіви мали мізерні кошти, невеликі штати й охорону, це дозволило не тільки пережити важкі часи без втрат, а й прийняти на зберігання певну кількість документів, яким загрожувала загибель. Показовою у цьому відношенні була доля архівів Харківського губернського жандармського управління і харківських південно-східного і губернського охоронних відділень⁴⁹, у врятуванні яких брав участь директор ХІА Є. М. Іванов. Він склав план пошуків та анкету для бесіди з особами, які знали про долю архівів Харківського ГЖУ та Харківського охоронного відділення, здійснив ряд заходів щодо концентрації документів⁵⁰ у новоствореному відділі матеріалів з історії революції при Харківському історичному архіві⁵¹.

На думку Є. М. Іванова, розпорошення архіву “началось еще с первых дней Революции 1917 года. Так, напр[имер], выяснилось, что при аресте в марте 1917 года жандармских чинов и захвате архива были вывезены некоторые части его в организации с[оциал]-д[емократов], с[оциал]-р[еволюционеров] (Грековская 3, кв. 5), анархистов, П[отребительское] О[бщество] Ю[га] Р[осии] (Кузнечная, 23), профсоюз студентов-медиков (Сумская, 41); впоследствии некоторые материалы видели в ред[акции] газ[еты] “Земля и Воля”, в руках отдельных лиц”⁵². “В первые дни революции, когда к архиву была поставлена стража, охранявшие его лица топили бу-

магами архива печку и уносили с собою интересовавшие их документы... и впоследствии мне (С. М. Иванову. – Л. Г.) неоднократно приходилось слышать, что отдельные документы имеются у некоторых студентов, гимназистов и пр. Далее, архив значительно пострадал в здании б[ывших] Судебных установлений: один из судейских служителей откровенно говорил, что они почти целую зиму отапливали свою комнату делами и книгами архива⁵³.

Все ж таки частину документів жандармських установ, що дійшла до нашого часу, вдалося зберегти, і в цьому вбачається заслуга харківських архівістів, зокрема Є. М. Іванова. За його словами, очевидно “в 1917 году, вскоре после свержения старого режима, в Исторический архив был доставлен на легковом автомобиле, в сопровождении вооруженной стражи, груз из книг и бумаг, с предложением немедленно принять их на хранение в архив. Груз, оказавшийся частью архива жандармского управления и охранного отделения, был мною принят и помещен в одной из комнат Исторического архива... На следующий день, также на автомобиле и с вооруженной стражей, был доставлен в университет второй транспорт дел и книг... Лица, сопровождавшие автомобиль и оказавшиеся членами Совета рабоч[их] депутат[ов], заявили, что архив сдается на временное хранение, и что он должен оставаться неприкосновенным впредь до особого распоряжения и недоступным для всех посторонних лиц, не имеющих на то разрешения; затем они уехали и после того не появлялись⁵⁴. В Историчному архіві документи згаданих установ залишалися до заснування у тому ж 1917 році комісії для виявлення провокаторів. За наказом радянських властей документи у повному складі було передано в її розпорядження і перевезено до приміщення Ради присяжних повірених. Там архів залишався близько року. Члени комісії також безвідповідально поставилися до документів охоранки, деякі з членів брали фотографії і справи своїх знайомих, у результаті велика кількість матеріалів опинилась у приватних осіб. Певна загроза для документів виникла в березні 1918 р.: у зв’язку з наступом німців комісією було вирішено знищити всі документи охоранки. Лише завдяки втручання Є. М. Іванова вдалося переконати членів комісії “по возможности пощадить архив, как драгоценный материал по истории революции. Комиссией были отобраны и уничтожены регистрационные листки охоранки и негативы, а все остальное было перевезено в университетское архивохранилище⁵⁵, тобто Историчний архів. Тоді ж розпочалося попереднє впорядкування документів, оскільки вони надійшли в розсипу. Спочатку належало визначити і виокремити складові частини: друковані довідкові видання, справи жандармського управління й охоронного відділення, фотографії і т. п., потім – розмістити матеріали за хронологією, щоб приступити до перевіряння наявності справ за знайденими описами і з’ясувати ступінь збереженості документів та зробити їх доступними для користування. Невдовзі розсип було розібрано, проведено систематизацію за хронологією; інші роботи через важкі умови праці (зокрема, приміщення архіву взагалі не опалювалося) було відкладено до вирішення питання щодо створення в Историчному архіві відділу матеріалів з історії революції⁵⁶.

У цей період співробітники ХІА взяли участь в обстеженні та реєстрації інших відомчих архівів ліквідованих царських установ: харківських губернського правління, казенної палати, губернської креслярні, консисторії, духовних правлінь тощо. Обстеження проводилося за спеціально розробленою анкетю. Рятуючи від загибелі документи, архів прийняв на зберігання найважливіші з них, заповнивши всі вільні полиці у сховищах і робочих кімнатах. Зрештою, коли постало питання про встановлення пічок для опалювання, було неможливо здійснити це. Решта документів зосереджувалась у резервному сховищі, новоприйняті документи утворили т. зв. Харківський відділ.

Робота Історичного архіву активізувалася завдяки його реорганізації в січні 1920 р. у Харківський центральний історичний архів (далі – ХЦІА), наданню йому статусу державної установи та підпорядкуванню з лютого того ж року Архівній секції Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, яку очолював колишній директор Історичного архіву академік Д. І. Багалій. Від кінця 1920 р. ХЦІА підпорядковувався Архівному відділові Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини при Народному комісаріаті освіти, з травня 1921 р. – Головному архівному управлінню у складі того ж комісаріату. З наданням архіву статусу державної установи було затверджено положення про ХЦІА; у ньому створювалися три відділи фондів – установ Лівобережної й Слобідської України з XVII ст. та Харківщини від часу запровадження загальноросійського губернського адміністративного поділу в Україні в кінці XVIII ст. до їх ліквідації 1917 р.⁵⁷

1920 р. було введено нові штати у кількості 16 одиниць: одного завідувача архіву, трьох завідувачів відділів, 9 співробітників (учені архівісти і реєстратори, по три у кожному відділі), однієї друкарки і двох служителів. У такому складі архів діяв до 1922 р. Унаслідок скорочення наступного року в штаті залишилося 12 працівників, а з листопада того ж року – шість (завідувач архіву, два учені архівісти, три архівні реєстратори). На жаль, через низьку заробітну плату не завжди вдавалося підібрати працівників і заповнити вільні посади⁵⁸.

Зміна статусу й реорганізація архіву не вирішили загальної тенденції в діяльності установи: архів не мав можливості працювати з документами XVII–XVIII ст., складати до них науково-довідковий апарат, готувати документи до використання та публікації. З прийманням матеріалів губернських установ переважно XIX ст. змінився профіль ХЦІА, працівники були змушені опікуватись обліком і збереженням новітніх матеріалів; необхідно було впорядкувати порушені в умовах воєнного часу і прийняті на зберігання відомчі архіви, пристосовувати їх до використання. На жаль, архів працював тільки влітку, кошти на утримання не надходили, водяне опалення вийшло з ладу, архів не забезпечувався паливом, не було можливості встановити печі та грубки. Дуже часто співробітників ХЦІА відряджали для роботи до інших установ, зокрема Центрального архіву революції, задля потреб ідеології та пропаганди більшовицької держави: розбирання та описування прокламацій, листівок і газет історико-революційного спрямування⁵⁹. Крім того, такі досвідчені науковці, як В. О. Барвінський, Є. М. Іванов, В. І. Веретенников,

брали участь за завданням архівних управлінських органів у розробленні методичних і теоретичних довідників (дехто навіть переходив туди на постійну роботу).

Але більшою бідою було залучення співробітників за завданням особливої Всеукраїнської архівної комісії до роботи на потреби “Головбуму”, заснованого 1920 р. у зв’язку з гострою потребою країни в папері. “Під гнітом надмірних вимог “Головбуму” і на підставі безпосереднього розпорядження Особл[ивої] Всеукраїнської архівної комісії, прийшлося мобілізувати майже всіх співробітників Історичного архіву і секції, щоби підсилити роботу щодо відокремлення необхідних матеріалів. Голодні, напіводягнені співробітники і самі з охотою ставали до цієї роботи, що давала їм від “Головбума” хлібний пайок і інші харчові продукти, які мали тоді незмірно більшу вагу, чим мізерна платня, яка до того видавалася неакуратно. За доби “Головбумової” навали на харківські архіви безпосередня праця в Історичному архіві майже завмерла. Лише 1922 року, коли натиск “Головбума” послабшав, а позиції Головархіву зміцніли, розпочалася деяка робота в архіві, але в невеликому масштабі”⁶⁰.

Поворотним пунктом, як вважали українські історики-архівісти, стало 3 січня 1923 р., коли Всеукраїнський центральний виконавчий комітет затвердив “Положення про Центральне архівне управління (Укрцентрархів) при ВУЦВК та його місцеві органи”, згідно з яким Укрцентрархіву було підпорядковано ХЦІА. Передбачалася централізація архівних документів в архівосховищах України, їх наукова класифікація та впорядкування. До середини червня 1923 р. усіх архівістів ХЦІА, відряджених раніше до інших архівних установ, було відкликано до архіву, їхні зусилля було зосереджено на розбиранні та впорядкуванні матеріалів харківського відділу. “Положення” передбачало наявність у складі архівів довідкової бібліотеки, палітурно-реставраційної майстерні та зали для занять. Уже 1924 р. в Історичному архіві було взято на облік 4680 томів книг⁶¹. У штаті архіву, крім завідувача (С. М. Іванов), завідувачів відділів (В. І. Веретенников і В. О. Барвінській), трьох учених архівістів, трьох архівних реєстраторів, служителя і сторожа, з’явилася посада бібліотекаря.

“Положенням про Центральне архівне управління УСРР (Укрцентрархів) та його місцеві органи” від 4 листопада 1925 р. формально розширювалася компетенція ХЦІА: у Києві на базі КЦІА та КЦАДА створювався відділок Центрального історичного архіву, цим установам належало провадити свою роботу на підставі окремих положень про них, проекти яких було розглянуто на засіданні 1-го Всеукраїнського з’їзду, скликаного в травні 1926 р., але так і не затверджено⁶².

Суттєві зміни в діяльність ХЦІА внесло “Положення про Центральне архівне управління УСРР (Укрцентрархів), установи, що є при ньому, та його місцеві органи” від 25 січня 1928 р.⁶³ Уперше законодавчим шляхом визначалися функції, компетенція, структура і профіль центральних архівів, у тому числі ХЦІА. Цим актом передбачалося створення крайових історичних архівів у колишніх губернських центрах, у тому числі у Харкові, у зв’язку з чим із ХЦІА було передано до новоствореної установи документи харківських губернських відомств кінця XVIII – початку XX ст. Згідно

з “Положенням” ХЦІА зберігав, систематизував і науково опрацьовував такі матеріали: “а) архівні фонди центральних крайових установ, що були на Лівобережній і Слобідській Україні до організації установ колишньої Російської імперії; б) ті з архівних фондів місцевих установ, що були на зазначеній у п[ункті] (а) цього артикулу території, що їх, через їхній науково-історичний характер і зміст, Центральне архівне управління УСРР визнає за архівні фонди центрального значення; в) фамільні фонди й архіви поодиноких осіб, що їх, через їхній характер і зміст, Центральне архівне управління УСРР визнає за архіви, що мають центральне значення”.

Основними завданнями архіву визначалися: систематизація і реєстрація архівних матеріалів відповідно до архівної техніки; складання каталогів, описів, різних покажчиків і підготовка їх до видання з дозволу Укрцентрархіву. Починаючи з 1928 р. ХЦІА багато уваги приділяв уточненню свого профілю, орієнтуючись на збирання документів з історії Лівобережної і Слобідської України. Відповідно до структури, запропонованої “Положенням” 1928 р., ХЦІА поділявся на такі відділи: “а) відділ архівних матеріалів адміністративних органів, громадського самоуправління; б) відділ архівних матеріалів судових установ; в) відділ фінансово-економічних архівних матеріалів; г) відділ архівних матеріалів, що стосуються до народної освіти і культур; д) відділ військових архівів”⁶⁴. Така структура архіву була умовною. Ні штат архіву, ні наявні площі архівосховищ, а подеколи – й фондовий склад, не сприяли справжньому її втіленню. Штат архіву складався з дев’яти одиниць: завідувача, чотирьох учених архівістів (з них один виконував обов’язки заступника завідувача, три – завідувачів відділів), трьох помічників архівістів і служителя⁶⁵.

Суспільно-політичні умови, що склалися в державі в 1920–1930-х рр., негативно позначилися і на розвитку українських архівів. Особливо це відбилося на долі архівістів, найталановитіші і найкваліфікованіші з яких ставали суб’єктами репресій. На щастя, репресії щодо ХЦІА не були такими руйнівними, як трапилось із КЦАДА⁶⁶. Комісія з питань чистки установ Харкова, що засідала в січні 1931 р., не вдалося зібрати доказів про належність директора ХЦІА В. О. Барвінського до “національного” руху. Не знайшлося серед співробітників архіву таких, хто б виступив проти завідувача, члени колективу дали позитивну оцінку його роботі. І хоча комісія постановила вважати В. О. Барвінського “перевіраним”, проте рекомендувала використати його на неадміністративній роботі. В. О. Барвінського було переведено на посаду наукового співробітника архіву із заборороною займатися викладацькою роботою, оскільки він, начебто, не забезпечував “ідеологічно витриманого викладання”⁶⁷. Тоді ж було знято з роботи “в порядку освіження кадрів” співробітницю ХЦІА З. Шапареву, яка поручилась за репресованого співробітника Укрцентрархіву Тихонова⁶⁸. 1934 р. звільнили з роботи наукового співробітника архіву Мойсійовича “як троцькиста й націоналістичного елемента”⁶⁹.

Репресивні заходи та чергові реорганізації архівної системи спрямовувалися на утвердження марксистсько-ленінської ідеології, нівеляцію особливостей розвитку архівної справи в Україні, усунення з архіву ідеологічно відмінних і національно свідомих кадрів. Зокрема, затверджена ВУЦВК та

РНК УСРР 20 червня 1932 р. “Устава про Центральну архівну управу УСРР, її місцеві органи та установи, що є при ній та при її місцевих органах” мала на меті поставити архіви на службу “соціалістичного будівництва”, стверджувала пріоритет архівів, що зберігали документи радянського часу. Згідно з Уставою було змінено назву ХЦІА. Його почали йменувати Всеукраїнським центральним архівом стародавніх актів у м. Харкові⁷⁰ (далі – ХЦАДА; офіційної аббревіатури не було). За зразком загальносоюзних, точніше – російських архівів, що було закріплено в Уставі, фонди ХЦАДА, як і інших архівів України, розподілялися на секції⁷¹: адміністративно-судову, до якої належали фонди як центральних, так і місцевих установ Гетьманської і Слобідської України, а також Запорожжя, зокрема Коша Нової Запорозької Січі, Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, Першої і Другої Малоросійських колегій, Канцелярії міністерського правління, Канцелярії комісії встановлення Слобідських полків, Комісії про Слобідські полки, Чугуївської приказної ізби, полкових канцелярій та судів, сотенних канцелярій, воєводських і провінційних канцелярій; на секцію промисловості, сільського господарства, торгівлі та фінансів, до якої віднесли фонди Канцелярії Малоросійських зборів, Канцелярії військового скарбу, Генеральної рахункової комісії, Комісії економії “описних” на її імператорську величність маєностей, Генеральний (Румянцевський) опис Лівобережної України, Слобідсько-Український вотчинний департамент та інші; секцію громадських організацій – фонди магістратів (Чернігівського, Полтавського, Кременчуцького та ін.) і ратуш (Лохвицької, Кролевецької, Миргородської та ін.); антирелігійну секцію, що складалася з фондів духовних правлінь і духовних консисторій переважно Слобожанщини XVIII ст., серед матеріалів яких були метричні книги і сповідні розписи початку XVIII ст. До секції освіти належав тільки один фонд – Харківського колегіуму; досить багатою була секція приватних (особових) фондів, у т. ч. родові фонди Максимовичів, Крижанівських, Лукашевичів, Святополків-Мирських та ін. Очевидно, до цієї секції належала колекція документів, стародруків, рукописних книг, зібрана ХІФТ. В окремий підрозділ було виділено бібліотеку, що включала рідкісні історичні, архівознавчі та археографічні видання.

Співробітників архіву було розподілено між двома секторами: 1) організаційно-технічним, що займався забезпеченням зберігання документів; 2) сектором агітації, пропаганди й археографії, що опікувався питаннями використання документів. Штат був невеликим – 9 осіб: директор архіву, в першому секторі – науковий співробітник 3-го розряду, старший асистент, асистент, архівний технік; у другому секторі – науковий співробітник; окрім них – технічний працівник і двірник⁷². 1935 р. кількість співробітників лишалася такою ж, але змінилося їхнє найменування, штат включав: директора, одного старшого наукового співробітника, двох молодших наукових співробітників і трьох науково-технічних працівників, одного технічного працівника та двірника. Через невелику платню штат часто поновлювався, незначне підвищення заробітної плати, що відбулося 1936 р., не вирішило питання⁷³. Змінювалися час від часу і директори. Цю посаду обіймали: Ясинська (1931–1933), І. Л. Шерман (1934–1937), П. Ю. Маруня

(1937–1940), П. Г. Директоренко (1940–1951). На жаль, серед них не було таких яскравих особистостей, якими були їхні попередники – Д. І. Багалій, Є. М. Іванов, В. О. Барвінський (до речі, він вважався до свого арешту в 1937 р. заступником директора).

У такому становищі перебували всі архіви України, між тим, зростали вимоги до них, збільшувалася кількість документів у їхніх сховищах, що змусило уряд України 1938 р. збільшити штати архівів, зокрема по ХЦАДА – до 21-ї посадової одиниці: начальник архіву, старший науковий, три наукових співробітники, п'ять архіво-технічних працівників, завідувач бібліотеки, секретар-друкарка, бухгалтер, касир, сім одиниць господарсько-обслуговуючого персоналу⁷⁴.

Підпорядкування 1939 р. українських архівів НКВС УРСР остаточно ліквідувало відмінності в діяльності українських і російських архівів. У цей час було поставлено питання про об'єднання всеукраїнських архівів стародавніх актів у Києві та Харкові в єдиний Архів феодально-кріпосницької епохи (на зразок подібного у Москві). Однак цього не сталося, оскільки готувалася чергова реорганізація архівної системи, яку було започатковано наказом НКВС СРСР від 29 березня 1941 р. “Про затвердження Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР і мережу державних архівних установ”. На його виконання 24 червня 1941 р. НКВС УРСР видав наказ під № 205 “Про перебудову мережі центральних державних архівів УРСР”, згідно з яким створювався Центральний державний історичний архів УРСР, а ХЦАДА мав стати його філіалом⁷⁵.

Здійснити заплановане не судилося – розпочалася війна. Щоправда, обставини для ХЦАДА склалися сприятливіші, ніж для Київського центрального архіву давніх актів. У липні 1941 р. іще здавалося, що небезпека не наблизиться до Харкова, в усякому разі у складеному в цей час звіті про роботу архіву за перше півріччя немає жодного слова про підготовку до евакуації⁷⁶. Проте німці увійшли до міста 24 жовтня 1941 р. Упродовж кількох місяців, що передували цій даті, архівним органам вдалося здійснити евакуацію, причому краще, ніж це було проведено з Правобережжя. До того ж, ХЦАДА пощастило і з начальником архіву. Ним був Петро Григорович Директоренко, який керував вивезенням і супроводжував документи в тил. Завдяки вжитим заходам до м. Златоуста, що в Челябінській області на Уралі, було евакуйовано найважливіші за змістом і найбільші за обсягом фонди архіву: 26 фондів із 781-го, або 121 397 одиниць зберігання з 207 915, тобто більше половини справ, а також окремі особливо цінні справи та документи, вилучені з різних фондів (1 коробка: універсали Б. Хмельницького, грамоти царів, стовбці). Було вивезено основні фонди: Кіш Нової Запорозької Січі, Генеральна військова канцелярія, 1 і 2 Малоросійські колегії, Генеральний військовий суд, Чугуївська приказна ізба, Генеральний (Румянцевський) опис Лівобережної України, особові фонди Пассеків, М. Ф. Сумцова, О. О. Потебні, М. Д. Пильчикова тощо⁷⁷.

У Златоусті вивезені з Києва і Харкова документи, в т. ч. і ХЦАДА, було розміщено в будинку місцевого музею. Оскільки приміщення не було пристосовано для зберігання такої кількості архівних матеріалів, фонди склали у штабелі, що, практично, унеможливило доступ до них. Узимку

приміщення не опалювалося, дах будівлі протікав, через що значна кількість документів ХЦАДА постраждала від надмірної вологості, тому влітку доводилося виносити документи у двір для просушування.

У таких умовах жодних технічних і наукових робіт зі справами не проводилося. Тільки в листопаді 1942 р. за розпорядженням Управління державними архівами НКВС УРСР до Москви для експонування на виставці було відіслано справу № 75 із фонду 14 “Військово-похідна канцелярія головнокомандувача другої армії, президента Малоросійської колегії П. О. Рум’янцева” за 1779 р. на 96-ти аркушах під назвою: “Рапорты генерал-поручика Суворова и Раевского с донесениями, что бригадир Таубе бывшую в ведении его команду и дела сдал генерал-майору Балабану и отъехал в С.–Петербург, равно и протчие по разным предметам”, а також 9 листів російського полководця Олександра Суворова, очевидно з інших справ⁷⁸.

Водночас залишені на окупованій території архівні установи стали предметом уваги відповідних нацистських органів. Було здійснено спроби реорганізації архівної системи. Так, харківські архіви, в тому числі ХЦАДА, опинились у відомстві місцевої ставки штабу Розенберга, ними керував 7-й відділ штандарткомендатури. При Рейхскомісаріаті України було створено Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв, яке очолив директор Державного архіву Г. Вінтер, з центром у Києві⁷⁹. Згодом усі залишені у Харкові центральні архіви об’єднали у Харківський історичний архів, до якого увійшов і ХЦАДА, який було безпосередньо підпорядковано відділу народної освіти міської управи⁸⁰. До роботи з документами залучали осіб, які до війни працювали в архівах, серед них – і колишнього старшого наукового співробітника ХЦАДА Г. М. Ждана⁸¹. Очевидно, саме він готував виставки документів, присвячені старому Харкову та Г. Ф. Квітці-Основ’яненку⁸².

Матеріали ХЦАДА цікавили окупантів, передусім, як джерела, “которые подтверждают влияние немецкого порядка в восточных районах, и в большом политическом значении исследования немецкого права на Украине для быстреего присоединения этого района к возглавляемому Германией европейскому боевому содружеству”⁸³. З метою ознайомлення з архівами Харкова в жовтні 1942 р. до міста прибув спеціаліст штабу Розенберга доктор Ф. Кляйн, який “смог убедиться, что в Архиве древних актов имеются в наличии ценные для истории Магдебургского права в Восточной Украине архивные документы”⁸⁴. Крім того, німців цікавили карти, плани, креслення, статистичні відомості, матеріали з історії масонських лож в Україні та Росії, Аракчеєвських військових поселень тощо⁸⁵. За розпорядженням Г. Вінтера з фондів ХЦАДА було вилучено і відправлено до Німеччини дві справи: про німецьких колоністів за 1768–1769 рр. (з фонду Слобідсько-Української губернської експедиції) та листи німецьких солдатів часів Першої світової війни⁸⁶. 6 серпня 1943 р. до Харкова прибув керівник Крайового архіву Г. Вінтер, який зі своїм заступником, а також з головою Харківського товариства “Просвіта” В. В. Дубровським⁸⁷, колишнім харківським ученим і архівним співробітником, відвідали ХЦАДА, де обговорювали питання вивезення з міста найцінніших фондів архіву; роботи передбачалося роз-

почати 7 серпня, але наближення лінії фронту перешкодило здійсненню цих планів⁸⁸.

У Златоусті підготовка до реевакуації розпочалася влітку 1943 р.: було проведено звіряння наявності та просушування документів. У жовтні того ж року ешелони з українськими архівами прибули до Харкова⁸⁹. Як виявилось, приміщення ХЦАДА було пошкоджено під час авіабомбардувань, зруйновано дах, порушено електропроводку, опалювальну систему, розікрадено обладнання, знищено стелажі, залишені в архіві документи складено в штабелі, перемішано фонди. Вологість і цвіль вразили велику кількість документів⁹⁰, певну їх частину було втрачено назавжди⁹¹. Очищення приміщень та їх підготовка до приймання реевакуйованих документів, розбирання штабелів здійснювались одночасно із розвантаженням ешелонів. Наказом народного комісара внутрішніх справ УРСР від 1 грудня 1943 р. № 21 було оголошено про відновлення роботи архіву, але вже в статусі філіалу Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Харкові⁹².

Забезпечення зберігання документів та комплектування архіву

Революційні події 1917 року, боротьба за владу, Громадянська війна в Україні призвели до жорстоких руйнувань, супроводжувалися жахливими матеріальними, людськими і духовними втратами. Напрізвольще було кинута величезна кількість архівних документів, обсяг втрат яких, очевидно, ніколи не буде підраховано. На жаль, архівні органи, що тільки формувалися, невеличка купка архівістів-ентузіастів не мали ні достатніх коштів, ні приміщень, ні впливу та правових важелів, щоб належним чином організувати рятування документів ліквідованих царських установ, залишених без догляду приватних, церковних, громадських архівних зібрань.

Основне сховище ХІА, яке розміщувалося на першому (3 кімнати), другому (1 кімната) і третьому (4 кімнати) поверхах однієї з будівель Харківського університету, з часом було заповнено вщент, справи були складені в штабелі на підлозі у проходах між стелажми і на підвіконнях. Несприятливі обставини не давали можливості створити належні умови для зберігання документів: протікав дах, що впродовж багатьох років не вдавалося відремонтувати, вийшли з ладу водогін, електричне освітлення і центральне опалення, які відновили тільки 1926 р.; пічне опалення, що не забезпечувало сталої температури, і підвищена вологість призвели до того, що велика кількість документів була пошкоджена комахами і пліснявою. Щороку влітку доводилося виносити для просушування й очищення понад 3,5 тис. в'язок. Загалом, упродовж своєї історії й востаннє в 1940-х роках документи ХІА найбільше страждали саме з цих причин, сліди замокання і плісняви бачимо тепер на 80 % справ фондів часів Гетьманщини. Незручними були і стелажі, на полицях яких документи розміщувалися в'язка на в'язку висотою до 1 м, що було незручним при видаванні справ, заважало природному провітрюванню й освітленню сховищ. 1932 р. архів здійснив велику роботу з розміщення фондів у сховищах, в результаті частини фондів було об'єднано в одному місці. При цьому було відокремлено і

підготовлено до передавання в інші архіви непрофільні матеріали. Було складено топографічний покажчик. Тільки 1938 р. вдалося в результаті обміну приміщеннями з університетом перемістити документи на другий поверх, у сухе і світле сховище. Таким чином, площа сховищ становила 360,5 м, протяженість стелажів – 1296 погонних метрів. З часом вдалося відремонтувати дах, встановити пожежні шланги та крани, віднайти місце для особливо цінних документів. На кінець 1930-х років, завдяки додатковим коштам, майже всі документи було вкладено до фанерних коробок. Архів мав спеціальну групу з двох–трьох працівників, яка займалася реставрацією документів під керівництвом хімічної лабораторії кабінету архівознавства Укрцентрархіву. Щоправда, її якість була дуже низькою, в чому можна пересвідчитися, гортаючи справи Генеральної військової канцелярії, Другої Малоросійської колегії, Коша Нової Запорозької Січі та ін.⁹³

Шляхи поповнення фондів ХІА були різними, нерідко – випадковими. Особливо це стосувалося його основної частини, тобто джерел з історії України XVII–XVIII ст. Так, у 1918–1920 рр. архівом було прийнято на зберігання низку особових фондів: документи XVIII ст., що стосувалися земельних володінь роду Кондратевих (з маєтку Строганової в с. Хотень Сумського уезду Харківської губ.); родинні папери Хрущових, серед яких зберігалися автографи й листи історичних діячів (з маєтку у Харківському уезді); родинну хроніку роду Абазів – рукопис початку XIX ст.; документи Духівського (з маєтку в с. Мерчик), Д. П. Святополк-Мирського (з маєтку в с. Гаївка); колекцію історичних документів XVIII ст., зібрану Поповим (з маєтку в с. Василівка Катеринославської губ.), до складу якої входили листи Г. Потьомкіна, цариці Катерини II, С. Потоцького, П. Репніна, О. Суворова; так званий “Датський архів”, який включав документ з історії дипломатичних відносин Росії та Данії в XVI–XVIII ст. (із маєтку Щербачова у Харківському уезді) та ін.⁹⁴

Окремі надходження траплялись і пізніше, зокрема за часів закриття монастирів. Так, 1924 р. до ХІА було перевезено із Слов’янська рештки архіву Святогірського монастиря та інші документи XVII–XVIII ст.⁹⁵ Вдалим щодо комплектування був 1925 р. Зокрема, із Черкаського крайового архіву до ХЦІА надійшли родинні фонди Лукашевичів, Крижанівських, Жерлецьких, Максимовичів, Деркачів та інші. У цей же період було одержано щоденник О. Ф. Кістяківського, особовий фонд Вейсенгофів, зокрема щодо володіння цим родом землями в Литві. Ймовірно, що цей фонд потратив на Україну під час евакуації в період Першої світової війни⁹⁶.

Архів, попри власні мізерні можливості, взяв на себе обов’язки щодо виявлення, обліку й захисту документів царських установ. З цією метою архівною секцією було розроблено спеціальну анкету, за якою здійснювалося обстеження відомчих архівів⁹⁷. Вище вже згадувалося про участь ХІА, зокрема його директора Є. М. Іванова, в урятуванні документів харківських ГЖУ та охоронного відділення⁹⁸. Крім основного архівосховища, площа якого дорівнювала 335,76 м², архіву надали чотири резервних приміщення⁹⁹ площею 1438,68 м², де було розміщено матеріали харківських губернського правління та казенної палати, правління Харківського учбового округу, харківських дворянських депутатських зборів та духовної консисторії, а

також багатьох інших відомчих архівів кінця XVIII – початку XX ст., що склали Харківський відділ ХІА. Майже десять наступних років зусилля всіх співробітників архіву було зосереджено на впорядкуванні цих фондів. Під час робіт, зокрема виділення макулатури для потреб паперової промисловості, серед документів згаданих вище установ було виявлено найдавніший перепис Харківського полку 1722 р. (так званий перепис Хрущова), що охоплював усі слобідські полки, крім Острогозького, ревізькі казки 1732 р., старозаїмочні справи і відомості військових обивателів за 1770–1780 рр., Харківського колегіуму з 1727 р., клірові відомості й метричні книги починаючи з XVIII ст. та інші, які поповнили фондовий склад відділів документів Лівобережної України (наприкінці 1924 р. у ньому зберігалось понад 52 тис. справ), Слобідської України (понад 10 тис. справ). У той же час у Харківському відділі налічувалось понад 120 тис. справ¹⁰⁰.

Визначною подією в історії ХЦІА, як і архівної справи в Україні загалом, стало повернення в 1926 р. із Древлехранилища в Москві українських документів (23,3 тис. кг), про передачу яких ішлося ще в угодах Української Центральної Ради та Тимчасового уряду Росії. За попередньо складеними списками було повернуто судові справи відомчих архівів, ліквідованих реформою 1864 р., звезених до Московського архіву Міністерства юстиції у 60-х роках XIX ст. Загальна кількість повернутих справ становила майже 82 тис. од. зб., приблизно 300 фондів, які належали установам Харківської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської і Херсонської губерній. Понад 28 тис. справ, що стосувались історії Лівобережної України XVI–XVIII ст., надійшли до ХЦІА. Це, зокрема: фонд Чернігівської палати цивільного і кримінального суду, де було виявлено матеріали першої і другої Малоросійських колегій, Генерального військового суду, Генеральної військової канцелярії, Генерального Малоросійського суду та ін.; Чернігівського уездного суду, в якому знаходилися справи чернігівських полкових канцелярій і суду, Чернігівського магістрату, Чернігівського підкоморського суду; Полтавської палати цивільного суду; Гадяцького повітового суду; Крюковської воєводської канцелярії; справи Волнівської воєводської канцелярії, Харківського губернського магістрату, Чугуївської воєводської канцелярії, Слобідсько-Української губернської канцелярії, Харківської та Ізюмської полкових канцелярій, а також 100 надзвичайно важливих і цінних стовбців Чугуївської приказної ізби XVI–XVII ст., актові книги лівобережних магістратів і ратуш-міст XVII ст., зокрема Лохвицького міського уряду за 1653 р., тощо¹⁰¹. Одержані фонди вдалося розмістити у ХЦІА завдяки ліквідації Харківського відділу, документи якого в основному було передано до новозаснованого Харківського крайового історичного архіву¹⁰².

Крім того, ХЦІА намагався одержати документи свого профілю з інших архівів, сконцентрувати розпорошені по різних архівах України частини фондів. Цьому сприяла постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 25 січня 1928 р. «Про Центральне архівне управління УСРР, установи, що є при ньому, та його місцеві органи»¹⁰³, якою визначалося, що ХЦІА зберігає документи з історії Лівобережної і Слобідської України з найдавніших часів до періоду остаточного поширення на Україну Положення про гу-

бернію 1775 р. Зокрема, в 1930–1931 рр. з Полтавського і Харківського крайових історичних архівів надійшли частини фондів центральних і місцевих установ Гетьманщини. Із КЦАДА мали надійти 18 фондів установ Гетьманщини, але їх так і не було перевезено через брак коштів¹⁰⁴. У свою чергу, до Харківського обласного історичного архіву належало передати 240 м непрофільних для ХЦІА документів, до Дніпропетровського – 64 м, Київського – 39 м, Полтавського – 56 м, Чернігівського – 350 м. Окрім того, до КЦАДА передбачалося передати документи правобережних монастирів та колекцію Волинського єпархіального древлехранилища XVI–XVIII ст.¹⁰⁵, що також не було здійснено. Часом передавання документів відбувалося, але пояснити мотиви цих дій було складно, як це сталося з фондом Святополка-Мирського, який у 1941 р. опинився в Центральному архіві революції¹⁰⁶. Таким чином, фондовий склад ХЦІА (ХЦАДА) до середини 1941 р. залишався в основному незмінним.

Облік, описування документів та створення науково-довідкового апарату

Відновлення роботи ХЦІА у травні 1923 р., за словами Є. М. Іванова, розпочалося з розбирання матеріалів, звезених до основного та резервного сховищ. Як образно зазначав Євген Михайлович, “более всего их находилось в 3-м этаже основного помещения архива. Тут в хаотическом смешении частей различных фондов были свалены на полу в виде огромной кучи книги и дела XVIII–XIX вв., как целые, так и дефектные в количестве до 1500 пудов”¹⁰⁷. Автор цих рядків брав активну участь у дискусіях та обговореннях методичних і теоретичних засад роботи з документами. Збереглися його нотатки, програми практичних занять, тексти лекцій щодо організації та функціонування Історичного архіву: приймання справ на зберігання, їх переміщення і розміщення у сховищах, про архівні та діловодні фонди і, у зв’язку з цим, фондування та описування документів, складання до них покажчиків, про зберігання пошкоджених справ і книг та оправ до них, про методи вивчення документів XVII–XVIII ст.¹⁰⁸

Відповідно до цих засад здійснювалось упорядкування, передусім, матеріалів харківських губернських установ, і як виняток, знайдених серед них документів XVIII ст., яких було порівняно небагато. Основними завданнями визначалися: виявлення в межах архівного фонду діловодних фондів та підфондів (структурних частин), проведення систематизації справ за хронологією та у відповідності зі старою нумерацією, прийнятою в установі-фондоутворювачі, тобто відновлення фондів у порядку їхнього попереднього формування, встановлення ступеня збереженості, пристосовання канцелярських описів, складання обліково-охоронного опису за формою № 1, якщо діловодний опис не зберігся. Зважаючи на своє призначення, в цьому довіднику вказувалися крайні дати справ, їхні діловодні номери, сумарна кількість справ¹⁰⁹.

Завдяки цьому станом на 01.01.1925 р. було розібрано, систематизовано й описано архівний фонд Харківського губернського правління, з якого було виділено діловодні фонди Харківського губернатора за 1786–1860 рр. на 24389 од. зб., Харківського губернського прокурора за 1781–1861 рр. на

1360 од. зб. та 69 книг, Харківського приказу громадської опіки за 1784–1861 рр. на 1788 од. зб. та 653 книги та ін. Загалом, було реконструйовано 208 діловодних фондів, обліковано за діловодними описами та заново описано за формою № 1 і розміщено у сховищах 36256 справ, 1963 книги, 499 планів. Одночасно здійснено експертизу цінності документів, на фонди складено картковий каталог, в якому зазначалися назви фондів, крайні дати документів, місце зберігання у сховищах, тобто, крім облікового призначення, каталог виконував функції топографічного покажчика¹¹⁰.

Надалі впродовж 1925–1926 рр. серед матеріалів Харківського губернського правління виявлено й описано за формою № 2, яка передбачала детальніше розкриття змісту документів, справи Азовської і Воронезької губернських канцелярій починаючи з 1710 р., полкових канцелярій, що долучалися до вже існуючих фондів, упорядковано родові фонди Вейсенгофів, Лукашевичів, Максимовичів та ін., проведено експертизу документів правління Харківської залізниці (понад 4240 пудів)¹¹¹.

Роботи здійснювалися невеликим штатом працівників, які, до того ж, часто мінялися через низьку заробітну плату, а також студентами історико-філологічного факультету Харківського університету. Для них Є. М. Іванов провадив лекції-практикуми з питань упорядкування документів¹¹².

1927 р. роботи з фондами губернських установ було припинено у зв'язку з переданням їх до Харківського крайового історичного архіву, і всю увагу була зосереджено на документах XVII–XVIII ст. Зокрема, розпочалось упорядкування матеріалів, одержаних 1926 р. з Московського древлехранилища. Завдання було подібним до попереднього. У Древлехранилищі документи установ Гетьманщини обліковувалися не за фондоутворювачами, а за назвами установ, в яких вони зберігалися після ліквідації, через що архівістам і дослідникам було важко встановити за переданими описами, до якого фонду належали документи або фонди яких установ є серед одержаних матеріалів. Здавальні описи були сумарними, короткими і не розкривали змісту справ, стовбці Чугуївської приказної ізби надійшли без будь-якого опису. Уже 1927 р. було складено інвентарну книгу одержаних фондів та список опрацьованих фондів, до якого було внесено 120 назв на 8436 справ та 400 окремих документів. До кінця 1920-х рр. матеріали було розібрано за фондами, у більшості складено обліково-охоронні описи за формою № 1, розпочалось описування найважливіших з них за формою № 2, що передбачало детальніше розкриття змісту документів, зокрема дуже складного і важливого фонду Чугуївської приказної ізби¹¹³. У плані на 1928–1929 рр. передбачалися перевіряння наявності впорядкованих “московських” фондів на 73,8 тис. справ, формування в'язок, розміщення їх на стелажах¹¹⁴.

Від 1930 р. інтенсивніше провадилось уточнення фондування документів архіву, що, в основному, 1932 р. було завершено, крім розсіпу окремих документів та матеріалів колишнього Чернігівського відділу, до яких упродовж 1883–1892 рр. було складено опис за діловодними заголовками. Справи, включені до цього довідника, мали валову нумерацію, їх не було систематизовано ні за фондами, ні за хронологією чи іншими ознаками. Документи колишнього Полтавського відділу також потребували уточ-

нення фондування, оскільки обліковувалися за назвами установ, в яких вони зберігались у ХІХ ст. Кращим було становище з матеріалами Слобідсько-Українського відділу, які надійшли до ХЦІА 1887 р. за назвами фондоутворювачів, з канцелярськими описами ХІХ ст.¹¹⁵ Уже 1931 р. у процесі роботи розпочалося формування фондів та описування справ. Описи склалися за формою № 1 та № 2, хоч, як вважав В. І. Веретенников, документи такої ваги належало описувати детальніше і складати до них описи за формою № 3, а то й № 4, тобто вони потребували глибшого анотування змісту й особливостей документів¹¹⁶. Нормативи виробітку для працівників були дуже високими – 100 справ на день за формою № 1, 45 – за формою № 2, або 60–70 книг для запису протоколів, указів, тощо¹¹⁷.

Надмірна ідеологізація та політизація суспільного життя, притаманні Україні 1920–1930-х рр., позначилися й на архівах. У звіті про роботу ХЦІА вказувалося, що “1931 р., безперечно, лишиться в історії архіву, як знаменна дата, бо, по-перше, це був рік певного зламу в роботі, коли, у зв’язку з чисткою та намаганням застосувати соціалістичних методів праці було підвищено норми виробу; по-друге, цього ж таки року архів дійшов ефективних наслідків в архівно-технічній роботі, а саме: всі матеріали, крім розсипу, було розібрано за фондами, та було описано за формою № 2 фонди слобідсько-українських установ”¹¹⁸. При таких темпах створити якісні довідники було важко. Знову ж, в основному, було використано діловодні заголовки, залишено багато помилок у прочитанні прізвищ і географічних назв, у визначенні питання чи теми документів справ¹¹⁹. На кожний опрацьований фонд складалася картка для основної картотеки Єдиного державного архівного фонду, започаткованої Укрцентрархівом 1925 р.¹²⁰, та огляди фондів (з 1928 р.), які готувалися до публікації. Зокрема, 1931 р. передбачалося видати три випуски оглядів фондів установ Гетьманщини¹²¹.

У другій половині 1930-х рр. українські архіви відмовилися від описування документів за формою № 1, віддавши перевагу формі № 2, згідно з якою розкривається зміст кожної справи, здійснюються виправлення та редагування старих описів, уточнення крайніх дат, передрук цих довідників¹²². До кінця 1940 р. було завершено формування, упорядкування й передання для користування описів трьох найбільших і найважливіших фондів: Генеральна військова канцелярія (понад 20 тис. справ), перша і друга Малоросійські колегії (понад 15 тис.) та багатьох інших фондів – важливих джерел з історії Гетьманщини ХVІІ–ХVІІІ ст.

Регулярними стали перевіряння наявності справ, переоблік, перенумерування фондів, було заведено низку справ фондів, аркушів фондів, список фондів, за новою формою склалися картки фондів для внутрішнього обліку та центрального фондового каталога.

Таким чином, на 01.01.1940 р. в архіві зберігалось 840 фондів та 207146 од. зб. “Незаінвентаризованих фондів немає”, – читаємо у плані на той же рік¹²³, але на 01.01.1941 р. зазначалося, що в архіві налічуються 781 фонд і 207915 од. зб.¹²⁴ Очевидно, що було знято з обліку фонди, які об’єднувались або підлягали передаванню до інших архівів, у той же час

кількість справ майже не змінилася, оскільки продовжувалось упорядкування розсипу документів, перевпорядкування деяких фондів¹²⁵.

Основу бібліотеки архіву склало зібрання ХІФТ, що після 1917 р. було поповнено за рахунок бібліотек ряду ліквідованих на той час установ, зокрема Харківського єпархіального училища (2250 томів), у зібранні якої були й рукописні матеріали (літописи Дмитра Ростовського, укази київського митрополита та ін.)¹²⁶. Станом на 01.01.1939 р. бібліотечний фонд було повністю заінвентаризовано. Він налічував 8220 книг та 4891 примірник періодичних видань. Було складено алфавітний каталог. Досить повно була представлена література з архівознавства, джерелознавства, археографії та історії України, а особливо Слобожанщини, що відповідало профілю документів архіву¹²⁷.

Таким чином, упродовж 1920–1941 рр. було обліковано, описано та підготовлено до використання більшість документів архіву та його бібліотечний фонд.

Користування документами архіву

Діяльність ХЦА, як і інших українських архівів, щодо використання документів у пореволюційний час і до початку Другої світової війни можна умовно поділити на два періоди: 1917–1931 та 1931–1941 роки. Перший з них характеризується розвитком історичної науки, а з тим і зацікавленістю наукових кіл документами з історії України, широтою наукової тематики, збільшенням числа дослідників в архівах, вільнішим доступом до інформації, можливістю видання своїх праць. Щодо форм використання, то в перший період переважала робота дослідників у читальних залах архівів, яка регламентувалася “Правилами користування архівними матеріалами” (1924), “Правилами, як користуватися архівними матеріалами, що є в архівосховищах Центрального архівного управління УСРР і його місцевих органів, та як видавати довідки, виписи і копії з них” (1928), “Інструкцією, як користуватися архівними матеріалами в читальних залах архівів УРСР” (1936) тощо¹²⁸. Для одержання доступу до документів у початковий період достатньо було дозволу директора архіву, який надавався у відповідь на лист установи, зацікавленої в дослідженні, або особистої заяви дослідника. Є. М. Іванов, відмічаючи спад наукового розроблення документів ХЦА від початку Першої світової війни до 1922 р., наголошував на піднесенні його з 1923 р. Уже 1924 р. у читальному залі архіву працювала 21 особа – “кількість нечувана для старих часів”, у 1925–1927 рр. щорічно – до 20 осіб; 1928 р. – 32 особи досліджували 36 тем, налічувалось 529 відвідувань, було видано 955 справ; 1929 р. – 28 осіб. В архіві працювали молоді вчені, аспіранти наукових і навчальних закладів, студенти вузів. Для більшості з них архів став науковою лабораторією. Широкою була тематика досліджень: історія економіки України XVIII–XIX ст. (З. В. Горбокінь – ярмаркова торгівля, В. А. Барвінський – фінансове управління, Є. М. Іванов – історія землеволодіння, Гревизинський, Фрід, Лапін – фабрична промисловість, Й. Ю. Гермайзе – економічний розвиток Лівобережжя, Єршов і П. В. Клименко – розвиток цехів, М. Є. Слабченко –

народне господарство України, М. Яворський – Україна за доби капіталізму та ін.); історія станів (селянства – Г. А. Дяков, А. В. Уласова; робітників – Волін; міщан – Марний; військових поселенців – О. Д. Татарінова); історія гайдамацького, національного, селянського і робітничих рухів (Я. Г. Резуль, А. І. Назарець, Сибильова, Є. М. Іванов, М. В. Горбань, К. Г. Гуслистий, Г. І. Ющенко, О. І. Назарець, М. М. Тихонов); історія права і суду (Величко, М. В. Горбань, М. П. Василенко); історія культури (Д. П. Максименко – народна освіта, І. Ф. Єрофєєв – стародрукована і рукописна книга, О. Г. Водолажченко – Харківський колегіум); історія міст і міського самоуправління (Лурьє, Іволгін); зносини Запорожжя з Кримом (В. В. Дубровський) тощо¹²⁹.

Другий період характеризувався ідейно-політичним тиском більшовицької влади та репресіями, спрямованими проти національних наукових кадрів, що призвело до фізичного і морального винищення кращих працівників архівів та наукових установ, до підпорядкування історичної науки інтересам пропагандистської машини радянської влади, а з тим – і звуження історичної тематики, яка обмежувалась переважно вивченням історії робітничого класу, фабрик і заводів, більшовицької партії та революційних рухів. Такі заходи найбільше торкнулись історичних архівів. Уже в 1931 р. кількість дослідників у ХЦІА зменшилася до 12-ти осіб, 189-ти відвідувань, було видано 379 справ; 1938 р. – 13 осіб, видано 393 справи¹³⁰, 1939 р. – 15 осіб, видано 569 справ, збільшення спостерігалось у першій половині 1941 р. – 21 особа, видано 183 справи¹³¹. Доступ до документів надавався тільки за листами установ, як передбачалося відповідними інструкціями¹³². Архів займався і довідковою роботою, зокрема наданням витягів з метричних книг Харківської духовної консисторії. 1927 р., наприклад, було виконано понад 200 таких запитів, видано 185 позитивних довідок¹³³.

Важливою формою використання була науково-археографічна робота, роком розгортання якої вважали 1931 р.¹³⁴, що спрямовувалась на видання документів з історії робітничих і селянських рухів та промисловості. У зв'язку з цим було підготовлено збірку “Повстання селян у селі Турбаях” (1789–1792), що вийшла у Харкові 1932 р. У наступні роки архів готував такі збірники: “Селянське повстання на Стародубщині 1748–1764 рр.”, “Повстання селян у місті Пени”, “Положение крепостных рабочих на Бахмутских и Торских соляных заводах в XVIII в.”, “Гайдамацький рух на Слобожанщині”, які так і не вийшли друком¹³⁵. “Гайдамацький рух” був, очевидно, готовий до публікації, але дістав негативну оцінку рецензентів: збірник “Материалы к истории Гайдамаччины на Слобожанщине” страдает рядом недостатков (однобокость), т. е. как будто бы борьба крестьян была направлена только против русских помещиков, чем умаляются национальные черты борьбы украинских крестьян против польских помещиков”¹³⁶ (іх, до речі, на Слобожанщині не було. – Л. Г.). Із цієї тематичної групи випадає збірник документів про взаємовідносини Запорожжя з Польщею у XVIII ст., який готували, очевидно, щоб виправдати участь СРСП у поділі Польщі у вересні 1939 р.¹³⁷ Позитивну роль у публікації документів архіву та статей, написаних на його базі, відігравали журнали “Архівна справа”, “Радянський архів”, “Червоний архів” та ін.¹³⁸

“Намагаючись наблизити довідковий апарат до мас”, згідно з настановами керівних архівних органів, архів готував до видання огляди документів. До початку війни 1941 р. їх було складено майже до всіх фондів. Одночасно планувалося використати їх і при підготовці путівника до документів архіву. Крім того, передбачалося видати описи фондів установ Гетьманщини, зокрема Генеральної військової канцелярії¹³⁹. На жаль, всі ці задуми так і не здійснилися, і під час війни цінний доробок було втрачено.

Включення архівів до системи пропагандистських установ радянської влади на початку 1930-х рр. передбачало появу нових форм використання документів. У ХЦІА це набуло вигляду, зокрема, підготовлених за документами архіву екскурсій та лекцій (часом до 15-ти доповідей на рік) для студентів і школярів у приміщенні архіву і для робітників на заводах, видрукованих у періодичній пресі статей та добірок документів (від 5 до 20 публікацій на рік, особливо в 1938–1940 рр.), проведених радіопередач та виставок документів. Визначилася загальна тематика цих заходів, яка повторювалася з року в рік: історія торських і бахмутських соляних заводів, заворушення серед солеварів у XVIII ст., виступи робітників на Глушківській мануфактурі, викриття експлуататорської суті поміщицького, козацько-старшинського і монастирського земеволодіння, торгівля кріпаками, зокрема жінками, селянські повстання під проводом С. Разіна, К. Булавіна, виступи селян і козаків на Сумщині й Стародубщині, повстання у с. Турбаї і м. Пени, гайдамацький рух на Слобожанщині, заворушення серед військових поселенців на Харківщині. Часом друкувалися статті з історії культури: Харків у минулому, документи архіву про українського філософа Г. Сковороду, письменника Г. Квітку-Основ'яненка, російського письменника М. Горького, з історії самого архіву, ювілей якого намічався на 1940 р. (щоправда, не шістдесятиріччя, а двадцятиріччя від заснування, очевидно, від часу надання архіву статусу державної установи за радянських часів). Низка тем спрямовувалася на висвітлення переможного минулого Росії, а з тим – і патріотичне виховання населення напередодні війни 1941 р.: про перемогу російського війська над гетьманом І. Мазепою та шведами 1709 р., про поразку шведів у 1713 р. та пруської армії у семилітній війні; низку статей було присвячено полководцеві О. Суворову, Петру I і Катерині II. Ряд заходів було здійснено архівом під тиском обставин, які мали явно політичне спрямування (для їх організації в архіві навіть не завжди була відповідна джерельна база). Йдеться, зокрема, про пересувну виставку (1931), присвячену польській інтервенції 1920 р., статті в пресі та радіопередачі про поневолення селян Західної України польськими панами і монастирями у XVII ст., про взаємовідносини Запорожжя з Польщею у XVIII ст. Авторами статей найчастіше були старший науковий співробітник Г. М. Ждан, директори архіву П. Ю. Маруня і П. Г. Директоренко, співробітниця Абдулова¹⁴⁰.

Отже, як свідчать документи, створення 1880 р. Харківського історичного архіву відіграло величезну роль для врятування і збереження важливих джерел з історії Гетьманської та Слобідської України XVII–XVIII ст. Не маючи державної підтримки, відповідних кадрів, фінансового забезпечення, архів, всупереч цим обставинам, здійснював комплектування, збе-

рігання, облік та використання документів, їхнє наукове впорядкування, пристосовуючи для цього діловодні описи або створюючи нові довідники. Матеріали ХІА стали надійною джерельною базою для втілення в життя багатьох наукових задумів.

Новий етап в історії архіву розпочався 1920 р., коли архіву було надано статус центральної державної установи з відповідними правовими і матеріальними умовами для подальшої діяльності. Завдяки цьому архівом було врятовано від загибелі мільйони справ фондів установ Харківської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., ліквідованих революцією 1917 р. Упродовж десяти років (до передання їх Харківському обласному історичному архіву) активно вирішувалися питання обліку та зберігання документів. У 1930-х роках архів зосередився на впорядкуванні документів свого профілю, тобто фондів Гетьманської і Слобідської України ХVІІ–ХVІІІ ст., завдяки чому всі матеріали архіву було розібрано за фондами, створено описи різного рівня, проведено їхній облік. На жаль, повноцінне використання інформації документів архіву було неможливим через репресивну політику держави. Низка збірників, що готувалися в архіві, на жаль, так і не вийшли у світ.

Співробітники Харківського центрального історичного архіву Д. І. Багалій, Є. М. Іванов, М. М. Плохинський, С. П. Дуброва, В. І. Веретенников, П. Г. Директоренко, Г. М. Ждан, З. Ю. Шапарєва та інші зробили вагомий внесок у справу створення і розвитку в Україні як архівної справи, так і історичної науки.

¹ Список літератури до історії ХІА див.: *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів у м. Харкові (1880–1924 рр.) // Архівна справа (далі – АС). – 1925. – Кн. 1. – С. 119.

² *Єфименко П. С.* Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – С. 194.

³ *Теличенко И. В.* Скорбный лист Архива Малороссийской коллегии // Киевская старина. – К., 1889. – Кн. 2. – С. 445–458.

⁴ *Єфименко П. С.* Архив Малороссийской коллегии... С. 194–195; *Барвінський В. О.* До історії архівної справи в Гетьманщині за часів Розумовського // Радянський архів. – 1931. – № 2 (17). – С. 28–33.

⁵ *Теличенко И. В.* Скорбный лист... – С. 446, 447; *Романовський В.* Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. – С. 73–76; ЦДІАК України, ф. 51, оп. 2, спр. 10.

⁶ *Теличенко И. В.* Скорбный лист... – С. 456.

⁷ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 2, спр. 85.

⁸ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 123. На жаль, до цього часу збереглося трохи більше 100 тис. справ.

⁹ Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. – Випуск I: (ХІХ ст. – 1930-ті рр.) – К., 1999. – С. 91, 92; *Єфименко П. С.* Архив Малороссийской коллегии ... – С. 196.

¹⁰ У літературі існує ще одна дата заснування архіву – 1879 р., яка виникла через неточний виклад П. С. Єфименком подій щодо порушення питання перед ХІФТ про перевезення документів (1879 р.) і фактом перевезення (1880 р.). Див.: *Єфименко П. С.* Архив Малороссийской коллегии... – С. 194; *Багалей Д. И.* Памяти

Н. В. Калачова. – Х., 1885. – С. 15; ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 997, арк. 3; *Романова С. Н.* Создание и развитие исторических архивов на Украине в XIX – начале XX в. Диссертация на соискание ученой степени. – М., 1987. – С. 106–108. У цій праці автор переконливо доводить, що датою заснування архіву був 1880 р., а початком діяльності – 1883 р.

¹¹ *Иванов Е. М.* Харьковский исторический архив. – Х., 1904. – С. 2; ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 282–284, 268, 269.

¹² ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 263, 286, 287; *Иванов Е. М.* Д. И. Багалей и Харьковский исторический архив // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1911. – Т. 20. – С. 1, 2; *Романова С. Н.* Создание и развитие ... С. 127; ЦДІАК України, ф. 1672, спр. 195, арк. 5–7; спр. 196, арк. 1, 2.

¹³ *Иванов Е. М.* Д. И. Багалей и Харьковский исторический архив... – С. 1.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 997, арк. 1, 6 зв.

¹⁵ *Романова С. Н.* Создание и развитие ... – С. 109; *Московченко Н. П.* Організація Харківського історичного архіву // Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 239, 240; *Барвінський В. Є. М.* Иванов (з нагоди 30-річчя науково-архівної роботи) // АС. – 1928, кн. 5–6. – С. 10–16; *Московченко Н. Иванов Є. М.* // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. – Вип. 1. – С. 148–153; *Московченко Н.* Плохинський М. М. // Там само. – С. 266, 267; ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 662, арк. 1.

¹⁶ Див., зокрема, доповідну записку ХІФТ до ради Харківського університету за 1897 р. – ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 997, арк. 1–8.

¹⁷ *Багалей Д. И.* О необходимости превращения Харьковского исторического архива в Центральный архив. – М., 1900.

¹⁸ *Барвінський В., Єфимовський В.* Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів у м. Харкові // Архів Радянської України. – Х., 1932. – № 6. – С. 84.

¹⁹ *Иванов Е. М.* Харьковский исторический ... – С. 5–12; ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 280, 289 а, 290; *Иванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 120–124; *Його же.* Акад. Д. И. Багалей (з нагоди 50-річчя науково-історичної діяльності) // АС. – 1928. – Кн. 5–6. – С. 8; *Иванов Е. М.* Багалей Д. И. и Харьковский исторический архив... – С. 3.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 289 а; *Иванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 124–126; *Иванов Е. М.* Харьковский исторический архив... – С. 12–16; *Его же.* Д. И. Багалей и Харьковский исторический... – С. 3.

²¹ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 261, 289 а, 328; *Багалей Д. И.* О необходимости превращения Харьковского исторического архива в Центральный архив. – С. 6.

²² ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 128, 129.

²³ Там само, ф. 2017, оп. 1, спр. 362–364, 366–368, 451, 462; *Иванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 126, 127.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 462, арк. 1, 2.

²⁵ *Иванов Е. М.* Харьковский исторический архив... – С. 16, 17.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 646, арк. 1; спр. 665, арк. 1, 2.

²⁷ *Иванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 127; ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 149, 181, 212, 665, 802, 803; ф. 1672, оп. 1, спр. 129–133.

²⁸ *Иванов Е. М.* Харьковский исторический архив... – С. 17, 18; ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 665, арк. 1.

²⁹ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 212, арк. 1; спр. 665, арк. 2–4; спр. 181, арк. 2.

- ³⁰ Сборник Археологического института. – СПб., 1886. – Кн. 5, пол. 2. – С. 2.
- ³¹ Там само. – С. 1–32.
- ³² Там само. – С. 2.
- ³³ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 130; *Опись дел Харьковско-го исторического архива // Сборник ХИФО.* – Т. 5, вип. 1. – 1893. – С. 1, 2; *Іванов Е. М. Д. И. Багалей и Харьковский исторический...* – С. 2; С. П. Дуброва. Некролог // *Архівна справа.* – Х., 1927. – № 2–3. – С. 121; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 450, арк. 41; *Московченко Н. С. П. Дуброва // Українські архівісти.* – С. 125, 126; *Багалей Д. И.* О необходимости превращения Харьковского исторического архива... – С. 6.
- ³⁴ *Іванов Е. М. Багалей Д. И. и Харьковский исторический...* – С. 2; *Його ж.* Центральний історичний архів... – С. 131; *Годичный отчет об Историческом архиве общества // Сборник ХИФО.* – 1893. – Т. 5. – С. XV–XVI.
- ³⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 2, спр. 10, 85.
- ³⁶ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 131.
- ³⁷ *Годичный отчет ...* – С. XV.
- ³⁸ *Багалей Д. И.* Предисловие к описи дел Харьковского исторического архива // *Сборник ХИФО.* – 1893. – Т. 5. – С. 1; *Опись Харьковского исторического архива // Сборник ХИФО.* – Т. 5, 6, 8–12.
- ³⁹ *Романова С. Н.* Создание и развитие... – С. 133–138.
- ⁴⁰ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 138, 139; *Єфіменко П. С.* Архив Малороссийской коллегии ... – С. 195–196.
- ⁴¹ ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 378–383, 385, 386.
- ⁴² Там само, спр. 181, арк. 2 зв.
- ⁴³ *Романова С. Н.* Создание и развитие... – С. 149.
- ⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 320, 326, 486, 660; ф. 1672, оп. 1, спр. 6.
- ⁴⁵ Див.: *Іванов Е. М. Д. И. Багалей и Харьковский исторический архив...* – С. 4; *Його ж.* Центральний історичний архів... – С. 138–141; *Романова С. Н.* Создание и развитие... – С. 150–156, 168–180.
- ⁴⁶ *Сборник ХИФО.* – 1886–1890. – Т. 1–5.
- ⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 322, 452, 1018–1030; ф. 1672, оп. 1, спр. 16–19, 376, 377, 384.
- ⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 39.
- ⁴⁹ Тепер зберігаються в ЦДІАК України – ф. 336 (5597 справ), ф. 304 (195 справ) і ф. 705 (1375 справ).
- ⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 171, 173, 178.
- ⁵¹ Там само, спр. 178, арк. 1.
- ⁵² Там само, спр. 173, арк. 1.
- ⁵³ Там само, спр. 178, арк. 4, 5.
- ⁵⁴ Там само, арк. 2–3.
- ⁵⁵ Там само, арк. 4.
- ⁵⁶ Там само, арк. 1, 6–7. У зв'язку із заснуванням 1920 р. Слобожанського архіву революції, який 1922 р. було реорганізовано в Центральний архів революції, йому передали документи Харківських губернського жандармського управління та охоронного відділень.
- ⁵⁷ *Шевченко О.* Хроніка архівного будівництва // *Пам'ятки.* – Т. 1. – К., 1991. – С. 23, 28; *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К., 1975. – С. 29; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 10, арк. 60, 63, 64, 69, 86.

⁵⁸ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 133, 134; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 59, арк. 9–10; спр. 108, арк. 48; спр. 119, арк. 19 зв., 20; спр. 157, арк. 8, 15.

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 59, арк. 21, 22.

⁶⁰ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 134.

⁶¹ Нариси історії архівної справи... – С. 371; *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 135; ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 195, арк. 1; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 69; спр. 108, арк. 48; спр. 121, арк. 43.

⁶² Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду УСРР (далі – ЗУ УСРР). – 1925, № 82. – Відділ перший. – Ст. 485; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 254, арк. 23–26; ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 195, арк. 1.

⁶³ ЗУ УСРР. – 1928, № 3. – Відділ перший. – Ст. 29.

⁶⁴ Там само. – С. 107. Див. також: *Гіськова Л. З.* Київський центральний архів давніх актів (1917–1941) // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 7.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 867, арк. 109, 126; спр. 1098, арк. 3 зв; спр. 110, арк. 13.

⁶⁶ *Гіськова Л. З.* Київський центральний архів... – С. 8–12.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1450, арк. 36–39, 46–48; спр. 1728, арк. 172. Директором ХЦІА В. О. Барвінського було призначено 1929 р., після смерті Є. М. Іванова, увільнено з посади 1931 р., репресовано 1937 р., загинув під час відбування ув'язнення в таборі. Дата смерті невідома (Українські архівісти... – С. 42–43).

⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1450, арк. 58; згодом З. Ю. Шапаревій вдалося повернутися до ХЦІА, де вона працювала до виходу на пенсію (1926–1960). Була досвідченим архівістом, нею було впорядковано більшість фондів архіву, в тому числі й такі, що мали тексти іноземними мовами (там само, ф. 4570, оп. 1 л., спр. 57).

⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 4570, оп. 1 л., спр. 1, арк. 11.

⁷⁰ ЗУ УСРР. – 1932, № 17–18. – Арт. 122.

⁷¹ Список фондів Всеукраїнського Центрального архіву стародавніх актів у м. Харкові // Архів Радянської України. – 1932. – № 6. – С. 96–100.

⁷² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1738, арк. 5.

⁷³ Там само, спр. 1747, арк. 7 зв., 13, 43.

⁷⁴ Там само, спр. 1801, арк. 3; спр. 1929, арк. 61; спр. 2199, арк. 236 а; спр. 1930, арк. 12; ф. 4570, оп. 1, спр. 7, арк. 7.

⁷⁵ *Гіськова Л. З.* Київський центральний архів... – С. 13.

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 4570, оп. 1, спр. 20, арк. 13, 14; спр. 24, арк. 5.

⁷⁷ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 2316, арк. 26; спр. 2313, арк. 62; спр. 2324, арк. 64а, 68 – Список евакуйованих фондів; спр. 2774, арк. 17; спр. 2496, арк. 5.

⁷⁸ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 2324, арк. 65; спр. 2510, арк. 9.

⁷⁹ Нариси історії архівної справи ... – С. 451,

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2424, арк. 4, 17, 55,

⁸¹ Г. М. Ждан, ст. науковий співробітник, працював у ХЦАДА від 1937 р., був автором публікацій документів і статей, підготовлених за матеріалами архіву та опублікованих у місцевій пресі; в червні 1941 р. його було мобілізовано до Червоної армії (див.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2248, арк. 236 а; ф. 4570, оп. 1 л., спр. 4, арк. 31, спр. 5, арк. 36, спр. 11, арк. 12). Вийшовши з оточення, повернувся до окупованого Харкова; з наближенням радянських військ у серпні 1943 р. відступив з німцями і таким чином опинився в еміграції; по війні друкувався в журналі “Український історик”, що виходив за кордоном.

- ⁸² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2424, арк. 55.
- ⁸³ Корпус магдебурзьких грамот українським містам: 2 проекти видань 20-х – 40-х років ХХ століття. – К., 2000. – С. 145.
- ⁸⁴ Там само. – С. 166.
- ⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2424, арк. 56.
- ⁸⁶ Там само, арк. 55.
- ⁸⁷ Українські архівісти... – С. 126–129.
- ⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2424, арк. 19.
- ⁸⁹ Там само, ф. 4570, спр. 283, арк. 14.
- ⁹⁰ Там само, ф. 4570, оп. 1, спр. 24, арк. 1, 2, 5; спр. 283, арк. 9; ф. 14, оп. 1, спр. 2424, арк. 15, 16.
- ⁹¹ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 2702, арк. 24–36; спр. 2755, арк. 1–20.
- ⁹² Там само, ф. 4570, оп. 1, спр. 283, арк. 7; ф. 4703, оп. 1, спр. 1.
- ⁹³ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 121, арк. 26; спр. 195, арк. 1, 2; спр. 462, арк. 21, 22; спр. 867, арк. 109; спр. 1098, арк. 7; спр. 1608, арк. 3–5; спр. 1799, арк. 5; спр. 1801, арк. 2; спр. 1842, арк. 100; спр. 1843, арк. 68, 101, 162; спр. 1929, арк. 157, 159; спр. 1930, арк. 4–15; ф. 4570, оп. 1, спр. 7, арк. 2; спр. 12, арк. 11; спр. 16, арк. 3; ф. 1672, оп. 1, спр. 195, арк. 1–7; спр. 196, арк. 1–2.
- ⁹⁴ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 127.
- ⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 135, арк. 3, 6.
- ⁹⁶ Там само, спр. 259, арк. 104.
- ⁹⁷ Там само, спр. 10, арк. 86.
- ⁹⁸ 1920 р. ці фонди було передано новоствореному Слобідському архіву революції, згодом перейменованого в Центральний архів революції (ЦАР).
- ⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 462, арк. 21–22.
- ¹⁰⁰ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 128; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 10, арк. 60–69; спр. 116, арк. 63, 64.
- ¹⁰¹ *Іванов Є. М.* Українські фонди, перевезені з Москви // АС. – 1927. – № 4. – С. 44–65; ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 203, арк. 1–5; спр. 247; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 135, 186, 259, 326; спр. 1119, арк. 9, 36, 60–66, 120–121; спр. 463, арк. 10–18.
- ¹⁰² *Грибін М.* Харківський краєвий історичний архів // АС. – 1930. – № 3/14. – С. 8; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 462, арк. 1–5.
- ¹⁰³ ЗУ УСРР. – 1928, № 3. – Відділ перший. – Ст. 29.
- ¹⁰⁴ *Гіськова Л. З.* Київський центральний архів... – С. 17; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 661, арк. 4–18; спр. 1098, арк. 8–10; спр. 1311, арк. 7, 25–28; спр. 1315, арк. 6; спр. 1608, арк. 1, 4; спр. 1617, арк. 3, 69.
- ¹⁰⁵ Там само, спр. 463, арк. 18; спр. 1617, арк. 69, 85, 89.
- ¹⁰⁶ Там само, спр. 2320, арк. 49, 63 зв.
- ¹⁰⁷ ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 195, арк. 2.
- ¹⁰⁸ Там само, спр. 190, 191, 226–228.
- ¹⁰⁹ Див. допрацьований 1929 р. варіант "Інструкції для складання описів" // АС. – 1929. – № 9–10. – С. 105–108; а також: *Гіськова Л. З.* Київський центральний архів... – С. 18–20.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 63, 64, 68; спр. 121, арк. 1–4, 21–26; ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 195, арк. 3, 4.
- ¹¹¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 177, арк. 14–16; спр. 254, арк. 171–174; спр. 259, арк. 2–4.
- ¹¹² ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 190, 191, 226–228. У ті часи університет називався Інститутом народної освіти.

¹¹³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 462, арк. 1–5, 20–27; спр. 463, арк. 5–18; спр. 867, арк. 110 зв.

¹¹⁴ Там само, спр. 661, арк. 3 зв., 23, 24.

¹¹⁵ *Барвінський В., Єфимовський В.* Всеукраїнський архів давніх актів у Харкові... // Архів Радянської України. – 1932. № 6; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 69.

¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1100, арк. 10; спр. 1303, арк. 8.

¹¹⁷ Там само, спр. 1608, арк. 5.

¹¹⁸ Там само, спр. 1315, арк. 2.

¹¹⁹ Цими описами ЦДАК України переважно користується і тепер, за винятком фонду “Генеральна військова канцелярія”, описи якого було вдосконалено в 1970–1980-х рр.

¹²⁰ Бюлетень Укрцентрархіву. Узаконення та розпорядження в архівній справі. – 1925, жовтень. – № 1–2. – С. 29, 30, 37–51; 1928. – № 1 (33). – С. 2–5; Важливіші постанови та розпорядження в архівній справі // АС. – 1929. – Кн. 9/10. – С. 105–108.

¹²¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1451, арк. 2–7.

¹²² Там само, ф. 4570, оп. 1, спр. 12, арк. 2; спр. 7, арк. 2; ф. 14, оп. 1, спр. 1801, арк. 2; спр. 1843, арк. 67, 68; спр. 1929, арк. 157, 158.

¹²³ Там само, спр. 1929, арк. 175.

¹²⁴ Там само, спр. 2316, арк. 26; спр. 2319, арк. 28; ф. 4570, оп. 1, спр. 16, арк. 4.

¹²⁵ Там само, спр. 1939, арк. 162; спр. 1929, арк. 157, 158, 165; спр. 2140, арк. 7–12. Спр. 2320, арк. 50.

¹²⁶ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 69.

¹²⁷ Там само, ф. 4570, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

¹²⁸ *Гіцова Л. З.* Київський центральний архів ... – С. 33, 34.

¹²⁹ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 141–143; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 70–71; спр. 245, арк. 174; спр. 462, арк. 7, 8, 17, 18; спр. 661, арк. 20 зв., 28, 29.

¹³⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1315, арк. 8; спр. 1843, арк. 166; ф. 4570, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

¹³¹ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 2320, арк. 125.

¹³² Там само, спр. 1752, арк. 49–61.

¹³³ Там само, спр. 462, арк. 4 зв., 25.

¹³⁴ Там само, спр. 1311, арк. 1.

¹³⁵ Там само, спр. 1801, арк. 3; спр. 1843, арк. 101; спр. 1929, арк. 158; спр. 1930, арк. 6; спр. 1799, арк. 3.

¹³⁶ Там само, спр. 1833, арк. 10.

¹³⁷ Там само, спр. 1929, арк. 158. Збірник не було опубліковано.

¹³⁸ *Багалій-Татарінова О., Соловей Д., Шиян К.* Матеріали до історії польського повстання на Правобережній Україні 1863 г. // Архів Радянської України. – 1933. – № 7–8; *Барвінський Л.* К истории польского восстания 1830–1831 гг. на Украине // Там само. – 1932. – № 1–2; *Білоус С.* Полтавська битва (1709–1739 рр.) // Вісник Академії наук УРСР. – К., 1939. – № 6–7; *Горбань М. В.* Хотомлянська пригода // Літопис “Червоний шлях”. – Х., 1925. – № 1–2 тощо.

¹³⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 994, арк. 22, 25, 28; спр. 1451, арк. 2; спр. 1608, арк. 7; спр. 1842, арк. 100; спр. 1929, арк. 61; спр. 1930, арк. 6; *Панакін Г. В.* Досвід архівної комісії ЦАУ УРСР та перспективи його використання у сучасній видавничій роботі архівних установ // Актуальні проблеми розвитку архів-

ної справи в Україні: доповіді та повідомлення на науковій конференції 15–16 березня 1995 р. – К., 1996. – С. 105.

¹⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1608, арк. 7, 8, 12, 13; спр. 1315, арк. 9; спр. 1799, арк. 2, 3; ф. 4570, оп. 1, спр. 7, арк. 2; ф. 14, оп. 1, спр. 1801, арк. 3; спр. 1842, арк. 100; спр. 1843, арк. 162, 163; спр. 1929, арк. 61; ф. 4570, оп. 1, спр. 12, арк. 2; спр. 16, арк. 4; ф. 14, оп. 1, спр. 1930, арк. 6, 13; спр. 2320, арк. 49, 24, 129.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ В АРХІВАХ

Георгій ПАПАКІН

НЕВІДОМИЙ ЩОДЕННИК ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКОЇ ВІЙНИ 1904–1905 рр.

Щоденники видатних історичних постатей завжди привертають до себе увагу як науковців-дослідників, так і пересічного читача. Проте шукають вони в цих джерелах різну, іноді абсолютно протилежну за змістом інформацію. Як записана розмова з власною душею, реакція на певні події, спроба залишити на аркуші паперу свої думки, надії, сподівання, оцінки подій, характеристики оточення тощо, тобто певний сурогат публіцистики (адже пишуть, як правило про те, що на той час неможливо сказати публічно), щоденники становлять виняткову суспільну цінність.

Серед археографів-професіоналів уважається дуже престижним віднайти й оприлюднити щоденні записи політичних, державних, культурних діячів. Згадаймо лише опубліковані впродовж останнього десятиліття щоденники видатних науковців та політиків ХХ ст. М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, В. Вернадського, перевиданий в Україні щоденник Д. Донцова 1918 р.

Серед визначних діячів доби Української революції 1917–1921 рр. чи не найменше це стосується гетьмана Павла Скоропадського, діаріюші якого, на відміну від спогадів, і досі не опубліковано. Існує кілька пояснень такого феномена; основне з них полягає в тому, що відомий щоденник емігрантського періоду (1919–1945) перебуває нині у власності його доньки, О. Скоропадської-Отт, яка не дала офіційної згоди на публікацію. Єдиний виняток був зроблений чомусь для двох волинських журналістів – Л. Осауленка та В. Засєкіна, які отримали копії щоденникових записів гетьмана й оприлюднили їхні фрагменти на сторінках своєї художньо-публіцистичної праці¹. Утім, це важко назвати справжньою археографічною публікацією.

Слід згадати оприлюднення 1931 р. ще одного уривка з гетьманського щоденника за 1929 р. У ньому йдеться про обставини таємного візиту Павла Скоропадського до Будапешту на початку січня 1929 р. і переговорів з угорським прем'єром гр. І. Бетленом². Копія записів була надіслана гетьманом голові Ради присяжних Українського союзу хліборобів-державників В. Липинському з метою інформації. Публікація ж була здійснена групою прибічників на той час уже покійного В. Липинського – М. Кочубеєм і С. Крилачем, членами новоствореного Братства гетьманців-державників.

© Георгій Папакін, 2006

Наприкінці свого життя Липинський рішучо розірвав стосунки із Павлом Скоропадським, спричинивши тим самим першу значну кризу гетьманського руху на еміграції й розкол Українського союзу гетьманців-державників. На початку 1930-х років “братчики” без згоди автора та його адресата (хоча останній і розсилав копії цих цілком довірчих записів гетьмана деяким відомим українським діячам, зокрема митрополиту Андрею Шептицькому) опублікували уривок як примітку від редакції до полемічного Комунікату в першому й останньому числі свого “Збірника Хліборобської України”. Тому виникають певні сумніви щодо автентичності оприлюдненого тексту. З іншого боку, сам гетьман та його найближчі прибічники жодного разу офіційно не спростовували тексту опублікованого уривку. Однозначно вирішити цю контроверсію зможе лише дослідження оригіналу щоденника Павла Скоропадського за 1929 р.

Загалом же зміст щоденника за 1919–1945 рр. досі лишається невідомим широкому науковому і громадському загалу, хоча з опублікованих на сьогодні уривків (окрім цитованих у книзі Л. Осауленка та В. Заскіна, кілька фрагментів увійшло також до спогадів О. Скоропадської-Отт³) можна зрозуміти, що ця пам’ятка є яскравим зразком щоденника політичного діяча. У ньому суто особисті записи (побутові деталі, інформація про приїзд дружини, отримання відомостей про долю дітей, яких вивозили з України в 1919 р., радість від народження останньої доньки) межуються із записами про події великої суспільної ваги, спостереженнями над політичним життям, прогнозами на майбутнє.

Проте виникає природне питання щодо діаріуша майбутнього гетьмана доемігрантського періоду. Свідчення про його існування знаходимо вже на першій сторінці “Спогадів” Павла Скоропадського: “Я вел свой дневник с начала 1915 года по ноябрь 1917 года. Затем вихрь событий так меня затормошил, а главное, частая невозможность иметь при себе в силу того или другого условия записную книжку, в которой я мог бы правдиво описывать события, боясь, что все записанное мною не попало в руки людей, которым не надо было бы знать, как я смотрю на тот или иной вопрос, все это заставило меня прекратить мои записки уже с ноября прошлого [1917. – Г. П.] года”⁴.

На жаль, такі конкретні вказівки за попередній період життя в опублікованих спогадах не збереглися. Разом із тим, можна стверджувати, що написання щоденників складало певну родинну традицію: наявні відомості, що їх вів генеральний підскарбій Михайло Скоропадський (1697–1758), із ближчих предків гетьмана – дід Іван (1805–1887), мати Марія, уроджена Міклашевська (1841–1901), брат Михайло (1871–1915). Частина цих щоденників (принаймні, залишки та фрагменти) наявні нині у складі фамільного архіву Скоропадських⁵.

Проте нам нічого не відомо про дитячі та юнацькі записники майбутнього гетьмана. Навпаки, в одному з листів 1894 р., адресованих матері, він щиро зізнався, що на початку військової служби відчував ледь не відразу до паперів, і писання їх уважав марудною справою: “Доводиться писати цілі кипи паперу, а ти знаєш, як я цього не люблю”⁶.

Є всі підстави цю нелюбов віднести лише до офіційних паперів, оскільки його регулярні листи до матері, брата Михайла та сестри Лизавети, а особливо до нареченої, потім дружини Олександри Дурново просякнуті щирими почуттями. У них багато думок, спостережень, замальовок ситуацій, характерів, справжнього гумору, передусім на власну адресу.

Але до 1904 р. будь-яких згадок про ведення Павлом Скоропадським щоденника не зустрічаємо. Це пояснювалося, мабуть, тим, що хронологічні записи подій та думок не були для нього на той час нагальною душевною потребою, на відміну від листування, живого спілкування на відстані з гаряче коханою дружиною, навіть коротку розлуку з якою він переживав дуже боляче. Надовго ж із нею до початку російсько-японської війни він узагалі не розлучався.

Проте 1904 р. на нього чекав від'їзд на тривалий час. Блискучий кавалергард, полковий ад'ютант однієї з найелітніших частин столичного гарнізону, щасливий батько і чоловік несподівано для всіх вирішив добровільно виїхати на Далекий Схід, де спалахнули бої першої імперіалістичної війни ХХ ст.

Розлука з коханою дружиною та дітьми, в тому числі новонародженим Данилом, майбутнім гетьманичем, далася йому нелегко. З дороги, що зайняла більш як місяць, Скоропадський майже щоденно писав листи, які віддзеркалювали події його “вагонного” життя, дорожні враження, думки, викликані наближенням до театру військових дій. Проте, колишній гвардійський ротмістр, а на той час – забайкальський козацький осавул у цьому поїзді був не лише пасажиром. Він їхав у санітарному потязі, обладнаному турботами імператриці-матері Марії Федорівни, і за її дорученням фактично виконував обов'язки коменданта цього поїзду. Крім того, він мав завдання привезти до Мукдена (ставка російської армії на Далекому Сході) велику партію коней і мулів для військово-медичних потреб. Усі ці адміністративно-господарські турботи подорожуючого на війну віддзеркалені в листах, проте найголовніше в них – спілкування з дружиною, намагання донести до неї свої думки й настрої.

Такі листи відправлялися щоденно, подеколи їх було навіть по кілька на день: з 3 квітня по 1 травня 1904 р. Олександра Скоропадська отримала 31 лист. У сукупності їх можна вважати першим щоденником часів російсько-японської війни, оскільки майбутній гетьман писав їх, не очікуючи відповіді від дружини, якої він і не міг отримати, весь час просуваючись на схід. Зафіксовано лише поодинокі телеграми та листи Олександри Скоропадської, передані з okazjiєю, але вони у фамільному фонді не збереглися.

Після місячної подорожі, приїхавши до Мукдену, Павло Скоропадський обійняв посаду ординарця царського намісника на Далекому Сході адмірала Є. І. Алексеева. Але Скоропадський прагнув потрапити на фронт, і вже невдовзі почав виконувати обов'язки ад'ютанта генерала А. Ф. Келлера, командувача Східного загону (фактично армії). Часу на листи, та й можливостей регулярно відправляти їх до Петербурга ставало дедалі менше, і саме в цей період зустрічається згадка про справжній щоденник. У листі від 11 червня 1904 р., коли П. Скоропадський уже був у Східному загоні,

він, описуючи свої заняття протягом дня, зазначив: після обіду, коли настає нестерпна спека, “...иду к тыловой стенке внешней своей палатки, и лежу на бурке, думая про тебя, детей, о делах, пробую писать дневник...”, а ввечері “наступает самое приятное время, как правило, я свободный, пишу дневник, читаю или пишу тебе письма”⁷. Тут підкреслено не лише самий факт існування щоденника, але і його генетичне походження – від листів до дружини.

У своїх попередніх публікаціях, присвячених спогадам та щоденникам гетьмана, ми висловлювали надію на віднайдення таких щоденників у якихось архівосховищах Росії. На щастя, так і сталося: в особовому фонді російського сходовознавця та дипломата барона Ф. Р. фон дер Остен-Сакена, що перебуває на зберіганні в Російському державному архіві давніх актів, нами виявлено оригінал щоденника Павла Скоропадського. Записи в ньому датовано 9 червня – 11 вересня 1904 р., хоча фактично починаються від 2 травня. Частина щоденника, між 2 травня та 9 червня, хоча й оформлена як щоденні записки, насправді була вже спогадами, написаними 10 червня.

Віднайдення історичної пам’ятки такої ваги заслуговує на окрему розповідь, яка б пояснила причини її знаходження саме в цьому фонді. Не можна сказати, що досі про неї взагалі нічого не було відомо. Дуже стисла інформація про зміст згаданого особового фонду міститься в опубліковану путівнику РДАДА: “[материалы] по Японии... о русско-японской войне 1904–1909 [sic !] (в т. ч. походный дневник П. П. Скоропадского 1904)”⁸. Проте в аркуші використання відповідної справи немає жодного запису щодо ознайомлення зі щоденником.

В опису фонду щоденник фігурує під № 935 та з такою назвою: “Походный дневник П. П. Скоропадского периода русско-японской войны. Подлинник, лето 1904 г.”. Справа являє собою грубий зошит у чорній цератовій обкладинці розміром 21x17 см, із заповненою олівцем 121-ю сторінкою тексту, розпочатого 9 червня, а завершеного 11 вересня 1904 р.

За довідкою архіву, фонд надійшов до свого нинішнього місця зберігання в 1925 р. у складі документів Московського державного архіву міністерства закордонних справ. Тривалий час фонд був неописаним; його було лише обліковано під назвою “Портфели бар. Ф. Р. Остен-Сакена”. Після науково-технічного опрацювання в 1960 р. він отримав сучасну назву, але зберіг структуру, надану ще фондоутворювачем: розподіл документів за географічно-тематичною ознакою.

Таким чином, про наявність у фонді щоденника Павла Скоропадського навіть самим архівістам стало відомо не раніше 1960 року, а перша згадка про це в науково-довідковій літературі датована 1999 р.

Обставини знаходження щоденника в даному особовому фонді пояснюються самою постаттю барона Федора Остен-Сакена (1832–1916), члена Російського географічного товариства, дійсного члена Російської Академії наук (з 1889 р.), організатора досліджень Далекого Сходу, Середньої Азії та російської Півночі, дійсного статського радника, колишнього директора департаменту внутрішніх зв’язків Міністерства закордонних справ Росії, а в 1905 р. – члена Ради МЗС Росії. Незважаючи на свій поважний вік,

учений продовжував збирати матеріали з історії та географії країн Далекого Сходу.

Очевидно, записник такої відомої в суспільстві, спостережливої та гострої на слово людини, як Павло Скоропадський, становив не лише громадський, а й значний науковий інтерес, і тому Ф. Остен-Сакен міг взяти цей зошит у родичів майбутнього гетьмана. Конкретно йдеться про дружину Олександрю, яка, очевидно, привезла цей записник із Далекого Сходу, та двоюрідну тітку, Марію Васильчикову. Ця думка підтверджується тим, що наступна справа того ж фонду, за № 936, містить листи Павла Скоропадського з далекосхідного театру військових дій за 1904 р., але вже не оригінали, а копії, переписані дружиною та тіткою: “Письма и телеграммы П. П. Скоропадского с театра войны. 1904, 3 апреля – 20 мая. Копия, писанная А. П. Скоропадской и М. А. Васильчиковой”. Це також чорний цератовий зошит розміром 18x21 см, 62 сторінки тексту. Серед листів міститься й копія щоденникового запису (лише початок, датований 9 червня 1904 р.), наявного у попередній справі.

Практика оприлюднення змісту листів у колі друзів та знайомих була досить поширеною за тих часів. Інформації з театру воєнних дій, віддалених на тисячі верст від столиць, були дуже популярними серед петербурзького та московського суспільства. Особливо ж цікавили людей вісті від добре відомих осіб, які вміли й могли написати таке, що не мало жодних шансів потрапити до офіційних повідомлень. Так, тітка Павла Скоропадського О. Олсуф’єва згадувала, що листи племінника з Далекого Сходу нерідко зачитувалися добірному товариству. Можна уявити, що певним чином оприлюднювався і щоденник героя російсько-японської війни, який містив описання реального фронтового побуту, об’єктивні, а часом й ущипливі характеристики фронтової поведінки багатьох знайомих.

Достатньо лише згадати, як характеризував Скоропадський своїх давніх знайомих: “Игнатъев феноменальный хам” (ідеться про однополчанина-кавалергарда гр. О. Ігнат’єва, майбутнього “красного графа”, автора мемуарів “Пятьдесят лет в строю”). Інший кавалергард заслужив на таке: “Звегинцев как все Звегинцевы, способный нахал, приехал хватать ордена, говорят, женится на дочери Жилинского” (генерал-лейтенанта, начальника штабу намісника на Далекому Сході). Була й характеристика такого кшталту: “Казакевич глуп, добр, хочет быть на войне, но остается невредимым; вероятно, потом будет помещиком”. Про свого товариша, корнета кн. О. Урусова, з яким разом навесні 1904 р. подали рапорт про переведення до Діючої армії, написав так: “Умный мальчик, чрезмерно честолюбив и проницателен, умеет разбираться в людях”, маючи на увазі, що той не затримався в Мукдені, а домігся переведення до вже обложеного Порт-Артуру.

Проте найяскравіше охарактеризовано намісника царя на Далекому Сході адмірала Є. Алексєєва: “Наместник на десять голов выше всех его окружающих. Что у него на душе – не знаю, но умен, железной воли и хитер. Европейски образован; широкий полет мысли, не стесняющийся мелочами; вероятно, добр, даже, может быть, слишком, к тем, кто у него служит, и жесток к своим противникам, которых давит, делая вид, что не

замечает; хотя, говорят, никогда никого окончательно не губит. Думаю, либерал, сторонник коренных реформ в государстве; вероятно, тем не менее, в милости у государя, своей пассивностью и корректностью, вероятно, потопил или значительно ослабил престиж Куропаткина у государя; любит созданный им край; думаю, что положение его главнокомандующего без армии сильно не по нутру; в борьбе с Куропаткиным он победит, по крайней мере, в глазах правительства, которого, я убежден, он *viu fort de sou ame* презирает. Изысканно вспылчив, когда щурит глаз, все тем не менее трепещут”. Очевидно, що тут – захоплення близьким спостереженням визначної державної постаті й водночас небажана для об’єктивності висновків поспішність (повсякчас вживається слово – “вероятно”, тобто і сам автор не певен у такій характеристиці). Історичні факти засвідчили, що молодий ординарець практично повністю помилився у своїх поглядах, намісник виявився не мудрим державним діячем, а, навпаки, авантюристом, який недооцінив сили японців⁹. Уже невдовзі з’ясувалося, що він програв боротьбу за першість на Далекому Сході військовому міністрові О. Куропаткіну, адже наприкінці 1904 р. адмірал Є. Алексєєв залишив свій пост.

Проте подібні помилки, які можна пробачити молодій людині, жодним чином не принижують значення новознайденого джерела. Навпаки, це багато свідчить про самого Павла Скоропадського, його погляди на життя. Нарешті, вже на початку щоденника є запис, який дещо зменшує джерельне значення листів до дружини, і, навпаки, збільшує цінність цих записок: “письма мои к жене мало говорят о действительности”. Очевидно, молодому офіцеру доводилося в листах багато про що не писати або ж описувати події не повністю – насамперед задля спокою дружини.

Важлива деталь: після започаткування діаріуша характер листів змінився: вони стали більш загальними, не містили детального описання подій.

Початок 1905 рр. позначився для П. Скоропадського новим призначенням – командиром 5-ї сотні 2-го Читинського козачого полку – та здійсненням найбільшої мрії: на Далекий Схід приїхала його дружина, і більш як місяць вони провели удвох у будиночку на околиці Старого Харбіна. Є всі підстави припустити, що той щоденник, який Павло Скоропадський вів у червні–листопаді 1904 р., разом з Олександрєю Скоропадською відбув до Петербурга. І вже немає жодних сумнівів, що знайдений нами у РДАДА примірник записок Скоропадського – це саме він, перший щоденник майбутнього гетьмана періоду російсько-японської війни.

Після від’їзду дружини в березні 1905 р. колишній кавалергард розпочав новий щоденник, знову – в листовній формі: “Обещаю тебе писать все, что будет со мною происходит, все, что я буду видеть и наблюдать, письма мои ты не давай читать [никому], так как буду писать все как бы дневник. Очевидно, при условиях, в которых я нахожусь, мне придется видеть много интересного, много говорить с людьми, стоящими близко к делу войны, наконец, за истекший год войны и я уже приобрел достаточно опыта, для того, чтобы разбираться в большинстве явлений, потому думаю, что все эти письма, совершенно правдивые и беспристрастные, могут со временем [иметь] хоть небольшой интерес, тебе же приятно, я думаю, будет знать, как изо дня в день живет твой старый дурак, который страшно тебя любит и постоянно думает о тебе”¹⁰.

Останні рядки цього листа свідчать, що його автор не зміг дотриматися заявленої форми листа-щоденника. До того ж, це й не міг бути справжній щоденник: події в ньому описувалися з незначною, але суттєвою часовою ретроспективою. У наступному листі Павло Скоропадський зазначив, чому це практично неможливо: “При всем моем желании писать тебе такие письма, которые были бы в состоянии заменить дневник, я пришел к заключению, что это довольно трудно сделать. Так как, несмотря на то, что стараюсь письма мои отправлять с верными людьми, я невольно многое боюсь писать из страха, как бы случайно все мое писание не попало бы не по назначению, затем таких случаев, когда едут в Россию, не бог весть сколько, и мне приходится из-за этого значительно сокращать себе удовольствие чаще тебе писать, что при нынешней моей службе вполне возможно, пока я сижу в вагоне. Ввиду этого, стараясь по мере возможности быть с тобою вполне правдивым, я, с другой стороны, буду вести дневник с целью многое из того, что представляется неудобным посылать письменно, заносить для памяти в записную книжку. Во всяком случае, будь уверена, что то, что я тебе буду писать, будет всегда верно, и сходитесь с дневником”¹¹.

Цей щоденник за 1905 рік, окрім листовного початку, досі лишається невідомим. Відсутня й інформація про те, як довго він вівся, що в ньому фіксувалося.

На нашу думку, виявлений щоденник Павла Скоропадського може стати об’єктом спільного російсько-українського археографічного проекту. До нього доцільно долучити листи до дружини за 1904–1905 рр., які зберігаються в ЦДІАК України, доповнити їх тими листами, копії яких відклались у фондї Ф. Остен-Сакена, але відсутні в Україні, та наявним у ЦДІАК України службовим записником Павла Скоропадського останнього періоду війни (серпень–вересень 1905 р.). Таким чином отримаємо надзвичайно цікаву публікацію документів особового походження з історії російсько-японської війни.

¹ *Осауленко Л., Засєкін В.* Гетьман України Павло Скоропадський: 29 квітня 1918 року – 14 грудня 1918 року. – Кн. 1. – Луцьк: Волинська обл. друк., 2003. – 592 с.

² Див. Примітки від редакції до: *Липинський В.* Комунікат // Збірник Хліборобської України. – Т. 1. – Прага, 1931. – С. 23–27.

³ *Отт-Скоропадська О.* Остання з роду Скоропадських / Переклад з нім. Г. Сварник. – Львів: Літопис, 2004. – 472 с.

⁴ *Скоропадський П. П.* Спогади. – К., 1995. – С. 56.

⁵ Див.: ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 73, 420, 459; оп. 2, спр. 1040, 1042, 1045–1051, 1707.

⁶ Там само, оп. 2, спр. 163 б, арк. 107.

⁷ Там само, спр. 691, арк. 29, 29 зв.

⁸ Российский государственный архив древних актов: Путеводитель в 4-х тт. – Т. 4. – М.: “Археографический центр”, 1999. – С. 346.

⁹ Див.: *Мартин Кристофер.* Русско-японская война 1904–1905. М.: ЦЕНТРОПОЛИГРАФ, 2003. – С. 85–86.

¹⁰ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 692, арк. 1.

¹¹ Там само, арк. 65.

Олександр БЕЗРУЧКО**НЕЗНАНИЙ ЛИСТ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА
ДО СТАНІСЛАВА КОСІЮРА**

У 1930 р. на базі Одеського державного технікуму кінематографії (далі – ОДТК) та кінофакультету Київського художнього інституту (далі – КХІ) було організовано Київський державний інститут кінематографії (далі – КДІК), одним із викладачів якого став Олександр Петрович Довженко.

Уже перша вступна лекція Олександра Довженка не лишила студентів байдужими: “Олександр Петрович вразив нас пристрасністю своєї мови; така ж пристрасність і захопленість пронизували всю його творчість, робили його фільми схожими на натхненні пісні”¹. З перших днів навчання керівництво КДІКу приділяло значну увагу перегляду студентами фільмів, вважало за необхідне інтегрувати їх у навчальний процес², а тому продовженням вступної лекції Довженка став перегляд його фільмів: “В інституті ми, студенти, кілька разів переглядали його “Звенигору”, “Арсенал”, запекло сперечалися про них і знали – так чи інакше це твори величезної ваги, вони являють собою епоху в розвитку кіно. І хоч і важко давалася спочатку Довженкова наука, ми поступово навчилися уважно придивлятися до кожного кадру, відшукувати в ньому підтекст, промовистий зміст”³.

Але найсильніше враження справив на молодих кінематографістів фільм “Земля”, після перегляду якого в інституті навіть проводилися дискусії. Одна з них мала назву “Про філософське коріння “Землі”⁴.

Довженко ґрунтовно аналізував “Землю”, в якій “переніс центр ваги на людину”⁵. Він закликав студентів бути уважними до людей, вивчати “їх психологію, сподівання, боротьбу, мрії – те, що складає зміст їхнього існування. Інакше в наших фільмах буде не справжнє життя, а вигадане, неправдиве, нудне й нікому не потрібне”⁶.

Яскрава харизма й талант пристрасного промовця (“Говорив Довженко дуже своєрідно – найпростіші, повсякденні речі набували для слухачів додаткового змісту, піднімаючись і поглиблюючись одночасно”⁷), а, головне, талановиті фільми митця спричинювали те, що учні режисерського відділу КДІКу бажали навчатися режисурі саме в нього. У свою чергу, й Довженко мав величезне бажання працювати зі студентами: “Урочисто обіцяю вам і всьому режисерському курсові використати вашу молоду енергію, творчий запал у моєму першому звуковому новому фільмі”⁸.

Після закінчення “Івана” у КДІКу відбулися прем’єра та громадське обговорення фільму⁹. Студенти сподівались, що після закінчення фільмування Довженко розпочне обіцяний курс лекцій з кінорежисури, але ці надії лишилися марними.

Для того, аби зрозуміти, чи міг талановитий митець у той час займатися педагогічною діяльністю в Україні, варто проаналізувати тодішню ситуацію.

Навіть беручи до уваги стан здоров'я Довженка (він страждав від нападів стенокардії) та його велику навантаженість роботою, видається, що глибинне коріння того, що один з найвидатніших майстрів світового кіно так і не зміг працювати з молодими кінематографістами, слід шукати в іншому.

Тож надамо слово самому О. Довженкові: “Навіть студенти, що відбували практику в моїй групі (“Іван”), вважалися в інституті довженкістами, тобто контрреволюціонерами в кіно. Я був позбавлений можливості виховувати кадри. А в тому, що мене не запросили до Київського кіноінституту хоча б лектором, я вбачав небажання, щоб хто-небудь у мене вчився”¹⁰.

С. Плачинда так характеризує тогочасну обстановку в Україні: “У Києві навколо Довженка створилася нестерпна атмосфера недовіри, підозри. Під виглядом зменшення навантаження він був звільнений від читання спецкурсу в Київському кіноінституті... Почалися щоденні нервові зіткнення з начальством, дріб'язкові образи, наклепи, брудні дорікання”¹¹.

Таким чином, О. П. Довженку, який мав хист та освіту педагога (закінчив Глухівський учительський інститут (далі – ГУІ) в 1914 р. і навіть “викладав фізику, природознавство, географію, історію, гімнастику”¹² в 1914–1917 рр. у Житомирському другому вищому початковому училищі (далі – ЖДВПУ), на батьківщині намагалися всіляко перешкоджати не лише у творчості, але й у педагогічній діяльності.

Згідно з тогочасними публікаціями, директор КДК у М. Харитонов у 1932 р. стверджував, що творчі працівники мають дуже низький теоретичний та політичний рівень. Логічно зробити припущення, що Довженка це не стосувалося. Закордонне відрядження з метою вивчення нових досягнень у галузі звукового кінематографа та популяризація радянського кіномистецтва шляхом як перегляду фільмів, так і читання Олександром Петровичем лекцій – доказ досить високого теоретичного рівня митця.

В. Пригоровський вважав, що вже замолоду Довженко був чудовим педагогом. Так, під час навчання в ГУІ він не лише заробляв на життя уроками, але й, за свідченнями глухівчан, “безкоштовно допомагав в позаурочний час відстаючим учням місцевої гімназії”¹³. У зв'язку з мобілізацією частини викладачів ЖДВПУ на Першу світову війну на Довженка “навалився тягар майже половини предметів навчального плану: географія, фізика, малювання, гімнастика, історія та природознавство”¹⁴, але Олександр Петрович блискуче впорався з цим навантаженням. Один із житомирських учнів, П. Космінський, згадував, що Довженко завжди був оточений вихованцями, яким “прищепив любов до рідної мови та літератури, театру й співів”¹⁵.

В автобіографії 1939 р. Довженко намагався розібратися, чи був він гарним учителем: “Тепер я іноді зустрічаю колишніх своїх учнів. Це вже немолоді люди різних професій. Я питаю їх – чи був я хорошим учителем? Кажуть – був. Не стільки хорошим учителем, як хорошим вихователем. Ці відповіді сповнюють мене радістю. Навряд чи я був хорошим вихователем у звичайному розумінні цього слова... Був я з ними до кінця відвертим”¹⁶.

Довженко й зі студентами, і з професорами був щирим, і тому, мабуть, у нього серед викладачів Київського кіноінституту були не лише друзі, але й недруги, які перешкоджали його педагогічній діяльності.

Та, все ж, головною причиною було те, що митця вважали представником табору “попутників”: “Довженко був на Україні центром, навколо якого групувалася величезна кількість художньо-творчих працівників, зокрема на його квартирі постійно збиралися: Ржешевський (режисер-сценарист), Гавронський (викладач кіноінституту), Бажан, Фальковский, Уліцька, Такке й інші, котрі характеризуються агентурою, як “праві попутники”¹⁷.

Постійну увагу спецслужб УРСР до діяльності Довженка та його прибічників засвідчують¹⁸ документи відомчих архівів прокуратури, суду та колишнього КДБ України, серед яких “Рапорт оперуповноваженого ДПУ УРСР про враження після закритого громадського перегляду звукового кінофільму “Іван” від 6 листопада 1932 року”¹⁹, а також нещодавно розсекречені документи з архіву СБУ²⁰.

Влада боялася впливу Довженка на молодих кінематографістів: “в кіноінституті... студентство: Лисогорко Ян, Крикун Григорій, Шеренц (Ференц Теодозій. – О. Б.), Сасім Микола та інші починають схилитись перед культом Довженка, як божка української кінематографії... Вся робота... в кіноінституті спрямовується... з орієнтовною точкою на “єдиноправильний” метод в кінематографії – творчий метод О. П. Довженка... Через творчий метод О. Довженка вони намагаються спрямувати всю роботу українського кінематографічного процесу. Творчий метод О. Довженка вони оголосили за орієнтовний, за домінуючий метод доби, що в принципі суперечить політиці партії в царині мистецького літературного і взагалі культурного процесу”²¹. Та, незважаючи на всі заборони й перешкоди педагогічній діяльності Довженка, як зазначив Т. Левчук, “ми всі стали довженківцями – безкомпромисними прихильниками його могутнього таланту”²².

Реакція владних структур не забарилася: у грудні 1932 р. з фільму “Іван” на Україні були вилучені “найбільш політично невитримані кадри”²³, а навесні 1933 р. “припинилося демонстрування фільму “Іван” на екранах республіки. Склалися умови, коли Довженко не міг творчо працювати”²⁴.

До якого стану був доведений митець, можна зрозуміти з його листа репресованому невдовзі професору І. Соколянському: “У мене зараз сильна гіпертонія загрозливого типу... Я нічого хорошого для себе не очікую... Коли я думаю, що мені треба повертатися до Харкова, мені стає страшно”²⁵.

Прагнучи займатися в Україні творчою та педагогічною діяльністю, О. П. Довженко був змушений звернутися до українського можновладця С. В. Косіора з листом, текст якого вдалося виявити у ЦДАГО України (ф. 1 “Центральний Комітет Компартії України”, оп. 20 “Документи відділів ЦК КП(б)У 1918–1941 рр.”, справа 5306 “Доповідні записки ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б), листи тресту “Українфільм” про роботу радянської кінематографії).

Наприкінці листа Довженко благав про допомогу: “От чому мені зараз дуже важко... я в перший раз у житті опинився в тупику”²⁶. Але відповіді митець так і не отримав.

У нещодавно розсекречених документах з архівів СБУ простежуються дві версії залишення Довженком України. Він сам говорив, що “коли б після свого фільму “Іван” він не виїхав би до Москви, якби за нього не заступився

тов. Сталін, то на Україні його б охоче “з’їли”, а може бути “посадили”, тим більше, що він і в боротьбистів, і у Вапліте, тобто був зв’язаний з націоналістичними колами”²⁷; є й інша версія – його дружини й помічниці Ю. Солнцевої, яка “вважає, що на Україні Довженка цькували, тому що “вони не терплять людей, що піднімаються вище середнього рівня”, і переїзд Довженка в Москву пояснює бажанням позбутися цього цькування”²⁸.

Напрошується висновок: після розгрому “Івана” О. П. Довженко зрозумів нагальну необхідність залишити Україну: “Я виїхав до Москви, щоб більше не жити в українському оточенні, не бути одіозною фігурою і не мучитися від різних випадковостей. Я почав працювати на “Мосфільм”²⁹.

¹ Левчук Т. В. С любов’ю к зрителю / Лит. запись И. Рачука, В. Черного. – М.: СК СССР, Бюро пропаганды сов. киноискусства, 1974. – С. 5.

² ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 193, арк. 59.

³ Григор’єв Г. Що було, те бачив: Спогади. – К.: Рад. письменник, 1966. – С. 222.

⁴ Карасьов С. Реалізуємо ухвалу ЦК ВКП(б) від 23 квіт. // Кіно-кадри. – 1932. – 9 черв.

⁵ Довженко О. П. Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 4. – С. 187.

⁶ Григор’єв Г. Названа праця. – С. 227.

⁷ Искусство кино. – 1984. – № 10. – С. 84.

⁸ Левчук Т. Перше сторіччя його безсмертя // Архів Нац. кіностудії худож. фільмів О. Довженка, фонд “Левчук Т. В.” – Арк. 82.

⁹ За більшовицьку пильність у боротьбі за пролетарський фільм: [Ред.ст.] // За більшовицький фільм. – 1933. – 17 серп.

¹⁰ Довженко О. П. Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1983. – Т. 1. – С. 31.

¹¹ Плачинда С. П. Олександр Довженко: Життя і творчість. – К.: Рад. письменник, 1964. – С. 117.

¹² ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 115, арк. 16.

¹³ Пригоровський В. Олександр Довженко – педагог // Жовтень. – 1974. – № 9. – С. 125.

¹⁴ Там само. – С. 126.

¹⁵ Там само.

¹⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 115, арк. 16.

¹⁷ Галузевий держ. архів Служби безпеки (ГДА СБ) України, ф. 11, спр. С-836, арк. 78.

¹⁸ Попик В. Під софітами ВЧК-ДПУ-НКВС-НКДБ-КДБ // Дніпро. – 1995. – № 9–10. – С. 21–59.

¹⁹ Рапорт оперуповноваженого ДПУ УРСР про враження після закритого громадського перегляду звукового кінофільму “Іван” // ЦДАМЛМ України, ф. 1196, оп. 2, спр. 5.

²⁰ Безручко Олександр. Нові документи з архіву СБУ: штрихи до портрета Олександра Довженка // Архіви України. – 2005. – №1–3. – С. 37–60.

²¹ ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, арк. 45.

²² Левчук Т. В. Тому що люблю: Спогади кінорежисера. – К.: Мистецтво, 1987. – С. 57.

²³ Повідомлення ДПУ УРСР до ДПУ СРСР про вилучення найбільш політично невитриманих кадрів з кінофільму “Іван” // ЦДАМЛМ України, ф. 1196, оп. 2, спр. 6, арк. 6.

²⁴ *Плачинда С. П.* Олександр Довженко: Життя і творчість. – К.: Рад. письменник, 1964. – С. 117.

²⁵ *Довженко О. П.* Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 5. – С. 336.

²⁶ Лист О. П. Довженка до С. В. Косіора від 25 листопада 1932 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5306, арк. 34.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, арк. 189.

²⁸ Там само, арк. 78.

²⁹ *Довженко О. П.* Твори: У 5 т. – Т. 1. – С. 34.

Лист О. П. Довженка до С. В. Косіора

25 листопада 1932 р.

Глубокоуважаемый Станислав Викентьевич!

За два місяця до октябрських праздників товарищ А. Хвиля предложил мне окончить фильм “Иван” обязательно к годовщине. Не будучи уверенный в звуковой аппаратуре, я гарантии ему не дал. Я был очень напряжен и упорен эти два месяца. И к тому же еще трудолюбив.

Кроме фильма я поднял на ноги звуковой цех, почистил и выкрасил фабричные стены, от которых шулявские дальтоники пришли в ярость, нашедшую свое оформление в “Комсомольце Украины”.

Посадил на фабрике сад – 480 фруктовых деревьев и с ужасом думаю, что я наделал – ведь может оказаться, что это и не сад совсем, а биологизм, пантеизм, кулацкая вылазка на практике.

После того, как “Иван” после трех бессонных ночей перед окончанием был принят Репертуарным Комитетом и пошел на экран, т. Косячный вызвал меня из Москвы и предложил вырезать из картины 12 кусков, квалифицируя их как политически вредные – я зашатался и вот почему:

Во-первых, я считаю себя органически включенным в большое дело социалистического строительства и в этом плане осуществляю всю свою деятельность.

Во-вторых, я не согласен с тем, что допустил здесь даже невольную ошибку, скорее наоборот: я сознательно был несколько суров, скуп и неподатлив в отношении зрителя, не дав ему развлечься так, как ему бы хотелось.

На этот счет у меня были свои соображения, о которых я Вам напишу или сообщу лично, если мне представится эта очень важная для меня возможность.

В-третьих, я был лишен возможности в силу целого ряда обстоятельств, из которых самое главное – Ваша необычайная перегруженность, переговорить с Вами. Я как гражданин и художник отношусь к Вам с безграничным уважением и доверием.

Вот почему мне сейчас очень тяжело.

То, что делалось в украинской печати – в “Коммунисте” и “Комсомольце Украины”, во-первых, противоречит заверениям т. Хвили относительно чуткого, внимательного и научного подхода к анализу моего творчества, во-вторых, грубо и по нехорошему тенденциозно. Я не читал всех статей Ф. Т. в “Коммунисте”, но первая статья, что я читал, говорит мне о том, что автор ее злой и кинематографически несведущ.

Второй автор статьи в “Комсомольце Украины”, писатель-коммунист Иван Ле заявляет сейчас в Москве, что он не может скрыть своей радости по поводу моего позорного конца на Украине. Он рад, что наконец это произошло и что он

всегда считал, что режиссер кино из меня не выйдет. Кстати, он же в бытность свою печальным Зав[едующим] худ[ожественным] отделом кинофабрики утверждал мой сценарий, как пролетарское произведение, равного которого нет даже в украинской литературе.

Работа в кино для меня – это моя жизнь, поэтому я люблю свои будущие картины и жалею сделанные.

Вот [по]чему меня угнетают мрачные критики с отрицательной психикой и непрямой походкой.

О плюсах, о том, что у меня есть хорошего и ценного от кинематографической культуры, они не пишут. Для этого у них нет ни эрудиции, ни даже лексикона. Поэтому, не легче ли найти пару-другую дефектов творческого почерка, возвести все это в порок всего мировоззрения художника, ударить и испытать при этом свою страшную радость.

Дорогой Станислав Викентьевич, неужели постановление от 23 апреля прошло мимо меня и со мной повторяется история “Земли”?

И [по]чему мое имя стало скандальным? В РСФСР картина считается политически правильной.

А я в первый раз в жизни оказался в тупике.

С подлинным уважением к Вам и Вашей великой работе.

25 – XI – 1932.

А. Довженко.

Москва, Метрополь.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5306, арк. 34. Оригінал.

Валентина БЕЗДРАБКО

**ЗБАГАЧЕННЯ ГЕНЕАЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ
“НЕВІДОМОГО НАМ ХІХ СТОЛІТТЯ”**

(Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.)

Останні десятиліття ХХ – початок ХХІ ст. стали, безперечно, знаковими для розвитку світу, людської цивілізації, держав і народів. Після розпаду Радянського Союзу і системи “соціалістичного табору”, початку епохи “великих трансформацій” світ постав постбіполярним, людство опинилося втягнутим у затяжну, масштабну війну з тероризмом, ідеї глобалізації знайшли реальне втілення у вигляді модерних політичних, економічних транснаціональних, міждержавних утворень, а держава, на думку переконливої більшості фахівців, уже перестала бути єдиним і ключовим актором на міжнародній арені. Проте, її роль і значення для глобальної динаміки сучасної епохи на різних рівнях модифікації буття соціуму залишаються непересічними. Це спонукає не ігнорувати зміни векторів розвитку держави, а, навпаки, актуалізувати питання перспективи феномена.

Незаперечним фактом є недостатність пояснення сенсу існування держави за допомогою концепцій у дусі гоббсівської теорії країн-гладіаторів чи, наприклад, марксистської теорії класовості держав. Потрібні нові, ефективні аналітичні підходи до з’ясування статусу держави в сучасному мінливому світі, прогнозування її майбутнього, що не може обмежуватися методами простої екстраполяції виявлених часткових трендів. Розуміння цього продукує величезний масив досліджень, присвячених історії та теорії держави.

Історіографія проблеми засвідчує пріоритетність декількох тем. По-перше, це теоретичні пошуки відповідей на традиційне питання: що таке держава? По-друге, структурні всебічні дискурси ланцюга “особа – суспільство – держава”. І, нарешті, третю групу складають праці, в яких студіюються різні аспекти міждержавних, міжнародних взаємовідносин.

Чільне місце посідають дослідження держав-імперій, метрополітальних центрів, колоній – традиційних і номінальних. Значну частку студій із-поміж них становить престижна та запитувана в історичній науці Західної Європи, Північної Америки історія Російської імперії, колонізації її периферії, стратегії поширення імперського “ми” на колонізований суб’єкт, плекання особливого кшталту свідомості, міжнаціонального виміру націєпростору, “інакшого” поза-нами та між-нами при умовності межі між ними.

Цілком природно, що найбільша частка зарубіжних робіт з історії Російської імперії належить росіянам. Аналіз російської історіографії засвідчив, що міркування російських істориків стосовно ролі й місця цієї інституції влади в імперських процесах не “виважуються” дослідженнями національних історіографій. Саме цей висновок, на нашу думку, визначив вибір В. С. Шандрою завдань і формату праці. Однак, важко погодитися, що індикатором об’єктивності суджень можуть виступати дослідження істориків західноєвропейської чи північноамериканської науки на тій підставі, що для них історія Росії чи України – стороння, необтяжена сентиментами національних історієписань. Той факт, що в Західній Європі важко віднайти країну, яка б у минулому не володіла колоніями або сама не була такою (деякі з них володіють чи залишаються такими донині), не кажучи вже про історію творення Сполучених Штатів Америки, не дозволяє неоглядно покладатися на судження колег.

Останнім часом національною історіографією відмічено збагачення колективного наукового доробку низкою новаційних праць із дискурсом опірності імперії, колоніальній владі, закоріненого в історичному досвіді, зумовленого функціонуванням національної культури в просторі нав’язаної інакшості. Серед подібних студій помітно вирізняються роботи провідного наукового співробітника відділу історії України XIX ст. – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук Валентини Степанівни Шандри. Результатом багаторічних, тривалих досліджень науковця стала фундаментальна монографія “Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття”, що побачила світ наприкінці 2005 року.

Учений ставить одне-єдине питання: “Що значили генерал-губернаторства для імперії Романових і українських земель?” і розгортає дослідження еволюції генерал-губернаторств від тимчасової намісницької посади з надзвичайними повноваженнями до владної структури з широкими функціональними правами, вільно оперуючи при цьому надсучасними категоріями буття людства, спрямованими проти тоталітаризації суспільств та колонізації держав, пропонуючи різні напрями течії думки, зумовлені класичними та модерними інтеграційними міжнауковими вченнями, витвореними в одному часі історією, політологією, соціологією, філософією, культурологією тощо. Наукова новизна роботи В. С. Шандри полягає в тому, що автор конструктивно заперечує “старі”, однобічні теоретичні твердження, сформульовані адептами держав-метрополій про місію будь-яких імперій, у т. ч. і Російської, виявляючи при цьому володіння традиційними історіографічними концепціями, зокрема російської школи державників, та новітніми схемами-поясненнями в дусі С. Грінблята, прагнучи довести неабияку залежність держав-метрополій від колонізованих земель.

Визначаючи рівень розроблення теми, В. С. Шандра робить цілком слушний висновок про недостатнє вивчення історії Малоросійського, Новоросійського та Бессарабського, Київського генерал-губернаторств у складі Російської імперії. Автор виявляє високий ступінь обізнаності з тематичними розвідками зарубіжних колег (А. Каппелера, Р. Роббінса, Д. Бовуа, К. Мацузато та ін.), вказуючи на різницю між основоположними позиціями української та західноєвропейської, північноамериканської

та іншої проблемної історіографії. З'ясувавши те, що є подібним і відмінним у їхніх судженнях, В. С. Шандра пропонує власне бачення історії цих державних розпорядчо-управлінських інституцій, вписавши її у ширший контекст проблеми на рівні дихотомій “національне – загальнолюдське”, “держава – суспільство”, “метрополія – колонія”, “буденне – неординарне”, “часткове – загальне” та ін. Майстерно доповнюючи спостереження за історіографічною реальністю, яка має власні методологічні, методичні коди, що визначають масштаби, глибину, рівень, напрямки і перспективи тематичних досліджень, автор визначає мету і завдання роботи.

У “Вступі” автор “домовляється” з читачем про шлях тематичного вивчення – “через дослідження російських владних інституцій, в обов’язки яких входило здійснення керівництва та нагляду і контролю на приєднаних землях” накреслити історію генерал-губернаторств, “які набули статусу вищої, надгубернської установи, що визначала, спрямовувала й конкретизувала політику центру”, а бачення історії України під таким кутом зору уможливить з’ясування її специфіки в моделі Російської імперії (с. 3). Це положення, по суті, є головною константою роботи В. С. Шандри, що різноспрямовано і складно втілена у монографії.

Множинність провідних рівнів дослідницького завдання автора очевидна, і, до того ж, добре відстежується в монографії:

- зрозуміти та пояснити зміст, природу генерал-губернаторств як державної управлінської інституції;
- визначити місце і значення російських генерал-губернаторств в історії України;
- з’ясувати специфіку розвитку українських земель у Російській імперії XIX – початку XX ст.;
- дослідити історико-культурний контекст епохи в національному прояві та загальноєвропейських параметрах у російському варіанті;
- віднайти прихований смисл трансформацій російської ментальності в українському контексті.

В. С. Шандра зосереджує увагу на чотирьох головних компонентах змісту генерал-губернаторства як управлінського органу: економічному, соціальному, політичному, соціокультурному, що забезпечило комплексний розгляд дослідницьких завдань. У ході реалізації мети, завдань дослідження природно виникають споріднені “над-” і “під-” рівні вивчення історії генерал-губернаторств в українських землях, мікродіалоги ідей, інтенцій

історичних, історіографічних концепцій, що інвазуються в історичну психологію, історію повсякдення, біографістику тощо.

Хронологічні рамки монографії обмежуються XIX – початком XX ст., часом, коли було створено Малоросійське генерал-губернаторство (1802) та припинено діяльність канцелярії київського, подільського та волинського генерала-губернатора (1914). Це уможливило розуміння логіки подій, розкриття наступності та послідовності імперської політики щодо вдосконалення механізмів керівництва впродовж усього періоду існування генерал-губернаторств. І хоча система владних інституцій на інкорпорованих територіях запроваджувалася згідно з традиціями державного життя Російської імперії, автор намагається з'ясувати походження генерал-губернаторств. Для цього дослідниця “виводить” читача за хронологічні межі монографії і, з метою увиразнення їх політичної спадковості як владної інституції, вдається до аналізу адміністративно-політичних, територіальних реформ Петра I, Катерини II, Павла I, “навіяних” західноєвропейським досвідом державотворення на засадах централізації та децентралізації, територіальними та відомчими підходами, пропонуючи читачеві цікаві висновки про їх наступність і трансформації, зумовлені не тільки розвитком держави, але й специфікою російської ментальності.

Досліджуваний проміжок часу автор розглядає як якісно новий етап у формуванні й утвердженні централізованого імперського управління на території України, який ознаменувався неухильним одержавленням і зросійщенням соціально-економічного й культурного життя етнічних, національних спільнот імперії Романових (с. 3–4).

Пізнання, освоєння та збагнення феномена російських генерал-губернаторств в українських землях відбуваються через хронологічно послідовно “виписані” віхи їх історії. Композиційно монографія складається з чотирьох частин, які змінюють одна одну: “Джерельна база та історіографія” (с. 7–46), “Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856). Інтеграція Лівобережної та Слобідської України” (с. 80–163), “Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство (1822–1874). Колонізаційні заходи імперії” (с. 164–264), “Київське генерал-губернаторство (1832–1914). “Відвойовування” імперією Правобережної України” (с. 265–370). Чіткі, лаконічні заголовки цих структурних одиниць книги увиразнюють її зміст. Аналіз відповідності назв розділів змісту свідчить про надзвичайну ретельність і уважність автора щодо їх точного означення, а дібрані слова другої частини заголовків – “інтеграція”, “колонізаційні заходи”, “відвойовування” – влучно передають стрижневу ідею розділу, навколо якої вибудовується шкід міркувань.

Внутрішня цілісність книги В. С. Шандри, як це не дивно з огляду на фундаментальність дослідження, – есеїстична (в розумінні Р. Х. Музиля), коли об’єкт дослідження розглядається всебічно, формулюються проблемні питання, пропонуються авторські оригінальні відповіді на них, що спонукають науковців, полемічно рефлексуючи, продовжити міркування, а, отже, залишають відкритим предмет вивчення, який через цю обставину остаточно не нівелюється в поняття чи категорію, закликаючи читача до

підтримки наукового діалогу, натякаючи на відкритість тексту, тривання пошуків відповідей на порушені у роботі питання.

Відправною точкою монографії є з'ясування причин, передумов запровадження російського генерал-губернаторського врядування в етнопціональних регіонах, раніше неросійських державних утвореннях. Шляхом порівняння функцій і структури генерал-губернаторств – Малоросійського, Новоросійського та Бессарабського, Київського, окреслюється обсяг владних повноважень сановників, простежується розвиток цієї інституції на різних етапах історії українських земель у контексті загальноімперських вимог їх побутування (с. 5).

Аналіз змін в управлінні українськими землями відбувається синхронно до вивчення реформування органів влади на рівні імперії. Докладно розглядається перехід до міністерської форми правління, колективні та особні (Неодмінна рада 1801 р., Комітет “6 грудня 1826 р.” тощо; М. М. Сперанський, В. П. Кочубей, М. М. Новосильцев, О. Д. Балашов, Микола I, Олександр II, Микола II та ін.) пошуки оптимальних способів керування периферійними регіонами, розроблення програми консолідації імперії. Балансуючи між з'ясуванням особливостей генерал-губернаторств у різних регіонах Російської імперії, автор вирізняє специфіку цієї інституції в українських землях, своєрідні та типові, пріоритетні та другорядні політико-адміністративні функції, специфіку утвердження російської державності на приєднаних землях у кожному конкретному випадку.

Завдяки високій професійності як історика В. С. Шандрі вдалося достотно аргію передати процеси переростання історико-етнічних регіонів українських земель у адміністративно-територіальні одиниці Російської імперії, поглиблення й укорінення російського колоніалізму, особливу атмосферу буття суспільства, держави ХІХ – початку ХХ ст. І хоча дослідження не позбавлене деякої політичної заангажованості, оскільки це об'єктивний фактор складання уявлень і переконань кожного історика, загалом йому притаманна схильність до плюралізму, толерантності, виваженості, аргументованості суджень, що увиразнюють справжність наукової праці.

У дусі новітніх студій історичної науки (Г. Бгабга, Ф. Джеймсон, А. Малек, Арун П. Муркгерджі, Е. Саїд, С. Слемон, Г. Тіффін та ін.) автор періодизує історію генерал-губернаторств, виокремлюючи при цьому кілька етапів. Спершу генерал-губернаторства, засновані в українських губерніях, розвивалися паралельно з центром, зберігаючи відчутну автономію в прийнятті та реалізації управлінських рішень, потім настала доба дедалі відчутнішого підпорядкування метрополії і, зрештою, ліквідація після вичерпання стратегічно-функціонального призначення. Щодо причин ліквідації генерал-губернаторського врядування В. С. Шандра зазначає, що найголовнішим чинником подібного кроку стала зміна ставлення Російської імперії до українських земель, яка полягала у відмові розглядати цей регіон як особливу етнопціональну і політико-адміністративну одиницю держави. Консеквентно продовжуючи міркування шанованої дослідниці, дозволимо висловити припущення, що важливу роль у цьому випадку відіграла певна автономія діяльності канцелярій генерал-губернаторств, яка була властива їм до останнього. Зміцнення у другій половині ХІХ – на початку

XX ст. національно-визвольного руху зробило небезпечним існування цієї інституції, що також стало немалоцінним чинником їх ліквідації.

Вивчаючи коригування взаємовідносин центру й периферії генерал-губернаторами, В. С. Шандра зауважує на непересічній ролі державних службовців у функціонуванні досліджуваної управлінської інституції в українських землях, приходять до ряду цікавих висновків про роль особи, можновладця в історії держави. Управлінська діяльність кожного генерал-губернатора знайшла всебічне висвітлення та належне поцінування. У центрі уваги дослідниці – життя, передусім службова діяльність, досвідчених урядовців-практиків, зокрема О. Б. Куракіна, Я. І. Лобанова-Ростовського, М. Г. Рєпніна, О. Д. Гур'єва, М. С. Воронцова, С. О. Кокошкіна, С. А. Беклєшова, О. М. Дондукова-Корсакова, О. П. Ігнат'єва, М. І. Драгомирова, В. О. Сухомлинова та ін. Реформатор і ретроград, управлінець і людина, розпорядник і виконавець – перелік створених В. С. Шандрою загальних образів генерал-губернаторів може бути продовжений. Функційність творення їхньої сукупності полягає у виписуванні різних значень для дієвості метрополітального центру в регіонах.

Незаперечним успіхом автора є вдало реалізоване прагнення розкрити систему поглядів, цінностей, мотивів вчинків генерал-губернаторів через людей, події, обставини тощо: 1) тих, хто складав їх оточення, диктував їм свою волю чи, навпаки, був провідником їхніх ініціатив; 2) соціальне походження; 3) ідейно-політичні переконання; 4) обставини реалізації службової кар'єри; 5) освіту; 6) сімейні традиції виховання тощо. Маємо багато зворушливих, по-людськи захоплюючих штрихів до постатей генерал-губернаторів. Так, невідомо чи, відкритим і шанобливим, суперечливим і складним постає образ генерал-губернатора Малоросійського генерал-губернаторства О. Б. Куракіна (с. 81–82). Головний урядник Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства М. С. Воронцов сприймається як підприємливий службовець європейського типу, справний адепт колонізації півдня Російської імперії, самовільний вершитель справ краю, аристократ у повсякденному житті та в урочистих митях (с. 174–207) і т. д.

Автор робить висновок, що посада генерал-губернатора сприяла поширенню абсолютистської форми врядування на приєднаних територіях. Вони перебирали на себе значні повноваження – не лише центральних, але й місцевих органів управління, облаштовуючи при цьому повноцінний бюрократичний апарат управління завдяки впровадженню в дію законодавчих актів Російської імперії та внутрішніх нормативно-правових документів, що визначали діяльність канцелярій та їх самих, які унормовували висхідні та низхідні управлінські процеси. Аргументовано доводиться, що ця інституція була ефективним інструментом регіонального адміністрування, а, разом із цим, засобом витіснення місцевого права, нівелювання національно-культурних і релігійних особливостей українських земель. Важко не погодитися з висновком дослідниці, що український сепаратизм долався не стільки уніфікаторськими чи силовими заходами, як ефективністю управління, впровадженого генерал-губернатором (с. 81).

Особливістю праць В. С. Шандри є потужна джерельна база. Рецензована монографія не стала винятком, при її написанні були залучені документи

центральної державних архівів України (зокрема, ЦДАВО України та ЦДІАК України), федеральних архівів Росії (Російський державний історичний архів), державних архівів областей (Дніпропетровської, Київської, Одеської, Полтавської, Чернігівської), архівних установ академічних інституцій, відділи рукописів відомих книгозбірень (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) та ін. Бездоганно володіючи методами архівної евристики, В. С. Шандра віднайшла унікальні, рідкісні документи, зробити їх відомими для науки та широкого загалу. Склад, зміст архівних документів, залучених при написанні книги, є досить різноманітним, що сприяє уникненню однобічного розкриття складного явища, яким є російське генерал-губернаторство. Особливе поцінування знайшли епістолярна спадщина, мемуаристика діячів тієї епохи та діловодна документація канцелярій генерал-губернаторів. Новаторство історико-джерелознавчих пошуків В. С. Шандри полягає в тому, що вона прагне віднайти в документах не тільки присутність доказів утвердження влади центру, висліди опору владі, але й факти прогресивної залежності імперського центру від колоній у зоні його влади (с. 38).

До досягнень автора варто віднести те, що вперше у вітчизняній науці ґрунтовно проаналізовано організацію діяльності канцелярій генерал-губернаторів в українських землях, їх діловодну документацію, особливості складання, функціонування, обігу та зберігання документів, діяльність відомчих архівів, рівень їх збереженості на сучасному етапі (с. 137–163, 229–264, 339–370). На рівні концептуальних засад дослідження документального матеріалу відчувається потужний вплив кращих традицій московської історико-джерелознавчої школи, до якої різного часу належали видатні позачасові (а, отже, завжди запитувані) науковці – О. Г. Андрєєв, В. К. Яцунський, О. А. Зимін, Л. В. Черепнін, В. М. Автократов, Б. Г. Литвак та ін.

Основний текст видання доповнюють додатки (с. 383–406), іменний покажчик (с. 407–418). У додатках знайшли місце “Таблиця хронологічно-територіального розташування генерал-губернаторств Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.” (с. 64–65, як виняток, друга частина), “Синхронна таблиця управління генерал-губернаторів” (с. 383), “Довідкова таблиця сучасної архівно-діловодної структури фонду Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернаторств” (с. 384–388), “Довідкова таблиця сучасної структури фонду Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора” (с. 389–404), які, безумовно, стануть у нагоді для подальших історичних, історіографічних, архівознавчих, історико-джерелознавчих тематичних студій.

Книгу прикрашає галерея фотопортретів двадцяти двох генерал-губернаторів, яка не просто ілюструє текст, а віртуально розширює його сприйняття.

І насамкінець зауважимо: книга читається легко, словник монографії не обтяжений іншомовною лексикою, а ідеї втілено в спрощені графічні конструкції. Ці якості роботи лише підкреслюють професійність її автора. Цей факт живить сподівання, що читачем книги стане не тільки історик-професіонал, але й пересічний громадянин, який, утримуваний інтригуючими авторськими прийомами віддалення розв’язки сюжету, виконає місію будь-

якого тексту – бути прочитаним. “Фрейми очікування” провокують читача творити власний текст – коментарі, критику, огляди, рецензії, а все це разом підносить монографію В. С. Шандри до рівня колективної уваги, суспільної думки загалом. Дана рецензія, як і ті, що з’явилися чи ще з’являться, підтверджують наші міркування. Їх організуючим центром стала (чи стане) точка зору Валентини Степанівни Шандри. Рецензії можуть бути різними. Проте вже сама їх наявність свідчить про неабиякий інтерес до монографії і підносить її до рівня явища в історичній науці.

Можна констатувати, що з появою праці В. С. Шандри змінилася парадигма історичного вивчення російських управлінських структур в українських землях, зміст якої полягає в бажанні заново прочитати й осмислити їх як факт і явище. Монографія В. С. Шандри “Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття” уможливила нові дослідження державної інституції не тільки в національній, але й зарубіжній історії, досвіду зіткнення ментальностей центру і маргінесу, відкривши перспективи новаційного бачення, осмислення та пояснення дискурсу природи і місії імперій.

Побажаємо шанованому автору нових звершень.

Дмитро МЄШКОВ

КОНФІСКАЦІЯ ТА ПОВЕРНЕННЯ НІМЕЦЬКИХ АРХІВІВ

(Eckert, Astrid M. Kampf um die Akten. Die Westalliierten und die Rückgabe von deutschem Archivgut nach dem Zweiten Weltkrieg [Екерт, Астрід М. Боротьба за документи. Західні союзники та повернення німецьких архівів після Другої світової війни]. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2004. 534 S.)

Питання повернення німецьких архівних зібрань, конфіскованих під час війни та відразу після її закінчення, і досі не втратило своєї актуальності для громадського життя сьогоденної Німеччини. Адже чергове їй, можливо, не останнє передання документів відбулося 2004 р. Проте не тільки з цієї причини, але також завдячуючи високій якості дослідження дисертація А. Екерт, що вийшла в серії Німецького Історичного Інституту у Вашингтоні (“Трансатлантичні історичні студії”, т. 20), привернула до себе значну увагу фахівців та була двічі відзначена преміями як краща дисертація року.

Темою дослідження є доля німецьких архівних зібрань, конфіскованих Великою Британією та США. Всупереч величезним обсягам конфіскованого архівного майна та незважаючи на його виняткове значення для відтворення державного суверенітету Німеччини в повоєнні роки, ця тема досі залишалася “білою плямою” на карті поточних історичних досліджень.

Книгу побудовано переважно за хронологічним принципом, увагу зосереджено на 1944–1958 рр. Дослідження відкриває докладний огляд

© Дмитро Мешков, 2006

проведених в архівах та канцеляріях вилучень, а завершує факт повернення у Бонн фондів міністерства закордонних справ. Різноманітне походження документів змусило авторку свідомо вивести джерелознавчий аспект проблеми за рамки дослідження й обмежитися поділом архівів на дві великі групи – дипломатична та військова документація, як власне, це було зроблено й учасниками переговорів про повернення наприкінці 1940-х та у 1950-ті роки.

Перший розділ роботи присвячено політиці західних союзників щодо німецьких архівів як складової їхньої політики відносно переможеної Німеччини. Плани щодо конфіскації та захисту архівів на території Третього рейху були частиною стратегічного планування. Із внесенням до цих планів змін зазнавали відповідних корективів і плани щодо архівного майна. А прийняття політичних рішень, зокрема про довгострокову окупацію Німеччини, проведення міжнародного трибуналу або денацифікацію, призвели до того, що поточні та історичні архівні зібрання для союзницьких держав набували дедалі більшого значення.

Відповідно до цілей союзників їхній інтерес мав два напрями: тактичний (розвідувальний, військовий) та стратегічний (політичний). З політичної точки зору конфіскація документальних архівів мала виключити можливість розв'язання Німеччиною в майбутньому нової світової війни та проведення пропагандистської кампанії по виправданню війни, як це вже сталося одного разу після 1918 р. Розвідувальні ж цілі трактувалися досить широко. В той час, як військові цікавилися передусім даними, які могли б придатися при завершенні кампанії в Європі та на Далекому Сході, захоплена документація дедалі активніше використовувалася для задоволення інтересів недержаного сектора промисловості США та Великої Британії. Результати діяльності спеціальних груп у цьому напрямку авторка оцінює як “приховані репарації”, обсяг яких, за даними американських дослідників, склав близько 10 млрд. доларів.

Характерною ознакою, що значно впливала на долю німецьких архівів як на початковому етапі, так і пізніше, була чимала кількість досить жорстко конкуруючих між собою відомств та організацій, кожна з яких мала власний інтерес до архівів, а також конкуренція між чотирма союзницькими силами та між окремими американськими та англійськими службами і командами.

Обсяги конфіскованої документації перевершили будь-які очікування союзників. На початок червня 1945 р. загальний обсяг уже опрацьованих фондів склав більш як 150 тонн. При цьому головним пріоритетом (принаймні, до закінчення війни) залишався збір інформації військового характеру. Для зберігання документів, які не було відразу перевезено через Ла-Манш або Атлантику, існувало кілька збірних пунктів, а для копіювання документів та надання їх для користування створювалися т. зв. документальні центри (*Document Centers*). У найбільшому з них поблизу м. Касселя було зосереджено 1420 тонн матеріалів та працювали 1300 спеціалістів.

Конфіскація документальних масивів у таких обсягах, як це відбувалося в 1944–1945 рр. у Німеччині, не мала аналогів в історії. Архівні зібрання та документи з поточних архівів було поділено між англійцями та аме-

риканцями: в той час як документи МЗС та морського флоту опинились у Великій Британії, американці вивезли до Кемп Річі (штат Меріленд) архіви вермахту. Відповідно до підписаної ще в 1943 р. обома країнами угоди, кожна зі сторін зобов'язувалась узгоджувати всі свої рішення щодо архівів з іншою союзницькою стороною. На прикладах картотеки членів НСДАП, документів про смерть сина Сталіна, "справи герцога Віндзорського" або архівів, вивезених американськими розвідниками з радянської окупаційної зони в Чехословаччині, і, нарешті, на прикладі "одисеї" Політичного архіву МЗС (близько 400 тонн, захоплених у квітні 1945 р.) авторка ілюструє процес "полювання" та подальшу долю найбільш важливих або політично "небезпечних" документів.

Цілком слушним видається рішення Екерт розглянути першу радикальну вимогу німецького уряду про повернення всіх без винятку архівів у контексті загального стану архівної справи на Заході Німеччини. Для уряду Німеччини ця вимога мала високе символічне значення, а повернення документів швидко перетворилося на "справу національного престижу" (с. 457). Ця вимога та реакція на неї урядів США і Великої Британії є предметом розгляду в другій частині роботи, що відкривається докладним аналізом кадрового та матеріального забезпечення архівної системи Німеччини. Центральною подією цього часу стало заснування 1950 р. Федерального архіву в Кобленці. Цей тоді ще "архів без документів" був одним з ініціаторів висунення вимог про повернення, а його перший керівник Г. Вінтер активно апелював до норм міжнародного права, всіляко замовчуючи при цьому власну та залучених ним до роботи колег діяльність у недалекому минулому на окупованих територіях. Попри наявність достатньої кількості свідчень про це, процедура денацифікації для переважної більшості архівістів не мала жодних відчутних наслідків. Ернст Ціпфель (Ernst Zipfel), колишній керівник державної архівної служби в нацистській Німеччині, виявився єдиним, хто був змушений лишити професію.

Після докладного розгляду позиції німецьких дипломатів та архівістів цілком логічним видається перехід у наступному, третьому, розділі роботи до аналізу позиції британського та американського урядів щодо вимог про повернення конфіскованих архівних фондів. Зацікавленість значної кількості відомств у інформації, що містилася в трофейних документах, обумовлювала складність формулювання позиції урядів у цьому питанні. Особливо це стосувалося запутаної ситуації в Лондоні, де навіть серед представників *Foreign Office* була відсутня єдність у поглядах на вирішення проблеми. На думку Екерт, те, що в 1956 р. після обміну дипломатичними нотами було фактично відкрито шлях до повернення дипломатичних актів, не можна розглядати як результат узгодженої позиції американського та британського урядів. Більшою мірою це стало можливим завдяки ряду взаємних компромісів, залишенню Черчіллем "великої політики" тощо.

Перебіг переговорів про повернення архівних фондів, що є предметом розгляду в четвертому розділі монографії, відкривається аналізом правового статусу документального комплексу. В той час, як урядові представники уникали дискусій з правових питань, у середовищі архівістів розгорнулося широке обговорення даної проблеми. Хоча обидві сторони й посилалися

на Гаазьку конвенцію 1907 р., їхні позиції були непокінченими, адже вони по-різному трактували правові підстави й наслідки окупації Німеччини союзниками. Не востаннє й через те, що німецька сторона – всупереч очікуванням союзників – була готова знову й знову виносити питання повернення архівів на обговорення на найвищому рівні, у березні 1956 р. було нарешті досягнуто домовленості про повернення дипломатичних актів. Перші 100 тонн матеріалів прибули до Бонна вже восени того ж року, а передача цієї групи документів завершилась у березні 1958 р. На черзі були військова та партійна документація.

Остання глава книги розглядає комплекс проблем, пов'язаних із доступом до конфіскованих документів та користуванням ними на початку “холодної війни”. В центрі уваги тут – видання “Документи щодо німецької зовнішньої політики” (*Documents on German Foreign Policy*); до 1957 р. у цій серії вийшло дев'ять томів англійською та сім німецькою мовами. До 1961 р. було видано загалом 13 томів англійською мовою. Проект було зупинено 1957 р., а з 1960 р. видання продовжувалося німецькою стороною. Авторка розглядає докладно цілі союзників, реакцію німецької, зокрема наукової, громадськості на видання актів з архіву міністерства зовнішніх справ. 1950 р. у Мюнхені після кількох невдалих спроб було засновано Інститут новітньої історії (*Institut für Zeitgeschichte*), одним з основних завдань якого спочатку були збирання та зберігання документації часів націонал-соціалізму. Цікавими є висновки про вплив роботи з конфіскованими документами на формування наукових шкіл істориків, передусім в академічному середовищі США (див. с. 461–462).

Грунтовне дослідження Астрід Екерт є цікавим не тільки для вузького кола спеціалістів з питань реституції та міжнародних відносин повоєнного періоду. Робота значно розширює наші уявлення про історію архівної системи ФРН у післявоєнні часи. Короткі, але змістовні дані про перебіг денацифікації в середовищі архівістів має безпосереднє відношення до історії України, особливо з огляду на те, що одним з провідних організаторів архівної справи у повоєнній Німеччині був Г. Вінтер – колишній керівник Управління у справах архівів, музеїв та бібліотек при Рейхскомісаріаті України. Напевне, більш активне залучення даних про архівні документи, які опинилися в СРСР, а також про повернення їх до НДР могло б значно збагатити монографію, але, з іншого боку, ускладнило б завдання її автора. Тому бажання обмежитись “англо-американським” аспектом проблематики виглядає цілком зрозумілим та жодною мірою не зменшує значення праці. Залишається сподіватися, що з часом з'явиться подібне дослідження щодо конфіскованих документів, які опинились у колишньому СРСР.

Анжела ІЩУК

ПРЕЗЕНТАЦІЯ АРХІВНОГО ФОНДУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В ЦДАГО УКРАЇНИ

Центральний державний архів громадських об'єднань України – це єдина спеціалізована архівна установа, яка зберігає унікальні документи із суспільно-політичної історії України від початку ХХ ст. і до наших днів, утворених у процесі діяльності політичних партій, рухів та громадських об'єднань. Із загальної кількості фондів, що зберігаються в архіві, 25 стосуються діяльності більш як 20-ти політичних партій, у тому числі тих, що утворились і організаційно оформились після 1991 р. Серед них – Народний Рух України, Українська республіканська партія, Українська народна партія “Собор”, Демократична партія України, Ліберальна партія України, Республіканська Християнська партія та інші.

Політичні партії значною мірою впливають на суспільно-політичні процеси, що відбуваються в Україні. Тому документи, що фіксують участь громадських об'єднань у розбудові незалежної, демократичної, заможної, соціально-правової держави мають велику історичну й наукову цінність.

Усвідомлюючи важливість проблеми формування НАФ України документами об'єднань громадян, ЦДАГО тісно співпрацює з діючими політичними партіями, рухами, фондами у питаннях архівної справи та діловодства. Співробітники архіву надають науково-методичну допомогу працівникам діловодних служб та архівних підрозділів партій, налагоджують з ними особисті контакти, ознайомлюють їх з кращим досвідом організації діловодства і архівів на науково-практичних семінарах. Має місце також запрошення партійних функціонерів до ЦДАГО для ознайомлення з організацією його діяльності, станом зберігання та обліку документів, користування ними.

Однією з традиційних форм роботи архіву з політичними партіями та громадськими об'єднаннями є презентація нових фондів. Так, з нагоди 15-річчя створення Соціалістичної партії України 26 жовтня 2006 р. у приміщенні читального залу ЦДАГО відбулася презентація нового фонду – “Документи Соціалістичної партії України”.

Ще в листопаді 1999 р. між ЦДАГО України та СПУ було укладено договір стосовно передавання на постійне державне зберігання документів партії та використання їхньої інформації в історичних та наукових цілях. На підставі цієї угоди до архіву передано: документи Установчого з'їзду СПУ; протоколи, постанови та матеріали з'їздів, засідань Політичної ради, Президії політради, Політичного виконавчого комітету; інформативні матеріали територіальних організацій партії, листування із закордонними політичними партіями та партіями України; довідкові матеріали щодо діяльності партії, Соціалістичної фракції у Верховній Раді України, що охоплюють період 1991–2000 роки.

Під час презентації архівного фонду СПУ.
Зліва направо: В. С. Лозицький – директор ЦДАГО України,
О. О. Мороз – Голова Верховної Ради України, Голова СПУ,
В. Я. Шибко – Голова комітету у закордонних справах
Верховної Ради України, член Політради СПУ.

Передані документи висвітлюють процес створення Соціалістичної партії України як партії лівоцентристського спрямування, що розпочався після заборони в 1991 р. Комуністичної партії України. Документи свідчать, що перші установчі збори первинних організацій СПУ відбулися в Донецьку, Дніпропетровську, Харкові та ін. Засідання ініціативної групи в Києві відбулося 18 вересня 1991 р. На ньому головою оргкомітету та даної групи було обрано народного депутата України О. О. Мороза. 26 жовтня 1991 р. у Києві під гаслом “За соціальну справедливість, демократію, соціалізм!” відбувся Установчий з’їзд Соціалістичної партії України, на якому були ухвалені Декларація про створення СПУ, Програмна заява, Статут, постанова “Про політичний момент і найближчі завдання партії”, заява “Про антиконституційність заборони Компартії України”, резолюція “Про всенародний референдум і вибори Президента України”. Головою Політичної ради партії обрали О. О. Мороза. Були сформовані керівні органи партії: Політична рада, Президія Політичної ради, Контрольно-ревізійна комісія. Партія зареєстрована Міністерством юстиції України 25 листопада 1991 р. За час існування СПУ відбулося дванадцять з’їздів.

Отримані ЦДАГО матеріали свідчать про активну участь соціалістів у проведенні референдуму 1 грудня 1991 р., у виборах Президента України та до Верховної Ради України. Парламентська фракція СПУ стала одним з ініціаторів прийняття Основного Закону – Конституції України та підготовки багатьох законопроектів держави. Документальні джерела висвітлюють зв’язки українських соціалістів з Болгарською Соціалістичною партією, Трудовою партією Кореї, Соціалістичною партією Франції, Соціалістичною партією Угорщини, політичними партіями лівого спрямування інших

країн світу. З 28 жовтня 2003 р. СПУ перебувала в лавах Соціалістичного Інтернаціоналу як асоціативний член, а 31 січня 2006 р. на засіданні Ради Соцінтерну в Афінах партію було визнано рівноправним членом організації, що надало їй право вносити свої проекти та відстоювати їх у процесі голосування. Окрема група документів розкриває ставлення СПУ до внутрішніх проблем в Україні.

У презентаційних заходах, що відбулись у ЦДАГО, взяли участь Голова Верховної Ради України, Голова СПУ О. О. Мороз, члени Політради цієї партії В. Я. Шибко, С. С. Бульба, співробітники архіву, а також дослідники.

У вступному слові директор ЦДАГО України В. С. Лозицький ознайомив присутніх з історією створення та основними напрямками діяльності архіву, зі складом його документальної бази. Акцентувавши увагу на значенні ЦДАГО як єдиної в країні спеціалізованої архівної установи, у зоні комплектування якої перебувають документи, утворювані в діяльності політичних партій та громадських об'єднань, В. С. Лозицький наголосив на важливості їх передавання для зберігання та подальшого використання в наукових дослідженнях з політології, історії тощо.

У своєму виступі Голова СПУ О. О. Мороз зазначив, що для будь-якої партії 15 років – вік помітний. Для СПУ він ще й підсумовує внесок у створення держави. Лідер партії підкреслив, що серед її здобутків – активна участь у прийнятті Конституції України, розробленні реформи політичної системи, відстоюванні питань відкритості влади та її відповідальності перед народом. Саме архівні документи, на думку О. О. Мороза, відбивають процеси розвитку суспільства найбільш повно, а головне – об'єктивно. Він наголосив, що завдяки архівним документам вдалося відтворити 15-річну історію СПУ, яка знайшла своє відображення у історичному нарисі “Партія демократичного соціалізму. Хроніка подій. Документи”, одним з авторів якого є директор архіву В. С. Лозицький. Голова Верховної Ради України подякував працівникам архіву за щоденну сумлінну працю та висловив надію, що архівісти й надалі дбайливо зберігатимуть документально-історичні пам'ятки українського народу.

В урочистій обстановці директор архіву В. С. Лозицький передав Голові СПУ О. О. Морозу один з примірників опису документів партії, що віднині стали складовою частиною НАФ і перебуватимуть на державному зберіганні у ЦДАГО України.

Увазі присутніх була представлена документальна виставка, побудована на документах нового фонду.

Умовно документи нового надходження можна розподілити на кілька груп. Першу з них складають: протоколи засідань регіональних організаційних комітетів, списки делегатів Установчого з'їзду, план підготовки з'їзду, склад організаційного комітету зі створення Соціалістичної партії України, чернетки Програмної заяви, Статуту, постанов, резолюцій. Усі вони розкривають процес народження нової партії. Заява організаційного комітету “Створимо нову партію!”, в якій висловлено намір створити “нову лівоцентристську політичну силу”, написана особисто О. О. Морозом. У документі проголошується: “головна мета її [партії. – *А. І.*] діяльності – від-

стоювання соціальної справедливості в суспільстві, основаної на ефективній економіці, верховенстві права і закону”.

Друга група документів, по суті, – найбільша їх частина, – це протоколи, стенограми з’їздів, всеукраїнських конференцій СПУ; протоколи засідань, постанови, заяви, резолюції Політради, Президії Політради, Політвиконкому СПУ, інформативні матеріали територіальних організацій партії. Вони репрезентують етапи ставлення партії, перетворення її на одну із впливових політичних сил суспільства. Представлені на виставці стенографічний звіт Установчого з’їзду, перші проекти Статуту і Програмної заяви СПУ висвітлюють завдання та організаційні принципи побудови партії, напрямки її діяльності.

Місце СПУ в політичному житті країни певною мірою визначають постанова I Всеукраїнської загальнопартійної конференції СПУ “Про участь членів СПУ в підготовці і прийнятті Конституції України”, проект Закону України “Про повновладдя народу”.

Привертає увагу відкритий лист голови Політради СПУ О. О. Мороза Президенту Російської Федерації Б. М. Єльцину, Президенту України Л. М. Кравчуку, народним депутатам парламентів Російської Федерації та України з приводу загострення протиріч, які виникли у зв’язку з розпадом СРСР.

Складність і напруженість політичної ситуації в країні у зазначений період розкривають заява СПУ у зв’язку з розпадом СРСР та утворенням СНД; доповідь голови СПУ О. О. Мороза на III з’їзді партії “Треба змінити владу!”; заява Політичної ради партії “Про поглиблення загрози національній безпеці України”; резолюція Політради СПУ “Про ставлення до влади”.

Про нові форми і методи партійної роботи дають уявлення постанова розширеного засідання Президії Політради СПУ “Про міжпартійні стосунки в період виборчої кампанії”, постанова Політради партії “Про єдиного кандидата лівих, народно-патріотичних сил на виборах Президента України в 1999 році”, угода про створення виборчого блоку Соціалістичної та Селянської партій України “За правду, за народ, за Україну”, затверджена рішенням спільного з’їзду виборчого блоку.

Третю групу документів утворюють, зокрема, звернення Виконавчого секретаріату Євразійського Соціалістичного Конгресу, листування з керівництвом партій лівого спрямування різних країн світу. Вони свідчать про наміри СПУ бути активним учасником міжнародного соціалістичного руху. Представлені на виставці звернення Виконавчого секретаріату Євразійського Соціалістичного Конгресу до Ради Безпеки ООН, до парламентів країн із закликом скасувати економічні санкції проти Союзної Республіки Югославії за підписом відповідального секретаря Євразійського Соціалістичного Конгресу С. Кіяшко, постанова та звіт “Про участь делегації СПУ у роботі XXI Конгресу Соціалістичного Інтернаціоналу”, лист голови ради общини м. Відіна Болгарської Соціалістичної партії Л. Чернева з відповіддю про згоду налагодити стосунки з керівництвом Соціалістичної партії України ілюструють ці наміри.

Четверта група документів, яку складають заяви, відкриті листи, звернення, тексти виступів (зокрема, “Економічна програма запобігання націо-

нальній катастрофі”, внесений соціалістичною фракцією) соціалістів на сесіях; підписні листи на підтримку практичної діяльності О. О. Мороза та народних депутатів з питань захисту соціальної справедливості та на підтримку звернення фракцій Комуністичної, Селянської і Соціалістичної партій з приводу аграрної політики держави; звернення, листи громадян до керівництва партії з підтримкою політичної діяльності партії, із заявами про “акты политической расправы”, з особистих питань, засвідчує участь партії у вирішенні внутрішніх проблем в Україні.

Доповненням до експозиції стали друковані видання СПУ: газета “Товариш”, теоретичний і політичний журнал “Вибір”, брошури зі статтями та виступами голови СПУ О. О. Мороза. Виставка викликала чималий інтерес як у партійних функціонерів, так і дослідників.

Подібні заходи наочно демонструють керівництву політичних партій переваги державного зберігання документів, що утворюються в процесі їхньої діяльності. Архівісти ж набувають досвіду, що дозволяє вдосконалювати форми і методи подальшої співпраці з джерелами формування НАФ у зоні комплектування архіву з метою їх заохочення до передавання власних архівів на державне зберігання.

ПАМ'ЯТІ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

29 травня 2006 р. у Сполучених Штатах на 88-му році життя відійшов у вічність видатний український учений-орієнталіст, тюрколог, історик, учень Агатангела Кримського та Івана Крип'якевича, почесний член Наукового товариства імені Шевченка з 1951 р., іноземний член НАН України, професор-емерит Гарвардського університету, засновник і перший керівник кафедри української історії ім. Михайла Грушевського, перший директор Українського наукового інституту Гарвардського університету Омелян Прицак.

Омелян Прицак народився 7 квітня 1919 р. на Самбірщині, Галичина. Отримав освіту у Львівському університеті (1940), продовжив навчання у Берлінському (1943–1945) та Геттінгенському (1946–1948) університетах.

Професор університетів у Сіетлі та Гарварді, де очолював кафедру українознавства і був директором Українського наукового інституту Гарвардського університету (1968–1989). Засновник і перший директор Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України (1991–1998). З 1998 року постійно жив і працював у США.

Один із співзасновників Міжнародної асоціації україністів (1989), керівник її археографічної комісії. Член Наукового товариства імені Шевченка, Української Вільної Академії наук.

Автор фундаментальної праці “Походження Русі”, праць з історії України, зокрема княжої доби, Хмельниччини і Руїни; з історії культури, мови тюркських та монгольських народів. Виховав цілу плеяду фахівців з проблем порівняльної філології, культурології, орієнталістики та історії України.

Пішов з життя Омелян Прицак. У багатьох, хто знав його, спілкувався з ним і відчував велич цієї постаті, напевно виникло відчуття: закінчилася ціла епоха. Це відчуття подібне до прощання із двадцятим століттям у новорічну ніч на зламі століть і тисячоліть.

Символічно: перші спогади майбутнього вченого з часів юнацтва починаються із вражень від відвідування архіву парафіяльного управління у міс-

течку Лука, – юнак вирішив сам дослідити метричні книги і встановити дату свого народження: “Як тільки я сам остався в архіві... перевірів, чи немає там вирваних чи доданих сторінок... Це була моя перша спроба працювати в архіві з оригінальними документами”. Згодом вчений простудіював десятки тисяч аркушів документів у багатьох архівах світу, по крихтах видобуваючи з них нове Знання і реконструюючи події Минулого.

Про неординарну Особистість редакційна колегія вирішила подати неординарний некролог – у вигляді автобіографічних спогадів вченого, написаних ним на наполегливе прохання керівництва щойно створеного Інституту археографії Академії наук України у 1991 році – в унікальну епоху натхнення, воістину всенародного піднесення і животворних сподівань. Ці рядки, що подаються нижче, було написано тоді, коли ще лишалися сили і бажання жити і творити, незважаючи на “такі завансований” поважний вік академіка.

Текст вперше опубліковано у скромній брошурі – в одному з перших видань Інституту археографії: Пріцак Омелян. Мій шлях історика // Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Академія наук України. Археографічна комісія, Інститут української археографії; Український науковий інститут Гарвардського університету. – К.; Кембрідж, 1991. – С. 61–78.

МІЙ ШЛЯХ ІСТОРИКА

Мій шлях сходознавця-тюрколога описаний у моїй “Apologia pro vita sua”, що вийшов у турецькій ювілейній збірнику в мою честь: “Journal of Turkish Studies” (1979).

Два ювілейні збірники в мою честь видали мої учні, колеги і приятелі: один під заголовком “Eucharisterion” (2 томи; Harvard Ukrainian Studies, 1979–1980; українознавчі та сходознавчі праці); другий під заголовком “Adelphotes” (Harvard Ukrainian Studies, 1991; праці тільки моїх українознавчих учнів). В обох гарвардських ювілейних збірниках подана бібліографія моїх праць; у другому вона доведена до 1991 р.

1

Автобіографічні нотатки треба очевидно починати від народження. І тут зразу проблема: я народився три рази, якщо вірити тогочасним документам (я ж репрезентант – як побачимо – т. зв. “документальної школи” історіографії). До осені 1928 р. мої документи мають як дату мого народження 14 травня 1919 р. Зате за документами поміж 1928 та 1936 р., я народився 7 квітня 1918 р. Документи після 1936 р. мають дату – якої я тепер тримаюся, цебто 7 квітня 1919 року.

Як оці дати повстали? Справа в тому, що після того, як я склав іспити до Першої Державної Гімназії в Тернополі (весна 1928) я мусів подати свідоцтво народження, якого в мене не було. Моя мати поїхала до містечка Лука біля Самбора (тепер Озірне), де і вона і я народилися, щоб дістати мою “метрику”. Справа ускладнювалася тим, що я був замолодий, щоб вступати до гімназії. Треба було просити священника, тоді давнього приятеля родини, прискорити на

один рік мою дату народження, при тому виявилося, що я народився 7 квітня, а 14 травня був день моїх хрестин. Очевидно, це родинне свято в пам'яті моєї мами зійшлося з днем народження. Але на тому не кінець. Коли мені було 13–14 років, і я переживав свою кризу, про яку подаю нижче, мені випадково потрапило на очі свідоцтво вінчання моїх батьків, де була дата 29 червня 1918. Значить я народився чверть року до їх вінчання. Це була дуже важна справа, і я рішив її дослідити. На найближчі канікули я сам поїхав до Луки і зайшов до парафіального управління. Старого священника вже не було і його молодий наступник не хотів мене допустити до метрикальних книг, мовляв, вони писані латинською мовою. Я надаремне запевняв його, що я студент клясичної гімназії і знаю латину. Прийшлося просити помочі моєї ближчої родини, місцевих нотаблів. Нарешті відкрилися мені двері до бажаної інституції, із книгами народження 1918 та 1919 років.

Омелян Пріцак та Олег Ільницький

Як тільки я сам остався в архіві, почав від книги за 1918 р. Наперед перевіряв чи немає там вирваних чи доданих сторінок (їх не було!), а тоді простудіював місяці квітень і травень. Вийшло, що мене там під 1918 роком не записано. Тоді тремтячими руками я відкрив 1919 рік, і без ніякого труду найшов там під 7 квітнем моє ім'я. Честь моєї мами була врятована і дата мого народження усталена. Крім того, тоді я пережив пробудження своєї національної свідомості, і тому дата 7 квітня 1919 року була дуже важна. Це був доказ, що я народився вільним громадянином Західньо-Української Народної Республіки. Між іншим, це була моя перша спроба працювати в архіві з оригінальними документами.

2

Мій батько Йосип (1893–1919) був залізничником, мешкав в Самборі (сам родом із Підмонастирка біля Підбужа), і як мені було 2 тижні став вояком Української Галицької Армії; він загинув у страшних умовах, хворий на тиф в польському таборі полонених Бугшопи біля Берестя Литовського у вересні 1919 року. Мені було тоді 5 місяців.

Рік пізніше, моя мати Емілія (з дому Капко, 1897–1971) вийшла вдруге заміж за купця Павла Сарамагу (1873–1934) і ми переїхали до його дому в Тернопіль. Мій вітчим у 1917 р., коли – як у нас казали “вибухла Україна”, взяв свій рухомий масток з собою та перейшов Збруч. Два роки пізніше повернувся хворий на тиф і заразив свою жінку та улюбленого сина, які скоро померли. Мої батьки (мій вітчим мене все трактував як рідного сина) рішили, що я повинен мати кращу долю. Тому посилали мене тільки до польських шкіл і я до 13–14 року свого життя виховувався як поляк. В ті часи я був захоплений польською романтичною літературою, зокрема Міцкевичем. Під впливом недоговорень моїх батьків (я дізнався, що мій батько вмер в польському полоні, а він мусів би бути поляком, як я), а теж як наслідок знущань надо мною, поляквчителя математики й фізики за те, що я кабан-гайдамака і готую ніж, щоб різати поляків (це ж були часи т. зв. пацифікації 1930–1931), а теж відкриття припадково в одній книгарні польською мовою “Фонетичний опис української

мови” Івана Зілінського, що якраз тільки що появився (1932), я зрозумів, що “Україна” не вибуховий матеріал, а назва країни з окремим народом і мовою. Деякий час пізніше я вперше познайомився з першими томами “Історії України-Руси” Михайла Грушевського.

Вже будучи у 2-ій класі гімназії я виявився як найкращий знавець географії та історії на всю гімназію. Навіть поважні матуристи (випускники) приходили до мене з питаннями. Хоч я ще був поляком, але батьки залишили мене греко-католиком. Для небагатьох учеників-греко-католиків трьох польських гімназій влаштувалися спільні лекції Закону Божого. Наш священник (о. Тома Бородайкевич), який чув від своїх колег похвали відносно моїх історичних знань, намовив вдову одного лікаря (д-ра Вітошинського), який колись був звичайним членом НТШ передати мені з бібліотеки небіжчика перші видання томів 1–5 Історії України-Руси Михайла Грушевського. Я був невимовно щасливий із-за того цінного подарунку, але були дві труднощі: по-перше, я тільки недавно почав самотужки вивчати літературну українську мову (після підручників, журналів і словників проф. Івана Огієнка, що виходили у Варшаві); по-друге, мій вітчим заборонив мені приносити додому українські книжки, і я мусів їх зберігати у своїх польських та єврейських колег. Була ще третя трудність. Після остаточного усвідомлення своєї національної приналежності (в 13 день народження, у таємній приватній церемонії взорованій на одній сцені із 3-ої частини “Дзядів” А. Міцкевича: “Nis obiit Emil, natus est Omeljan”) – я кинувся в першу чергу на спомини учасників Визвольних Змагань, праці з історії УГА і т. п. Все, що мало який-небудь зв’язок із справою, за яку мій мені незнайомий батько загинув, було надзвичайно важне і цікаве. Але через якийсь рік я повернувся до читання Грушевського і був цілком під його впливом. Це знали мої колеги (в міжчасі я не був більше одинокий українець в моїй класі: число їх побільшилося студентами розв’язаної Української Державної Гімназії) і дехто з учителів. Коли у грудні 1934 дійшла до Тернополя сумна вістка про трагічну смерть великого історика, була влаштована врочиста панахида, а по ній академія (урочисте засідання) із моєю промовою. Чув я, що дехто з присутніх професорів віщував мені, що я колись стану наслідником великого вченого.

Деяко раніше (березень 1934 р.) помер мій вітчим, і я заставив мою маму повернутися до українства. Моє “підпільне” українство тим закінчилося.

Коли я тепер з перспективи часу, споминаю польський період мого життя, я не жалію. По-перше, я боровся за право бути українцем. Це не приходило легко, але воно мене гартувало. По-друге, я від свого польського оточення навчився двох цінних прикмет, які так бракують нам, українцям: почуття людської гідності і почуття української національної гідності.

3

Як я став істориком? Я дуже рано навчився читати й писати (біля 3 1/2 років). Рано теж відкрив пасію для колекціонування. Спочатку це були державні флаги в красках, які для кращого збуту фірма “Anglas” вкладала до шоколядок свого виробу. Опісля прийшли поштові марки, врешті портрети володарів світу із газет. Я старався встановити синхронність моїх збірок. Нарешті, коли мені було десь 8 років, я відкрив географічні атласи та карти. Вродилася тоді в мене ідея для кожної держави нарисувати окрему карту із основними статистичними даними (територія, населення, столиця, ім’я володаря, президента тощо).

Коли мені було 10 років і вміжчасі володарі чи президенти мінялися, я рішив поширити діяхронно мої колекції, а крім того почав для кожної держави збирати листи пануючих, а опісля генеалогічні таблиці усіх династій. Мені дуже пригодилося учительська бібліотека гімназії. Вона в своїй основі була

успадкована по австрійській Єзуїтській школі і мала багато історичних творів польською, німецькою та латинською мовами. Учителі мого часу нею не цікавилися, і я маючи добрі зв'язки з інтендантом гімназії, міг там пересиджувати усі попудні та свята. Першими книжками, які я там відкрив і в яких була маса хронологічних та географічних даних – були Теодора Момзена “Римська історія”, Фердинанда Юсті “Давня перська історія” та Жоржа Масперо “Історія давнього Єгипту”; “Історію Туреччини” А. Кримського я дістав дещо пізніше від одного старшого приятеля дому. Але попри мої таблиці я почав заглиблюватися у теорію історії (М. Ганделсмана) та у джерельні тексти так, що коли, довчивши українську мову, взявся читати наново Грушевського – я його уже розумів.

В тому ж часі я почав цікавитися східними мовами. Першою була іранська (новоперська) мова, бо склалося так, що у 3-ій класі гімназії наш новий польоніст був властиво іраністом, який однак не мав можливості остатися в університеті. Його ім'я Францішек Махальський (1904–1979); після війни він став добре відомим іраністом у Ягайлонському університеті. Я вивчав ту мову самотужки із німецькомовних підручників, які Махальський мені позичав. Склав навіть по-українськи коротку перську граматику, яка однак зі всіма моїми збірками і великою україністичною бібліотекою десь під кінець 1940-х років була забрана владою з дому моєї мами в Тернополі.

Наступна мова була турецька. Тепер також склалася в мене теорія чому я повинен вивчати східні мови. Студіюючи в Грушевського різні періоди, часи хозарські, печенізькі, половецькі, турецько-татарські – я уважав, що в творі мого улюбленого автора (ведучого представника київської “документальної” школи) є засадничий брак – він, що так точно вивчав епохи за джерелами, якщо це були грецькі, латинські чи староруські, цілком був безпомічним коли йшлося про джерела східних народів. А прецінь до 18 ст. майже половина української національної території – це степ, в якому творили свої держави та культурні структури т. зв. кочові або пів-кочові народи, звичайно тюркські. Я рішив, що моїм завданням буде виповнити прогалину у творі Грушевського.

Коли осінню 1936 р. я, закінчивши гімназію, переїхав до Львова на університетські студії, моїми основними предметами були світова (та українська) історія і сходознавство (арабська, перська, турецька, монгольська мови та літератури).

Тут я повинен підчеркнути, що Львівський університет у 1930-х роках мав заслужену славу одного з найкращих вищих навчальних закладів Європи. Якраз в академічному році 1935–36 було там проведено реформу, яка полягала в тому, що всі студенти першого року навчання (без огляду на їх спеціальність) мусіли прослухати курси та скласти іспити із нових обов'язкових предметів, до яких належали в першу чергу філософія і логіка. Я мав щастя, що тоді ті курси читали вчені світової слави, які були разом дуже добрими лекторами: філософію читав феноменолог Роман Інгарден (1893–1970) ученик Едмунда Гусерля – засновника школи, автор епохальної монографії про феномен літературного мистецького твору, а логіку – Казімеж Айдукевич (1890–1963), що розробляв семантичну теорію мови та філософічну оцінку загальної та математичної логіки.

Я ще в гімназійні роки займався самотужки і без ясного пляну класичною філософією у зв'язку з лектурою (в мовах оригіналів) Платона, Аристотеля та Цицерона (тоді як я був головою гімназійного кружка любителів класичної філософії). Але тепер виклади названих світочів своїх наук відкрили мені очі на важність для історика як філософії, так і логіки. Це був початок моїх роздумувань над теорією історії і над історіософією.

Ігор Шевченко та Омелян Прицак

Тому що історія і проблеми Визвольних Змагань, в яких загинув мій батько, були для мене основним стимулом мого вибору, і я вирішив, що історія (а не фізика, ділянка мого батька) буде моєю життєвою професією, я спочатку вибрав новітню історію як мою спеціалізацію. В той час керівником кафедри новітньої історії був професор Адам Шельонговський (1873–1961) і я зголосився в його асистента магістра А. Дигдали, щоб записатися на семінарії професора. Асистент заявив, що я не можу бути учасником

семінарія, бо я ще не відбув просемінарії. Я почав його переконувати, що він мусить зробити виняток, бо я тільки що записався на університет, отже не міг пройти просемінарії, але я вчитав в каталозі викладів, що це останній рік професора Шельонговського, бо він переходить у відставку, а я хотів ще від нього дещо навчитися. Коли ми так переговорювали, відчинилися двері від кабінету професора і він, підійшовши до нас, спитав про причину нашої гарячої дебати. Асистент пояснив, що оцей хлопець (мені тоді було 17 років) за всяку ціну хоче вписатися на семінарії. Професор хотів знати причину моєї рішучості, і я подав йому її. Тоді він запитав мене, чи я прочитав уже якусь наукову історичну монографію. Я назвав десяток заголовків, м. ін. працю історика устрою Польщі Станіслава Кутжеби “Відроджена Польща”. Власне на тій книзі зупинився професор і велів мені за тиждень написати мій реферат про неї. Через тиждень я став членом семінарія, більша частина учасників якого були вже понад 30-літні дослідники. Вони з дива не могли вийти, що я там роблю між ними, тим більше, що проф. Шельонговський славився як “терор студентів”. На першому засіданні семінарія, який в основному був присвячений проблемам польського січневого повстання (1863–1864), але на якому теж обговорювалися біжучі дисертації – сам професор подав двогодинну нищівну критику дисертації п. Алтухова про правління Олександра Баттенберзького в Болгарії (1879–1886). Він закинув йому недостатнє знання перводжерел, слабкість аналітичного підходу, замале знання тодішньої всесвітньої політичної ситуації, зокрема в Росії, Австро-Угорщині та Сербії. Очевидно, що дисертант провалився, і на тім закінчилася офіційна частина мого першого семінарійного засідання. Мушу признатися, що я був цілковито “стероризований” і хотів як можна скоріше вийти на свіжий воздух. Однак мій страх ще збільшився, коли асистент вибіг за мною і сказав, що професор хоче зі мною говорити. Я повертався як у сні, стараючись пригадати собі чим я міг би професора розізлити. Але тут підійшов сам Шельонговський до мене, ласкаво привітався, подаючи мені руку, і запросив до свого кабінету. Запитавши мене над чим я в даний момент працюю, він подав мені папку з якоюсь дисертацією, додаючи, що тема дисертації з історії України, і що тому вона напевно мене зацікавить. Свою оцінку я повинен підготувати на протязі півроку. Очевидно я прийняв це почесне завдання і ми сердечно розпрощалися. Мій весь страх пропав.

Ім'я дисертантки було Ольга Клайнпетер; вона походила із німецьких колоністів в Галичині. Як я дізнався пізніше, вона оберталася в українських мистецьких кругах. Її приятелем був маляр зі школи Олекси Новаківського – Степан Луцик.

Тема дисертації була про зв'язки гетьмана Івана Мазепи із королем Станиславом Лещинським та Карлом XII. Я зразу взявся читати її. На мою щастя, дисертація була майже взірцева. Добре впровадження до епохи та її вивчення, гарне знання джерел, обдуманий метод та інтелігентно подані як аналіз сюжетів, так і цілості. Я перечитував її кілька разів, на ній вчився історичного ремесла, та перевіряючи джерела та метод, зразу увійшов у проблеми Гетьманської Козацької держави та почав робити свої перші кроки у самостійному дослідженню.

В той же час я зацікавився зі старшим колегою по університеті медієвістом Теофілом Кострубою (1901–1943). Великий ерудит, прекрасний знавець староруських літописів, середньовічної латині та допоміжних наук, він був практикуючий християнин-католик, і мимо своєї тяжкої недуги (рак кості), був тайно висвячений митрополитом Андрієм Шептицьким на священника (1940 р.). Коротко перед своєю смертю він зміг ще скласти чернечі обіти і став Василянцем о. Теодозієм. Політично – він був монархіст. В р. 1937 Коструба готовив збірник “За велич нації”, що мав появитися у 20-ліття держави гетьмана Павла Скоропадського (1918). Мене ще з дитинства (як вище подано) цікавила генеалогія і Коструба просив мене написати розвідку про “Рід Скоропадських”. Вона появилася також окремою книжкою у 1938 р. Це була моя перша книжкова публікація, яка пізніше, коли я був головою української студентської громади “Мазепинець” у Берліні (1943–45), відкрила мені двері до резиденції гетьмана Павла Скоропадського у Ванзе під Берліном. Я не раз бував у гетьмана, примирив його з українським студентством Німеччини та відбував з ним інтерв'ю про окремі його рішення із часів його гетьманування. На жаль, мої записи – як і інші берлінські збірники – стали жертвою англійського бомбардування Берліну.

Коструба був святою людиною, сердечний приятель і я дуже багато йому завдячую. Як всяке ремесло, ремесло історика вимагає набуття вже існуючого досвіду. Не все записано в книжках, багато фахових порад передаються усно. Молодому студентові ніяково звертатися до професора, а то й до асистента із запитаннями, які могли б уважатися тривіальними. Але не було ніякого навіть примітивного питання, яке я боявся б поставити моєму приятелю Теофілеві, який дуже спокійно і навіть сердечно усе задовільняв мої потреби. Тоді він працював над курсом середньовічної історії України. Йому потрібно було подати там також аналіз давньо-арабських джерел, а він не знав арабської мови, хоч добре читав давньо-єврейські тексти. В той час я що раз більше почав увіходити в османські джерела, але під впливом Теофіла я почав вглиблюватися одночасно в середньовічні арабські тексти, та спільно аналізувати їх з моїм приятелем.

Коструба увів мене до бібліотеки НТШ, представивши мене обом директорам (Володимирові Дорошенкові та Іванові Кревецькому) та пояснивши мені як користуватися каталогом та як знаходити періодику у магазині. Він теж порадив мені переглядати серії журналів “від дошки до дошки”. Тоді я зацікавився із всією “Київською Стариною”, “Записками НТШ”, виданнями УВАН і т. д.

Крім того, Коструба впровадив мене до Історично-джерелознавчої Комісії, якої він був ініціатором та душею. Після того як Поляки зайняли Львів у 1919 р., вони зліквідували в університеті всі українські кафедри, крім філології. Також після арештів у Таємному українському університеті у Львові Поляки заборонили його ініціаторові НТШ влаштовувати публічні курси. Тільки засідання наукових комісій НТШ не були заборонені. Власне Історично-джерелознавча Комісія НТШ давала можливість українцям-студентам Львівського університету дістати основи методології, джерелознавства та істо-

ріографії української історії. Перший мій реферат в Комісії був звіт про мою улюблену тоді книжку Івана Крип'якевича “Українське життя в давні часи. І. Княжа доба” (Львів, 1934). Десь в половині моєї доповіді увійшов до залу старший пан, гарної постави із гарним обличчям та хвилястим сивим волоссям на голові, і уважно прислухувався до мого реферату. Після засідання він підійшов до мене і назвав своє прізвище. Це був якраз Іван Крип'якевич (1886–1967), колишній ученик М. Грушевського. Він відповів мені на деякі мої запитання та побажання, у нас завязалася цікава дискусія – і з того часу я став його учнем і приятелем. В міжчасі – це був мій другий академічний рік (1937–1938) – проф. Крип'якевичу вдалося здобути на третьому поверсі будинку НТШ кімнату для роботи нашої комісії. Я завідував тою кімнатою. Це було дуже зручно, бо можна було книжки і періодику, потрібні для моєї праці та моїх колег, доставити без труду з бібліотеки НТШ до нашої домівки.

В міжчасі я вже написав позитивну оцінку дисертації пані Клайнпетер – з нею погодився проф. Шельонговський – і почав опрацьовувати свої власні сюжети мазепинської доби. Мені вдалося віднайти в костюлі св. Антонія на Личакові тогочасні портрети княгині Анни Дольської та її першого чоловіка Костянтина Вишневецького, а в міському архіві приватну кореспонденцію цієї посередниці у переговорах Лещинського з Мазепою. Професор Крип'якевич кожного другого дня заходив до моєї робітні, усе приносив якийсь подарунок (я тоді працював теж над бібліографією доби Мазепи), і він – “Johannes de Fabulis” (“Pan Jaś z bajek”) або передавав мені декілька невідомих мені бібліографічних карток, або навіть публікації, що відносилися до “моєї” доби. (М. ін. проф. Крип'якевич добре знав латинську мову і охоче уживав її у своїй кореспонденції). Крім того, я мав можливість звітувати професорові про мої відкриття. Коли вже на моїм письмовім столі появилася скирта виписок на яких пів метра, Іван Крип'якевич сказав мені, що вже пора закінчувати збирати матеріал, та почати його вивчати. Спочатку я не розумів про що йдеться. Я ж кожну сторінку сам власноручно переписував і знав усю ту “скирту” майже напам'ять. Але мій професор не звернув увагу на мою оборону, а просто сказав, що перша засада в історичному досліді це відділити що є центральне до даної теми від маргінального. Протягом двох тижнів я повинен був зредувати мої матеріали до одної десятої, тоді тільки я – на його думку – зрозумію проблематику. Пройшли страшні два тижні. Я прочитував кожну виписку декілька разів, старався оцінити на скільки інформація там вміщена центральна чи маргінальна для теми, і через деякий час установив шкалу вартостей, і до означеного дня зредував свою “скирту” до розміру, наказаного мені професором.

Моя розвідка про княгиню Дольську появилася за рекомендацією проф. Крип'якевича у 2 томі збірника Мазепи, що видавався Українським Науковим Інститутом у Варшаві у 1938 р. Моя велика “Мазепинська бібліографія” мала вийти як третій том збірника у слідуючій році, але прихід Червоної Армії до Львова перешкодив.

Наша Історично-джерелознавча Комісія рішила створити підручну бібліографію для історії України. Як базу ми взяли бібліографічні інформації, поміщені у десяти томній “Історії України-Руси” Михайла Грушевського. Нас, студентів, було біля 20-ти, що приступили до праці. Проектом керували Іван Крип'якевич та Теофіл Коструба, при моїй співпраці. Ми розписали тисячі карток. Що з ними стався після 1939 р. – досі не вдалося мені в'яяснити.

В 1938 р. на пропозицію Крип'якевича мене обрали членом двох основних історичних комісій НТШ: Комісії давньої історії України та Комісії нової історії України. Там я запізнався з провідними українськими істориками (Мирон Кордуба,

Ярослав Пастернак, о. Петро Табінський, Василь Герасимчук, Іван Карпинець, Микола Андрусак та ін.) і поволі діставав їх визнання як (хоч молодого) рівного з ними. В Комісії нової історії її голова др. Ілля Витанович запросив мене на посаду наукового секретаря, а куратор музею Воєнних пам'яток (НТШ) Іван Карпинець, знаючи про моє зацікавлення Визвольними Змаганнями (1917–1923), зробив мене своїм заступником.

Після приходу Червоної Армії до Львова було засновано там філіали інститутів Київської Академії Наук, між ними – Інституту Історії України. Мій учитель Іван Крип'якевич став директором філіалу, а мене зробив відповідальним обов'язки наукового секретаря, що затвердив київський директор С. Белоусов. На тому посту я оставався до мого переїзду до Києва в аспірантуру у акад. Агатангела Кримського.

4

Хоч українське політичне життя в Галичині було під керуванням демократичних партій (УНДО, “Радикали”), вони – як ті, хто програли українську державність у 1918–1923 рр. – не мали ніякого впливу на політичну орієнтацію українського студентства, яке було скрайних напрямків. Більшість мали тоді “інтегральні націоналісти”; після 1933–1934 рр., колись сильні комуністи були у меншості. Там тепер вели перед інтелектуально живі сполонізовані євреї. Своєю вдачею я завжди був проти всякого тоталітаризму, крім того проти літературщини в політиці. Волюнтаристичний “Націоналізм” Дмитра Донцова та інші його писання були власне літературщина, демагогія та засіб на приспання інтелекту. Вони мене не вполонювали, як теж і твори К. Маркса та В. Леніна, якими мене засипували два мої єврейські приятелі, з якими мушу признатися було дуже цікаво дискутувати на філософічні теми. Вони були начитані у філософії та соціології, і не їх вина, що продавали мені продукти не цікаві для мене. Це був власне мій приятель Теофіл Коструба, який запізнав мене із соціологічно-політичними та історичними творами Вячеслава Липинського (1881–1930). Ясність думки, інтелектуальна чесність, брак демагогії, добре оволодіння предметом дослідження – вполонили мене. Хоч я не став апостолом його класократії – лектура творів Липинського осталася на все моє життя улюбленим джерелом надхнення. Ота лектура (як і творів М. Драгоманова) допомогла мені зберігти духовну рівновагу у бурхливій тридцятій роки.

Якраз у мої львівські роки (1937) закінчувалася пристрасна дискусія про початки української нації на сторінках львівської преси та на засіданнях (і в публікаціях) Українського Історично-філологічного Т-ва в Празі. Дискусію викликала стаття проф. Мирона Кордуби (1876–1947) п. н. “Найважливіший момент в історії України” (ЛНВ. – 1930. – Кн. 6. – С. 439–546), де він ствердив, що рішеннячим чинником у творенні української нації було відірвання північно-західних руських територій від зв'язку з іншими руськими землями і об'єднання їх в Литовській державі в другій половині 14-го ст.

Празька дискусія вийшла окремою брошурою п. н. “Откоуду єсть пошла Руская земля” (1931). Як основний доповідач акад. Степан Смаль-Стоцький, так і майже всі учасники празької (і львівської) дискусії, стали на становищі, що початків української нації (не етносу!) треба шукати як не в доісторичну добу, то принаймні в Київській державі, що об'єднала українські племена в один спільний політичний, етнічний, культурний і економічний організм. З іншими думками виступили тільки др. Симон Наріжний, др. Панас Феденко та Микола Чубатий. На думку першого переломовим моментом був 1917 р., а другий визнав такою подією створення Козацької Держави Богданом Хмельницьким. Чубатий доказував, що процес творення української нації почався після смерті

Зліва направо: (нев.), Василь Рудко, Євген Пизюр, Володимир Кучер;
Стоять: Іван Лисяк-Рудницький, Омелян Пріцак, Богдан Цимбалістий.
Бл. 1940 р., Відень, Австрія. Фото: М. Пизюр.

Ярослава Мудрого (1054), а закінчився з моментом утворення Галицько-Волинської держави (1199).

На жаль дискусія велася в стилі догматичних спорів, без вияснення спільного знаменника (подання дефініції, що таке нація) і не переконала проф. Кордубу в тім, що його теза неправдива.

Коли мені попала в руки в 1937 р. празька брошура, я старався вияснити в першу чергу питання, що таке нація взагалі і як сусіди – поляки, німці, французи і т. д. розв'язують питання про початки своїх націй. Я дуже серйозно вглибився у фахову націоналістичну літературу починаючи від Е. Ренана (1882), А. Кірхгофа, М. Гандельсмана, В. Левинського, Володимира Старосольського і т. д., а також перевіряв дані джерел різних епох. Питання початків української нації стало моєю пасією, я продовжував ним займатися в різних обставинах, навіть в часи мого побуту в Червоній Армії (зима 1940 – літо 1941 р.); тоді я старався зрозуміти питання повстання російської нації. Моя більша праця на оту тему загинула в часи війни. Але збереглася коротка версія, яку я виголосив в Літературно-Мистецькому Клубі у Львові в 1943 р. і яка викликала другу дискусію про походження української нації. Після п'ятого засідання німецька окупаційна влада насильно припинила дискусію.

Стоючи на позиції, що “нація” – це дитище французької революції (1789) і що розвинулася вона в Західній Європі протягом 19-го ст., як свідоме бажання спільності жити спільно у майбутньому, я дійшов до висновку (у 1942/43 рр.), що процес формування української нації почався також у тому столітті. Вихідною точкою були Кирило-Мефодіївське братство, прозово-поетична пророка творчість Тараса Шевченка, відкриття української проблеми як політичної Михайлом Драгомановим та реалізація політичної думки його галицькими учнями (Іван Франко, Остап Терлецький, Михайло Павлик), та врешті Визвольні Змагання 1917–1923 рр.

Моя тодішня дефініція нації була така: нація – це спільнота людей, що **свідомо живуть тепер** почуттям свого спільного зв'язку в минулому (всеодне чи реального чи фіктивного) та **свідомо хочуть спільно жити в майбутньому**, реалізуючи свої ясні спільні політичні цілі того майбутнього.

5

Першим моїм сходознавчим професором був ведучий монголіст та історик Середньої Азії Владислав Котвич (1872–1944) із Вільна. Він провів більшу частину свого наукового життя у Санкт-Петербурзі, в останні роки як член-кореспондент Російської Академії наук, і, переїхавши до Львова у 1925 р. на створену для нього кафедру Далекого Сходу, став зразу провідним польським орієнталістом.

У часах, коли я був його студентом (1936–1939), він – що усе своє життя був іпохондриком – рідко появлявся на університеті і приймав своїх нечисленних студентів поєдинчо у себе дома. Там, навіть у прекрасний літній день у нього горіла свічка на столі. Якщо її полум'я порушувалося, професор переривав розмову, бо йому уявлялася небезпека: мовляв, це протяг, який може спричинити йому простуду. До того він ще говорив дуже тихим тонким голосом і треба було дуже напружувати слух, щоб слідувати за його словами. А слухати його було варто! Він, найкращий тоді у світі знавець Монгольської імперії, уперше запізнав мене із тим, що я так прагнув зрозуміти: структурами кочових степових імперій, як теж із їх специфікою, устроєм та їх візією у веденні ними закордонної політики.

Як згадано вище, з деякими працями Агатангела Кримського (1871 – 1942) я почав знайомитися ще в Тернополі, але вглибився в них тільки після мого переїзду до Львова осінню 1936 року. Мені дуже імпонували і стали у великій потребі його знамениті бібліографічні екскурси у його творах з історії Арабії, Османів, Персів, Хозарів та Кримських татар. Зокрема було для мене відкриттям широке притягнення до вивчення середньовічної історії Близького Сходу західно-європейських та слов'янських джерел, яке типічне для творчості Кримського. Великий вплив на мене мали дві праці Кримського: “Мусульманство і його будучність” (Львів, 1904); та “Тюрки, їх мова та література” (Київ, 1930).

Короткий час, який я мав щастя перебувати в аспірантурі у Кримського в Києві (квітень–жовтень, 1940), дав мені змогу познайомитися з його лабораторією–бібліотекою, методом праці та таланом аналізувати східні джерела. Наші наукові зустрічі заторкалися головно історії Хозарського каганату, який Кримський слушно уважав прямим попередником Київської держави. З того часу ще на сьогоднішній день (зокрема в останні роки) я багато часу присвячував і присвячую історії Хозар, і в такий спосіб віддаю данину своєму учителеві – який мене ввів у ту дуже цікаву царину історії України.

6

Мій приїзд до Берлінського університету пізньої осені 1943 р. влаштував мені відомий німецький арабіст Ріхард Гартман. Він сподівався, що я працюватиму на полі ісламо-арабської історії і велів мені читати – тоді вже досить перестарілу, але все ще неперевершену працю “Іслам на Сході і Заході”, в 2 т. (1885–1887) Августа Мюллера (1848–1892). Через кілька місяців Гартман захворів і передав мене під опіку своєму колезі Гансу Гейнріху Шедерові (1896–1957). Важко собі уявити більших антиподів як Гартман та Шедер. Перший був добрий спеціаліст, ведучий в проблемах ісламу як релігії, але інші ділянки, напр. тогочасна со-

ціологія, література, теорія історії і т. д. його не цікавили. Він був дуже ввічливий, але закритий у собі страшний формаліст, який не знав жартів і навіть сміятися принехтував. Хоч на його курсі з арабської граматики, яку він дуже скучно проводив, читаючи і дещо коментуючи стандартний підручник Карла Брокельманна, я деякий час був самотній слухач, все таки, сівши за кафедру, він розпочинав лекцію неодмінною формулою: “Мої пані і панове!”. Але його лекції “Іслам як релігія” були майстерно опрацьовані і відкривали цілком нові горизонти на цю важливу тему.

Зате Шедер був людиною Ренесансу. Я був його учеником в Берліні (1944–1945) та в Геттінгені (1946–1948). Хоч його головна спеціальність була іраністика, він дуже добре знав семітські мови, тюркські, був не тільки першорядним філологом, знавцем світових літератур (відомий як дослідник Старого Заповіту, творчості Гете, Г. фон Гофманшталя і Данте), але істориком, філософом, релігіознавцем і концертним п'яністом. Дуже відкритий, темпераментний, жив постійно в екstreмах, відзначався знаменитою пам'яттю та інтелекцією. Реагував на думку співбесідника поки цей закінчив її формулювання. Кожна розмова з ним це була духовна “оргія”, говорячи словами Лесі Українки. Тільки він, Шедер, міг дешифрувати закодовану догматичну суть релігії Маніхейців, відрізнити їх *logos* від *mythos*-у.

Кожна його релігіознавча лекція притягала сотні студентів у Геттінгені, куди я прибув весною 1946 р. Промовець він був знаменитий, блискучий, його знання було глибоке, візія, яку він передавав своїм слухачам, була філософічно і логічно добре обґрунтована і відзеркалювала його прекрасне ознайомлення з різномовними першоджерелами. Крім того, він мав талан відтворювати дух кожної епохи якою займався. Із кожної зустрічі з ним, чи на його лекціях та семінарах (на яких він “тероризував” студентів питаннями з усяких можливих дисциплін), чи з ним приватно (своїх близьких студентів та докторантів він приймав вдома при каві і тістечках), – виходили ми збагачені новими ідеями та стимулами. Це власне Шедер познайомив мене із творчістю англійського всесвітнього історика Арнольда Тойнбі (1889–1975), соціолога Макса Вебера (1864–1920) та істориками Сходу Йосипом Марквартом (1864–1930) та Василієм Владиміровичом Бартольдом (1869–1930).

Власне лектура твору останнього (“Туркестан в епоху монгольського нашествя”, 1900), мене вполонила (у відміну від твору Мюллера, рекомендованого Гартманом); я найшов там стимул зайнятися першою ісламською кагансько-тюркською династією Караханідів, що в рр. 840–1212 володіла обома Туркестанами, а це в результаті дало мою докторську дисертацію “Караханідські студії”, яку я захистив у Геттінгені в 1948 р.

Я дуже багато навчився від Шедера. Перш усього, що є тільки одна історія, один процес світового розвитку – світова історія. Хоч неможливо одній людині повністю оволодіти усіма джерелами світової історії, все таки студіюючи історію однієї країни, не можна трактувати її в ізоляції. Власна “національна” історія – це складова частина всесвітнього історичного процесу. Шедер перестерігав перед небезпекою індоктринізації, яку приносить зі собою школа, зокрема у трактуванні історії своєї країни. Молодий хлопець дістає у початковій школі вінок патріотичних акцій, які в дещо іншій формі подаються у середній школі, і нарешті в університеті від “патріотичних” професорів, так то майбутній історик не може пробити собі перспективи, яка власно є підставою його фаху.

В часи моїх львівських студій я концентрував свою думку на історичні, філософські та соціологічні дисципліни. Я старався уникати свідомо філології, щоб не відволікати своєї уваги “дрібницями”. Ще Крип'якевич мене навчив, як

це згадано вище, що в історії основним є виробити собі вмiсть видiляти центральне вiд маргiнального. А власне в фiлологiї кожна кома є важна (там немає нічого маргiнального). Але Шедер мене переконав, що iсторик середньовiччя – а таким я тепер ставав, хоч в центрі моєї уваги не була виключно Україна, а й Середня Азiя з її пiв-кочовими iмперiями – мусить бути заразом фiлологом. Бо тiльки уважний фiлологiчний аналіз джерела вiдкриває – навіть якщо на невеликі фрагменти – код думок тих, хто залишили свої писані свiдоцтва. А крiм того – сама мова є дуже важне джерело для пiзнання оригiнальності даної культурно-полiтичної спiльноти.

7

В р. 1951 я габiлiтувався на доцента iсторії Євразії та алтайської фiлології в Геттiнгенському унiверситетi. На слiдуючий рiк (1952) я переїхав до Гамбургу, де в 1957 р. став професором названих фахiв. Пiсля могого переїзду до США на запрошення Гарвардського унiверситету в 1960/61 рр. я спочатку викладав там тюркологiчні дисциплiни. Один iз моїх гарвардських колег, якi мене запросили переїхати з Нiмеччини до США був Роман Осипович Якобсон (1896–1982). Ми скоро стали близькими приятелями. Я не буду задержуватися над тим, щоб подати тут портрет того великана науки, одного з творцiв празького лiнгвiстичного кружка i лiнгвiстичного структуралiзму. Згадаю лише, що як Шедер, це був унiверсальний мислитель i творець. Два сюжети нас зв'язували. Редагуючи лiнгвiстичну частину своїх “Вибраних творiв”, Якобсон просив мене допомогти в деяких складних питаннях тюрко-монгольської порiвняльної граматики. Другий сюжет був зв'язаний iз Якобсонiвським хрестоносним походом в оборонi автентичности “Слова о полку Игоревiв”. Спочатку він просив мене опрацювати орієнтальні елементи “Слова”, а опiсля подати iсторичний коментарiй до запланованого ним видання того знаменитого твору. Я з великим запалом кинувся до праці, але виявилось, щоб заки взятися до iсторичности “Слова” я мусiв вiяснити початки Русi, цебто повернутися до невиконаних через смерть планiв мого львiвського друга Теофiла Коструби. Праця затяглася – я мусiв вивчити старо-iсландську мову, навчитися вживати наукову лiтературу новими скандинавськими мовами i т. д. Мiй друг Роман Осипович зневірився в менi i помер, не побачивши нової версії моєї монографії про “Слово”, яка осталася в рукописi.

Але я завдячую Якобсоновi стимул повернутися всецiло до iсторії України, а також впровадження мене (у частих дружнiх розмовах) до сутi структуралiзму – йому (як теж Юрiєвi Куриловичевi (1895–1978), моєму львiвському учителеви, а пiзніше гарвардському колези i другуви). Так повсталa моя структурально-функцiональна теорiя iсторичної вiзії на базi встановлених дихотомним аналізом iсторичних фактiв у структурах закінчених iсторичних циклiв.

8

Усе своє наукове життя я дiлив помiж українською iсторiєю та сходознавством, з тим, що до 1968 р. сходознавство було моєю офiційною дисциплiною, i силою факту я йому бiльше придiляв уваги. Другий стимул до моєї концентрації на українській iсторії був викликаний потребами української науки. 1960-тi роки мають спеціальне місце в iсторії України. З одної сторони – це “вибух шестидесятникiв”, плеяди високоталановитих поетiв, прозаїкiв, есеїстiв (Лiна Костенко, Иван Драч, Дмитро Павличко, Василь Стус, Вячеслав Чорновiл, Иван Дзюба, Євген Сверстюк, Вiталій Коротич, щоб назвати кiлька ведучих iмен), а з другої – безмилосердне давлення усiх виявiв українського

талану “застійним” режимом “прекрасного” Льоні Брежнєва. Це тиснення органами КГБ, посилялося плановою русифікацією всевладного “сірого кардинала” – Суслова. Виглядало, що українству – незважаючи на творчий рух “шестидесятників” – прийшов остаточний кінець.

“Шестидесятники” звернули на українську справу увагу усього культурного світу, а зокрема академічної молоді діаспори.

Це якраз був час, коли я переселився на схід США, де проживає більшість українського населення. Мене обрали Українська Вільна Академія Наук в Нью-Йорку своїм віце-президентом – і мені прийшлося задумуватися над засобами рятування українства через створення сильної, атрактивної вихідної бази – вільної науки.

В березні 1967 р. я представив на “Круглому столі” в Нью-Йорку такий план:

Треба створити в одному з найкращих університетів США (найбільш побажаним був би Гарвард, найбагатший університет світу, а разом найстарший – американський сучасник Київської Могиллянської Академії, і найвпливовіший) український науковий центр, який складався б із серії постійних українських кафедр – в першу чергу трьох “національних” дисциплін: мови, літератури (мистецькі вияви мови) та історії (пам’яті народу). Разом з тим треба б поширити українські відділення наукової бібліотеки даного університету, щоб можна було опрацьовувати докторантам свої наукові сюжети. Це до деякої міри заступало би національний університет. До того долучувався б Науководослідний інститут, який був би мініатюрною Академією українознавчих наук, із своїм кожнотижневим семінарієм, міжнародним науковим журналом українознавства та серіями монографій. Кафедри повніше б включалися до відповідних відділів (департаментів) факультету гуманістичних наук (Faculty of Arts and Sciences); їх головне завдання було б педагогічне: продукувати молодих талановитих дослідників, які сполучували б досвід західного світу із здобутками української науки.

Інститут повинен би бути автономною частиною факультету, де кілька генерацій вчених – професори, аспіранти, стажисти, як українського походження, так і чужинецького, із Гарварду, інших університетів США і Канади, Європи і Азії – привикали б працювати над українськими сюжетами і в той спосіб першорядні солісти виконували б спільно великі “симфонії” українознавства.

Щоб цей план виконати, треба було знайти спосіб його фінансування. На початок треба було приблизно три мільйони доларів. Це головне на встановлення фундації (endowment) для трьох кафедр, які в той час в Гарварді коштували по 600.000 доларів. Установивши фундацію для нової науки, університет зобов’язується до кінця свого існування запевнити платню для керівника кафедри та на інші видатки, призначаючи на те 5 % від прибутків. Решта йде на посилення капіталу та охорону перед інфляцією. Отже мій план передбачував зібрати серед української громади Північної Америки три – до п’яти мільйонів доларів.

Ця сума застрашила більшість “батьків народу” приєднаних на “Круглому столі”. Але там були присутні також представники студентства. Вони ще в 1957 р. (тоді я ще працював в Німеччині) самі прийшли до рішення, що треба заснувати в якомусь університеті кафедру українознавства, щоб там студенти українського походження могли б дізнатися про свої “коріння” – Україну. Вони навіть заснували спеціальну збіркову організацію “Фонд Катедри українознавства” (який діє по сьогодні) і в час мого виступу на “Круглому столі” збрали вже понад 300.000 доларів. Голова ФКУ п. магістр Степан

Хемич передав як початок реалізації мого плану оту суму. Тепер у справу включилася українська преса, головно “Свобода”, якої редактор бл. п. Антін Драган зробив справу реалізації мого плану своєю власною.

Маючи оті осяги, я звернувся до президента Гарварду проф. Н. Пюзія, до декана гуманістичного факультету проф. Ф. Форда і до своїх інших впливових колег. Після деяких дискусій і вияснення деяких закидів (головно відносно т. зв. українського “антисемітизму”), університет погодився прийняти мій план, під умовою, що українська громада запевнить фінансування.

І так, 22 січня 1968 р., у 50-ліття проголошення Української Народньої Республіки, був підписаний договір про створення українських студій в Гарвардському університеті поміж президентом Гарварду та головою ФКУ.

22 січня 1973 р. було передано Гарвардові 1.800.000 доларів потрібних на створення трьох постійних кафедр. Згідно з Гарвардською практикою, кожна із тих нових постійних кафедр дістала ім'я свого “патрона”. І так постали: Кафедра історії України ім. Михайла Грушевського, Кафедра української літератури ім. Дмитра Чижевського та кафедра української філології імені Олександра Потебні.

Мій час в рр. 1967–1989 я головно присвячував ширенню “катедральної релігії”, цебто поїздкам організованим президією ФКУ, де я подавав свої обґрунтування, чому потрібні українські кафедри в Гарварді (вибірка моїх промов вийшла в 1973 р. окремою книжкою: “Чому катедри українознавства в Гарварді?”).

Мої головні аргументи були такі. Після 1861 та 1876 рр. не можна було в Російській імперії розвивати незалежне українознавство як національну науку. Тому при фінансовій та людській співпраці українців із усіх земель, було створено у Львові (на клаптику України, де була конституційна свобода) НТШ, а пізніше кафедри в Львівському університеті, зокрема першу кафедру історії України, яку обняв Михайло Грушевський. Тепер, коли Львів попав у таку саму неволю, як Київ, треба було десь у світі, де є найкраще поставлений університет, створити “новий Львів”. Такою новою намісткою Києва власне став Гарвард.

Другий аргумент був, що якщо ми не встановимо механізму для постійного допливу свіжої крові для українознавчих наук, які закатені на Батьківщині, цебто не створимо можливості виховувати одно за одним покоління висококваліфікованих українців – українство піде з нами до могили.

Понад 10 років я об'їздив українські громади в США та Канаді, посвячуючи на те до 4 днів у тиждень. Було так, що одного дня я говорив в Нью-Йорку, другого в Чикаго, а третього десь у Сан-Франціско, або Лос Анджелес.

Великим святом було для мене, коли в 1973 р. відбувся публічний захист дисертації мого першого докторанта з історії України – Ореста Субтельного в приявності президента університету Д. Бока, декана Г. Росовського, десятків професорів та більше тисячі членів української громади. Тема була про діяльність гетьмана Пилипа Орлика (на базі його щоденних записок), наслідника Мазепи, а промоторами крім мене були б професор Київського

Кардинал Кароль Войтило
та Омелян Пріцак

університету Олександр Оглоблін та ректор Ягайлонського університету Андрій Геровський.

Ця загальноуніверситетська подія поживила нашу збіркову кампанію – і вміжчасі Український Науковий Інститут із своїм будинком дістав забезпечення свого майбутнього завдяки власній фундації (endowment) у системі Гарварду. Очевидно, що збірка надалі продовжується, бо науковій інституції усе потрібні нові видатки.

9

У 1980-х рр. було ясно, що Україна не зможе гідно відсвяткувати своє Тисячеліття, цебто Тисячеліття Християнства Русі. Знов Київ мусив дістати заступника.

Провідні круги української діаспори звернулися до мене із проханням виробити план святкування на світовому рівні. Я подав свій план досить коштовний (біля 10-ти мільйонів доларів), якого фінансування перебрав на себе громадський Комітет Тисячеліття в Нью-Йорку, очолюваний лікарем-дантистом др. Степаном Ворохом. План передбачував чотири складові частини:

Міжнародний Науковий Конгрес в 1988 р. в Равенні (Італія); місце те вибране тому, що це була добра замістка Києва, бо хоч Равенна лежить в католицькій Італії, протягом існування Візантійської імперії в Равенні резидував єгзарх царгородського патріарха. Я був дуже щасливий, що із кількох запрошених українських вчених, професор П. Толочко з Києва міг прибути до Равенни і взяти активну участь у працях Конгресу. Праці Конгресу появилися у 1990 р. товстою книгою.

Друга складова частина мого проекту (відомого тепер як “Гарвардський проект Тисячоліття”) це Корпус української творчості від початків аж до “Енеїди” Котляревського (1798). Корпус “Гарвардська бібліотека давньої української літератури” запланований у 150-ти томах у трьох серіях: факсиміле оригіналів, англійський переклад та український переклад. Тут знов Гарвардові прийшлося перебрати роль Української Академії Наук. При активній співпраці вчених цілого світу досі видано 10 томів оригіналів та 4 томи перекладів на англійську мову. Вміжчасі у роботу включилася також наша Академія Наук, якої відділ старої української літератури (проф. О. Мишанич) перебрав на себе переклади на українську мову.

Третій компонент проекту – це велика трьохчастинна енциклопедія українського християнства. Перший том, присвячений історії християнства на Україні, мабуть у двох томах, зараз у стадії редакції. Другий (теорія і догма) та третій (мистецтво та адміністрація) ще у стадії підготовки.

Четверта частина – це створення кафедри української релігійної думки у системі Гарвардської Теологічної Школи. Під цю пору в даній ділянці уже працюють два докторанти: один православний і один католик.

“Гарвардський проект” дуже підняв повагу української науки в науковому світі. Тепер можна було легко створити те, що було заплановано ще у 1968 році (теоретично у Празі). Повстала в Геркуланумі (Італія) “Міжнародна Асоціація українців” (МАУ), якої зачинателями стали Гарвардський Український Науковий Інститут, Університетський Східний Інститут в Неаполі та Академія Наук УРСР у Києві.

Свою працю над створенням українського наукового центру у системі Гарварду та названі розгалуження я вважаю більшим вкладом в українську науку, завершенням мого шляху історика України, як усі мої понад 800 наукових праць (книг, статей, рецензій) із різних ділянок історії і філології України та всієї Євразії.

---

* * *

На жаль я не можу відтворити тут стимули усіх тих, від яких я найбільше навчився, навіть більше чим від своїх учителів та колег. Я маю на увазі сотні моїх студентів, істориків і сходознавців, які своїми не раз на перший погляд невинними (а то на їх думку “дурними” питаннями), заставляли мене повсякчасно бути на сторожі та оставатися інтелектуально живим до мого тепер уже все таки завансованого віку. Їм я найбільше остався в довгу, і їм присвячую оті вибрані короткі спогади-етюди.

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕРІЯ ВОЛКОВИНСЬКОГО

Волковинський Валерій Миколайович (15 червня 1948 р. – 28 червня 2006 р.) – доктор історичних наук. Народився в Таращі, що на Київщині, у родині службовців.

Після закінчення школи у 1966 р. вступив на історичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. У дипломі, отриманому ним у 1971 р. після завершення навчання, значиться: “історик-архівіст, викладач історії та суспільствознавства”.

Трудову діяльність розпочав на посаді молодшого наукового співробітника Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. З 1975 р. працював старшим науковим співробітником науково-видавничого відділу Головархіву УРСР.

1981 р. захистив кандидатську дисертацію за темою “Участь трудящих Української РСР в зміцненні Червоної Армії (1921–1925)” в Інституті історії Академії наук УРСР. Протягом майже десяти років був заступником головного редактора часопису “Архіви України”. З 1988 р. обіймав посаду начальника відділу використання та публікації документів Головархіву УРСР. Брав активну участь у підготовці чималої низки збірників документів і матеріалів. У 1985 р. був нагороджений медаллю ВДНГ СРСР, у 1986 р. відзначений знаком “Отличник архивного дела СССР”. Упродовж 1990–1995 рр. – заступник головного редактора “Українського історичного журналу”, від 1996 р. головний редактор (пізніше – шеф-редактор) тижневика “Історія України”. У 1991 р. обійняв посаду старшого, а в 1996 р. – провідного наукового співробітника Інституту історії України НАНУ. У цьому ж інституті 1996 р. захистив докторську дисертацію “Нестор Махно в історії національно-визвольних змагань в Україні”. Науковий доробок ученого складають близько десяти монографій, брошур, більш як 300 статей з історії України XIX–XX ст., з питань архівознавства, джерелознавства, археографії. Відомий також як один з авторів низки колективних монографій та довідників, зокрема: “Государственные архивы Украинской ССР” (К., 1998); “Маршрутами історії” (К., 1990); “Етнонаціональний розвиток України” (К., 1993); “Сторінки історії України” (К., 1995); “Малий словник історії України” (К., 1997); “Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)” (К., 1999). Серед авторських монографій історика вирізняються праці, присвячені Михайлові Фрунзе, Павлу Постишеву, Християну Раковському, Нестору Махно. Остання монографія Валерія Волковинського присвячена проблемі революційного тероризму в Російській імперії.

Суспільству, здається, важливо, не хто ми є, а яким є наш внесок у спільну справу. У цьому сенсі у фаховому журналі слід було б писати,

яким був Валерій Волковинський як архівіст. Сподіваюся, колеги, хто його знав, скажуть про це. Про те, як починав, зростав в архівах, а прийшов час – переріс свої архівні справи, пішов у “чисту науку”. Скільки встиг і скільки ще не встиг зробити...

Я вже писав, як він усе життя, будучи за межами архівної системи, цінував архівну справу, поважав багатьох її подвижників. Бо сам був не випадково людиною у цій системі, і віддав їй багато, й отримав від неї чимало.

А для мене він був і залишився просто другом. Яких, так чомусь заведено, не так уже й багато у кожного з нас. І, як колись написала одна дівчинка про іншу близьку мені людину, “не к кому тепер прийти и просто выпить чаю”.

Костянтин Новохатський

Поміркований і вибуховий, терплячий і невдоволений, швидкий у вирішенні різних питань, але разом з тим і дуже розсудливий. Це все можна сказати про Валерія Волковинського. Його надзвичайна працьовитість вражала, як і вражав високий рівень інтелекту. В. М. Волковинський був (так важко писати “був”) складною людиною, але для друзів і просто приємних йому людей він став джерелом, з якого можна було напитися досхоchu.

Я познайомилася з Валерієм у 1980 році, коли влаштувалася на роботу до “Архівів України”. З ним працювати було і легко, і складно. Він ніколи не підганяв своїх підлеглих, адже колектив підібрав таким, що кожен робив свою справу із задоволенням. Та було багато від нього ідей (і ідей значущих), які треба було вносити до версток, що іноді вже здавалися на виробництво. Безперечно, його плідна робота залишила свій слід у архівній справі.

Для нашої сім’ї він з часом став близьким другом. З Валерієм можна було годинами обговорювати різні проблеми, поділитися сумнівами, одержати добру пораду, хоча іноді й з долею іронії.

Його книги, статті, фотографії, на яких він завжди усміхнений, дають змогу думати, що він з нами. Я вдячна за те, що мені випало на долю спілкуватися з цією талановитою, обдарованою людиною.

Лідія Колодій

Згадуючи про Валерія Миколайовича, дійшла висновку: я ніколи не бачила його похмурим чи роздратованим. Весела вдача, небайдужість до справи, доброзичливість, урівноваженість, щира зацікавленість у всьому згуртовувала навколо нього однодумців.

Він мав хорошу пам’ять. Під час зустрічей (на жаль, останнім часом бачилися не дуже часто) він з притаманною йому усмішкою пригадував цікаві епізоди архівного життя, зокрема деталі, про які я давно забула, що нагадували минуле, повертали в безтурботні часи юності. Лише завдяки його розповідям усе це закарбувалося тепер у моїй пам’яті.

Попри зайнятість, хворобу, опікування вихованням багатьох онуків, яких він дуже любив, Валерій Миколайович час від часу все ж знаходив хвилинку для спілкування, цікавлячись моїми справами, надаючи слухні

поради, розповідаючи про себе і свої творчі плани. Поруч з ним завжди були люди, яких він любив і які любили його, і від цього життя ставало кращим і світлішим.

Я вдячна долі, що звела мене на життєвому шляху з багатьма людьми, у яких є чому навчитися. Одним з них був Валерій Миколайович Волковинський.

Людмила Демченко

Чи не найяскравіша риса Валерія – привітність і відкритість у спілкуванні з друзями, колегами. У пам'яті, що, звичайно, “відшліфовує” образи і постаті, тим не менше, відклалися цілком об'єктивні спогади про нього як про людину, що ніколи не була похмурою і різкою. Завжди вражала його моментальна реакція на сказане, – іронічна, жартівлива, гротескна, але – ніколи і жодною мірою – не образлива для співрозмовника. Шкодою, що з часом стираються рельєфи проговореного багато років тому, у 80-х, під час багатогодинних “водінь кози” вулицями і кав'ярнями міста.

Згодом, коли стали працювати у різних місцях і зустрічатися рідше, майже виключно в робочих кімнатах на Солом'янці або на Грушевського, дивували його допитливість і невідомий інтерес до твоїх новин, до справ, людей і життя. Останніми роками спілкування залишало теплі й приємні, але водночас щемливі відчуття від зустрічі із старим товаришем, який не є вповні здоровим, і тут нема, як і чим зарадити...

Геннадій Борjak

Валерію Николаевичу не были чужды человеческие слабости, а бытовые вопросы, кажется, его иногда даже пугали. Но искренности в жизни ему было не занимать: он умел любить, умел дружить, не фальшивил, когда нужно было презирать. Помогал бескорыстно. Его прямые, часто язвительные, оценки и характеристики людей и событий, казались циничными. Но, по прошествии времени, подтверждались. Чутье историка Валерия не подводило.

Сергей Киржаев

Історик від Бога, архівіст за покликанням, журналіст, письменник і філософ за станом душі, життєлюб, душа компанії, що зачаровував усіх рідкісним даром оповідача, іронічний, чуйний, уважний... Це все – про Валерія Волковинського. Найвідповідальніша робота разом із ним не видавалася надто тяжкою, спілкування приносило задоволення і збагачувало, життя набувало поряд із ним якихось нових, яскравих і незбагнених рис. І досі в редакції “Архівів України”, тепер уже – суто віртуальній, чекає на нього величезна керамічна чашка, насправді ж – кухоль для пива, з якої він із таким задоволенням у колі найближчих і найдавніших друзів пив міцний ароматний чай...

Людмила Васько

Валерій Миколайович Волковинський, з яким я мав щастя досить довго працювати разом, був таким чоловіком, яких називають «magister vitae»,

тобто вчителем життя. Наскільки я знаю, таким він був і для багатьох оточуючих. Він ніколи не читав настанов, не повчав, але сам приклад творчого ставлення до будь-якої роботи, що він виконував, примушував замислитися, наслідувати його приклад.

Як науковець, він був істориком-архівістом, як кажуть, від Бога. Він пропускав через себе весь той архівний матеріал, з яким працював постійно і наполегливо буквально до останньої хвилини життя, а, вірніше кажучи, просто жив у ньому. Тільки на цьому підґрунті Валерій Миколайович робив свої висновки, відштовхуючись від архівних документів, писав свої монографії. Можна навіть стверджувати, що він заснував (але ніколи не наголошував на тому) окремих напрямок у біографістиці – історико-архівну біографістику. А не наголошував з однієї дуже простої причини: такий підхід для нього був єдино можливим, єдино прийнятним, а всі інші біографії історичних постатей, написані без використання архівів, лише викликали в нього здивування. Пригадую, як з добрим гумором відгукнувся він на перший візит до архівів одного зі своїх наукових знайомих, за плечима якого було вже кілька біографій історичних діячів.

На жаль, невблаганна доля перервала його життя на зльоті, у розквіті творчих сил. Немає з нами Валерія Миколайовича, вже ніколи він не напише нової праці, не прийде, не скаже якусь парадоксальну річ. На жаль...

Георгій Папакін

ПАМ'ЯТІ НАДІ СВИТЛИЧНОЇ

8 серпня 2006 р. о 7-й годині за київським часом у США померла відома правозахисниця, активний член Закордонного представництва Української Гельсінкської групи (УГГ), редактор-укладач “Вісника репресій в Україні” (США), громадська діячка Надія Світлична.

Н. Світлична народилася 8 листопада 1936 р. у с. Половинкине Старобільського району на Луганщині. У 1958 р. закінчила філологічний

факультет Харківського університету, відділення української мови та літератури. Працювала директором школи робітничої молоді в м. Краснодарі, бібліотекарем.

З 1963 р. оселилася в Києві. Працювала в редакційній групі заочного сільськогосподарського технікуму, редактором видавництва “Радянська школа”, науковим співробітником інституту педагогіки і за сумісництвом – учителькою вечірньої школи в Дарниці.

Клуб творчої молоді, який відвідувала разом із братом Іваном Світличним, зіграв величезну роль у житті не тільки “шістдесятників”. Там Світлична здружилася з багатьма майбутніми дисидентами, з художницею Аллою Горською. Після відомого зіткнення 22 травня 1967 р. біля пам’ятника Т. Шевченку Світличною серйозно зацікавився КДБ. 8 листопада 1967 р. Світлична разом із братом, Іваном Дзюбою та Ліною Костенко надіслала лист-протест П. Шелесту, де процес над В’ячеславом Чорноволом кваліфіковано як порушення елементарних процесуальних норм. Була на суді В. Чорновола у Львові 15 листопада 1967 р.

1968 р. була звільнена з роботи.

У грудні 1970 р. у м. Василькові Київської області разом з Євгеном Сверстюком знайшла вбитою подругу-художницю Аллу Горську, організувала похорон і зведення пам’ятника на її могилі.

Після “січневого покосу” 1972 р. Світличну майже щодня викликали на допити в КДБ у справі брата. 18 травня 1972 р. її заарештували. Майже рік Н. Світлична провела в ізоляторі КДБ. 23–24 травня 1973 р. її було засуджено Київським обласним судом за ст. 62 ч. 1 КК УРСР (“антирадянська агітація і пропаганда”) на 4 роки таборів суворого режиму. Покарання відбувала в сел. Барашево Теньгушовського р-ну, Мордовія. Разом з іншими ув’язненими жінками брала активну участь у протестах, голодуваннях.

Повернулася до Києва у травні 1976 р. У прописці відмовили, на роботу не брали. Жила з сином у братової Леоніди Світличної, яку регулярно штрафували за “порушення паспортного режиму”. Восени 1976 р. зважилася надіслати до ЦК КПУ й уряду заяву – відмову від громадянства, мотивуючи цей крок жорстокою розправою над Левком Лук’яненком, Петром Григо-

ренком, В'ячеславом Черноволом, Василем Стусом, Стефанією Шабатурою та іншими достойними людьми.

У 1977 р. вийшла заміж за Павла Стокотельного, прописалася й улаштувалася двірничкою в дитячому садку, але після чергового допиту була звільнена. 30 грудня Світличній пред'явили попередження за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25.12.1972.

На "відкритому" судовому процесі в березні 1978 р. у м. Василькові Київської обл. над Миколою Матусевичем і Мирославом Мариновичем була свідком. Щодо її показів у ЦК КПУ надійшла така інформація: "Намагалася використати судову трибуну для антирадянської агітації і пропаганди".

12 жовтня 1978 р. виїхала до Риму, де її прийняв Папа Римський Павло IV, а 8 листопада того ж року прибула у США. Через вісім років її позбавили радянського громадянства.

Працювала перекладачкою в Гарвардському університеті. З 1980 р. Світлична брала активну участь у роботі Закордонного представництва УГГ, стала редактором-упорядником періодичного видання Представництва. До неї стікалася вся інформація про репресії в Україні. До 1985 р. регулярно видавала "Вісник репресій в Україні" (коштом української діаспори). У 1983–1994 рр. працювала в Українській редакції Радіо "Свобода".

Надії Світличній були притаманні самовідданість і подвижництво. Певною мірою вона причетна до "архівного цеху", адже майже півтора десятиліття займалася активною редакційною роботою, фактично опанувала нову, рідкісну за тих часів і сьогодні вже не знану професію – архівіста-правозахисника.

На відміну від архівістів-професіоналів, що опрацьовують переважно офіційні й діловодні архіви, вона роками розшифровувала, розбирала і впорядковувала підпільні архіви, що формувалися з документів, утворених за колючим дротом, у таборах і казематах КДБ. Вона щодня чинила справжній подвиг, подвижницьки опрацьовуючи передані з таборів матеріали, перетворюючи їх на томи документальних публікацій, брошури і книги, численні радіопередачі. Це була неймовірно тяжка праця. Саме Світличній ми зобов'язані підготовкою до друку книжки Василя Стуса "Палімпсести". Вона впорядкувала книжки Ярослава Лесіва "Мить", Миколи Руденка "За ґратами", Миколи Горбала "Коломийка для Андрійка", Гелія Снегірьова "Твори", брошуру Юрія Литвина.

Зусиллями Н. Світличної з'являлися друком табірні публіцистика, табірні документалістика, табірні поезія і проза. Завдяки їй табірні архіви ставали оприлюдненими тисячними накладами.

1990 р. Світлична приїхала в Київ під час студентського голодування. Щодня приходила на майдан, але зізнатися, хто вона, не зважилася.

Після смерті брата Івана разом з його вдовою Леонідою Світличною підготувала до друку книжку його віршів "У мене – тільки слово" (вийшла 1994 р.) і книжку спогадів про І. Світличного "Доброокий" (видана в 1998 р.), книжку його листів з табору.

Н. Світлична проживала в м. Матаван, штат Нью-Джерсі, США, працювала в Українському музеї в Нью-Йорку, редагувала жіночий журнал "Віра". Зібрала величезний архів, який, утім, потребує впорядкування.

Збирала кошти на пам'ятник Оксані Мешко та її матері Марії, на Козацький хрест “Убієнним синам України” в урочищі Сандармох (Карелія). 2003 р. була учасницею паломництва в це урочище та на Соловки.

Надії Світличній присуджено премію ім. В. Стуса (1992). У 1994 р. Надії та Іванові Світличним була присуджена державна премія ім. Т. Шевченка. Свою частку премії вона віддала на створення “Музею шістдесятництва” в Києві. 26 листопада 2005 р. нагороджена орденом Княгині Ольги.

**ІРЕНА ЯДВІГА
СУЛКОВСЬКА-КУРАСЬ*
1917–2006**

Ірена Ядвіга Сулковська народилася в Москві 13 (26) травня 1917 р. Її батьком був Леон Сулковський, лікар, матір'ю – Ядвіга з дому Лапін. Від 1918 р. родина Сулковських мешкала у Вільні, де після початкової домашньої освіти Ірена Сулковська закінчила у 1937 р. середню школу і почала здобуття історичної освіти в Університеті Стефана Баторія. Навчання перервалося в 1939 р. У період окупації відвідувала вищу музичну школу у Вільні. Після переїзду до Варшави в липні 1945 р. поновила вивчення історії, спочатку в Лодзинському університеті, а потім (1946–1948) – у Варшавському

університеті; одночасно працювала вчителькою в гімназії ім. Т. Чацького (лютий–липень 1947 р.). У Варшавському університеті під керівництвом проф. д-ра Тадеуша Мантойфеля підготувала магістерську роботу, присвячену ролі Януша Сухівілька (пом. 1382) у реформі королівської канцелярії. Тематиці королівської канцелярії вона залишалася відданою все життя. Ще до захисту магістерської роботи (19 червня 1948 р.)¹ подала прохання про влаштування на роботу до Архіву Головного Актів Давніх у Варшаві. На роботу її взяли 1 січня 1949 р., спочатку на посаду асистентки відділу старопольських документів. У 1950–1954 рр. поєднувала цю роботу з функціями керівника залу мікрофільмів. З червня 1954 р., протягом наступних 16 років, до кінця 1970 р., була начальником Першого відділу, який зосереджував старопольські документи. У цей час у відділі виконано повну інвентаризацію зібрання пергаментних і паперових документів та Коронного Варшавського архіву. Задля цієї інвентаризації Ірена Сулковська проводила ресстрацію документів у бібліотеках Варшави (відділи рукописів Бібліотеки Варшавського університету та Національної Бібліотеки), Кракова (Бібліотека Чарторійських), Познані та Курніка. В цей час багато уваги приділяла королівській канцелярії, працюючи над путівником по старопольському довідковому апарату² архіву давньої Речі Посполитої (1958). У наступні роки поставали різні інші праці та публікації Першого відділу, передусім мало місце продовження сумаризації книг Коронної Метрики, підканцелярських книг з періоду правління Зигмунта (Сигізмунда) Августа: “*Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservatur. P. 5. Sigismundi Augusti regis tempora complectens, 1548–1572. Vol. 2. Acta vicecancellariorum, 1548–1572*”³

* Переклад з польської Артема Папакіна.

(1961); до даної публікації Ірена Сулковська написала вступ. У цей час вийшли статті “Документальний архів міста Каліша”⁴ та, в часопису “*Studia Źródloznawcze*”, – “Книги польської коронної канцелярії в другій половині XV ст.”⁵. Окрім суто академічних студій над давніми актами їй довелося займатись і тематичними розвідками, яких вимагала влада, зокрема з історії робітничих рухів та села.

У 1958–1968 рр. очолювала архівну секцію Товариства шанувальників історії, з 1966 р. стала членом президії Головного управління Польського історичного товариства (скарбник до 1969 р.). Поряд з іншими архівістами на межі 1961/1962 рр. приступила до організації Об’єднання польських архівістів (остаточно зареєстровано у березні 1965 р. у Варшаві). Була одним із членів-засновників Об’єднання польських архівістів та співавтором його статуту.

У 1961–1964 рр. підготувала докторську дисертацію, присвячену королівській канцелярії у 1447–1506 рр., керівником якої⁶ був проф. д-р Александер Гейштор (опубліковано у 1967 р. в Інституті історії Польської академії наук).

29 серпня 1963 р. вийшла заміж за Станіслава Курася.

У 1963 р. тримісячна наукова стипендія “*École Pratique des Hautes Etudes*” у Парижі дозволила їй працювати в *Archives Nationales ma École des Chartes*. У 1966 р. виїхала до Італії з метою реєстрації “полоніки” (Рим, Болонья, Падуя, Венеція), а в 1967 р. – до Румунії (Бухарест і Клуж). У 1950 р. почала вивчати латинську палеографію. Проводила повну, докладну інвентаризацію книг вписів Коронної Метрики і т. зв. Литовської Метрики (понад 600 книг, що перебувають в АГАД), підготувала описи окремих серій. Статті, присвячені окремим серіям Метрики, були опубліковані в часопису “*Archeion*”⁷ як матеріал для дискусії. Ці праці побачили світ уже після того як вона залишила архів. Йдеться про “Опис Коронної Метрики Книги вписів і декретів польської королівської канцелярії у 1447–1795 рр.”⁸, опрацьований разом з Марією Возняковою. Без цього “Опису” важко було б серйозно думати про будь-які дослідження, що торкаються Коронної Метрики. “Опис”, як слушно зауважив Войцех Кравчук, дає нам образ сьогоднішньої Метрики, позбавленої вже внаслідок історичних подій багатьох важливих частин. Вона, однак, називає давні описи, а також порушує дослідницькі теми. Писала також статті до видання “*Miasta polskie w tysiącleciu*” (“Польські міста в тисячолітті”) (між ін.: Бежун, Карніши, Кучборк, Любовідз, Понятово, Рацьонж, Серпц, Журомін) та до “*Polski Słownik Biograficzny*” (“Польський біографічний словник”) (Ян Кот з Дембна), а також щодо ролі канцлерів і підканцлерів у ревізії королівських надань⁹ у XV–XVI ст., тобто початку езекуційного руху. З 1967 р. була направлена на роботу до методичного відділу Генеральної дирекції державних архівів (частина штату). Брала участь у підготовці як першого (1952), так і другого (1974) видань “Польського архівного словника”¹⁰. У червні 1971 р. взяла участь у конференції “Архіви як робоча майстерня історика” в Торуні, представивши обліково-інформаційні посібники державних архівів.

У зв’язку з редакторською роботою над подальшими частинами “Збірки документів малопольських” та початком пошуків для “Нового

дипломатичного кодексу Мазовії” з 1 січня 1971 р. д-р Ірена Сулковська-Курась перейшла на роботу до Інституту історії Польської академії наук у Варшаві. Зрештою, вже під час підготовки до видання третьої (1968 р.) частини родина Курасів працювала разом, а з четвертої частини цього джерельного видання, опублікованого в 1969 р., – “Zbiór dokumentów małopolskich. Cz. 4, Dokumenty z lat 1211–1400”, Ірена Сулковська-Курась вже послідовно фігурує як його співвидавець. У виданнях відтоді повторюватиметься: “видали Станіслав Курась і Ірена Сулковська-Курась”. Разом родина Курасів¹¹ опублікувала ще чергові частини “Збірки документів малопольських”: 5 (1970), 6 (1974), 7 (1975) і 8, видану останньою в 1975 р.

Уже після переходу на роботу до Інституту історії ПАН вийшли друком дві важливі праці, що стосувалися Коронної Метрики, згадуваний “Опис Коронної Метрики Книги вписів і декретів польської королівської канцелярії 1447–1795 рр.”, а також дослідження про канцелярію Анжуйської династії і перших Ягеллонів: “Документи королівські та їхня функція у польській державі за Анжуйської династії та перших Ягеллонів: 1370–1444 рр.” (1977)¹². З’явилася також стаття про стилі канцелярського письма з часів Ягайла¹³.

Тоді ж розпочалася праця – виявлення 1977–1978 рр. – над фундаментальним виданням “Bullarium Poloniae”¹⁴, перші два томи якого були опубліковані завдяки стипендії “École Française de Rome”. Перший том з’явився у 1982 р., а другий – у 1985 р.; наступні томи цього видання можна було приготувати, роблячи пошуки в Архіві й Бібліотеці Ватикану, завдяки черговим стипендіям з Фонду Іоанна Павла II – Польський інститут християнської культури, починаючи з середини 1980-х рр. Зазвичай це були тримісячні виснажливі роботи у Римі. Видавці працювали одночасно над кількома томами: збирали у Ватиканському архіві матеріали до майбутніх томів – пошуки в регестах; komponували рукопис тому і здійснювали остаточну вичитку коректури, забезпечуючи передавання до публікації чергового тому. Археографічна робота настільки захопила видавців, що у них не лишалося часу на публікацію власних наукових праць про папську канцелярію. Винятком є вступи до окремих томів “Bullarium”, три статті, опубліковані в часопису “École Française de Rome”, присвячені буллам, скерованим до Польщі, і скаргам авіньйонського періоду¹⁵ та в часопису “Studia Źródłoznawcze” – “Замітки до історії канцелярії Казимира Великого з Ватиканського архіву”¹⁶. За роботу над “Bullarium Poloniae” професор Ірена Сулковська-Курась і професор Станіслав Курась були відзначені головною нагородою Об’єднання католицьких видавців – “Фенікс 2003”. “Bullarium Poloniae” є величезною збіркою регестів (скорочень і витягів) латинською мовою з усіх папських урядових документів, що називаються буллами, які стосуються Польщі з 1000 року. Опрацьовані до цього часу томи обійняли булли до 1464 р., видання налічує понад 12 тис. латинських регестів (хоча на початку роботи автори вважали, що їх буде до кінця понтифікату Олександра VI (пом. 1503 р.) біля 10 тис.). На завершальному етапі – друку – перебуває вже робота над черговим, сьомим томом.

Проте праця над черговими частинами “Збірки малопольських доку-

У колі друзів і колег під час презентації “Руської (Волинської) Метрики” в АГАД.
Варшава, травень 2003 р.

ментів”, а потім і над “Новим дипломатичним кодексом Мазовії” та “Bullarium Poloniae” не сповна відірвали д-ра Ірену Сулковську-Курась від проблематики королівської канцелярії, з якою значною мірою пов’язана тема королівських радників¹⁷. У наступні роки вона проводила інші ґрунтовні дослідження – цим разом над Литовською Метрикою. Їхні результати були опубліковані в часопису “Archeion”¹⁸. Після цього разом з проф. Патріцією Кеннеді-Грімстед з Гарварду брала активну участь у дослідженнях¹⁹ Литовської Метрики та перевиданнях історичного опису²⁰ Литовської Метрики, складеного Станіславом Пташицьким у 1887 р. Цей опис засвідчує розпорошення апарату Метрики переважно між Варшавою (АГАД) і Москвою (ЦГАДА) і подає сучасні архівні шифри.

Наприкінці 1986 р. було передано до друку “Новий дипломатичний кодекс Мазовії”, частина 3, документи 1248–1355 рр.²¹, який вийшов друком 1989 р. накладом Закладу Народового ім. Осолінських; наступний, 3-й том “Нового кодексу”, за 1356–1381 роки, вийшов у 2000 р.

До публікації, присвяченої польській культурі, д-р Ірена Сулковська-Курась підготувала текст про ініціали на монарших документах²². На засіданні Міжнародної комісії дипломатики (Comission Internationale de Diplomatie), в якій вона багато років представляла Польщу, подала характеристику ранніх польських монарших документів²³. Черговим важливим проектом стала публікація, що постала на межі 80–90-х рр. минулого століття і пов’язана з організацією коронної канцелярії після Люблінської унії, – “Метрика Руська (Волинська): Регести документів коронної канце-

лярії для українських земель (воєводств волинського, брацлавського, київського і чернігівського) 1569–1673 pp.”²⁴, також підготовлена за суттєвої співучасті д-ра Ірени Сулковської-Курась. Цього ж року вийшла друком праця Войцеха Кравчука²⁵, присвячена організації коронної канцелярії за нової доби, рецензентом якої була д-р Ірена Сулковська-Курась. Зараз у Познані готується повне видання “Itinerarium” Казимира Ягеллончика з використанням матеріалів, зібраних пані професором, які опубліковано у скороченій версії²⁶ в Москві 1989 р.

Ірена Сулковська-Курась померла 10 вересня 2006 р. у Варшаві і була похована в родинному склепі на варшавському цвинтарі Повонзки (місце 155a). З її смертю польська наука втратила видатного джерелознавця, архівіста та історика; відійшла людина надзвичайно зичлива й віддана іншим, особистість, яка охоче ділилася своїми глибокими знаннями, всіляко підтримувала молодших колег.

Губерт Вайс

¹ Дата диплома – 25 жовтня 1949 р.

² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: przewodnik po zespołach. T. 1, Archiwa dawnej Rzeczypospolitej, oprac. zbiorowe pod red. Jadwigi Karwasińskiej. I wyd. 1958, wyd. II 1975.

³ *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*. P. 5, Sigismundi Augusti regis tempora complectens, 1548–1572. Vol. 2, *Acta vicecancellariorum, 1548–1572, contexerunt Josephus Plocha, Antonius Rybarski, Irena Sułkowska*; moderante Jacobo Sawicki; *Directio generalis archivorum status. Tabularium actorum antiquorum Varsoviense maximum* 1961.

⁴ Archiwum dokumentowe miasta Kalisza [w:] XVIII wieków Kalisza, Poznań 1960, s. 295–375.

⁵ *Księgi polskiej kancelarii koronnej w drugiej połowie XV wieku*, “*Studia Źródłoznawcze*”, t. 6: 1961, s. 81–101.

⁶ Звання доктора наук їй було присвоєно 2 березня 1965 р.

⁷ *Księgi wpisów Metryki Koronnej (1447–1794) w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, “*Archeion*”, t. 44: 1966; (wraz z J. Wejchertową), *Księgi poselskie (libri legationum) Metryki Koronnej*, “*Archeion*”, t. 48: 1968; *Księgi sygillat Metryki Koronnej (1658–1794)*, “*Archeion*”, t. 54: 1970; *Księgi kanclerskie (księgi spraw publicznych Metryki Koronnej)*, “*Archeion*”, t. 60: 1974.

⁸ *Inwentarz metryki koronnej: księgi wpisów i dekretów polskiej kancelarii królewskiej z lat 1447–1795*, oprac. Irena Sułkowska-Kurasiowa, Maria Woźniakowa; Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Warszawa; Łódź: Państw. Wydaw. Naukowe, 1975.

⁹ *Rewizje nadań królewskich na przełomie XV/XVI w.*, “*Kwartalnik Historyczny*”, r. 74, 1967, z. 2, s. 289–297.

¹⁰ *Polski słownik archiwalny*, oprac. T. Grygier i inni; red. Wanda Maciejewska; Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Warszawa; Łódź: Państwowe Wydaw. Naukowe. Oddział, 1974.

¹¹ Cz. 5, *Dokumenty z lat 1401–1440* – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydaw. PAN, 1970; Cz. 6, *Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386–1417* – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydaw. PAN, 1974; Cz. 7, *Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418–1434* – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydaw. PAN, 1975; Cz. 8, *Dokumenty z lat 1435–1450: uzupełnienie*:

dokumenty z lat 1286–1442 – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydaw. PAN, 1975.

¹² Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów: 1370–1444, Irena Sułkowska-Kurasiowa; Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Zakład Naukowo-Badawczy Archiwistyki, Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1977.

¹³ Renesansowe pismo w kancelarii Władysława Jagiełły [w:] *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, kom. red. Stefan K. Kulczyński i inni, Warszawa 1976, s. 547–550.

¹⁴ *Bullarium Poloniae*. T. 1, 1000–1342, ed. et curaverunt Irena Sułkowska-Kuraś et Stanisław Kuraś; Pol. Akad. Nauk. Inst. Historii; Katolicki Uniw. Lubelski. Roma: École Française de Rome, 1982; T. 2, 1342–1378 Polska Akademia Nauk. Instytut Historii; Katolicki Uniwersytet Lubelski. Roma: École Française de Rome, 1985; T. 3, 1378–1417, Polska Akademia Nauk. Instytut Historii, École Française de Rome. Romae: Fundacja Jana Pawła II. Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej; Lublini: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1988; T. 4, 1417–1431; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Romae: Fundacja Jana Pawła II. Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej; Lublini: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1992; T. 5, 1431–1449; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Romae: Fundacja Jana Pawła II. Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej; Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1995; T. 6, 1447–1464; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Romae: Fundacja Jana Pawła II. Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej; Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1998.

¹⁵ *Bulles expédiées et bulles enregistrées: l'exemple de la Pologne (1198–1304), "Mélanges de l'École française de Rome"*, Roma: École française de Rome, 1981; *Suppliques, brouillons, lettres et registres de la Chancellerie apostolique relatifs à la Pologne à l'époque d'Avignon (1305–1378), "Mélanges de l'École française de Rome"*, Roma: École française de Rome, 1984; *La Pologne et la papauté d'Avignon [w:] Aux origines de l'État moderne. Le fonctionnement administratif de la papauté d'Avignon. Actes de la table ronde d'Avignon (22-24 janvier 1988); "Collection de l'École française de Rome" 138*, Roma: École française de Rome, 1990, p. 113–133.

¹⁶ *Przyczynki do dziejów kancelarii Kazimierza Wielkiego z Archiwum Watykańskiego, "Studia Źródłoznawcze"*, T. 27, 1983, s. 177–183.

¹⁷ *Doradcy Władysława Jagiełły, [w:] Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, pod red. S. K. Kuczyńskiego, t. II, Warszawa 1982, s. 188–220.

¹⁸ *Metryka Litewska – charakter i dzieje, "Archeion"*, t. 65: 1977, s. 91–118.

¹⁹ *Nieznane egzemplarze ksiąg Metryki Litewskiej z lat 1440-1518, "Kwartalnik Historyczny"*, r. 90, 1983, nr 1, s. 119–126.

²⁰ *The "Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including an annotated edition of the 1887 Inventory compiled by Stanisław Ptaszycki, Patricia Kennedy Grimsted with the collaboration of Irena Sułkowska-Kurasiowa Polish Academy of Sciences, Cambridge, Massachusetts 1984*

²¹ *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza = Codex diplomaticus Masoviae novus. Cz. 2, Dokumenty z lat 1248-1355 = Annorum 1248-1355; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989; Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza, Cz. 3, Dokumenty z lat 1356–1381; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii; Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna w Łowiczu, Warszawa 2000.*

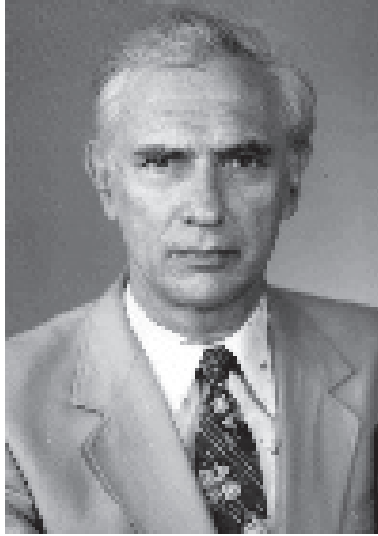
²² *Inicjały na średniowiecznych dokumentach monarszych w Polsce (do 1444 r.), [w:] Kultura średniowieczna i staropolska, Warszawa 1991, s. 171–177.*

²³ La typologie des actes royaux polonais avant 1200 [w.]: Typologie der Königsurkunden. Kolloquium de Comission Internationale de Diplomatie in Olmütz. 30. 8.–3. 9. 1992; Wyd. Jan Bystřický. Olomouc 1998 (Acta colloquii Olomucensis; 1992), s. 249–258.

²⁴ Metryka Ruska (Wołyńska). Regesty dokumentów kancelarii koronnej dla ziem ukraińskich (województw wołyńskiego, braclawskiego, kijowskiego i czernihowskiego) 1569–1673. wstęp Patricia Kennedy Grimsted, Kijów 2002.

²⁵ Krawczuk, Wojciech, Metrykanci koronni. Rozwój registratury centralnej od XVI do XVIII w., Kraków 2002.

²⁶ Итинерарий Казимира Ягеллона (состояние подготовки) // Исследования по истории Литовской Метрики. – М., 1989. – С. 264–335.

ПАМ'ЯТІ ВЧИТЕЛЯ – МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО

Ковальський Микола Павлович (19 березня 1929 р. – 5 жовтня 2006 р.) – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України. Народився в Острозі в учительській сім'ї. У 1946 р. закінчив із золотою медаллю місцеву середню школу, а в 1947 р. – з відзнакою педагогічне училище. З 1947 по 1952 рр. навчався на історичному факультеті Львівського університету, в 1953–1956 рр. – в аспірантурі Львівського університету, в якому 1958 р. захистив кандидатську дисертацію за темою “Связи западноукраинских земель с Русским государством (вторая половина XVI–XVII в.)”. Із 1959 по 1963 рр. працював в Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові. Переїхав до Кривого Рогу 1963 р., де був обраний доцентом Криворізького загальнонаукового факультету Дніпропетровського держуніверситету, працював там до 1967 р. Із того часу і до 1994 р. життя і творчість М. П. Ковальського були пов'язані з Дніпропетровським державним університетом, де з 1977 по 1994 р. він очолював кафедру історіографії та джерелознавства, яка під його керівництвом перетворилася на провідний осередок розвитку цих галузей. Створив власну наукову школу, виховав більше двох десятків кандидатів і докторів наук. 1984 р. у Московському університеті відбувся захист його докторської дисертації “Источники по истории Украины XVI–XVII вв.”. У 1994 р. повернувся до Острога. Став одним із засновників Національного університету “Острозька Академія”, проректором цього закладу, почесним громадянином Острога.

Микола Павлович Ковальський помер в Острозі 5 жовтня 2006 року...

Українська історична наука зазнала важкої і непоправної втрати... Ця фраза настільки ж банальна, наскільки пронизлива і безжальна... Пішла з життя людина, якій вдалося не лише стати Справжнім істориком, а всім своїм життям довести можливість і необхідність додержання високих моральних орієнтирів у нашій професії.

Для цілого покоління українських істориків він був не лише зразком наукової сумлінності, відданості справі, бурхливої енергії та професійного ентузіазму. Він став і залишиться великим Учителем. Створена ним наукова школа, хоча і зветься традиційно “дніпропетровською”, але має зовсім не регіональне значення, визначаючи обличчя української історичної науки в цілому. Сьогодні неможливо уявити вітчизняну історіографію без цілої когорти учнів Миколи Павловича – Г. К. Швидько, А. Г. Болебруха, С. М. Плохія, Ю. А. Мицика, В. А. Брехуненка, Ю. А. Святця, С. В. Абримової, В. І. Воронова, П. М. Кулаковського, В. Б. Атаманенка та інших. Микола Павлович не лише прищеплював нам, своїм вихованцям, про-

фесійну культуру, він встановлював високу моральну планку самовідданого, вдумливого, критичного ставлення до професії, вимагаючи постійної саморефлексії з приводу її змісту, цінностей та сенсу.

Джерелознавчі, архівознавчі та археографічні студії М. П. Ковальського були присвячені насамперед періоду XVI – першої половини XVII ст. Вони відкривали і ще не для одного покоління істориків відкриватимуть двері у світ ранньомодерної історії України. Яскравою особливістю цих досліджень та педагогічних зусиль Миколи Павловича стала глибока й постійна увага до теорії, історії та методології джерелознавства, археографії та архівознавства, тобто до кола тих проблем, розроблення яких і до сьогодні лишається вкрай недостатнім, а нерідко – навіть неусвідомленим.

Цей статурний, високочолий чоловік з орлиним поглядом, шляхетською поставою і гонором, до якого мені, будучи першокурсником, було боязко навіть підійти, надзвичайно приваблював до себе. До нього тягнулися студенти, аспіранти, колеги, для яких розуміння глибинних механізмів історії, смак і запах архівної праці, можливість займатися тоді, за радянських часів, неактуальними, але незаідеологізованими, справжніми проблемами історичного пізнання важили більше, ніж інші, значно легші та прагматичніші шляхи, що їх відкривала історична наука та освіта в 70–80-х рр.

Значення і масштаб цієї особистості не зрозуміти поза інтелектуальним, політичним, професійним контекстом розвитку вітчизняної історичної науки. Сьогодні можна впевнено сказати, що Микола Павлович Ковальський був одним серед дуже небагатьох, майже поодиноких професіоналів, хто в 70–80-ті рр., в умовах безмежної заполітизованості основної маси історичних досліджень, панування цензури та самоцензури, табуованості значної кількості сюжетів та навіть історичних епох, своєю подвижницькою працею врятував честь української історичної науки. Пам'ятаю, як наприкінці 80-х у коридорі Інституту історії зустрівся з Федором Павловичем Шевченком, який, довідавшись, що я учень М. П. Ковальського, на прощання сказав: “Передавайте щирі вітання Миколі Павловичу! Яку велику справу ви робите у себе в Дніпропетровську! Нам до того ще далеко!”.

Справді, однією з найважливіших життєвих удач я вважаю зустріч з Миколою Павловичем Ковальським та своє учеництво у нього. Знаю, що те саме повторять сотні добрих істориків по всій країні та за її межами. Пам'ятаю, як бережно Микола Павлович виводив мене, як і всіх своїх вихованців, за межі нашого дніпропетровського “пташиного двору”, у зовнішній світ київських, львівських, московських архівів, бібліотек, вузів, як знайомив зі своїми колегами і друзями поза межами Дніпропетровська, розкриваючи нові горизонти професійного зростання, як щиро і щедро ділився науковими ідеями і темами, як широко відкривав двері своєї рідкісної домашньої бібліотеки, радо приймаючи у невеличкій квартирі всіх, хто потребував його порад, уваги, доброго слова. Не можу не згадати, як на знамениту першу Всеукраїнську республіканську нараду археографів восени 1988 року професор М. П. Ковальський, в прямому розуміння, вивіз увесь свій “виводок”, коли до Києва в одному вагоні відправилося 17 чоловік на чолі з Метром, а дніпропетровська делегація була найбільшою серед некиївських представників! Тож не дивно, що до своєї ліквідації

1993 р. Дніпропетровська філія Інституту української археографії та джерелознавства, якою фактично керував Микола Павлович, була одним з потужних і дійових підрозділів цього закладу.

Варто замислитися також над суто регіональним аспектом творчості і життя М. П. Ковальського. Не лише в розвитку історичної науки, але й в інтелектуальній історії Південної України в цілому цей волинянин з галицькою вищою освітою залишив неповторний і надзвичайно глибокий слід. На абсолютно порожньому, з точки зору забезпеченості історичними джерелами, літературою, традиціями, місці Микола Павлович Ковальський зміг стати беззаперечним лідером кафедри історіографії та джерелознавства, яку очолював з 1978 по 1994 рр., створити навколо себе атмосферу постійного наукового, інтелектуального ентузіазму, творчого пошуку, взаємної зацікавленості, налаштованості на все нове та оригінальне. Він ніколи не замикався в колі лише своєї проблематики та власних наукових інтересів. Він збагачував колег, але водночас не соромився вчитися в них, перебуваючи в постійному діалозі з історіографами, археологами, етнографами, філологами, цінуючи їх самостійну думку та слово.

Чим би не займався М. П. Ковальський у науці – чи то своєю рідною проблематикою, чи то історією робітничого класу (як не дивно здається, але цьому присвячено кілька ранніх статей), чи то вивченням сільськогосподарських знарядь праці або історією Львова, Острога та Дніпропетровська, – все це було глибоким, свіжим, новаторським.

Микола Павлович остаточно залишив Дніпропетровськ 1994 р., повернувшись до батьківської оселі в Острозі. Повернувся не доживати віку, а знову ставати біля витоків важливої і благородної справи – створення університету “Острозька академія”, де став проректором з наукової роботи. І хоча бачилися ми після цього не часто, але навіть відчуття того, що він є, що він працює, що думає про нас, робило світ змістовним і довершеним. Коли його не стало, ми осиротіли... І вже нікому дзвонити 19 березня, щоб привітати з днем народження, ні від кого не одержиш по-батьківськи суворох, влучних відгуків та зауважень на тобою написане... Але, як і раніше, завтра і післязавтра творчість та особистість Миколи Павловича Ковальського залишиться одним з найвагоміших орієнтирів для тих, для кого наука та вища освіта стали не тільки і не стільки місцем роботи та способом виживання, скільки сенсом життя та життєвою місією...

Олег Журба

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Діана Алексєєва-Процюк – науковий співробітник Національної академії внутрішніх справ України. Досліджує історико-правові аспекти перебування іноземних військовополонених на території СРСР під час Другої світової війни та в повоєнний період.

Наталія Барановська – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Сфера наукових інтересів – новітня історія України.

Валентина Бездрабко – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету державного управління Київського національного університету культури і мистецтв. Сфера наукових інтересів – історіографія, джерелознавство, документознавство, архівістика.

Олександр Безручко – аспірант Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого. Досліджує історію кіномистецтва в Україні.

Тетяна Гернович – аспірантка історичного факультету Білоруського державного університету. Коло наукових інтересів – архівне джерелознавство, архівознавство.

Любов Гісцова – старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Сфера наукових зацікавлень: історія Запорозької Січі; родові архіви; історія архівної справи.

Валерій Горовий – кандидат філософських наук, заступник директора Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, керівник Служби інформаційного-аналітичного забезпечення органів державної влади НБУВ. Досліджує питання інформаційно-аналітичної діяльності бібліотек, архівів та інформаційно-аналітичних центрів.

Анжела Іщук – начальник відділу забезпечення збереженості та обліку документів ЦДАГО України. Досліджує історію сучасних політичних партій України.

Микола Крячок – архівіст, Заслужений працівник культури України. Коло наукових інтересів – історія розвитку вітчизняної культури в ХІХ–ХХ ст., особові фонди її діячів.

Олег Купчинський – кандидат філологічних наук, Голова Наукового товариства імені Шевченка. Сфера наукових інтересів – дипломатика і

текстологія середньовічного українського акта, історія архівної справи, історична географія України, джерелознавство.

Тетяна Литвинова – докторант історичного факультету, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету. Коло наукових інтересів – суспільна думка України другої половини XVIII – першої половини XIX ст., історія еліти Лівобережної України того ж періоду.

Дмитро Мешков – доктор, науковий співробітник університету ім. Гейнріха Гейне (м. Дюссельдорф, ФРН), відповідальний секретар редакції енциклопедії “Примусові переселення, депортації та “етнічні чистки” в Європі у 20 ст.”. Наукові інтереси – історія німців в Україні, доля культурних цінностей під час Другої світової війни, охорона здоров’я та медицина на Півдні України напередодні Першої світової війни, історія примусових переселень у Центральній та Східній Європі.

Георгій Папакін – доктор історичних наук, начальник управління інформації та міжнародного співробітництва, член колегії Держкомархіву України. Сфера наукових інтересів: українські визвольні змагання XX ст.; історія архівної справи.

Володимир Рудюк – аспірант Інституту державного управління та інформації Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв України. Сфера наукових інтересів – електронна документно-інформаційна діяльність.

Тетяна Себта – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Наукові інтереси – Україна в Другій світовій війні: Рейхскомісаріат України – політика та практика нацистів у галузі культури, доля українських культурних цінностей.

Тетяна Слюдикова – історик-архівіст з багаторічним стажем. Колишня працівниця ЦДІАК України. Досліджує питання археографії, джерелознавства XIX ст., життя та діяльність видатних культурних і громадських діячів України.

Інна Старовойтенко – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Коло наукових інтересів – епістолярій громадсько-політичних діячів України початку XX ст.

Вікторія Ткаченко – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Досліджує питання становлення та розвитку української кінематографії (1922–1930 рр.).

Людмила Чорна – молодший науковий співробітник Канівського природного заповідника Київського національного університету імені Тараса Шевченка, здобувач кафедри новітньої історії України КНУ. Сфера наукових зацікавлень – історія створення та становлення природних заповідників у 20–30-х рр. ХХ ст.

Вікторія Яременко – аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Досліджує питання функціонування преси України в період окупації.

Художній редактор *Георгій Сергєєв*
Оригінал-макет *Оксани Бернікової, Ірини Прокопенко*

Засновники – Державний комітет архівів України,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України

Здано до набору 05.09.2006. Підписано до друку 14.12.2006. Формат паперу 70x108/₁₆.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 41,86. Умовн. фарбо-відб. 42,37. Обл.-вид. арк. 44,78.
Наклад 300. Зам. 295.

“Архіви України”, № 1–6. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 5 від 07.09.93.

Адреса редакції:

03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24. Тел. 275–45–22.

ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.